

UDK: 81:82:93

DOI: 10.48116/issn.2303-8568

ISSN 0555-1153 (Print)

ISSN 2303-8586 (Online)

PRILOZI

ZA ORIJENTALNU FILOLOGIJU

74/2024.

POF	VOL. 74	1-425	SARAJEVO	2025.
-----	---------	-------	----------	-------

UNIVERSITY OF SARAJEVO – ORIENTAL INSTITUTE

74.

2024.

UDK: 81:82:93

ISSN 0555-1153 (Print)

DOI: 10.48116/issn.2303-8568

ISSN 2303-8586 (Online)

CONTRIBUTIONS

TO ORIENTAL PHILOLOGY

Annual

Editor-in-Chief
Dr. Berin Bajrić

POF	VOL. 74	1-425	SARAJEVO	2025.
-----	---------	-------	----------	-------

R E V U E
DE PHILOGIE ORIENTALE
Annuaire

Rédacteur
Dr. Berin Bajrić

POF	VOL. 74	1-425	SARAJEVO	2025.
-----	---------	-------	----------	-------

P R I L O Z I
ZA ORIJENTALNU FILOLOGIJU

Izlazi jedanput godišnje

Glavni urednik
Dr. Berin Bajrić

POF	VOL. 74	1-425	SARAJEVO	2025.
-----	---------	-------	----------	-------

Izdavač/Publisher

Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut
Zmaja od Bosne 8 b, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
e-mail: ois@ois.unsa.ba; web: www.ois.unsa.ba

Glavni urednik/Editor-in-Chief

Dr. Berin Bajrić

Odgovorni urednik/Executive Editor

Dr. Aladin Husić

Redakcija/Editorial Board

Akademik Muḥammad M. al-Arnāūṭ (Milford, New York), dr. Dragana Amedoski (Beograd), Dr. Leyla Amzi-Erdogdular (Newark, New York), dr. Vera Constantini (Venezia), akademik Ekrem Čaušević (Zagreb), dr. Linda T. Darling (Arizona), akademik Esad Duraković (Sarajevo), dr. Feridun M. Emecen (Istanbul), dr. Sabaheta Gačanin (Sarajevo), dr. Lejla Gazić (Sarajevo), akademik Dragi Gjorgiev (Skopje), dr. Cemal Kafadar (Cambridge Massachusetts), dr. Fahd Kasumović (Sarajevo), dr. Mahmut Erol Kılıç (Istanbul), dr. Marcus Koller (Bochum), dr. Alma Omanović-Veladžić (Sarajevo), dr. Hatice Oruç (Ankara), dr. Ludwig Paul (Hamburg), dr. Gisela Procházka-Eisl (Wien), dr. Mirza Sarajkić (Sarajevo), dr. Amina Šiljak-Jesenković (Sarajevo), dr. Hana Younis (Sarajevo).

Tehnički urednik/Technical Editor

Emina Mostić

Lektor/Language Editor

Dr. Lejla Gazić

DTP

Narcis Pozderac, TDP Sarajevo

ISSN 0555-1153 (Print)

ISSN 2303-8586 (Online)

Časopis je indeksiran u/ The journal is indexed in

EBSCOhost Online Research Databases (www.ebscohost.com)

Central and Eastern European Online Library (CEEOL)

Frankfurt am Main (www.ceeol.com).

Stavovi iznijeti u radovima odražavaju stav autora.

The views expressed in the papers are those of the authors.

Izjava o slobodnom pristupu tekstovima

Tekstovi objavljeni u ovom časopisu mogu se besplatno koristiti za lične potrebe ili u edukativne svrhe, uz obavezno poštivanje autorskih prava i prava izdavača. Nijedan dio časopisa ne smije se koristiti u komercijalne svrhe bez prethodne pismene dozvole izdavača.

Open Access Statement

All texts published in this journal may be used free of charge for personal or educational purposes, provided that authors' rights and the rights of the publisher are respected. No part of this journal may be used for commercial purposes without the prior written permission of the publisher.

Creative Commons License

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj broj posvećen je dr. Behiji Zlatar, u povodu 80 godina života, kao izraz zahvalnosti za dugogodišnji doprinos radu Orijentalnog instituta u Sarajevu, razvoju bosanskohercegovačke historiografije i unapređenju kvaliteta našeg časopisa.

SADRŽAJ – CONTENTS

UVODNA RIJEČ / EDITOR'S FOREWORD	9
ORIJENTALNI INSTITUT 1950–2025.	13
I IZVORNI NAUČNI RADOVI / ORIGINAL SCIENTIFIC PAPERS	
1. Filologija / Philology	
a) Jezik / Language	
Elma Dizdar, Amra Mulović, <i>Traktat o genitivnoj vezi Kitāb al-ṭahāra Muḥameda Čajničanina / The Treatise on The Kitāb Al-Ṭahāra Construct State by Muḥamed Čajničanin</i>	17
Munir Mujić, <i>Arapski jezik i književnost u bosanskohercegovačkim gimnazijama u vrijeme austrougarske vladavine / The Arabic Language and Literature in Gymnasiums of Bosnia and Herzegovina during Austro-Hungarian Rule</i>	37
Elma Dizdar, <i>Atributske relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorima u arapskom jeziku / Attributive Relative Clauses Introduced by Adverbial Relativizers in Arabic</i>	79
Milica Sturz, <i>Rodbinski nazivi u arapskom jeziku s kontrastivnim osvrtom na hrvatski jezik / Kinship Terms in Arabic With a Contrastive Perspective on Croatian</i>	102
Barbara Kerovec, <i>Kontrastivna analiza konsonantskih skupina i strukture sloga u hrvatskom i turskom jeziku / Contrastive Analysis of Consonant Clusters and Syllable Structure in Croatian and Turkish</i>	123
2. Historija / History	
Hatice Oruç, <i>Saraybosna'da İsa Bey Zaviyesi Hakkında Bazı Belgeler (III) / Several Documents on İsa Bey's Tekke in Sarajevo (III)</i>	155
Sabaheta Gaćanin, <i>Filozofska, politička i teorijska razmatranja u hronici Osam rajeva / Philosophical, Political and Theoretical Considerations in the Eight Paradises Chronicle</i>	179
Nihad Dostović, <i>Traces of the Self: Scattered First-Person Narratives in the Writings of Münir-i Belgrādī (d. ca 1620-1628) / Tragovi vlastitog Ja: raspršeni narativi u prvom licu u spisima Münir-i Belgrādija</i>	216
Alma Omanović-Veladžić, <i>Jedan godišnji troškovnik Sarajevske menzilhane s kraja 18. stoljeća / A Yearly Expense Report of the Sarajevo Menzilhane From the Late 18th Century</i>	256
Amer Maslo, <i>Najeзде skakavaca u kasnoosmanskoj Hercegovini / Locust Plague in Late Ottoman Herzegovina (1866–1878)</i>	280
3. Kulturna historija / Cultural history	
Aida Smailbegović, <i>Minijature u Dīvānu Ḥāfiẓa Širāzija iz rukopisne zbirke Gazi Husrev-begove biblioteke/ Miniatures in the Dīvān of Ḥāfiẓ Širāzī from the Manuscript Collection of the Gazi Husrev-beg Library</i>	305

II PRILOZI / CONTRIBUTIONS

- Merjem Kasumović, *Poslanica Hadži Bajrama Velija o Savršenom čovjeku/*
Epistle of Hacı Bayram Veli on the Perfect Man 337

III BIBLIOGRAFIJE / BIBLIOGRAPHY

- Mubera Bavčić, Madžida Mašić, *Bibliografija radova dr. Behije Zlatar 1974.-*
2025 / Bibliography of dr. Behija Zlatar 1974.-2025. 362

IV PRIKAZI / REVIEWS

- Dželila Babović, *Arabic Literature in Bosnia and Herzegovina: Translation*
and Critical Reception (Mirza Sarajkić) 381
- Eliza Tasbihi, *Hidden in Plain Sight: İsmā‘īl Ankaravī’s Commentary on ‘Book*
Seven’ of Rūmī’s Mathnawī (Madžida Mašić) 384
- Amina Šiljak-Jesenković, Madžida Mašić, *Sarajevski pjesnik Zekerija Suke-*
rija: Književno-teorijska studija i izbor iz Divana (Nehrudin Rebihić) 388
- Madžida Mašić, *Rukopisne zbirke na orijentalnim jezicima u franjevačkim*
samostanima, medresama i tekijama u Bosni i Hercegovini (Dželila
 Babović) 392
- Aladin Husić, *Sarajevski Jevreji od dolaska u Bosnu do 1878. godine* (Enes
 Pelidija) 394
- Nenad Filipović, *Acta Ottomanica Saraevoensia: (osmanski dokumenti Arhiva*
OIS UNSA-studijski katalog) (Lamija Ljuša) 397
- Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938-1959)* (Saba-
 heta Gačanin) 399
- Leyla Amzi-Erdoğdular, *The Afterlife of Ottoman Europe: Muslims in*
Habsburg Bosnia Herzegovina (Amer Maslo) 402
- Ines Aščerić, Aid Smajić, Janet Starkey and Paul Starkey (eds), *Travellers in*
Ottoman Lands. The Balkans, Anatolia and Beyond (Sabaheta Gačanin) 405
- Čuvari baštine, *zbornik radova posvećen prof. dr. Fehimu Nametku* (Emina
 Mostić) 408
- Feti Mehdiu, *Kontribut Për Bibliografi Kombëtare (2), Prilog nacionalnoj bi-*
bliografiji (Muhammad M. al-Arnaut) 412
- INDEKS AUTORA / LIST OF CONTRIBUTORS 415
- UPUTE AUTORIMA 417
- SUBMISSION GUIDELINES 421

UVODNA RIJEČ

Ove godine Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut obilježio je vrijedan jubilej – sedamdeset pet godina svoga postojanja i kontinuiranog naučnog rada. Od svog osnivanja 1950. godine Institut je postao središnja ustanova za istraživanje arapske, turske i perzijske filologije, osmanske historije, islamske civilizacije i bogate rukopisne baštine Bosne i Hercegovine. Tokom ovih decenija Institut je izrastao u prepoznatljivo ime u regionalnim i međunarodnim okvirima, a njegov časopis *Prilozi za orijentalnu filologiju* – jedan od najstarijih i najuglednijih naučnih časopisa ove vrste u jugoistočnoj Evropi – nastavio je tradiciju temeljitih, filološki i historiografski utemeljenih studija. Jubilej je obilježen međunarodnom konferencijom, nizom promocija i predstavljanja kapitalnih izdanja, čime je potvrđen kontinuitet izdavačke djelatnosti i naučne zrelosti ove institucije. Ovaj broj časopisa sa zadovoljstvom posvećujemo dr. Behiji Zlatar, dugogodišnjoj direktorici Orijentalnog instituta, istaknutoj naučnoj radnici i historičarki čiji je rad obilježio višedecenijsko postojanje naše ustanove u povodu 80 godina njenog života. Svojim temeljitim istraživanjima osmanske i kulturne historije Bosne i Hercegovine, zasnovanim na arhivskoj građi, dr. Zlatar je dala izuzetan doprinos razvoju domaće historiografije i osmanistike. Autorica je niza važnih radova i knjiga koji su trajno obilježili proučavanje naše prošlosti. Kao direktorica Orijentalnog instituta, svojim znanjem, predanošću i osjećajem za kontinuitet naučne tradicije, ostavila je dubok trag u radu ustanove, ali i u formiranju novih generacija istraživača. Ovim brojem časopisa odajemo joj izraze iznimne zahvalnosti i velikog poštovanja za sve što je učinila u svom radu na afirmaciji Orijentalnog instituta, kao i na unapređenju bosanskohercegovačke historiografije.

Sedamdeset i četvrti broj časopisa donosi niz radova koji svjedoče o raznovrsnosti filološkog pristupa i vitalnosti historijske nauke u Bosni i Hercegovini. U uvodnom radu, Elma Dizdar i Amra Mulović predstavljaju dosad neobrađeno djelo *Kašf al-asrār bi ḥaqā'iq al-kitāb wa daqā'iq al-ṭahāra* autora Muhameda sina Mustafe Čajničanina, sarajevskog muftije i muderisa iz druge polovine XVIII stoljeća. Autorice su na osnovu dva rukopisna primjerka – iz Gazi Husrev-begove biblioteke u

Sarajevu i Univerzitetske biblioteke “Svetozar Marković” u Beogradu – izvršile tekstualnu i sadržajnu analizu, kritičku obradu i prijevod djela, s posebnim fokusom na jezičku i značenjsku strukturu genitivne veze. Ovaj rad doprinosi proučavanju gramatičko-semantičkih odnosa u klasičnom arapskom jeziku i afirmira jedan gotovo zaboravljeni segment domaće rukopisne baštine. Munir Mujić u radu *Arapski jezik i književnost u bosanskohercegovačkim gimnazijama u vrijeme austrougarske vladavine* obrađuje jedno poglavlje iz kulturne i obrazovne historije s kraja XIX stoljeća. Autor iscrpno prikazuje okolnosti uvođenja arapskog jezika u gimnazijski sistem 1889. godine, razloge takve odluke i profile nastavnika koji su djelovali u gimnazijama u Sarajevu, Mostaru, Tuzli i Bihaću. Posebno se osvrće na udžbenike koje su odobravali orijentalisti i Zemaljska vlada, te pokazuje kako je arapski jezik u tadašnjem obrazovnom sistemu imao i važnu kulturno-identitetsku funkciju. U radu Elme Dizdar *Atributske relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorima u arapskom jeziku* analizira se rijetko proučavana sintaktička pojava u modernom standardnom arapskom jeziku. Autorica, koristeći analitičko-deskriptivni i tipološko-funkcionalni metod, prikazuje strukturu i funkciju relativnih rečenica koje se uvode priložnim relativizatorima poput *haytu*, *hīna*, *‘indamā*, *kamā* i *munđu*. Rad predstavlja važan doprinos savremenim istraživanjima arapske sintakse i tipologije rečeničnih konstrukcija. Milica Sturz u članku *Rodbinski nazivi u arapskom jeziku s kontrastivnim osvrtom na hrvatski jezik* donosi kontrastivnu analizu leksičke srodstva u arapskom i hrvatskom jeziku, oslanjajući se na empirijsko istraživanje u Damasku i Zagrebu. Usporedbom pokazuje razlike u sistemima srodničkih naziva, njihovoj generacijskoj i rodnoj distribuciji te sociolingvističkim implikacijama u urbanim sredinama. Rad doprinosi međujezičnim studijama i semantici leksičkih polja. Barbara Kerovec u radu *Kontrastivna analiza konsonantskih skupina i strukture sloga u hrvatskom i turskom jeziku* razmatra fonološko-tipološke razlike između dva genetski različita jezika. Na temelju principa poretka sonornosti autorica utvrđuje obrasce slogovne strukture i načine razbijanja konsonantskih skupina, čime rad doprinosi fonetskoj i fonološkoj tipologiji i kontrastivnoj analizi jezika Balkana i Anadolije.

U odjeljku posvećenom historiji, Hatice Oruç nastavlja svoj višegodišnji istraživački ciklus o Isa-begovoj zaviji u Sarajevu, predstavljajući u radu *Saraybosna’da İsa Bey Zaviyesi hakkında bazı belgeler (III)* nove dokumente iz siđžila Sarajevskog šerijatskog suda. Autorica precizno rekonstruira sporove između potomaka Isa-bega i mevlevijskih šejhova

u 18. stoljeću, pokazujući da Isa-begova zavija nije pripadala mevlevijskom redu, te da su tekija Hadži Mahmuda i Isa-begov vakuf bile odvojene institucije. Ovaj rad donosi dragocjene dopune historiji mevlevijskog reda u Bosni. Sabaheta Gaćanin u članku *Filozofska, politička i teorijska razmatranja u hronici "Osam rajeve"* analizira djelo *Hašt bihišt* osmansko-perzijskog autora Idrisa Bidlisa (u. 1520). Polazeći od filozofsko-političkih motiva hronike, autorica pokazuje kako Bidlisi gradi vlastitu koncepciju vladavine kroz spoj povijesti, sufijske ontologije i političke teorije, čime rad otvara važno polje za razumijevanje formiranja osmanske političke misli ranog 16. stoljeća. Nihad Dostović u radu *Traces of the Self: Scattered First-Person Narratives in the Writings of Müniri-i Belgrādī* ispituje načine na koje se u osmanskoj rukopisnoj kulturi artikulira pojam "ja" i pripovjedna svijest. Na primjeru beogradskog učenjaka Münirija Belgradija (u. oko 1620–1628), autor analizira retoričke i perifrastične strategije iskazivanja sebstva, povezujući ih s halvetijskim sufijskim kontekstom. Rad doprinosi savremenim istraživanjima osmanskog diskursa i autobiografskog izraza. U radu Alme Omanović-Veladžić *Jedan godišnji troškovnik Sarajevske menzilhane s kraja 18. stoljeća* objavljen je i analiziran dosad nepoznat dokument iz siđžila Sarajevskog šerijatskog suda. Autorica prikazuje organizaciju i troškove sarajevske menzilhane kao ključne poštanske stanice Osmanskog Carstva, čime otkriva detalje o funkcionisanju komunikacijskih i administrativnih mreža u Bosni krajem XVIII stoljeća. Amer Maslo u članku *Najeзде skakavaca u kasnoosmanskoj Hercegovini (1866–1878)* na osnovu arhivske građe iz Mostara i okolnih mjesta rekonstruira tri velike najeзде skakavaca i njihove društveno-ekonomske posljedice. Autor analizira reakcije lokalnih vlasti, sistem pomoći i percepciju prirodnih nepogoda u osmanskoj administraciji. Rad donosi dragocjen doprinos ekohistoriji i društvenoj povijesti kasnoosmanskog perioda u Bosni i Hercegovini.

U odjeljku kulturne historije, Aida Smailbegović u radu *Minijature u Dīvānu Ḥāfiẓa Šīrāzīja iz rukopisne zbirke Gazi Husrev-begove biblioteke* obrađuje jedini poznati iluminirani perzijski rukopis u bosansko-hercegovačkim zbirkama. Na temelju formalne, stilske i ikonografske analize, autorica tumači odnos između teksta i slike te utvrđuje moguće porijeklo minijatura, čime se ovaj rad upisuje u kontekst istraživanja islamske umjetnosti i perzijske minijature u Bosni. U dijelu *Prilozi* objavljen je rad Merjem Kasumović pod naslovom *Poslanica Hadži Bajrama Velija o Savršenom Čovjeku*. Autorica donosi biografski

okvir o poznatom osmanskome šejhu i sufiji, prikazuje utjecaj bajramijsko-melamijskog reda u Anadoliji i na Balkanu, te nudi prijevod i analizu *Poslanice o Savršenom Čovjeku*, sagledavajući je u svjetlu Ibn Arabijeve metafizike i učenja o insan-i kāmilu. U prilogu je priložen i faksimil izvornog rukopisa iz fonda Millet biblioteke u Istanbulu, što radu daje dodatnu vrijednost.

Značajan prilog broju čini i Bibliografija radova dr. Behije Zlata, koju su priredile Madžida Mašić i Mubera Bavčić, a koja se objavljuje povodom 80 godina života i kao izraz priznanja za višedecenijski naučni i stručni doprinos.

Uz navedene radove, broj donosi i jedanaest prikaza knjiga iz oblasti arapske, turske i perzijske filologije, osmanske historije i islamske duhovne tradicije. Prikazi obuhvataju novije domaće i strane publikacije te pružaju uvid u aktuelna istraživanja i izdavačke tokove, nastavljajući tradiciju časopisa *Prilozi za orijentalnu filologiju* kao kritičkog foruma za evaluaciju savremene naučne produkcije. Sedamdeset i četvrti broj tako potvrđuje osnovnu misiju časopisa – da bude prostor za objavljivanje izvornog naučnog istraživanja, promociju novih rukopisnih i arhivskih otkrića te afirmaciju orijentalno-islamske i bosanskohercegovačke intelektualne baštine. Posebno zadovoljstvo predstavlja činjenica da su i u ovom broju zastupljeni autori različitih generacija i akademskih sredina, čime se osigurava kontinuitet naučne škole i otvorenost prema novim istraživačkim pristupima.

Redakcija izražava zahvalnost autorima, recenzentima i saradnicima Orijentalnog instituta na doprinosu pripremi ovog broja, kao i svim čitaocima koji svojim interesovanjem podržavaju trajanje i razvoj ovog časopisa. Jubilej sedamdeset i pet godina postojanja Instituta istovremeno je i podsjetnik i obaveza da se s istom posvećenošću nastavi njegovanje i proučavanje bogate historijske i književne baštine na orijentalnim jezicima u Bosni i Hercegovini.

Glavni urednik
Dr. Berin Bajrić

ORIJENTALNI INSTITUT 1950–2025.

Orijentalni institut osnovan je na prijedlog ministra za nauku i kulturu Vase Butozana Uredbom Vlade Narodne Republike Bosne i Hercegovine 20. maja 1950. godine, što ga svrstava u red najstarijih naučnih ustanova u našoj zemlji. Osnivački akt definirao je osnovne ciljeve i zadatke Instituta, koji glase:

- a) sakuplja, čuva, obrađuje i objavljuje turski arhivski i ostali orijentalni rukopisni materijal,
- b) vrši ispitivanje historije naših naroda u periodu turske vladavine,
- c) proučava književnost na orijentalnim jezicima i orijentalnu umjetnost u našim zemljama.

Ovi ciljevi detaljnije su razrađeni Zakonom o Orijentalnom institutu 1967. i 1977. godine. Vizionarski definirani, ostali su do danas i, naravno, ostaju i u perspektivi.

Postojanje i rad Orijentalnog instituta možemo promatrati kroz prizmu njegova tri vrlo specifična razdoblja.

Prvo, najduže razdoblje (1950–1992), četrdesetak godina, u kojem je Orijentalni institut postigao impozantne rezultate u svakom pogledu, po svakom stavu donijete Uredbe. S ove vremenske distance možemo kazati neponovljivo i nedostižno razdoblje (kadrovski, produkcijski, prikupljački). U tom razdoblju nastala je većina vrlo značajnih rezultata Orijentalnog instituta. Nezahvalno je izdvajati, no ovom prilikom moramo spomenuti *Prijevod Kur'ana* od Besima Korkuta te *Arapsko-srpskohrvatski rječnik* dr. Teufika Muftića kao posebno važne rezultate rada u Orijentalnom institutu.

Drugo, vrlo kratko razdoblje (1992–1996), za Institut, kao i za cijelu državu Bosnu i Hercegovinu, bilo je brutalno i kobno. U jednom danu, 17. maja 1992. godine, cjelokupni potencijali i preko četiri decenije prikupljačkog rada Orijentalnog instituta (5263 kodeksa rukopisa, 7156 fermana, berata, bujuruldiya i drugih dokumenata, 66 sidžila, 200.000 dokumenata Vilajetskog arhiva) gotovo u potpunosti pretvoreni su u pepeo. Nema sumnje u to da se radilo o namjeri da se navedeni čin učini gotovo na „rođendan“ Orijentalnog instituta. Tada nastupa period

borbe za očuvanje Instituta kao institucije. Osim materijalno, Institut je osiromašen i kadrovski. Dio uposlenika napustio je zemlju, dio otišao s ovog svijeta, a ostatak od nekoliko njih borio se da sačuva Institut. Institut je izašao iz rata s dva doktora nauka, angažirana na Odsjeku za orijentalnu filologiju, koji je također bilo neophodno održati.

Treće razdoblje počinje s 1996. godinom i označava novu eru Orientalnog instituta. To je period stvaranja kadrovskih i materijalnih pretpostavki za budući rad. Orientalni institut, uz kadrove koji su ga održali u vrijeme agresije, kao prioritetni zadatak u postratnom periodu imao je kadrovsku obnovu i prikupljanje reprodukovanih osmanskih izvora iz arhiva u Republici Turskoj. Danas Orientalni institut ima 20 uposlenika, od kojih je 14 u naučnim zvanjima (11 doktora nauka i tri magistra), kao i šest uposlenika na bibliotečkim, arhivskim, administrativnim, tehničkim i pomoćnim poslovima.

Od osnivanja do danas Orientalni institut je mijenjao svoj pravni status i osnivača. Prvobitno osnovan kao ustanova republičkog značaja, pravo osnivača Instituta 1977. godine preuzela je Skupština SR BiH, od 1992. godine brigu o radu i finansiranju Instituta kao javne naučne ustanove preuzelo je Ministarstvo za obrazovanje, nauku i kulturu R BiH, kasnije Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, a od 1999. osnivačka prava preuzeo je Kanton Sarajevo s nadležnošću Kantonalnog ministarstva za nauku i obrazovanje, kada je Institut postao najprije pridruženi član, a danas punopravni član Univerziteta u Sarajevu.

Teško je sažeti sve ono što je nastalo u Orientalnom institutu u proteklom decenijama. Treba istaći da su mnoga djela nastala u okviru rada u Orientalnom institutu objavljena i kod drugih izdavača. Spomenut ćemo samo neke, poput prijevoda *Putopisa* Evlije Čelebije, djela *Bosanski pašaluk*, *Defteri Zvorničkog sandžaka iz 1533. godine*, *Tuzla i njena okolina* i drugih djela.

Rezultate svoga rada Orientalni institut objavljuje u naučnim i stručnim publikacijama:

godišnjaku *Prilozi za orijentalnu filologiju*, ediciji *Monumenta Turcica*, ediciji *Posebna izdanja* i seriji *Ostala izdanja*.

Sumarno, do sada su objavljena 74 broja *Priloga za orijentalnu filologiju*, 73 publikacije u seriji *Posebna izdanja*, 12 publikacija iz serije *Monumenta Turcica* (kanunnanme, vakufname, defteri, sidžili) te 17 publikacija u seriji *Ostala izdanja* (printana) + 4 e-izdanja.

I pored zastoja u radu i izdavaštvu u vrijeme agresije, Institut je nadoknadio zaostatak izlaska časopisa izdavanjem dva dvobroja. Od 1996.

godine do danas izdata su 33 broja časopisa. Usprkos svim poteškoćama s kojima se Institut susretao kao posljedicama rata, nakon rata izdata su četiri izdanja u temeljnoj seriji *Monumenta Turcica*, 56 u seriji *Posebna izdanja* i 17 *Ostalih izdanja*.

Izdavanje osmanskih izvora zahtijeva posebnu elaboraciju za koju ovdje nemamo prostora. To su zahtjevni projekti, koji se rade godinama, pa i decenijama. *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, čiji je prijevod nastao 1987, objavljen je uz dopune i korekcije 2007; *Sidžil Tešanjskog kadiluka iz 1740–1752* preveden je prije agresije, a objavljen 2005. godine; *Sidžil Tešanjskog kadiluka iz druge polovine XVIII stoljeća*, čiji je prvi radni prijevod nastao 1975, uz potrebne korekcije objavljen je 2018. u suizdavaštvu s Općom bibliotekom Tešanj; četverotomni *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1528–30. godine*, čiji prijevod je završen 2002. godine, uz kasnije korekcije napokon je publikovan. On predstavlja najstariji objavljeni opširni popis naših krajeva pod osmanском vlašću i, naravno, veliki dobitak ne samo za Bosnu i Hercegovinu nego i regiju, jer obuhvata prostor od Zvečana i Mitrovice do Jadranskog zaleđa. Uposlenici Instituta, naravno kao i svi uposlenici UNSA, rezultate rada objavljuju i prezentiraju i u drugim časopisima, zbornicima, izdanjima drugih institucija, naučnim skupovima. Nadamo se da će Institut i dalje nastaviti u duhu bogate tradicije u nauci.

Orijentalni institut dijeli sve izazove modernoga doba, aktuelnih procesa, onoga što nam donosi vrijeme koje živimo, kao što je digitalizacija i drugi procesi koji slijede i u koje se treba uklapati.

Dr. Aladin Husić

ELMA DIZDAR*, AMRA MULOVIĆ**
(Sarajevo)

TRAKTAT O GENITIVNOJ VEZI *KITĀB AL-ṬAHĀRA* MUHAMEDA ČAJNIČANINA

Abstrakt

U radu je predstavljeno do sada neobrađeno djelo pod naslovom *Kašf al-’asrār bi ḥaqā’iq al-kitāb wa daqā’iq al-ṭahāra* (Otkrivanje tajni o značenjima riječi *knjiga* i osobitostima riječi *čistoća*), koje je u drugoj polovini XVIII stoljeća napisao Muhamed Sin Mustafin Čajničanin (Muḥammad Ibn Muṣṭafā al-Čāyničawī). Ovaj se autor u literaturi spominje kao muderis, sarajevski muftija i autor jednog poznatijeg djela iz logike. Djelo koje je predmet ovog rada, iako registrirano, ranije nije bilo predmet tekstološke analize niti analize sadržaja. U radu su korištena dva rukopisna primjerka ovog djela, od kojih se jedan čuva u rukopisnoj zbirci Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, a drugi u zbirci rukopisa na orijentalnim jezicima Univerzitetske biblioteke „Svetožar Marković“ u Beogradu. Istraživanje obuhvata opis i tekstološku analizu dvaju dostupnih rukopisa, kritičku obradu djela, prijevod i analizu sadržaja s fokusom na analizu genitivne veze *kitāb al-ṭahāra*, te oblika i značenja njenih članova.

Ključne riječi: Muhamed Sin Mustafin Čajničanin (Muḥammad Ibn Muṣṭafā al-Čāyničawī), *Kašf al-’asrār bi ḥaqā’iq al-kitāb wa daqā’iq al-ṭahāra*, semantička genitivna veza, genitivna veza kvalifikacije

* Prof. dr. Elma Dizdar, vanredna profesorica, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, e-mail: elma.dizdar@ff.unsa.ba, ORCID ID: 0000-0001-8663-2444

** Prof. dr. Amra Mulović, redovna profesorica, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, e-mail: amra.mulovic@ff.unsa.ba, ORCID ID: 0000-0002-6179-6204

UMJESTO UVODA O AUTORU

Muhamed Sin Mustafin Čajničanin (Muḥammad Ibn Muṣṭafā al-Čāyničawī) jedan je od bošnjačkih autora koji su svoja djela pisali na arapskom jeziku. Podaci o njegovom životu su oskudni. U literaturi se navodi da je rođen u Čajniču 1731. godine. U Sarajevu je pohađao mekteb i Gazi Husrev-begovu medresu, a školovanje je nastavio u Istanbulu. O ovom dijelu njegovog života nema podataka, tako da nije poznato gdje se školovao ni koliko dugo je boravio u Istanbulu. Ono što se zna jest da je po povratku iz Istanbula 1781. godine počeo raditi kao muderis u medresi Simzade (Đumišića medresa).¹ U dva navrata, 1783. i 1785. godine imenovan je za sarajevskog muftiju.² Bašeskija, inače savremenik Čajničanina, nije bio suzdržan u kritici Čajničanina kao muftije i piše da mu je svijet isposlovao muftijski položaj, a da je „nakon što je počeo davati krive fetve, jer nije bio sposoban ni dorastao za taj položaj“ bio izvrnut ruglu.³ S druge strane, Bašeskija priznaje da je Čajničanin poznao logiku i neke druge nauke, ali tvrdi da o turskom i perzijskom jeziku, pjesništvu i pravu nije ništa znao, te da su se učenici ljudi „kada bi slušali njegova predavanja, zgražali“.⁴ Čajničanin je do smrti obavljao obje službe, službu muderisa i službu muftije. Umro je u Sarajevu 20. marta 1792. godine.⁵

¹ O ovoj medresi, njenom osnivaču, odnosno vakifu, hadži Abdulkерim-efendiji Đumišiću (u. 1763.), muderisima koji su u njoj radili i polaznicima više vidi u: Velida Mataradžija, *Kulturno-obrazovni život u Bosanskom sandžaku u XVIII stoljeću*, Filozofski fakultet – Univerzitet u Sarajevu, 2020. [doktorska disertacija], 117-120.

² Kemura o ovim imenovanjima Čajničanina, zvanog Čajno, piše da „su ga neki opankali i okrivili u Carigradu da bude svrgnut ali Carigrad potanko raspitajući o njemu spremi mu ponovo menšuru kao potvrdu kojom se potvrđuje i nadalje za saraj. muftiju“ (Šejh Sajfuddin Fehmi Bini Ali Kemura, *Sarajevske muftije. Od 926.–1519. do 1334.–1916. god.*, Islamska dionička štamparija, Sarajevo, 1334.–1916., 18).

³ Vidi: Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 1997., 218.

⁴ Ibid., 186.

⁵ Podaci o životu i stvaralaštvu Muhameda Čajničanina preuzeti su iz nekoliko djela: Ahmed Mehmedović, *Leksikon bošnjačke uleme*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2018., 104; Amir Ljubović, *Logička djela Bošnjaka na arapskom jeziku*, Posebna izdanja XVIII, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1996., 53-55; Amir Ljubović, Sulejman Grozdanić, *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Posebna izdanja XVII, Orijentalni institut u Sarajevu,

Donedavno jedino djelo za koje se znalo da ga je napisao Muhamed Čajničanin bilo je djelo iz logike *Faṭḥ al-ʿasrār fī šarḥ al-ʿĪsāgūḡī* (Otkrivanje tajni u komentarisanju Isagoge). Riječ je o komentaru al-ʿAbharijevog djela *ʿĪsāgūḡī* (Isagoga). Ljubović je utvrdio da su oko tri četvrtine ovog djela prenesene iz djela *Šarḥ al-ʿĪsāgūḡī* (Komentar Isagoge) Mustafe Ejubovića, te da nema podataka da li je možda u autografu autor naveo da je na ovaj način koristio Šejh Jujino djelo. Sačuvano je pet primjeraka ovog rukopisa u različitim zbirkama.⁶

Objavljivanjem 18. sveska *Kataloga* Gazi Husrev-begove biblioteke, šira naučna javnost upoznata je s još dva djela Muhameda Čajničanina, koja se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u istom kodeksu. Riječ je o dvije kraće rasprave.⁷ Prvo djelo, četvrto po redu u kodeksu, nosi naslov *Risāla fī qirāʾa ʿāya al-Kursī wa al-tasbīḥāt wa al-tahmīdāt wa al-takbīrat ʿaqiba al-salawāt al-maktūba*. Riječ je o kratkoj raspravi o učenju 255. ajeta sure *al-Baqara*, te praksi izgovaranja izraza *subḥanallah, elḥamdulillah* i *Allahu ekber* po 33 puta nakon obavljanja propisanih namaza.⁸

Drugo djelo, koje se nalazi u istom kodeksu, a šesto po redu, pod naslovom *Kašf al-ʿasrār bi ḥaqāʾiq al-kitāb wa daqāʾiq al-ṭahāra wa al-aṭḥār*, autor je napisao 1781. godine.⁹ U *Katalogu* stoji da je riječ o kratkoj raspravi o čistoći i obrednom pranju muslimana.¹⁰ Drugi primjerak ovog rukopisa pronašli smo u zbirci rukopisa na orijentalnim jezicima Univerzitetske biblioteke „Svetozar Marković“ u Beogradu.¹¹

Sarajevo, 1995., 40-41; S. F. Kemura, *Sarajevske muftije*, 17-19; M. Š. Bašeskija, *Ljetopis*, 186, 218; Mehmed Handžić, *Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana*, Državna štamparija, Sarajevo, 1933., 105.

⁶ Više o sadržaju djela, sačuvanim primjercima i sl. vidi: A. Ljubović, *Logička djela Bošnjaka na arapskom jeziku*, 54-55; A. Ljubović, S. Grozdanić, *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, 40-41.

⁷ Oba ova djela spominju se i u *Leksikonu bošnjačke uleme*. Vidi: A. Mehmedović, *Leksikon bošnjačke uleme*, 104.

⁸ Haso Popara, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. XVIII, Al-Furqān, fondacija za islamsko naslijeđe – Rijaset Islamske zajednice u BiH, London – Sarajevo, 1434/2013., 40-41.

⁹ Muḥammad Ibn Muṣṭafā al-Čāyničawī, *Kašf al-ʿasrār bi ḥaqāʾiq al-kitāb wa daqāʾiq al-ṭahāra*, R 2516/6, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo.

¹⁰ H. Popara, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, 41.

¹¹ Muḥammad Ibn Muṣṭafā al-Čāyničawī, *Kašf al-ʿasrār bi ḥaqāʾiq al-kitāb wa daqāʾiq al-ṭahāra*, Rso 352/8, Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković“, Beograd, <http://phaidrabbg.bg.ac.rs/o:1777>.

Uvidom u sadržaj ovog djela utvrdili smo da je riječ o gramatičkoj analizi konstrukcije *kitāb al-ṭahāra*, analizi morfoloških oblika njenih članova i analizi njihovih značenja i semantičkog odnosa među njima. Stoga smo smatrali da bi bilo zanimljivo ovo djelo predstaviti kao djelo iz jezikoslovlja evidentno napisano perom autora čije stavove oblikuju kako njegov dominantni interes za logiku tako i njegovo iskustvo muderisa.

OPIS RUKOPISĀ

Naše istraživanje zasniva se na dva rukopisna primjerka djela *Kašf al-ʿasrār bi ḥaqāʾiq al-kitāb wa daqāʾiq al-ṭahāra wa al-ʾaṭhār* Muhameda Čajničanina koja smo pregledali i kolacionirali prije nego smo ponudili prijevod teksta djela i opis i analizu sadržaja dijelova teksta koji se tiču jezičke analize.

Jedan rukopis nalazi se, kako smo već naveli, u zbirci rukopisa na orijentalnim jezicima Univerzitetske biblioteke „Svetozar Marković“ u Beogradu pod brojem Rso 352/8. Digitalizirani rukopis je dostupan na bibliotečkoj web-stranici. Tekst je ispisan čitkim *nastaʿlīqom* i crnim mastilom. Riječi *wa baʿd* i *wa qawluhu kitāb al-ṭahāra* ispisane su crvenim mastilom. Tekst je uokviren jednostavno iscrtanim okvirom crne i crvene boje. Na prvoj foliji nakon uokvirene *bismille* su dvadeset i dvije linije teksta, na drugoj i trećoj po dvadeset i pet linija. Na kraju treće stranice ispisan je kolofon koji sadrži ime autora, mjesto i datum završetka djela (medresa Simzade, 12. ramazan 1195. godine, poslijepodne). Na marginama nema ispisanog teksta. Kustode su prisutne, folijacija nije naknadno unesena. Kodeks u kojem se rukopis nalazi osmi po redu nije ukoričen, a rukopis je autograf, kako se navodi u napomenama o rukopisu, iako nije sasvim jasno na osnovu čega je donesen takav zaključak.¹²

Drugi rukopis čuva se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci pod brojem R 2516/6. Kodeks u kojem se rukopis nalazi šesti po redu ukoričen je, kako stoji u *Katalogu*, polukožnim povezom, s preklopom, koji je oštećen vlagom, a vanjska strana korica i preklopa obložena je ukrasnim ebrom papirom.¹³ Rukopis ima četiri folije (21a–22b). Tekst je napisan

¹² Vidi: <http://arhiva.unilib.rs/cirilica/zbirka/rukopisa/orijentalni-rukopisi>.

¹³ Vidi: H. Popara, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, 38.

čitkim *nashom* i crnim mastilom, a neke riječi su istaknute crvenim mastilom. Na prvoj foliji nakon uvodnih riječi prepisivača i *bismille*, tekst ima sedamnaest linija, na drugoj, trećoj i četvrtoj po dvadeset, uključujući kolofon, koji sadrži i vrijeme prijepisa (1212/1797.). Na marginama je prepisivač dopisao riječi i konstrukcije koje je tokom prepisivanja izostavio. Na margini četvrte folije ispisani su tarihi posvećeni Hafizu Širaziju na perzijskom, turskom i arapskom jeziku i Sadiju Širaziju na perzijskom jeziku. Kustode su prisutne, a naknadna folijacija na marginama izostaje.

Tekst rukopisa monolitna je struktura, tako da je isписan bez paragrafa i bez interpunkcije. U radu nudimo izvornu formu djela na arapskom jeziku bez ikakvih izmjena, ali smo u prijevodu intervenirali i uveli interpunkcijske znake, te tekst podijelili na paragrafe.

PREGLED SADRŽAJA TRAKTATA I ANALIZA

U traktatu je moguće izdvojiti nekoliko osnovnih tematskih cjelina. Prvi dio traktata posvećen je obliku i značenjima riječi *kitāb*, te padežnim nastavcima koje ona može imati u nekoliko pretpostavljenih struktura arapske rečenice što ih autor analizira. Drugi dio govori o tipovima semantičke genitivne veze, a posebno o genitivnoj vezi *kitāb al-ṭahāra*, te odnosu koji postoji između njenih članova.¹⁴ Autor traktat završava razmatranjem oblika i značenja riječi *ṭahāra*, te posebnog mjesta koje čistoća zauzima u vjerskim obredima muslimana.

U okviru razmatranja oblika riječi *kitāb*, autor naglašava da je riječ o glagolskoj imenici (masdar) prvog razreda glagola sa trokonsonantskim korijenom.¹⁵ Interesantno je zapažanje autora, povezano kako s oblikom tako i sa značenjem riječi *kitāb* o specifičnoj upotrebi glagolske imenice u značenju predmeta koji trpi glagolsku radnju. Iako bi glagolska imenica u principu trebala biti korištena samo za imenovanje radnje, ovdje je ipak riječ o ovjerenoj upotrebi, odnosno, prema riječima autora, „o

¹⁴ Nazivi na bosanskom jeziku za različite vrste genitivnih veza opisanih u klasičnim izvorima preuzeti su iz: Teufik Muftić, *Gramatika arapskoga jezika*, Ljiljan, Sarajevo, 1997., 497-499.

¹⁵ Zapravo, u arapskom jeziku se riječ *kitāb* uglavnom upotrebljava u značenju konkretne imenice (knjiga), dok se kao glagolska imenica istog korijena prve vrste, pored oblika *katb* i *kitba*, najčešće koristi oblik *kitāba*.

rasprostranjenom proširenju značenja“.¹⁶ U analizi značenja imenice *kitāb* autor izdvaja više značenja, među kojima je i značenje naredbe, odredbe i propisa.¹⁷

Nakon morfološkog i semantičkog opisa imenice *kitāb*, autor se upušta u analizu potencijalnih pozicija koje u nekoliko impliciranih formi arapske rečenice u naslovu djela može imati ova imenica.¹⁸ Tako izdvaja potencijalne upotrebe imenice *kitāb* u nominativu i akuzativu, odnosno u funkcijama subjekta imenske rečenice (*mimmā yağib ’istihdāruhā kitāb al-ṭahāra*), predikata imenske rečenice (*hāḍihi kitāb al-ṭahāra*), te objekta glagolske rečenice (*’iqra’ kitāb al-ṭahāra*). Ovakav pristup sintaktičkoj analizi upućuje na to da je pisanje traktata vjerovatno motivirano autorovom namjerom da napiše komentar nekog od klasičnih djela iz fikha. To potvrđuje i nekoliko leksičkih signala u traktatu koji upućuju na to da autor zapravo komentira naslov poglavlja ili knjige drugog autora, npr. *kazao je* (*qawluhu*), *dao je prednost* (*’ihtāra*), *započeo je* (*’iftataḥa*) i dr.

Naredni dio traktata posvećen je razmatranju upotrebe pokazne zamjenice *hāḍihi*, koja je pak u djelo uvedena u okviru jedne od ranije spomenutih impliciranih formi arapske rečenice s imenicom *kitāb*. Iako je veći dio traktata posvećen lingvističkoj analizi oblika i značenja članova genitivne veze *kitāb al-ṭahāra*, značenju same konstrukcije te njenim potencijalnim sintaktičkim funkcijama, u ovom dijelu traktata prepoznajemo Čajničanina kao autora koji jezik posmatra primarno iz perspektive logičara.

U dijelu traktata koji je usmjeren na opis i analizu genitivne veze *kitāb al-ṭahāra* autor definira ovu konstrukciju kao semantičku genitivnu

¹⁶ O takvoj upotrebi glagolske imenice u proširenom značenju govore i autori savremenih gramatika arapskog jezika, opisujući je kao ispravnu i veoma raširenu. Vidi npr.: Muṣṭafā al-Ġalāyīnī, *Ġāmi’ al-durūs al-’arabiyya*, Vol. I, al-Maktaba al-’ašriyya, Bayrūt, 1993., 185.

¹⁷ Upravo ova značenja, tj. poimanje imenice *kitāb* kao skupine naredbi, odredbi ili propisa, mogla bi poslužiti kao potencijalno objašnjenje krajnje neobične autorove upotrebe pokazne zamjenice *hāḍihi* u dijelu traktata posvećenom sintaktičkoj analizi funkcija imenice *kitāb* u arapskoj rečenici. Naime, navedeni oblik ženskog roda pokazne zamjenice očekivali bismo uz imenicu u obliku plurala, dok bi uz riječ *kitāb*, čak i u pretpostavljenoj rečeničnoj strukturi, morao biti upotrijebljen oblik jednine muškog roda, tj. oblik *hāḍa*.

¹⁸ Zapravo, riječ je o sintaktičkim pozicijama ili funkcijama cijele konstrukcije budući da prvi član genitivne veze u arapskom jeziku nosi padežni nastavak kao pokazatelj sintaktičke funkcije cijele konstrukcije.

vezu, odnosno genitivnu vezu kvalifikacije.¹⁹ U daljem razmatranju autor izdvaja tri vrste značenja genitivne veze kvalifikacije, opisujući ih putem parafraze prijedložnim frazama uvedenim prijedlozima *li*, *min* i *fī*.²⁰ Za ilustriranje značenja genitivne veze autor koristi primjere na koje često nailazimo u gramatikama arapskog jezika.

Genitivna veza čije se značenje može objasniti pomoću parafraze prijedložnom frazom uvedenom prijedlogom *li* ilustrirana je primjerom *ḡulām Zayd* (Zejdov sluga), koji bi vjerovatno trebao podrazumijevati značenje posesa, iako zapravo nije riječ o pravom posjedovanju nego o odnosima među ljudima, tj. svojevrsnom socijativu *sluga je sa Zejdom*, ili pak o metonimijskim relacijama lokativa *sluga (radi) kod Zejda* ili finala *sluga (radi) za Zejda*. Autor ipak ne ulazi u analizu značenja genitivne veze nego samo ukazuje na pravilo da u ovako formiranoj genitivnoj vezi na poziciji njenog prvog člana ne može biti upotrijebljena imenica koja označava cijelu klasu ili vrstu, ili imenica sa značenjem priloga mjesta i vremena.

Upotrebu genitivne veze čije se značenje može objasniti pomoću parafraze prijedložnom frazom uvedenom prijedlogom *min* autor ograničava na konstrukcije s općom imenicom na poziciji prvog člana. Ova vrsta genitivne veze ilustrirana je primjerom *ḥātam fiḍḍa* (prsten od srebra). U okviru semantičke analize navedeni bi primjer imao značenje gradivnog kvalitativa budući da se imenicom *fiḍḍa* izražava materijal od kojeg je napravljen predmet označen imenicom *ḥātam*. Interesantno je to da autor ovoj genitivnoj vezi pripisuje značenje prijedloga *min* za objašnjenje, tj. relaciju eksplikativa iz semantičke analize, iako imenica *fiḍḍa* objašnjava samo jedan aspekt imenice *ḥātam*. Međutim, relacija

¹⁹ Genitivna veza kvalifikacije, zajedno s genitivnom vezom zavisnosti, podvrste su semantičke, odnosno pojmovne ili prave genitivne veze u klasifikaciji koju obično nalazimo u tradicionalnim gramatikama arapskog jezika.

²⁰ Opisivanje značenja genitivne veze putem njene parafraze prijedložnom frazom uobičajeni je postupak kako u djelima koja pripadaju tradicionalnoj arapskoj gramatici tako i u savremenim gramatikama arapskog jezika. U većini gramatika takva parafraza uključuje prijedloge *li*, *min* i *fī*, tj. istu grupu prijedloga koju navodi i Čajničanin. Vidi npr. Yūsuf Ibn Abī Bakr al-Sakkākī, *Miftāḥ al-‘ulūm*, ur. Na‘īm Zarzūr, Bayrūt: Dār al-kutub al-‘ilmiyya, 1987., 128-129; Bahā’uddīn ‘Abdullāh al-Hamadānī al-Miṣrī Ibn ‘Aqīl, *Šarḥ ‘alā ‘Alfiyya Ibn Mālik*, Vol. II, ur. Muḥammad Muḥyiddīn ‘Abd al-Ḥamīd, al-Maktaba al-‘aṣriyya, Bayrūt, 1993., 41-45. Uporedi sa: Badīr M. Ḥamīd, *Luḡa al-‘i-rāb*, Dār al-ma‘rifā, al-Qāhira, s. a., 373; ‘Amīn ‘A. al-Sayyid, *Fī ‘ilm al-naḥw*, I, al-Tab. III, Dār al-ma‘ārif, al-Qāhira, 1975., 367-368; ‘Abbās Ḥasan, *al-Naḥw al-wāfi*, Vol. III, Dār al-ma‘ārif, al-Qāhira, 1999., 16-22.

eksplikativa, koja se inače u arapskom jeziku iskazuje prijedložnom frazom uvedenom prijedlogom *min* za objašnjenje, morala bi podrazumijevati potpuno podudaranje sadržaja dvaju pojmova.²¹

Genitivna veza čije se značenje može objasniti pomoću parafraze prijedložnom frazom uvedenom prijedlogom *fī* ilustrirana je primjerom *ḍarb al-yawm* (udarac danas/današnji udarac), koji bi u okviru semantičke analize izražavao značenje temporalnog lokativa. Autor ne ulazi u analizu značenja, nego naglašava da ova vrsta genitivne veze zahtijeva upotrebu imenica sa značenjem priloga mjesta i vremena. Osim toga, autor ukazuje i na to da sve tri vrste genitivne veze koje u traktatu navodi upućuju na određivanje i kvalificiranje.

U analizi značenja genitivne veze *kitāb al-ṭahāra*, odnos između dviju imenica opisan je kvalifikacijom da drugi član predstavlja vrstu prvog člana, koja u semantičkoj analizi inače upućuje na značenje partitiva, tačnije, odnos jedinke i mnoštva. Značenje genitivne veze *kitāb al-ṭahāra*, međutim, autor u daljem tekstu objašnjava poređenjem s genitivnom vezom *ḥātam fiḍḍa*, koja bi u okviru semantičke analize, kako je već naglašeno, imala značenje gradivnog kvalitativa. Interesantno je, pak, to da u uvodnom dijelu traktata autor, bez ulaženja u značenje konstrukcija, uspostavlja direktnu relaciju između genitivnih veza *kitāb al-ṭahāra* (knjiga o čistoći) i *marāmī al-ḥiḡāra* (domet kamena), koje u semantičkoj analizi zapravo ilustriraju relaciju izvora, gdje je imenica *al-ṭahāra* izvor iz kojeg je poteklo pisanje naredbi, odredbi i propisa označenih imenicom *kitāb*, a imenica *al-ḥiḡāra* izvor ili ishodište od kojeg je poteklo kretanje označeno imenicom *marāmī*.²² Naravno, u dubljoj semantičkoj analizi moguće je između dviju imenica uspostaviti i druge relacije. Tako bi imenica *al-ṭahāra*, osim izvorišta iz kojeg potiče pisanje označeno imenicom *kitāb*, mogla predstavljati i materiju od koje se grade naredbe, odredbe i propisi označeni imenicom *kitāb*, dok se cijela konstrukcija *kitāb al-ṭahāra* može posmatrati kao jedinka suprotstavljena mnoštvu knjiga napisanih o drugim temama.

Konačno, iako se oblikom i značenjem prvog člana genitivne veze *kitāb al-ṭahāra* autor bavi na samom početku, analiza oblika i značenja imenice *al-ṭahāra* kao njenog drugog člana sačuvana je za kraj traktata.

²¹ Više o značenjima genitivne veze vidi u: Elma Dizdar, „Semantički opseg atributa u arapskom jeziku“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 61/2011, Sarajevo, 2012., 19.

²² Konstrukcija zadržava značenje izvora bez obzira na idiomatsku upotrebu prijedložne fraze *‘alā marmā ḥaḡar* (dokle se može kamenom dobaciti) u značenju *veoma male udaljenosti*.

Autor je opisuje kao glagolsku imenicu prvog ili petog razreda trokonsonantskih glagola. Analiza značenja imenice *ṭahāra* tako je poslužila kao poveznica sa završnim dijelom traktata, posvećenim fikhskom konceptu čistoće kao vjerske obaveze muslimana i preduvjeta za ispravnost namaza.

PRIJEVOD TRAKTATA

U ime Allaha svemilosnog, samilosnog,

Hvala Allahu jedinom, neka je mir i spas posljednjem Božijem poslaniku, njegovoj čistoj porodici i vrlim drugovima, **a zatim**.²³

Ovo je kratki traktat što sadrži različita razmatranja, koji sam nazvao *Kašf al-ʿasrār bi ḥaqāʾiq al-kitāb wa daqāʾiq al-ṭahāra wa al-aṭhār* (Otkrivanje tajni o značenjima riječi knjiga i osobitostima riječi čistoća i čisti). **Kazao je kitāb al-ṭahāra** (knjiga o čistoći), što je genitivna konstrukcija poput *marāmī al-ḥiğāra* (domet kamena/koliko se kamenom može dobaciti/veoma blizu). Konstrukcija predstavlja ono čijim se dijelom označava i dio njegovog značenja.

Riječ **kitāb** (knjiga) s vokalom *i* iza *k* dolazi na oblik *fī ʿāl*, što je u osnovi masdar prvog razreda trokonsonantskih oblika uzakonjen upotrebom. Kaže se *katabtu katban* i *kitāban* i *kitābatan*.²⁴ Knjigom se naziva ono što je napisano tako što se predmet glagolske radnje imenuje glagolskom imenicom rasprostranjenim proširenjem značenja. Može označavati potvrđivanje, predodređenje, naredbu, odredbu i propis izvršen pisanjem, a smisao toga jest namjera. Potom se kaže *tumma yaktubu* (poslije će napisati), pri čemu namjera predstavlja početak, a samo djelo pisanja cilj. Može označavati namjeru, koja je početak, ukoliko se želi izraziti potvrđivanje pisanjem, što je cilj. Riječ **kitāb** također označava i čvrst dokaz od uzvišenog Allaha, što potvrđuju Njegove riječi: *Reci: „Dogodiće nam se samo ono što nam Allah odredi...”*,²⁵ odnosno što je predodredio i propisao, te riječi Uzvišenog: *...Mi smo im u njemu propisali: glava za glavu...*,²⁶ odnosno obavezali ih i naredili im.

²³ Masnim slogom označeni su dijelovi teksta koji su u rukopisu R 2516/6 napisani crvenim mastilom, dok su masnim slogom i podvlačenjem označeni dijelovi teksta koji su crvenim mastilom pisani u rukopisu Rso 352/8.

²⁴ Autor navodi glagol *kataba* (pisati) u prvom licu jednine, te tri oblika masdara, odnosno glagolske imenice istog glagola u značenju *pisanje*.

²⁵ Kurʿan, *al-Tawba*, 51.

²⁶ Kurʿan, *al-Māʾida*, 45.

Općepoznato je da se u odnosu na sve druge riječi u značenju *bilježenja* najviše upotrebljava riječ *kitāb*. Prema mišljenju učenjaka koji se bave metodologijom islamskog prava (*'uṣūl al-fiqh*), ovom riječju se uglavnom označavaju *stubovi vjere*. Po mišljenju različitih autora, ona ima više odvojenih značenja koja se odnose na niz pitanja. Šerijatski pravnici joj pripisuju značenje svih zakona i propisa, a gramatičari je najčešće upotrebljavaju u značenju Sībawayhovog djela *Kitāb*. Ukratko, *kitāb* je riječ u značenju *pisanje*, i predstavlja skupinu slova kojom je, radi naglašavanja, označen predmet koji trpi radnju. Dao je prednost ovoj riječi u odnosu na riječ *bāb* (kategorija) zato što riječ *bāb* ima značenje vrste, a svrha jest opis vrste, pri čemu se ne misli na opis jedne vrste jer, da je to bila namjera, vjerovatno bi bila upotrijebljena riječ *bāb*, a ne *kitāb*.

Riječ *kitāb* može stajati u nominativu zato što je predikat izostavljenog subjekta impliciranog značenja *Ovo* (*hāḍihi*) je knjiga o čistoći, ili *Rasprava koju čitamo* (*al-mabāḥiṭ 'allatī naqra'uhā*) je knjiga o čistoći, ili zato što je subjekat čiji predikat stoji u prepoziciji s impliciranim značenjem *Ono što je potrebno predstaviti* (*mimmā yaḡib 'istihḍaruhā*) je knjiga o čistoći, ili u postpoziciji u značenju *Knjiga o čistoći je zbir pitanja koja ćemo navesti* (*al-masā'il 'allatī naḍkuruhā*). Riječ *kitāb* može stajati i u akuzativu kao direktni objekat izostavljenog glagola impliciranog značenja *spomeni* (*'uḍkur*), *shvati* (*'i'lam*) ili *pročitaj* (*'iqra'*) knjigu o čistoći.

U okviru implicirane riječi *hāḍihi*, *hā* služi za upozorenje, a *ḍihi* jest pokazna zamjenica za upućivanje na riječi koje označavaju ono što je konkretno i može se opaziti ili ono što je apstraktno, ili što je uklesano, ili na dvoje od toga, ili na sve troje. Tako će biti bez obzira na to da li se implicira postpozicija uvida u odnosu na riječ *kitāb*, ili antepozicija pokazne zamjenice u odnosu na uvod. Što se tiče riječi uređenih i prisutnih u mišljenju i umu, riječi apstraktnih značenja ili značenja onog što je uklesano, ili dvoje od toga ili sve troje, postoji sedam načina da se shvate kao nešto konkretno što se može opaziti tako što se potpuno imenuju i razlikuju u umu autora kao da su prisutne u stvarnosti. U slučaju svake od ovih propozicija sud ostaje neodređen, što znači da nije određena količina jedinki, dio njih ili sve, kao kada kažemo: *Čovjek je pisar*. Takav sud ima snagu univerzalnosti, kao što je rekao Abu Ali Sina u djelu *al-Šifā'*: *Neodređeni pojmovi u naukama su univerzalije*.

Što se tiče pridavanja riječi *kitāb* impliciranom subjektu *hāḍihi*, to podrazumijeva jednu vrstu istoznačnosti, odnosno da se nešto pridružuje nečemu bez posrednika na osnovu istinitosti, kao kada kažemo:

Čovjek je živo biće. Uvjet za dodavanje riječi drugoj koja stoji u odnosu istoznačnosti s njom jest različito poimanje onoga što je u stvarnosti jedinstveno. Ukoliko se želi uputiti na konkretne imenice ili ono što je uklesano, same ili na više njih, atribucija ne bi bila korektna jer bi postojalo razlikovanje u umu za ono što u stvarnosti nije jedinstveno. To znači da bi bilo potrebno ispraviti atribuciju, i to na dva načina. Prvi je da se ispravi subjekt atribucije, što je poželjno, i to se može postići ili impliciranim značenjima, kao što su značenja riječi *hāḍihi*, ili da se upotrijebljeni izrazi za izricanje značenja razumiju kao metonimijski. Drugi je da se ispravi predmet atribucije, i to na dva načina: ili impliciranjem označitelja koji pripadaju konstrukciji kao da se željelo kazati ovo su označitelji konstrukcije *kitāb al-ṭahāra* ili da se pod riječju *kitāb* podrazumijevaju označitelji u prenesenom smislu. Ako se zamjenicom *hāḍihi* želi upućivati samo na apstraktne pojmove, atribucija će biti ispravna bez potrebe za impliciranjem ili prenesenim značenjem.

Pripajanje riječi *kitāb* riječi *ṭahāra* predstavlja semantičku genitivnu vezu budući da su njeni članovi neizvedene imenice. To je također genitivna veza kvalifikacije, koja se dijeli na tri vrste prema općem pravilu. Prva je genitivna veza koja podrazumijeva značenje prijedloga *li*, gdje prvi član ne može biti imenica u značenju vrste ili imenica sa značenjem priloga mjesta ili vremena, kao naprimjer *ḡulām Zayd* (Zejdov sluga). Druga je genitivna veza koja podrazumijeva značenje prijedloga *min* za objašnjenje, u slučaju upotrebe opće imenice kao prvog člana, kao naprimjer *ḥātam fiḍḍa* (prsten od srebra), a treća genitivna veza koja podrazumijeva značenje prijedloga *fī* u slučaju upotrebe imenica sa značenjem priloga mjesta i vremena, kao naprimjer *ḍarb al-yawm* (udarac danas/današnji udarac). Sve tri vrste upućuju na određivanje i kvalificiranje. U konkretnom slučaju riječ je o genitivnoj vezi kvalifikacije zato što je namjeravano značenje riječi *kitāb* termin sa značenjem nekog pitanja, uključujući i pitanje čistoće (*ṭahāra*). To je genitivna veza kojom se imenici specifičnog značenja pridodaje imenica općeg značenja, poput genitivne veze *ḥātam fiḍḍa*, tako da drugi član predstavlja vrstu prvog člana.

Riječ ***ṭahāra*** s vokalom *a* iza *ṭ* glagolska je imenica prvog ili petog razreda. Kaže se *ṭahu(a)ra al-šay'* (Nešto je bilo čisto) s vokalom *a* ili *u*, i *yathuru* (Čisto je). U djelu *al-Šihāḥ* navedena je isto tako i imenica *ṭuhr* s vokalom *u* iza *ṭ*. U riječi *ṭahāra* objedinio je značenje čistoće, iako ona ima više vrsta. To je zbog toga što se glagolska imenica upotrebljava u dvojini ili množini samo ukoliko se namjerava naglasiti raznovrsnost.

Ova riječ znači biti čist od prljavštine, bilo duhovno ili po vjerozaku. Lična čistoća se dijeli na abdest, pranje, tejemum, pranje tijela i odjeće i sl. Obaveza čistoće uvjet je za obavljanje namaza jer neko može obavljati namaz samo dok je čist. Zato je djelo započeo ovom temom jer je čistoća ključ namaza koji predstavlja jedan od stubova vjere i dostojan je da bude ispred ostalih obrednih djela. Abu Davud i drugi prenijeli su od Alija, Allah bio njime zadovoljan, da je Poslanik, a.s., kazao: *Ključ namaza je čistoća, njegov početak je tekbir, a kraj predavanja selama.* Uz pomoć premilostivog Gospodara pisanje ovog traktata završio je siromah, koji malo ima i mnogo uči i radi, porijeklom iz Bosne, u školi Simzade, da mu Allah oprostí grijehe, u nedjelju poslijepodne, 12. ramazana 1195. godine.

TEKST TRAKTATA

بسم الله الرحمن الرحيم²⁷

الحمد لله وحده والصلاة والسلام على من لا نبي بعده وعلى آله الاطهار واصحابه
الاخير **وبعد** وهذه رسالة لطيفة مشتملة الاخبار سميتها كشف الاسرار بحقائق
الكتاب ودقائق الطهارة والاطهار **قوله كتاب الطهارة** تركيب اضافي كرامي
الحجارة والمركب هو الذي يراد بالجزء منه دلالة على جزء معناه والكتاب
بكسر الكاف على وزن فِعَالٍ²⁸ في الاصل مصدر سماعي من باب الاول من
ابواب الثلاثي يقال كَتَبْتُ كِتَابًا وَكَتَابًا²⁹ وَكِتَابَةً سَمِّيَ بِهِ³⁰ المكتوب تسمية للمفعول
باسم المصدر على التوسّع الشائع ويعبر³¹ عن الاثبات والتقدير والايجاب
والفرض والقضاء بالكتابة ووجه ذلك ان الشيء يراد ثم يقال ثم يكتب فالارادة
مبدأ والكتابة منتهى ثم يعبر عن المراد الذي هو مبدأ اذا اريد به التاكيد بالكتابة

²⁷ U rukopisu R 2516/6 prije početka stoje riječi prepisivača: هذه الرسالة للعالم الفاضل: (Ovaj traktat napisao je ugledni učenjak, savršeni istraživač al-Hāḡḡ Muḥammad, muftija u Sarajevu).

²⁸ Vokalizacija pojedinih riječi uključena je samo u rukopisu R 2516/6. Vokalizaciju tih riječi zadržat ćemo radi lakšeg praćenja izvornog teksta.

²⁹ U rukopisu R 2516/6 izostavljeno je وكتبا.

³⁰ U rukopisu R 2516/6 izostavljeno je به.

³¹ U rukopisu R 2516/6 stoji يعتبر.

التي هي المنتهى ويعبر بالكتاب عن الحجة الثابتة من الله تعالى نحو قوله³² قل لن يُصَيِّبَنَا إِلَّا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَنَا إِي مَا قَدَّرَهُ وَقَضَاهُ وَقَوْلُهُ تَعَالَى وَكُتِبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا إِنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ إِي أَوْجِبْنَا³³ وفرضنا والكتاب قد غلب في العرف³⁴ العام على جميع من³⁵ الكلمات المنفردة بالتدوين وفي عرف الأصوليين³⁶ على أركان الدين وفي عرف المصنفين على طائف من المسائل اعتبرت منفردة عما عداها وفي عرف الفقهاء ما يتضمّن الشرايع والأحكام وفي عرف النحويين غلب على كتاب سيبويه والحاصل أنّ الكتاب لغة³⁷ بمعنى الكتب وهو الجمع سمّي به المفعول سيبويه اختاره على لفظ باب لأنّ الباب بمعنى النوع والغرض بيان النوع لا نوع واحد وإن كان المراد بيان النوع الواحد يختار الباب على الكتاب **ولفظ الكتاب** أمّا مرفوع على أنّه خبر لمبتدأ محذوف تقديره هذه كتاب الطهارة أو المباحث التي سنقرئها كتاب الطهارة أو مبتدأ خبره أما مقدّمًا تقديره مما يجب استحضرها كتاب الطهارة أو مؤخرًا نحو كتاب³⁸ الطهارة المسائل التي سنذكرها وأما منصوب على أنّه مفعول به لفعل مقدّر تقديره اذكر أو اعلم واقراء كتاب الطهارة والهاء في هذه المقدّرة للتنبيه وذه اسم إشارة للإيماء إلى الألفاظ المحسوسة بالبصر أو المعاني³⁹ أو النقوشات⁴⁰ أو الاثنين أو الثلاثة كذلك على تقدير تأخير الديباجة عن الكتاب وعلى تقدير تقدّمها المشار بها أمّا الألفاظ المرتبة المستحضرة الموجودة في التّعقل والذهن والمعاني والنقوشات⁴¹ أو الاثنان أو الثلاثة معا فلاحتمالات السبعة لتنزيلها منزلة المحسوس المشاهد⁴² مبالغة في كمال تعيينها وتمييزها في

³² U rukopisu R 2516/6 iza navedenih riječi stoji تعالى.

³³ U rukopisu R 2516/6 stoji أوجبنا.

³⁴ U rukopisu R 2516/6 riječ العرف je izostavljena i dopisana na margini.

³⁵ U rukopisu R 2516/6 greškom je napisana riječ الكتاب te precrtana.

³⁶ U rukopisu R 2516/6 riječ الأصوليين nije potpuna, te je prepisivač na margini dopunio riječ (ليين) uz kraticu صح za صحيح (ispravno).

³⁷ U rukopisu R 2516/6 umetnuta je riječ مصدر.

³⁸ U rukopisu R 2516/6 greškom je umetnuta riječ الكتاب i precrtana.

³⁹ U rukopisu R 2516/6 umetnute su riječi النص.

⁴⁰ U rukopisu R 2516/6 greškom je napisano النقوشيات.

⁴¹ U rukopisu R 2516/6 greškom je napisano النقوشيات.

⁴² U rukopisu R 2516/6 stoji المحسوسات المشاهدة.

ذهن⁴³ المص كأنها موجودة مشاهدة⁴⁴ في الخارج والاعيان وعلى⁴⁵ التقاديرات كلها فالقضية مهمة وهي التي لم يكن فيها كمية الافراد او بعضا او كلاً كقولنا الانسان كاتب وهي⁴⁶ في قوة الكلية اذا كانت⁴⁷ في المسئلة كما قال ابو علي السينا في الشفاء مهملات العلوم كليات وحمل الكتاب على الموضوع⁴⁸ وهو هذه حمل المواطٍ وهو ان يكون الشيء محمولاً على الموضوع بالحقيقة بلا واسطة كقولنا الانسان حيوان⁴⁹ ويشترط في حمل المواطٍ التغير الذهني والاتحاد الخارجي فاذا كان المشار بهذه الالفاظ والنقوشات وحدانا او اجتماعا لم يصح الحمل لانه لم يوجد الاتحاد الخارجي وان وجد التغير الذهني⁵⁰ فلا بد من تصحيح الحمل وهو على قسمين الاول ان يصح من جانب الموضوع وهو الاولى وهو اما بتقديرات المدلولات نحو مدلولات هذه او بارادة المراد من الالفاظ الملفوظات المدلولات مجازاً مُرسلاً او من المحمول و⁵¹على ضربين ايضا اما بتقدير الدوال نحو هذه دوال كتاب الطهارة او بارادة المراد من الكتاب الدوال مجازاً⁵² مثله واذا كان المراد بالمشار بهذه المعاني فقط يكون الحمل صحيحا بلا تقدير ولا تجوز **واضافة الكتاب الى الطهارة اضافة معنوية لانها اضافة الغير المشتق وهي معنوية ببيان⁵³** وهي على ثلاثة انواع بحكم الاستقراء اما بمعنى اللام وهو فيما عدا جنس المضاف وظرفه نحو غلام زيد واما بمعنى من البيانية وهو في جنس المضاف⁵⁴ نحو خاتم⁵⁵ فضة اما بمعنى في في ظرفه نحو ضرب اليوم وهي⁵⁶ على التقاديرات

⁴³ U rukopisu R 2516/6 greškom je napisano **الذهن**.

⁴⁴ U rukopisu R 2516/6 izostavljena je riječ **مشاهدة**.

⁴⁵ U rukopisu R 2516/6 greškom je napisana riječ **تقديرات** i precrtana.

⁴⁶ U rukopisu R 2516/6 greškom je umetnuta riječ **التي** i precrtana.

⁴⁷ U rukopisu R 2516/6 greškom je napisano **كأنه** i ispravljeno na margini.

⁴⁸ U rukopisu R 2516/6 umetnuta je riječ **المقدر**.

⁴⁹ U rukopisu R 2516/6 izostavljena je riječ **حيوان**.

⁵⁰ U rukopisu R 2516/6 izostavljena je riječ **الذهني**.

⁵¹ U rukopisu R 2516/6 umetnuta je riječ **هو**.

⁵² U rukopisu R 2516/6 riječ **مجازاً** umetnuta je interlinearno.

⁵³ U rukopisu Rso 352/8 stoji **البينة**.

⁵⁴ U rukopisu R 2516/6 izostavljene su riječi **و ظرفه نحو غلام زيد واما بمعنى من البيانية وهو** i dodate na margini.

⁵⁵ U rukopisu Rso 352/8 stoji pogrešno **خاتم**.

⁵⁶ U rukopisu R 2516/6 greškom je napisana riječ **هو**, zatim precrtana i ispravljena interlinearno.

الثالثة تفيد التعريف والتخصيص وهي ههنا بيانية لأن المراد من الكتاب المعنى المصطلح وهو المسئلة من المسائل ومن الطهارة كذلك فيكون اضافة العام الى الخاص من وجه مثل خاتم فضة فيكون المضاف اليه جنس المضاف الطهارة بفتح الطاء مصدر من باب الاول او الخامس⁵⁷ يقال طَهَّرَ الشيء بفتح الهاء وضمها وَيَطْهَرُ بالضم طهارة فيهما والاسم الطهر بالضم كذا في الصحاح ولهذا وَّحَّدَهَا وان كانت انواعا لأن المصدر لا يثنى ولا يجمع الا ان اريد به الانواع وهي لغة التنزه عن الانسان ولو معنويًا وشرعا النظافة المخصوصة المتنوعة الى وضوء وغسل وتيمم وغسل البدن والثوب ونحوه وسبب وجوب الطهارة اداة⁵⁸ الصلاة معها عند وجود الحدث لانها لا تقوم الا بها ولذا افتتح بها لكونها⁵⁹ مفتاح الصلاة التي هي عماد الدين ومستحقة للتقديم على سائر العبادات العملية خرج ابو داود وغيره عن علي رضي الله عنه قال قال رسول صلى الله مفتاح الصلاة⁶⁰ الطهور وتحريمها التكبير وتحليلها التسليم بعون الملك المئان تم تصنيف هذه الرسالة⁶¹ من يد البائس قليل البضاعة كثير المذاكرة والمشغلة بوسنوي الاصل الجاينجوي محمد بن مصطفى غفر الله له ولوالديه ولمن نظر⁶² وقراء وتامل اليها في مدينة سراي بوسنة في مدرسة سيم زاده غفر الله له يوم الاحد بعد الظهر في اثني عشر يوما من رمضان⁶³ مائة وتسعين وخمس⁶⁴ والـ⁶⁵

⁵⁷ U rukopisu Rso 352/8 stoji pogrešno الحامس.

⁵⁸ U rukopisu R 2516/6 stoji ارادة.

⁵⁹ U rukopisu R 2516/6 stoji pogrešno لكونه.

⁶⁰ U rukopisu R 2516/6 izostavljene su riječi التي هي عماد الدين ومستحقة للتقديم على سائر العبادات العملية خرج ابو داود وغيره عن علي رضي الله عنه قال قال رسول صلى الله مفتاح الصلاة i dodate na margini. U rukopisu Rso 352/8 izostavljena je riječ الصلاة.

⁶¹ U rukopisu R 2516/6 umetnuta je riječ اللطيفة.

⁶² U rukopisu R 2516/6 izostavljena je riječ نظر.

⁶³ U rukopisu R 2516/6 umetnute su riječi مبارك سنة.

⁶⁴ U rukopisu Rso 352/8 stoji pogrešno خمس.

⁶⁵ U rukopisu R 2516/6 godina je napisana u formi خمس وتسعين ومائة والـ. Poslije navedene godine, rukopis završava riječima: 1212 وقد تم التحرير من الرسالة الشريف بعناية القدير (Prepisivanje ovog traktata završeno je uz pomoć Svemogućeg 16. džumadel-ula, godine 1212.).

ZAKLJUČAK

Muhamed Sin Mustafin Čajničanin, koji je u drugoj polovini XVIII stoljeća obavljao dužnost sarajevskog muftije i muderisa Đumišića medrese, jedan je od manje poznatih bošnjačkih autora koji su pisali na orijentalnim jezicima. Sva tri djela za koje se zna da ih je napisao Čajničanin na arapskom su jeziku. Djelo *Kašf al-'asrār bi ḥaqā'iq al-kitāb wa daqā'iq al-ṭahāra* registrirano je, ali dosad nije bilo obrađeno. Djelo na svega par stranica obuhvata teme koje se kreću od morfologije, sintakse i semantike do fikha i logičkih razmatranja, iz kojih se jasno vidi da su naučna interesovanja autora primarno vezana za logiku. Iako u jednoj trećini traktata Čajničanin jezička pitanja posmatra uglavnom iz perspektive logičara, veći dio rukopisa posvećen je opisu koji se može okarakterizirati kao lingvistički. Posebno su interesantna njegova zapažanja o upotrebi glagolske imenice u funkciji izražavanja značenja trpljenja glagolske radnje, kao i sintaktička analiza određenog broja impliciranih rečenica u kojima bi genitivna veza *kitāb al-ṭahāra* mogla biti upotrijebljena u funkcijama subjekta i predikata imenske rečenice i objekta glagolske rečenice. Njegova analiza značenja genitivne veze, kao i morfološki opis njenih članova, u potpunosti se oslanjaju na saznanja tradicionalne arapske gramatike. Nadamo se da će predstavljanje ovog djela dati doprinos upoznavanju kulturne baštine Bošnjaka koji su pisali na orijentalnim jezicima, te potaknuti nova istraživanja.

BIBLIOGRAFIJA / BIBLIOGRAPHY

IZVORI / PRIMARY SOURCES

- al-Čāyničawī, Muḥammad Ibn Muṣṭafā, *Kašf al-'asrār bi ḥaqā'iq al-kitāb wa daqā'iq al-ṭahāra*, R 2516/6, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo.
- al-Čāyničawī, Muḥammad Ibn Muṣṭafā, *Kašf al-'asrār bi ḥaqā'iq al-kitāb wa daqā'iq al-ṭahāra*, Rso 352/8, Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković“, Beograd, <http://phaidrabg.bg.ac.rs/o:1777>

LITERATURA / REFERENCES

- Bašeskija, Mula Mustafa Ševki, *Ljetopis (1746–1804)*, Sarajevo–Publishing, Sarajevo, 1997.
- Dizdar, Elma, „Semantički opseg atributa u arapskom jeziku“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 61/2011, Sarajevo, 2012., 9–33.

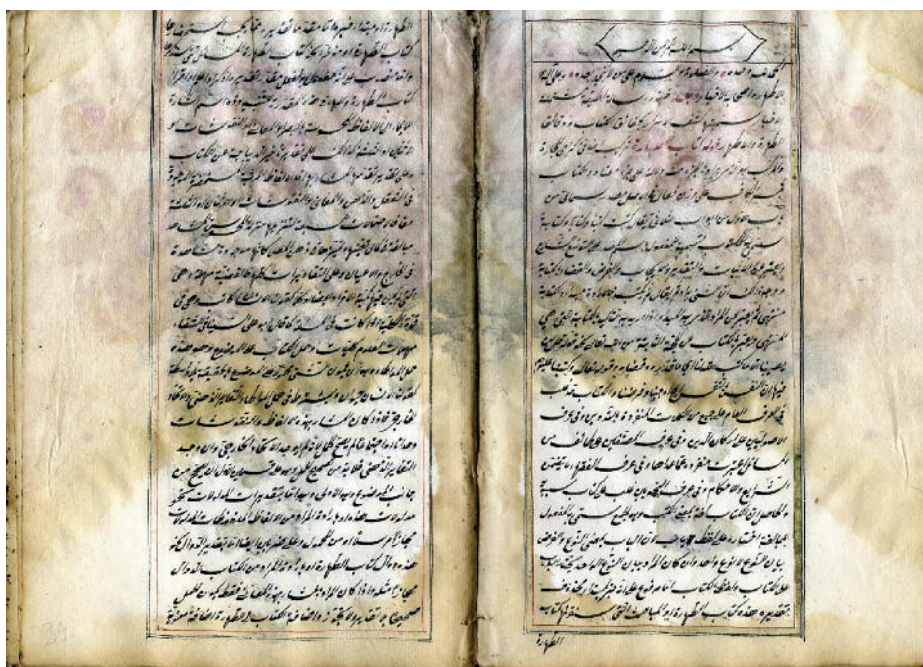
- Fajić, Zejnil, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. V, Al-Furqān, fondacija za islamsko naslijeđe – Rijaset Islamske zajednice u BiH, London – Sarajevo, 1999.
- Gacek, Adam, *Arabic Manuscripts: A Vademecum for Readers*, Handbook for Oriental Studies, Vol. XCVIII, Brill, Leiden – Boston, 2009.
- al-Ġalāyīnī, Muṣṭafā, *Ġāmi‘ al-durūs al-‘arabiyya*, Vol. I, al-Maktaba al-‘aṣriyya, Bayrūt, 1993.
- Ḥamīd, Badīr M., *Luġa al-‘i‘rāb*, Dār al-ma‘rifā, al-Qāhira, s. a.
- Handžić, Mehmed, *Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana*, Državna štamparija, Sarajevo, 1933.
- Ḥasan, ‘Abbās, *al-Naḥw al-wāfī*, Vol. III, Dār al-ma‘ārif, al-Qāhira, 1999.
- Ibn ‘Aqīl, Bahā‘uddīn ‘Abdullāh al-Hamadānī al-Miṣrī, *Šarḥ ‘alā ‘Alfiyya Ibn Mālik*, Vol. II, ur. Muḥammad Muḥyiddīn ‘Abd al-Ḥamīd, al-Maktaba al-‘aṣriyya, Bayrūt, 1993.
- Kemura, Šejh Sajfuddin Fehmi Bini Ali, *Sarajevske muftije. Od 926.–1519. do 1334.–1916. god.*, Islamska dionička štamparija, Sarajevo, 1334.–1916.
- KUR’AN (prev. Besim Korkut), Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1977.
- Ljubović, Amir, *Logička djela Bošnjaka na arapskom jeziku*, Posebna izdanja XVIII, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1996.
- Ljubović, Amir; Grozdanić, Sulejman, *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Posebna izdanja XVII, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1995.
- Mataradžija, Velida, *Kulturno-obrazovni život u Bosanskom sandžaku u XVIII stoljeću*, Filozofski fakultet – Univerzitet u Sarajevu, 2020. [doktorska disertacija]
- Mehmedović, Ahmed, *Leksikon bošnjačke uleme*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2018.
- Muftić, Teufik, *Gramatika arapskoga jezika*, Ljiljan, Sarajevo, 1997.
- Popara, Haso, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. XVIII, Al-Furqān, fondacija za islamsko naslijeđe – Rijaset Islamske zajednice u BiH, London – Sarajevo, 1434/2013.
- al-Sakkākī, Yūsuf Ibn Abī Bakr, *Miftāḥ al-‘ulūm*, ur. Na‘īm Zarzūr, Dār al-kutub al-‘ilmiyya, Bayrūt, 1987.
- al-Sayyid, ‘Amīn ‘A., *Fī ‘ilm al-naḥw*, I, al-Tab. III, Dār al-ma‘ārif, al-Qāhira, 1975.

THE TREATISE ON THE *KITĀB AL-ṬAHĀRA* CONSTRUCT STATE BY MUHAMED ČAJNIČANIN

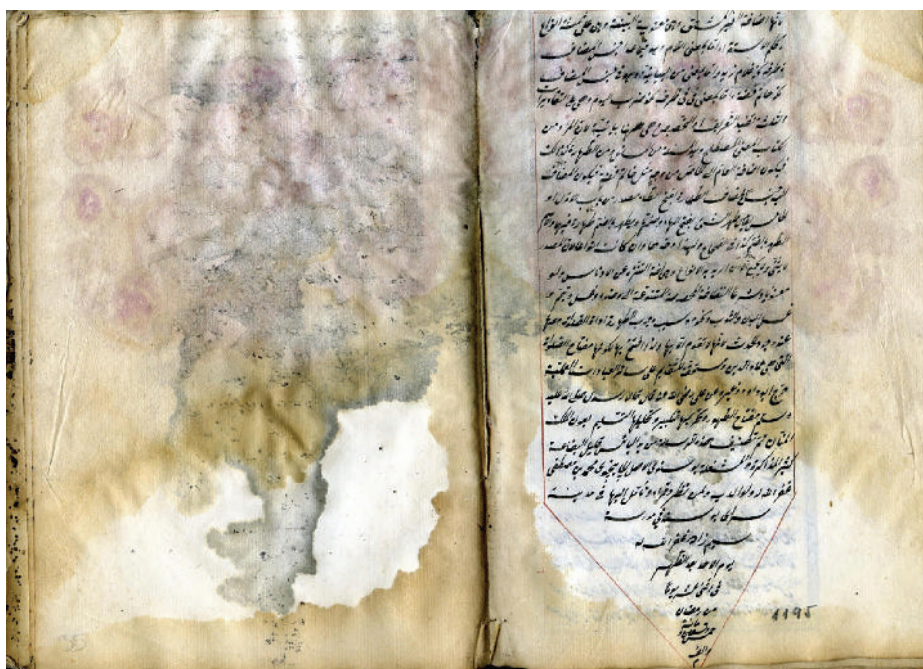
Summary

The paper presents a hitherto unpublished treatise entitled *Kašf al-ʿasrār bi ḥaqāʾiq al-kitāb wa daqāʾiq al-ṭahāra* (Discovering the secrets of meanings of the word *book* and characteristics of the word *purity*), written in the second half of the 18th century by Muhamed Son of Mustafa Čajničanin (Muḥammad Ibn Muṣṭafā al-Čāyniĉawī). There are several references in literature about the author, suggesting that he served as a mudarris and a Sarajevo mufti. He also authored a fairly known work on logic. His treatise discussed in this paper has so far not been a subject of textological preparation and content analysis, although it has been registered. For the purposes of this paper, two copies of the work were used as sources, of which one is held in the manuscript collection of the Gazi Husrev-Bey's Library in Sarajevo, and the other in the collection of manuscripts in oriental languages of the University Library "Svetozar Marković" in Belgrade. The study includes the description and textological preparation of the two available copies of the manuscript, critical examination of the work, translation and content analysis, focusing on the analysis of the *kitāb al-ṭahāra* construct state, as well as the form and meanings of its components.

Keywords: Muhamed Son of Mustafa Čajničanin (Muḥammad Ibn Muṣṭafā al-Čāyniĉawī), *Kašf al-ʿasrār bi ḥaqāʾiq al-kitāb wa daqāʾiq al-ṭahāra*, meaning-base construct state, qualifying construct state

RSO 352/8, Univerzitetska biblioteka „Svetoazar Marković“

RSO 352/8, Univerzitetska biblioteka „Svetoazar Marković“

R 2516/6, Gazi Husrev-begova biblioteka

R 2516/6, Gazi Husrev-begova biblioteka

MUNIR MUJIĆ*
(Sarajevo)

ARAPSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST U BOSANSKOHERCEGOVAČKIM GIMNAZIJAMA U VRIJEME AUSTROUGARSKE VLADAVINE

Abstrakt

Austro–ugarska vlast je nakon okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine započela s provođenjem svoje obrazovne politike, u okviru koje je otvorila gimnazije kao elitne škole koje su trebale stvarati buduće visoko obrazovane kadrove koji će raditi u različitim državnim službama. Nastava se odvijala po planu i programu austrijskih gimnazija, uz uvažavanje određenih specifičnosti vezanih za Bosnu i Hercegovinu. Jedna od tih specifičnosti jeste i uvođenje klasičnog arapskog jezika 1889. godine kao alternativno–obaveznog predmeta za muslimanske đake umjesto grčkoga. Time se htjelo pridobiti povjerenje muslimanskog stanovništva i privući veći broj muslimanskih učenika za školovanje u gimnazijama. Arapski je kao predmet postojao u velikim gimnazijama u Sarajevu, Mostaru, Tuzli i Bihaću. Nastavni plan i program za klasični arapski bio je kreiran tako da sliči nastavnom planu i programu za grčki jezik u gimnazijama. Nastavnički kadar, osim u najranijem periodu, dolazio je iz reda svršenika Bečkog univerziteta. Svi nastavnici polagali su profesorski ispit na Univerzitetu u Beču. U nastavi su korištene skripte, hrestomatije čiji autori su bili evropski orijentalisti, knjige arapskih klasičnih i savremenih autora i knjige koje su napisali sami gimnazijski profesori. Te knjige odobraval je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu. Bivale su recenzirane od strane bosansko–hercegovačkih arabista, a usto i od strane orijentalista, uglavnom mađarskog orijentaliste Ignáca Goldzihera. Vlast je vodila računa da ne povrijedi vjerska

* prof. dr. Munir Mujić, redovni profesor, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet,
e–mail: munir.mujić@ff.unsa.ba, ORCID ID: 0009-0007-4078-9359

osjećanja muslimana, te je za udžbenike čiji sadržaj se doticao vjere tražila mišljenje reisul-uleme, odnosno Ulema-medžlisa. Posebno pažljivo je pristupila u vezi s udžbenikom *Kratka povijest arapske književnosti* koji je po narudžbi Zemaljske vlade napisao Goldziher.

Ključne riječi: arapski jezik, bosanskohercegovačke gimnazije, Bosna i Hercegovina, Austro-Ugarska

UVOD

Ovaj rad bavi se različitim pitanjima koja su usko vezana s nastavom arapskog jezika u bosanskohercegovačkim gimnazijama u austrougarskom periodu: nastavnim planom i programom, profesorskim kadrom, nastavnim knjigama, specifičnostima austrougarske obrazovne politike, odnosom prema muslimanskom pitanju u Bosni i Hercegovini, kulturalnim imperijalizmom i dr. Austrougarska vlast je nakon okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine započela s provođenjem svoje obrazovne politike, u okviru koje je otvorila gimnazije kao elitne škole koje su trebale stvarati buduće visokoobrazovane kadrove. Prva gimnazija u Bosni i Hercegovini osnovana je u Sarajevu 20. septembra 1879. godine. Do 27. septembra 1883. godine bila je uređena kao realna gimnazija sa četiri razreda. Od osnivanja realne gimnazije u Sarajevu uvedeni su kao neobavezni predmeti arapski, turski i perzijski jezik. Nastava iz ovih predmeta ukinuta je naredbom Zemaljske vlade 29. aprila 1885. godine, nakon smrti dotadašnjeg učitelja orijentalnih jezika.¹

UVOĐENJE ARAPSKOG JEZIKA U BOSANSKOHERCEGOVAČKE GIMNAZIJE

Godine 1883. sarajevska realna gimnazija pretvorena je u osmogodišnju, tzv. "veliku gimnaziju". Nastava u gimnaziji bila je ustrojena u skladu s nastavnim planom za austrijske gimnazije, s tim da je "udovoljeno nužnim obzirima na posebne prilike u Bosni i Hercegovini."² Arapski jezik uveden je u Velikoj gimnaziji u Sarajevu na osnovu naredbe Zemaljske

¹ *Trinaesti izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1898., 6.

² Isto.

vlade za Bosnu i Hercegovinu br. 47567/I od 9. augusta 1889, a po osnivanju velikih gimnazija u Mostaru, Tuzli i Bihaću, arapski jezik uveden je i u ove škole. Navedena naredba propisivala je da se za “muhamedanske učenike” uvodi umjesto grčkoga staroarapski (klasični arapski) kao alternativno obavezni predmet. Određeno je da se “staroarapski”, kao i grčki, podučava od trećeg do osmog razreda gimnazije. Naredba je propisivala i to da “pri stupanju u III. razred valja da se učenici muhamedanske vjere sporazumno sa svojim roditeljima ili njihovijem zastupnicima odluče za učenje grčkoga ili staroarapskoga jezika, te vrijedi za ove učenike onaj od pomenutih jezika, koji su odabrali, kao obavezan nastavni predmet.”³

Svršenici gimnazije koji su pohađali arapski umjesto grčkoga mogli su se na osnovu naredbe Carskog i kraljevskog ministarstva za bogoštovlje i nastavu od 29. juna 1889. upisivati na visoke škole u Austro-Ugarskoj Carevini ako “uz ostale obavezne nastavne predmete polože s uspjehom ispit zrelosti⁴ iz staroarapskog umjesto grčkoga.”⁵

Ovo pitanje je donekle bilo različito riješeno u zemljama Austro-Ugarskog Carstva u početku. U Kraljevini Ugarskoj, na osnovu naredbe Ministarstva za bogoštovlje i nastavu od 17. jula 1889. uvedeno je ograničenje “da moraju oni koji se žele na sveučilištu posvetiti učenju klasičnih jezika, naknadno položiti iz grčkog jezika dopunbeni ispit.”⁶ U Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji na osnovu *Naredbe kr.hrv. – slav.–dalm. zemaljske vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu* od 12. juna 1889., bez ikakva ograničenja “svjedočbam, od velike gimnazije sarajevske učenikom muhamedovske vjeroispovijesti izdanim, priznaje obća valjanost, ako mjesto grčkoga izkažu arapski jezik.”⁷ Naposljetku je Visoko carsko i kraljevsko ministarstvo “da ne bude nikakva nesporazumljenja” donijelo 16. oktobra 1889. godine dodatnu naredbu da se svršenci Velike gimnazije u Sarajevu, koji su u toj gimnaziji učili arapski umjesto grčkoga mogu upisivati na sve univerzitete u Austro-Ugarskoj Carevini.⁸ Međutim, učenici koji su pohađali arapski nisu bili u vezi s polaganjem maturalnog ispita u istoj poziciji u kojoj su bili učenici koji

³ *Osmo izvješće Velike gimnazije u Sarajevu*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1890., 5.

⁴ Misli se na mature.

⁵ *Osmo izvješće Velike gimnazije u Sarajevu*, 56.

⁶ Isto.

⁷ *Službeni glasnik kr. hrv.–slav.–dalm. zemaljske vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu. Godina 1889*, Tiskom Ign. Granitza i dr., Zagreb, 1889., 147.

⁸ *Osmo izvješće Velike gimnazije u Sarajevu*, 57.

su učili grčki jezik. Naime, nisu mogli na ispitu zrelosti (maturskom ispitu) birati između arapskog i latinskog. Ulema–medžlis poslao je 16. aprila 1911. godine upit Zemaljskoj vladi o tome zašto maturanti koji su učili arapski ne mogu birati na usmenom maturskom ispitu između arapskog i latinskog, jer oni koji su učili grčki mogu na maturskom ispitu birati između grčkog i latinskog. U obrazloženju koje je Zemaljska vlada uputila Ulema–medžlisu navodi se da između latinske i grčke književnosti i kulture postoji srodnost i povezanost, dok “slična srodnost ne postoji niti izmeđju latinskog i arapskog jezika niti izmeđju rimske i arapske kulture, to je s obzirom na znamenitost rimske književnosti po modernu zapadnu prosvjetu svakako potrebno, da maturanti muslimani, koji su mjesto grčkog jezika učili arapski, na ispitu zrelosti dokažu dovoljno poznavanje i korektno shvatanje ovoga kulturnoga faktora.”⁹ “Kulturalni inkompatibilitet” arapskog jezika i zapadnog obrazovanja i kulture koji je istaknut u ovom obrazloženju odslikava svu složenost susretanja svjetova Istoka i Zapada u Bosni i Hercegovini u austrougarskom periodu. Drugi razlog za obavezno polaganje latinskoga jezika koji se navodi u ovom odgovoru jest da se svršeni gimnazije koji su slušali arapski jezik mogu upisati na austrougarske univerzitete, a to im bez polaganja maturskog ispita iz latinskog ili grčkog jezika ne bi bilo dopušteno.¹⁰

Školske 1889/90., kada je uveden arapski jezik kao predmet u sarajevskoj Velikoj gimnaziji Zemaljska vlada poklonila je učiteljskoj biblioteci nekoliko djela iz područja arapskog jezika i arapske književnosti, među kojima su prevladavale knjige evropskih autora.¹¹ Ove knjige odslikavale su ustvari osnovno opredjeljenje vlasti u vezi s nastavom arapskog jezika u gimnazijama: odustajanje od vjekovnog klasičnog modela nastave zastupljenog u medresama i pokušaj njena osavremenjavanja. Kao potvrda ovoj tvrdnji može poslužiti činjenica da prilikom pisanja udžbenika ili hrestomatija bosanskohercegovački autori po pravilu ističu kako su se, pored arapskih djela, služili i djelima orijentalista ili da su pisali po uzoru na njihova djela.

Nastava arapskog jezika u gimnazijama trebala se izvoditi u skladu sa zahtjevima koje su podrazumijevali tadašnji pedagoški standardi u Austro–Ugarskoj, preciznije u austrijskim gimnazijama. Ipak, to je bilo posve novo iskustvo za austrougarske vlasti, jer arapski jezik nigdje u

⁹ Sarajevo, Gazi Husrev–begova biblioteka, Arhiv Islamske zajednice, Fond Ulema–medžlisa (GHB, AIZ, UM), 4 – 459/1911.

¹⁰ GHB, AIZ, UM 4 – 459/1911.

¹¹ *Osmo izvyješće Velike gimnazije u Sarajevu*, 47.

Monarhiji nije postojao kao nastavni predmet u gimnazijama. Otvorila su se pitanja naučne osnove (nastavnog plana i programa), nastavnih knjiga i nastavnog kadra.

Arapski jezik koji je uveden u gimnazije bio je ustvari klasični arapski jezik, a zvaničan naziv predmeta bio je *staroarapski*, mada se u nekim gimnazijskim izvještajima koristi i naziv *arapski*. Klasični arapski jezik, kao jezik klasične islamske kulture, trebao je biti znak da vlast poštuje tu kulturu i da je stavlja u istu ravan s grčkom i latinskom kulturom.¹²

NAUČNA OSNOVA (NASTAVNA OSNOVA)

Da se primijetiti da struktura naučne osnove (u nekim izvještajima naziva se “nastavna osnova”) za staroarapski jezik u priličnoj mjeri odslikava strukturu naučne osnove za grčki jezik: gramatika, čitanje klasičnih tekstova i pismene zadaće.¹³ Naučna osnova za staroarapski jezik uvođena je postepeno, počevši od trećeg razreda, 1889. U godišnjem izvještaju Velike gimnazije u Sarajevu za 1894/95. godinu nalazimo naučnu osnovu za sve razrede. Donosimo je u nastavku:

III. razred – staroarapski jezik, 5 sati. Kratka nauka o pravilnim oblicima. Vježbanje u pisanju u pravopisu, kao što i u prevađanju s bosanskog na arapski i s arapskog na bosanski u svezi s gramatikom. Tačno učenje riječi napamet. U II. tečaju mjesečno jedna školska zadaća u svezi s gramatičkom naukom. IV. razred: 4 sata. Ponavljanje, proširenje i svršetak nauke o oblicima; glavne tačke sintakse. Prevađanje na arapski i s arapskoga, kako i u III. razredu; tako i u učenju riječi napamet. U II. tečaju čitanje Lokmanovih basana. Mjesečno jedna školska zadaća, kako i u drugom tečaju III. razreda. V. razred: 5 sati. Gramatika ne više samostalno i sistematično, već samo prigodimice za proširenje i učvršćenje onoga što se prije učilo. Vježbanje u prevađanju na arapski (1 sat nedeljno), da se time proširuje i učvršćuje gramatičko poznavanje staroarapskog

¹² Vidi: *Stenografski izvještaji o sjednicama i prilogima bosansko–hercegovačkog Sabora god 1910./11.*, svezak III, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1911., 1460.

¹³ Kao potvrda da je postojalo ugledanje na i latinski i grčki može poslužiti pojašnjenje koje u pismu iz Sarajeva Kresmárik šalje Goldziheru u vezi s pisanjem udžbenika za arapsku književnost: “Udžbenik bi trebao ići otprilike u istom smjeru kao i gimnazijski udžbenici latinske ili grčke književnosti za VII. i VIII. razred”. (Dévényi Kinga, “Előszó”, u: Ignác Goldziher: *Az arab irodalom rövid története. A kéziratok hagyatékot sajtó alá rendezte, bevezette, mutatókkal ellátta és kiadta*, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár, Budapest, 2013., xi–xiii.)

jezika. Čitanje Sindabadova putovanja po moru. Svaki semestra četiri školske zadaće, i to tri puta prijevod s bosanskog na arapski, da se prokuša spretnost u upotrebljavanju proširenog gramatičkog znanja, a jednom prijevod jednog još nečitanih komada iz arapskog klasika koji se u razredu čita na bosanski. VI. razred. 5 sati. Gramatika i vježbanje u prevadanju kako i u V. razredu; osim toga prozodija, metrika i poetika. Čitanje dva sureta iz Kurana (Kehef i Jusuf) zajedno s komentarom; nadalje putopisi od Ibni-Batuta. Pismene radnje kao i u V. razredu. VII. razred. 4 sata. Prijevod historije književnosti, prva polovica, povraćajući uzorne primjere iz spisa najpoznatijih književnika. Osim toga u savezu čitanje Lebidove mualake s komentarom, pak Tarafinih i Zuheirovih pjesama s komentarom (predislamska perijoda). Svaki semester četiri školske zadaće, i to naizmjenice jednom prijevod s bosanskog na arapski (sastavivši rečenice po onome što se je čitalo iz arapskog klasika), a jednom prijevod iz arapskog klasika, koji se u razredu čita na bosanski. VIII. razred. 5 sati. Historija književnosti, druga polovica, na sličan način kao i u sedmom razredu. Čitanje Haririjevog makamata s komentarom. Pismene radnje kako i u VII. razredu.¹⁴

Istovrsna naučna osnova bila je zastupljena i u drugim gimnazijama. Ostala je uglavnom ista, s tim što su se nastavne knjige mijenjale u određenoj mjeri u odnosu na početke. Naročito je značajno to da su se pojavile knjige bosanskohercegovačkih autora, o čemu će biti riječi u ovom radu.

Ugled gimnazija i povjerenje muslimanskog stanovništva u ove škole uveliko su ovisili o njihovom povjerenju u nastavu arapskog jezika u ovim školama. Mehmed Tevfik (pseudonim Mehmeda Spahe), tek svršeni gimnazijalac, objavio je 1902. godine u tri nastavka u listu *Behar* vrlo kritički intoniran tekst o nastavnom planu i programu, udžbenicima i o kvalitetu nastave arapskog jezika u bosanskohercegovačkim gimnazijama.¹⁵ U listu *Bošnjak*, koji je u značajnoj mjeri imao provladinu orijentaciju, odgovoreno mu je,¹⁶ između ostaloga, da takva kritika može potkopati povjerenje muslimana u gimnazije i imati negativne posljedice po slanje djece u gimnazije:

A pitamo mi, zna li taj učenjak, koliko je škodio svojom raspravom (!!) kod našega naroda nižega stepena obrazovanosti. Sigurno ne zna, jer mu

¹⁴ *Deseti izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1895., 34–39.

¹⁵ Mehmed Tevfik, "Arapski jezik na našim gimnazijama", *Behar*, br. 6, 15. juli 1902., 83–85; br. 7, 1. august 1902., 102–103; br. 8, 16. august 1902., 116–118.

¹⁶ Autor odgovora se ne navodi.

to nije dala pogledati osobna mržnja, koja mu je mladenački vid zaslijepila. Pa kad toga ne zna, hajde da mu kažemo:

„Naš narod razumijeva pod arapskim jezikom čisto vjeru i ništa drugo. On ne zna, šta je to Haldun, šta li Esir. Vidi li samo knjigu, napisanu bilo arapskim, turskim ili persijskim jezikom ili makar i kineskim jezikom, samo je napisana slovima od ova tri jezika, on to smatra vjerskom knjigom i naziva čitabom, a ova riječ čitab označuje mu čisto vjersku knjigu. Dakle, narodu je arapski jezik prava islamska vjera.”¹⁷ [...] E eto sad će započeti nova školska godina, pa ćemo čuti kako će se Islam odazvati i pogajretiti, da pošalje djecu na nauke, a tome će dosta škoditi pišćeva rasprava o arapskom jeziku na našim gimnazijama.¹⁸

Sama austrougarska vlast bila je u nekoj vrsti nedoumice kako postupati u vezi s nastavom arapskog jezika u bosanskohercegovačkim gimnazijama. Lajos Thallóczy, svojevremeno najbliži Kallayev saradnik i jedan od kreatora austrougarske kulturne politike na Balkanu, posjetio je Bosnu i Hercegovinu u vremenu od 17. oktobra do 11. novembra u svojstvu šefa odjela za obrazovanje i izvršio inspekciju škola. Tom prilikom sastavio je izvještaj, čiji veći dio sadrži politička i sociološka zapažanja, i u njemu se dotakao i nastave arapskog jezika. Po Thallóczyju je “uočljiva pomalo hibridna pozicija nastave arapskog jezika.” Naime, vlast je plaćala nastavnike arapskog jezika, ali nije bila uvjerena da su oni koji na maturi procjenjuju krajnji ishod učenja – Thallóczy ih naziva *ulema* – u stanju da donesu ispravnu procjenu.¹⁹ S time u vezi iznio je prijedlog o državnoj kontroli nastave arapskog jezika. U izvještaju stoji da nastava arapskog jezika u srednjim školama ne podliježe stručnoj kontroli, jer za nju nije nadležan Ulema–medžlis, a nije podesna za sistemsku kontrolu od strane državne uprave. Kako bi se to riješilo, on predlaže da se svake godine ili svake dvije godine pošalje stručnjak iz Monarhije (možda nazimjenice iz Austrije i Ugarske) kako bi se dobili potrebni podaci.²⁰

Izučavanje arapskog jezika u gimnazijama nije bilo predmetom rasprave u okviru borbe muslimana za vjersko–prosvjetnu autonomiju, ali je nakon konačnog usaglašavanja u vezi sa zahtjevima ove borbe u aprilu 1909. godine vlast počela uključivati novouspostavljeni Ulema–medžlis

¹⁷ *Bošnjak*, br. 35, 21. august 1902., 2.

¹⁸ Isto.

¹⁹ *Bericht des Sektionschefs Dr. von Thallóczy über seine Inspizierungserise in Bosnien–Hercegovina vom 17. Oktober bis 11. November 1904.*, Gedruckt in der Königl. Ungarischen Staatsdruckerei, Budapest, 1906., 50.

²⁰ Isto, 43.

u pitanja vezana za arapski jezik u gimnazijama. Već u decembru 1909. godine u Sarajevu je u Zemaljskoj vladi održana anketa (savjetovanje, rasprava)²¹ o tome kako poboljšati naučnu osnovu za arapski jezik u velikim gimnazijama. Jedan od prijedloga učitelja/profesora arapskog jezika bio je da u sedmom razredu gimnazije treba “naporedo s predavanjem arapske literature čitati Životopis Muhammed – pejgamberov od Ibn Hišama i nekoja sureta iz Kur’ana.”²² Zemaljska vlada poslala je 5. juna 1910. dopis reisul–ulemi Sulejman–ef. Šarcu u kojem pita da li ima kakve zapreke da se čitanje životopisa Vjerovjesnika uvede u naučnu osnovu za arapski jezik ili bi to trebalo prepustiti da se čita u nastavi vjeronauke?²³ Odgovor reisul–uleme, odnosno Ulema–medžlisa, nije bio došao ni do marta 1911. godine. Na sjednici Bosanskohercegovačkog sabora održanoj 16. marta 1911. godine dr. Hamdija Karamehmedović, govoreći o problemima školstva, kazao je da nastava arapskog jezika nije na zadovoljavajućem nivou, prije svega zbog nedostatka dobrih udžbenika. Usto, naglasio je simboličku važnost nastave arapskog jezika za muslimane, pojasnivši:

Bolji uspjesi u arapskom jeziku podigli bi u očima islamskog elementa jako ugled modernih srednjoškolskih zavoda. Zato je i pitanje nastave u arapskom jeziku veliko i važno prosvjetno pitanje bosansko–hercegovačkih muslimana.²⁴

Predstojnik odjela za politička pitanja Karlo Baron Pinter htio je pokazati da vlast brine za arapski jezik, pa je na istoj sjednici kazao da Zemaljska vlada još nije dobila odgovor na upit koji je u vezi s novom naučnom osnovom poslala Ulema–medžlisu 5. juna 1909. godine, a očekivala je da ga to tijelo prouči čim se “u smislu islamskog autonomnog vjersko–prosvjetnog statuta konstituiše.”²⁵ Kašnjenje s odgovorom izazvalo je negodovanje, ne samo u saborskoj Sali, već i kritike u *Musavatu*, glasilu Muslimanske nacionalne organizacije,²⁶ opozicijski nastrojenom

²¹ Tekst zapisnika ankete nismo uspjeli pronaći.

²² Sarajevo, Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu (A BiH, ZVS), 1910, Kut. 150.

²³ A BiH, ZVS, 1910, Kut. 150.

²⁴ *Stenografski izvještaji o sjednicama i prilogima bosansko–hercegovačkog Sabora god 1910./11.*, svezak III, 1427. (Sjednica održana 16. marta 1911. godine).

²⁵ Isto, 1460.

²⁶ “Naš rijaset jednako spava”, *Musavat*, br. 19, 22. mart 1911., 2; “Rezolucija carigradskog gjaka”, *Musavat*, 27. maj 1911., br. 31, 2; “Dosašnji rad i uspjeh našeg rijaseta”, *Musavat*, 1. juli 1911., br. 14, 2.

prema Vladi, koje je inače bilo neraspoloženo prema reisul–ulemi Šarcu i Rijasetu, koliko – kako su tvrdili – zbog njihova nerada, toliko i zbog činjenice da su – kako su u *Musavatu* smatrali – reisul–ulema i Ulema–medžlis “pod stalnim vladinim uplivom”,²⁷ te da zanemaruju prava koja su zagarantovana statutom za vjersko–prosvjetnu autonomiju. Nije nam poznato da li je Ulema–medžlis poslao odgovor, ali životopis vjerovjesnika Muhammeda, a.s, kasnije je objavljen i korišten u nastavi.²⁸

U vezi s prigovorom vezanim za nedostatak odgovarajućih udžbenika Pinter je na gore spomenutoj sjednici Sabora kazao kako je u nastavnoj osnovi koja je predložena u anketi i koja se još nalazi na usaglašavanju u Ulema–medžlisu predloženo da se nastavna osnova unekoliko izmijeni te da se umjesto nekih knjiga uvedu podesnije. Nadalje, kazao je kako su u okviru te ankete nastavnici iz sve tri gimnazije podijelili zadatke “pa je jedan uzeo da izradi čitanke, drugi rječnik, a treći opet udžbenik iz poetike i retorike.”²⁹ S obzirom na podatke iz godišnjih izvještaja, u vrijeme kada je održavana ova sjednica arapski su u gimnazijama predavali: Šukrija Alagić i Ali Bulić u sarajevskoj, Muhamed Behlilović u mostarskoj i Ibrahim Čokić u tuzlanskoj gimnaziji. Nije nam poznato da je Čokić napisao neki udžbenik za gimnazije. Očito je riječ o prvoj trojci profesora, koji su u narednim godinama objavili knjige što odgovaraju Pinterovom opisu. Pinter je na sjednici Sabora kazao i to da je Zemaljska vlada dala potporu profesorima Ali–ef. Kadiću i Hafiz Ali–ef. Buliću za *Gramatiku arapskog jezika*, koju su izdali 1907. godine i koja se koristi u gimnazijama, te da je zatražila od čuvenog orijentaliste Goldzihera da napiše nastavnu knjigu iz povijesti arapske književnosti za bosanskohercegovačke gimnazije, koja je objavljena i koristi se u nastavi.³⁰

Nakon rasprave na sjednici Sabora održanoj 16. marta 1911. godine u listu *Musavat* objavljen je anonimni tekst pod naslovom “Vjersko–prosvjetne reforme”, u kojem se u direktnu vezu dovodi stanje u nastavi arapskog jezika u gimnazijama s brojem muslimanskih đaka u tim školama. U tome tekstu predviđa se da će broj učenika u medresama opadati, a da će broj učenika u osnovnim školama i gimnazijama rasti, pod uslovom da se nastava vjeronauke, arapskog i turskog unaprijedi tako

²⁷ *Musavat*, 16. juli 1910., br. 61, 1.

²⁸ Šukrija Alagić, *Izbor iz kitabu sireti resulillahi: po Muhammed ibni Ishaku*, Sarajevo, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1913.

²⁹ Isto, 1.

³⁰ *Stenografski izvještaji o sjednicama i prilogima bosansko–hercegovačkog Sabora god 1910./11.*, svezak III, 1460.

da može “zadovoljiti i najokorjelije konzervativce i najvatrenije poštovatelje ovih disciplina.” S optimizmom se govori o modernizaciji nastave arapskog jezika u gimnazijama, o spremnosti Vlade da podrži pisanje i izdavanje udžbenika za arapski jezik. Ako Vlada ispuni data obećanja – zaključuje se u tekstu – “ugled gimnazija poskočiće onda ubrzo, i to znatno, u očima islamskog elementa.”³¹ Ovaj iznenadni *Musavatov* optimizam u vezi s nastavom arapskog jezika korespondira s prestankom opozicione orijentacije *Musavata*.

NASTAVNICI

Kao nastavnike arapskog jezika u gimnazijama austrougarske vlasti nisu postavile nikoga od muderisa koji su predavali u medresama. Cilj im je bio modernizirati nastavu i stvoriti kadar koji ju je spreman izvoditi. Na osnovu godišnjih izvještaja velikih gimnazija u Sarajevu, Mostaru, Tuzli i Bihaću identificirali smo sve profesore arapskog jezika u tim školama u vrijeme austrougarske vlasti, te periode u kojima su bili profesori. Njihova imena i titule donosimo onako kako su zapisani u školskim izvještajima. Profesori su, uglavnom, bili svršeni Šerijatske sudačke škole u Sarajevu³² ili Velike gimnazije u Sarajevu, koji su poslije završavali studij na Bečkom univerzitetu.³³ Stupali su u službu u gimnazijama u zvanju namjesnog učitelja, potom su bili imenovani u zvanje stalnog učitelja i naposljetku u zvanje profesora. Za zvanje profesora morali su polagati profesorski ispit. Taj ispit polagali su na Univerzitetu u Beču. Vlast je na opisani način htjela proizvesti “vlastiti” kadar za arapski jezik. U nastavku ćemo donijeti osnovne podatke o nastavnicima arapskog jezika sa sve četiri velike gimnazije u austrougarskom periodu, vezane za njihovo školovanje, polaganje profesorskog ispita i period u kojem su predavali arapski jezik. Zbog ograničenog prostora nećemo se

³¹ “Vjersko-prosvjetne reforme”, *Musavat*, br. 22, 1. april, 1911., 1.

³² *Musavat* u broju od 25. marta 1911. godine kritikuje to što su svršeni Šerijatske sudačke škole u Sarajevu postajali učiteljima arapskog jezika u gimnazijama, a da pri tome nisu imali skoro nikakvo znanje iz gramatike maternjeg jezika niti su poznavali metodologiju nastave stranoga jezika, što je polučilo slabe rezultate kod učenika. (Vidi: “Vjersko-prosvjetne reforme”, *Musavat*, br. 20, 25. mart 1911., 1–2.)

³³ Vlada je muslimanskim đacima u medresama, ruždijama i gimnazijama davala tzv. teološke stipendije, uz uvjet da će nastaviti školovanje na vjerskim odsjecima na Darul-fununu u Istanbulu ili na al-Azharu u Kairu. Međutim, nije davala stipendije za studij arapskog jezika u Kairu.

baviti šire njihovim radom na naučnom i kulturnom polju niti njihovim društvenim i političkim aktivnostima. O udžbenicima koje su napisali i njihovoj prevodilačkoj djelatnosti bit će riječi u naredna dva poglavlja ovoga rada.

Ibrahim–beg Repovac (1860–1900) bio je prvi gimnazijski profesor arapskog jezika u Bosni i Hercegovini. Školovao se u Konjičkoj medresi i Kuršumliji medresi u Sarajevu. Bio je učitelj orijentalnih jezika u sarajevskoj ruždiji od 1884. do 1887. godine. Od 1887. do 1889. bio je kadija u Konjicu. Godine 1889. Zemaljska vlada postavila ga je za namjesnog (privremenog) učitelja arapskog jezika u Velikoj gimnaziji u Sarajevu, za stalnog učitelja postavljen je 1890, a za profesora 1894. godine.³⁴

Hifzi–ef. Muftić (1864–1903) završio je Šerijatsku sudačku školu u Sarajevu 1892. godine. Imenovan je namjesnim učiteljem u Velikoj gimnaziji u Sarajevu 20. novembra 1892. godine i tu je radio do smrti, 10. aprila 1903.³⁵ U Goldziherovom *Dnevniku* (Tagebuch), u zapisu za 28. juni 1895. stoji da je zajednički ministar finansija poslao Goldziheru upit da li bi i kada bi mogao pripustiti ispitu “bosanskog muhamedanca” Hifzi efendi Muftića (u *Dnevniku* stoji Hifzillah), koji želi postati profesor staroarapskog na Velikoj gimnaziji u Sarajevu.³⁶ Ipak, ispit za srednjoškolskog profesora položio je 1897. godine na Bečkom univerzitetu.³⁷

Safvet–beg Bašagić (1870–1934) završio je Veliku gimnaziju u Sarajevu 1895. godine, a studij orijentalnih jezika i historije na Bečkom univerzitetu 1899. godine. Imenovan je namjesnim učiteljem staroarapskog u Velikoj gimnaziji u Sarajevu kao svršeni kandidat srednjoškolskog učiteljstva 23. jula 1900. godine.³⁸ Na tome mjestu službovao je

³⁴ Vidi: Hifzija Muftić, “Merhum Ibrahim beg Repovac”, *Četrnaesti izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1900., 17–19; Hfz. Mahmud Traljić, *Istaknuti Bošnjaci*, El–Kalem, Sarajevo, 1998., 286–290.

³⁵ *Deseti izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, 26. (Napomena: Ne treba ga miješati s njegovim savremenikom, šerijatskim sudijom Hifzijem Muftićem, koji je službovao u Banjoj Luci, Bosanskoj Krupi i Fojnici i pisao u tadašnjoj periodici o različitim temama).

³⁶ Goldziher je ovaj upit smatrao priznanjem jer mu je upućen izravno od strane zajedničkog ministra finansija, pri čemu su zaobiđene bečke vlasti. (Vidi: Ignaz Goldziher, *Tagebuch*, E. J. Brill, Leiden, 1978, 191).

³⁷ *Sedamnaesti izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1903., 49; “Irtihali dari beka”, *Bošnjak*, br. 16, 16. aprila 1903., 2.

³⁸ *Petnaesti izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1901.

do 24. decembra 1906. godine.³⁹ Doktorirao je na Bečkom univerzitetu 1910. godine orijentalne jezike i historiju filozofije. Bio je član, predsjednik i potpredsjednik Bosanskog sabora. Od 1920. godine do penzionisanja radio je kao kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu.⁴⁰

Ibrahim-ef. Čokić (1871–1948) završio je Šerijatsku sudačku školu u Sarajevu 1897. godine. Nakon toga bio je praktikant u Šerijatskom sudu u Donjoj Tuzli (Tuzli). Imenovan je 23. jula 1900. za suplenta (pravnika) za arapski jezik u Velikoj gimnaziji u Mostaru.⁴¹ Profesorski ispit za arapski jezik položio je na Univerzitetu u Beču 1904. godine. Imenovan je nastavnikom arapskog jezika i islamske vjeronauke u Velikoj gimnaziji u Donjoj Tuzli (Tuzli) 14. augusta 1901. godine.⁴² To je i početak nastave arapskog jezika u ovoj školi. Od školske 1904/1905. predavao je samo arapski jezik, a od školske godine 1915/16 (?)⁴³ do 27. augusta 1917. bio je profesor arapskog jezika i nauka vjere za muslimane u Velikoj gimnaziji u Bihaću, kada je premješten u Veliku realnu gimnaziju u Tuzli.⁴⁴ Bio je tuzlanski muftija. Osnovao je i uređivao časopis *Hikmet*.

Hafiz Ahmed-ef. Mehmedbašić (1877–1942) završio je Šerijatsku sudačku školu u Sarajevu. Službovao je kao vilajetski arhivar pri Zemaljskoj vladi u Sarajevu do 25. 11. 1901. godine, kada je imenovan namjesnim učiteljem za staroarapski u Velikoj gimnaziji u Mostaru.⁴⁵ Od 1905. do 1910. godine studirao je u Istanbulu na univerzitetu Darul-funun. Bio je član Zemaljskog sabora i urednik lista *Vakat*. Od 1925. do 1941. godine bio je direktor Velike medrese Kralja Aleksandra u Skoplju.⁴⁶

³⁹ *Dvadesetprvi izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Sarajevo, Zemaljska štamparija, 1907., 3.

⁴⁰ Vidi šire u: Lejla Gazić, *Naučno i stručno djelo Safvet-bega Bašagića*, Orijentalni institut, Sarajevo, 2010.

⁴¹ *Sedmi godišnji izvještaj Velike gimnazije u Mostaru*, Izdanje Velike gimnazije, Mostar, 1901., 21.

⁴² *Treći godišnji izvještaj Velike gimnazije u Donjoj Tuzli*, Izdanje Velike gimnazije, Donja Tuzla, 1902., 23.

⁴³ Tačan podatak nismo uspjeli pronaći. U izvještaju Velike gimnazije u Bihaću god. 1915/16. spominje se kao profesor arapskog jezika i nauka vjere za muslimane. (*Peti izvještaj Velike gimnazije u Bihaću*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1915., 5).

⁴⁴ *Sedmi godišnji izvještaj Velike gimnazije u Bihaću*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1918., 5.

⁴⁵ *Osmi izvještaj Velike gimnazije u Mostaru*, Izdanje Velike gimnazije, Mostar, 1902., 4.

⁴⁶ Kasim Hadžić, "Hafiz Ahmed Mehmedbašić", *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, januar–februar 1986., knj. XLIX, br. 1, 55–70.

Hadži Mehmed Džemaludin–ef. Čaušević (1870–1983), svršeniak Pravnog fakulteta u Istanbulu, imenovan je 12. septembra 1903. godine za namjesnog učitelja za arapski jezik u Velikoj gimnaziji u Sarajevu.⁴⁷ Na tome mjestu ostao je do 27. februara 1905., kada je razriješen zbog prelaska u Ulema–medžlis.⁴⁸ Bio je član Ulema–medžlisa, profesor u Šerijatskoj sudačkoj školi u Sarajevu i reisul–ulema.

Fehim–ef. Spaho (1877–1942) završio je Šerijatsku sudačku školu u Sarajevu. Radio je u državnoj službi kao vilajetski arhivar. Za profesora arapskog jezika u Velikoj gimnaziji u Sarajevu imenovan je kao privremena zamjena za Čauševića 27. februara 1905.⁴⁹ Njegovo službovanje trajalo je do 23. augusta 1905, kada je za namjesnog učitelja došao Šukri–ef. Alagić. Ponovo mu je privremeno povjerena nastava arapskog jezika 24. decembra 1906, a nakon odlaska Safvet–bega Bašagića s mjesta namjesnog učitelja za arapski jezik.⁵⁰ Na tome mjestu ostaje do dolaska Ali–ef. Kadića, 17. augusta 1907. Službovao je kao nadzornik Šerijatske sudačke škole u Sarajevu i kao vladin službenik zadužen za vjerska pitanja muslimana u vladi Kraljevine Jugoslavije. Bio je reisul–ulema od 1938. do 1942. godine.⁵¹

Šukri–ef. Alagić (1881–1936) završio je šest razreda gimnazije u Sarajevu, a sedmi i osmi u Mostaru. Na Univerzitetu u Beču studirao je orijentalistiku i slavistiku od 1901. do 1905. Imenovan je 23. augusta 1905. godine za namjesnog učitelja u Velikoj gimnaziji u Sarajevu. Ispit za srednjoškolsko učiteljstvo za staroarapski kao glavni i srpsko–hrvatski kao sporedni predmet položio je u Beču 11. novembra 1908. Pravim učiteljem imenovan je 1909, a profesorom 1911, nakon što je prethodno položio profesorski ispit. Premješten je u Veliku gimnaziju u Mostaru 19. januara 1916. godine, a 30. oktobra 1917. godine premješten je u Mušku preparandiju u Derventi.⁵²

⁴⁷ *Osamanesti izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1904., 49.

⁴⁸ *Devetnaesti izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1905., 22.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ *Dvadeset prvi izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1907., 3.

⁵¹ Na nekim mjestima njegovo prezime je umjesto Spaho pisano kao Spahić. Vidi primjerice: Hana Younis, *Biti kadija u kršćanskom carstvu*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 2021., 187 i 343.

⁵² Hfz. M. Traljić, *Istaknuti Bošnjaci*, 9–16; *Dvadeseti izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1906., 19; *Dvadeset i drugi izvještaj*

Ali hafiz–ef. Bulić (1876–1910) završio je vanredno studij arapskog jezika na Univerzitetu u Beču godine 1904. Pošto nije bilo upražnjenog mjesta za arapski jezik u nekoj od gimnazija, Vlada ga je dodijelila na službovanje u Izraelitičkoj sefardičkoj školi u Sarajevu, a istovremeno je hospitirao u Velikoj gimnaziji u Sarajevu na predmetu arapski jezik.⁵³ Poslije je 1905. godine položio profesorski ispit u Beču. Iste godine imenovan je pravim gimnazijskim učiteljem za staroarapski u Velikoj gimnaziji u Mostaru. Na vlastiti zahtjev premješten je u Veliku gimnaziju u Tuzlu 18. septembra 1909. godine.⁵⁴

Ali–ef. Kadić (1868–1928) završio je Šerijatsku sudačku školu u Sarajevu. Za namjesnog učitelja arapskog jezika u Velikoj gimnaziji u Mostaru postavljen je 20. septembra 1895. Profesorski ispit položio je na Bečkom univerzitetu 20. oktobra 1899. godine. Za profesora arapskog jezika u Velikoj gimnaziji u Sarajevu imenovan je 17. augusta 1907. godine.⁵⁵ Na tome mjestu ostao je do 1920. godine.⁵⁶ Jedini je od gimnazijskih profesora dobio orden Vitez reda Franje Josipa. Orden je dobio 1913. godine,⁵⁷ a napomena o tome da je nosilac spomenutog ordena stajala je u školskim izvještajima uz njegovo ime.

Muhamed–ef. Dizdar (1882–1939) završio je Šerijatsku sudačku školu u Sarajevu. Nakon odlaska Ali–ef. Kadića povjerena mu je nastava staroarapskog u Velikoj gimnaziji u Mostaru, 27. augusta 1907. godine.⁵⁸ Položio je profesorski ispit na Bečkom univerzitetu. Predavao je arapski u Velikoj gimnaziji u Mostaru do 1914. godine, nakon čega je

Velike gimnazije u Mostaru, Izdanje Velike gimnazije, Mostar, 1917., 5; *Dvadeset i deveti godišnji izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1916., 40; *Dvadeset i treći izvještaj Velike gimnazije u Mostaru*, Izdanje Velike gimnazije, Mostar, 1918., 5.

⁵³ Thalloczy u svome izvještaju o školstvu u Bosni i Hercegovini 1904. godine navodi: “Kao zanimljivu činjenicu treba istaći da je voditelj ove jevrejske škole muhamedanac Bulić, učitelj arapskog jezika u Sarajevskoj gimnaziji.” (*Bericht des Sektionschefs Dr. von Thallóczy...*, 1906., 30.)

⁵⁴ *Jedanaesti godišnji izvještaj Velike gimnazije u Tuzli*, Izdanje Velike gimnazije, Tuzla, 1910., 2; “Merhum Hafiz Ali ef. Bulić”, *Dvanaesti godišnji izvještaj Velike gimnazije u Tuzli*, Izdanje Velike gimnazije, Tuzla, 1911., 5.

⁵⁵ *Dvadesetdrugi izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1908., 22.

⁵⁶ Vidi i: Hfz. M. Traljić, *Istaknuti Bošnjaci*, 126–132.

⁵⁷ Sarajevo, Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Velika gimnazija u Sarajevu, Prezidijalni spisi, 1912–1918., Kut. 2.

⁵⁸ *Četrnaesti godišnji izvještaj Velike gimnazije u Mostaru*, Izdanje Velike gimnazije, Mostar, 1908., 20.

bio direktor Šerijatske sudačke škole, direktor Gazi Husrev-begove meдресe i rektor Više islamske šerijatsko-teološke škole u Sarajevu.⁵⁹

H. Muhamed-ef. Behlilović (1879–1931) završio je Šerijatsku sudačku školu u Sarajevu i specijalizirao arapski u Kairu. Godine 1909. imenovan je za profesora arapskog jezika u Velikoj gimnaziji u Mostaru.⁶⁰ Školske 1914/15, u vrijeme kada mostarska gimnazija nije radila zbog đačkog štrajka, predavao je u Šerijatskoj sudačkoj školi u Sarajevu, a nakon toga vratio se u mostarsku gimnaziju, gdje je predavao arapski jezik do smrti 1931. godine.⁶¹

Dr. Atif Hadžikadić (1884–1945) završio je Filozofski fakultet u Beču, te na istom fakultetu i doktorirao. Predavao je u Velikoj gimnaziji u Tuzli arapski, srpsko-hrvatski i logiku od 1911. do 1914. godine.⁶² Od 1914. do 27. novembra 1915. bio je raspoređen za profesora u Velikoj gimnaziji u Mostaru, nakon čega je premješten u Šerijatsku sudačku školu u Sarajevo.⁶³ U Šerijatskoj sudačkoj školi, gdje je predavao srpsko-hrvatski jezik, ostao je do 1921. godine, kada je izabran za narodnog poslanika. Jedan je od osnivača Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO).

Dr. Fehim Bajraktarević (1889–1970) završio je Veliku gimnaziju u Sarajevu 1912. godine. Završio je studij orijentalnih jezika i slavenske filologije na Univerzitetu u Beču 1917.⁶⁴ Imenovan je namjesnim učiteljem za arapski jezik u Velikoj gimnaziji u Bihaću 23. novembra 1917, a počeo je predavati 5. decembra 1917. Doktorirao je 1918. na Bečkom univerzitetu. Boravio je na specijalizacijama u Londonu i Alžiru. Bio je profesor na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Osnivač je Katedre za orijentalnu filologiju na istom fakultetu.⁶⁵

⁵⁹ Hfz. M. Traljić, *Istaknuti Bošnjaci*, 71–77.

⁶⁰ *Dvadeset i drugi izvještaj Velike gimnazije u Mostaru*, Izdanje Velike gimnazije, Mostar, 1917., 5.

⁶¹ “Behlilović, Muhamed (Hadži)”, u: *Hrvatska enciklopedija (1941–1945)*, Svezak 2, Naklada Hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda, Zagreb, 1941., 338.

⁶² Vidi: *Dvanaesti izvještaj Velike gimnazije u Tuzli*, Izdanje Velike gimnazije, Tuzla, 1910., 17.

⁶³ *Dvadeset i drugi izvještaj Velike gimnazije u Mostaru*, Izdanje Velike gimnazije, Mostar, 1917., 5.

⁶⁴ *Sedmi godišnji izvještaj Velike gimnazije u Bihaću*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1918., 5.

⁶⁵ Lejla Gazić, “Fehim Bajraktarević – Balkanski orijentalista evropskog tipa”, *Znakovi vremena*, XIII/2010., br. 48/49.

NASTAVNE KNJIGE (UDŽBENICI)

U naredbi za uvođenje staroarapskog stoji da nastavne knjige po kojima će se u Velikoj gimnaziji podučavati staroarapski jezik određuje Zemaljska vlada. Za razliku od pitanja vezanih za naučnu osnovu i profesorski kadar koja su se, u većoj ili manjoj mjeri, mogla administrativno urediti, izrada udžbenika za arapski jezik i arapsku književnost bila je mnogo kompliciranija. U godišnjem izvještaju za prvu školsku godinu u kojoj je uveden arapski jezik stoji: "Za gramatiku gjaci nisu imali knjige, već je učitelj po svojim knjigama diktovao; a čitanku su imali litografovanu, kako ju je sastavio sam učitelj."⁶⁶ Safvet-beg Bašagić u dopisu koji je poslao Zemaljskoj vladi 5. septembra 1900. godine kaže da na bosanskom jeziku nema niti jedne knjige po kojoj bi se mogao predavati arapski jezik u gimnaziji. Kao rješenje predlaže da se koriste knjige koje su napisane na njemačkom i latinskom jeziku.⁶⁷

Prilikom uvođenja nastave staroarapskog 1895/6, nastavne knjige bile su:

IV. razred: Lokmanove basne, V. razred: Sindabadova putovanja po moru, VI. razred: Iz Kur'ana sure Kehf i Jusuf s komentarom; Ibn Batutini putopisi, VII. razred: Muallake s komentarom, VII. razred: Haririjeve mekame s komentarom.⁶⁸ Najvjerovatnije se radi o odlomcima iz određenih knjiga, a ne o zasebnim djelima.⁶⁹ Tokom vremena nastavne knjige su se mijenjale. Čak se u izvještajima gimnazija za istu godinu ne javljaju iste knjige. Broj nastavnih knjiga se vremenom mijenjao, već od 1904. godine koriste se i druge knjige osim navedenih, a naročito nakon 1909. godine, tj. nakon ankete koja je održana u Zemaljskoj vladi, na kojoj je jedan od prijedloga bio da se uvedu adekvatnije knjige.

U nastavku predstavljamo sve nastavne knjige (gramatike, udžbenici, čitanke, rječnici) koje su korištene u nastavi arapskog jezika u bosanskohercegovačkim gimnazijama od 1889. godine pa do kraja austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini, tj. do 1918. godine. Naročitu pažnju poklonit ćemo gramatikama, udžbenicima, čitankama i rječnicima koji su napisani ciljano za nastavu arapskog jezika u bosanskohercegovačkim gimnazijama.

⁶⁶ *Osmo izvješće Velike gimnazije u Sarajevu*, 42.

⁶⁷ A BiH, ZVS, 1901., Kut. 261 (56–71).

⁶⁸ *Jedanaesti izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, 33.

⁶⁹ Za treći razred nije navedena knjiga, vjerovatno zbog toga što je to bio pripremni razred.

Gramatike

Pisanje ili priređivanje nastavnih knjiga za arapski jezik u bosanskohercegovačkim gimnazijama, ako izuzmemo kratku hrestomatiju Ibrahim-bega Repovca, nije započelo odmah s uvođenjem nastave arapskog u tim školama. To je i očekivano, trebalo je proteći vremena da se formira domaći nastavni kadar. Nedostatak odgovarajućih knjiga iz gramatike i rječnika predstavljao je naročit problem. Na taj problem skrenuo je pažnju i Safvet-beg Bašagić u svome pismu Zemaljskoj vladi,⁷⁰ o čemu će biti riječi u nastavku. Prva bosanskohercegovačka gramatika arapskog jezika, čiji autori su Kadić i Bulić, štampana je 1907. godine. Dotada su profesori diktirali učenicima pravila i prijevode arapskih riječi. U kritici nastave arapskog jezika, koju je Mehmed Tevfik (Mehmed Spaho) iznio u *Beharu*, navodi se da su đaci u prvo vrijeme morali prepisivati *skriptu* iz gramatike, te da je ona najvećim dijelom napisana u duhu starih arapskih gramatika koje su se vjekovima koristile u medresama.⁷¹ Tu skriptu priredio je Hifzi Muftić. I Ali Kadić, profesor Velike gimnazije u Mostaru, koristio je *skriptu* u kojoj je bila obrađena morfologija arapskog jezika. Skripta koju je koristio Kadić bila je litografisana, tako da je đaci nisu morali prepisivati.⁷²

Safvet-beg Bašagić imenovan je za namjesnog učitelja arapskog jezika u Velikoj gimnaziji u Sarajevu 23. jula 1900. godine.⁷³ Već početkom školske 1900/1901. godine, tačnije 5. septembra 1900. godine šalje Zemaljskoj vladi dopis u kojem moli da Zemaljska vlada nabavi odgovarajuće udžbenike za arapski jezik. U tome dopisu naglašava da nema nijedne knjige na bosanskom jeziku po kojoj bi se mogao predavati arapski jezik u gimnazijama. “Da se toj neprilici doskoči, stoje nam knjige u njemačkom i latinskom na raspolaganje.”⁷⁴ Iz sadržaja ove molbe, kao i iz drugih dokumenata i izvještaja koji su vezani za djelovanje velikih gimnazija u Bosni i Hercegovini, uočljivo je da je postojalo opredjeljenje

⁷⁰ A BiH, ZVS, 1908., Kut. 102 (56–71).

⁷¹ U odgovoru koji je Mehmedu Tevfiku nepotpisani autor uputio u tri nastavka u listu *Bošnjak*, u izdanjima od 7, 14. i 21. augusta 1902. Godine, navodi se između ostaloga i ovo: “Tako je uzeo kritikovati gramatiku gosp. Muftića, koja je izragjena, da se gjak njom posluži; koja do danas niti je štampana, niti litografisana, nego dva tri puta megju gjacima prepisana.” (*Bošnjak*, br. 34, 7. august 1902., 1).

⁷² Mehmed Tevfik, “Arapski jezik na našim gimnazijama”, *Behar*, br. 7, 1. august 1902., 102.

⁷³ *Petnaesti izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1901., 30.

⁷⁴ A BiH, ZVS, 1901., Kut. 261 (56–71).

po kojem bi u nastavi arapskog jezika u gimnazijama trebalo koristiti knjige koje su objavljene u Evropi, uglavnom na njemačkom govornom području. Bašagić obrazlaže:

Koliko sam se osvjedočio, svi učenici u IV. razr. razumiju toliko njemački da bi se mogli poslužiti s dobrim djelom uredjenim po najboljoj metodi: Gaspey–Otto–Sauer; naime s djelom *Die arabische Konversations–Grammatik mit besonderer Berücksichtigung der Schriftsprache*, von Dr. phil. Julius Harder.⁷⁵ Ta je gramatika po mome skromnome mnijenju najbolja i najuredjenija od svih koje ja do sada poznajem, što su izišle u Evropi i na Istoku. U čvrstom uvjerenju da bi se učenici s njome veoma okoristili molim visoku zem. vladu, da bi dozvolila da se uvede kao školska knjiga.⁷⁶

Međutim, gramatika Ernsta Hardera, arabiste i vođe njemačke menonitske crkve, nije se našla među zvaničnim gimnazijskim udžbenicima. Bašagić navodi da ju je koristio za pripremanje predavanja te je tražio da Vlada nabavi po petnaest primjeraka ove knjige. Knjiga je korištena u nastavi tako što se đacima iz nje prevodilo i diktiralo.⁷⁷

Gramatika i vježbenica arapskoga jezika, koju su 1907. godine objavili Ali Kadić i Ali Bulić⁷⁸ u vlastitoj nakladi, služila je velikim gimnazijama kao udžbenik od vremena njenog objavljivanja. Gramatiku su Kadić i Bulić pripremali zajedno u vrijeme dok su predavali arapski jezik u Velikoj gimnaziji u Mostaru.⁷⁹ Ovo je prva objavljena gramatika napisana na bosanskom jeziku. Autori u predgovoru ove gramatike naglašavaju kako se u medresama arapski i u to vrijeme učio po starim arapskim i turskim knjigama, te da su i profesori u gimnazijama morali raditi isto ili diktirati iz njemačkih gramatika arapskog jezika. Svoj pristup u izradi ove gramatike opisali su kao “dosta samostalan pravac”, pod čime su mislili na kombiniranje pristupa klasičnih arapskih gramatika i savremenih njemačkih gramatika arapskog jezika.⁸⁰

Prvi svjetski rat nije prekinuo aktivnosti koje je austrougarska vlast provodila s ciljem moderniziranja nastave arapskog jezika i književnosti

⁷⁵ Bašagić je pogrešno napisao da je autor Julius Harder. Autor je Ernst Harder. Izdavač je Julius Groos.

⁷⁶ A BiH, ZVS, 1901., Kut. 261 (56–71).

⁷⁷ M. Tevfik, “Arapski jezik na našim gimnazijama”, 85.

⁷⁸ A. Kadić i A. H. Bulić, *Gramatika i vježbenica arapskoga jezika*, Naklada pisaca, Sarajevo i Mostar, 1907.

⁷⁹ Jusuf Ramić, *Obzorja arapsko–islamske književnosti*, El–Kalem, Sarajevo, 1999., 214.

⁸⁰ A. Kadić i A. H. Bulić, *Gramatika i vježbenica arapskoga jezika*, III.

u gimnazijama. Tako je Zemaljska vlada 26. oktobra 1917. poslala svim nastavnicima arapskog jezika u gimnazijama poziv (br. 180.204/V–3) da dostave skicu gramatike arapskog jezika. Ali Kadić dostavio je 30. januara 1918. godine nacrt u kojem je obrazložio da namjerava preraditi gramatiku koju je deset godina ranije objavio zajedno s A. Bulićem. U nacrtu, pored ostaloga, stoji da Kadić namjerava napisati gramatiku koja bi se oslanjala na ovu ranije objavljenu gramatiku i koja bi kao dodatak imala klasične udžbenike arapskog jezika, tj. *Maksud*, *Izhar* i *Avamil*, čemu je cilj “ne samo da se gramatika ponovi u najkraćim crtama, nego da se učenicima prikažu i arapski tehnički izrazi i arapsko poimanje gramatike uopće, bez čega se je često puta teško snaći u njihovoj literaturi, u kojoj često dolaze gramatička tumačenja.”⁸¹ Kadićev nacrt upućen je od strane Zemaljske vlade 11. februara 1918. na recenziju direktoru Šerijatske sudačke škole u Sarajevu Muhamed–ef. Dizdaru. U dopisu kojim se traži recenzija potcrtava se da je Zajedničko ministarstvo finansija saopćilo mišljenje “tamošnjeg stručnjaka”, očito nekoga orijentaliste iz Beča ili Budimpešte, u kojem se kaže da se knjige poput *Maksud*, *Avamil* i *Izhar* smatraju neprikladnima za redovnu upotrebu u nastavi jer ne prate savremene metode niti su prilagođene učenicima čiji je maternji jezik srpsko–hrvatski, pa se stoga smatra “neumjesnim” da prof. Kadić predlaže uključivanje tekstova iz tih knjiga u svoju gramatiku.⁸²

Kadić je u svome nacrtu pokušao objediniti savremene orijentalističke pristupe i klasične arapske metode, ali takav pristup nije odobrio neimenovani recenzent. Muhamed Dizdar je u recenziji koju je napisao tek 25. juna 1918. nastojao postići ravnotežu između Bulićevih obrazloženja sadržaja i metodologije gramatike arapskog jezika i negativne ocjene neimenovanog stručnjaka iz Budimpešte. U vezi s Kadićevim prijedlogom da se naknadno uvrste tekstovi ili dijelovi tekstova iz tradicionalnih udžbenika arapskog jezika, koji su se vijekovima koristili u medresama, Dizdar iznosi ambivalentan stav:

[...] držim da se sa gramatikom koja bi bila na ovom nacrtu postavljena ne bi postigao pravi cilj od udžbenika, ali obzirom na pomanjkanje kakvog drugog pomagala u obuci arapskog jezika, te na okolnosti što će se morati po drugi put štampati Kadić Bulićeva gramatika i vježbenica od prijeke je potrebe da se makar i ovaki udžbenik što prije izradi jer bi inače nastao zastoj i vratilo se opet na staro. Tiskanje teksta *Avamil*, *Maksud* i *Izhar* /u izvacima/ uz ovaki udžbenik imalo bi u svakom slučaju koristi

⁸¹ A BiH, Šerijatska sudačka škola, Kut. 27 (58/18).

⁸² A BiH, Šerijatska sudačka škola, Kut. 27 (58/18).

i važnosti jer bi učenici i odatle sigurno naučili nešto korisna makar da je to pisano arapskim jezikom i za Arape.⁸³

Kadićeva gramatika nije štampana, a školske 1917/18. godine odlukom Zemaljske vlade dopušteno je da se udžbenici *Maksud*, *Avamil* i *Izhar* koriste u toku dva semestra.⁸⁴

Hrestomatije, čitanke, rječnici

Iz kritičkog teksta Mehmeda Tevfika (Mehmeda Spahe) znamo da su u Velikoj gimnaziji u Sarajevu korištene *skripte* za nastavu arapske književnosti. Spaho kritikuje način predavanja arapske književnosti u spomenutoj gimnaziji jer se, smatra on, taj način ogledao uglavnom u pjesničkim biografijama uz poneki stih ili primjer te u navođenju biografija proznih autora, bez osvrtanja na sam sadržaj i smisao književnih djela i na historijske okolnosti u kojima su ta djela nastala.⁸⁵ Nije poznato ko je sastavio te skripte. S obzirom na to da je Spaho tekst pisao 1902. godine, može se pretpostaviti da su skripte napisali ili sudjelovali u njihovom pisanju Repovac, Muftić i/li Bašagić.

U četvrtom razredu gimnazija za čitanje se koristila hrestomatija *Lokmanove basne*. Radi se o hrestomatiji tekstova *Fables de Lokman*, par M. Cherbonneau. Veliki broj basni iz ove knjige, zajedno s poukama i mudrostima koje slijede poslije teksta basni, uvršten je u naprijed spomenutu hrestomatiju Ibrahim-bega Repovca.

Sindabadova putovanja po moru i *Izbor iz Ibn Batutinih putopisa* su odlomci iz *Hiljadu i jedne noći* i *Putopisa Ibn Batute*.⁸⁶ Ovi tekstovi koristili su se u petom i šestom razredu gimnazija.

U šestom razredu kao nastavni tekstovi korištene su i kur'anske sure *Kehf* i *Jusuf*, s komentarom. Mehmed Tevfik (Mehmed Spaho) navodi da se čitanje kur'anskih sura s komentarom ne provodi svake godine, tako da ima učenika koji "nikada i ne pogledaju tefsir Kur'ana."⁸⁷ Odgovor u listu *Bošnjak* bio je: "No mi zahvaljujemo svakome onom učitelju koji

⁸³ A BiH, Šerijatska sudačka škola, Kut. 27 (58/18).

⁸⁴ *Dvadeset i treći izvještaj Velike gimnazije u Mostaru*, Hrvatska tiskara, F. P., Mostar, 1918., 22.

⁸⁵ M. Tevfik, "Arapski jezik na našim gimnazijama", 116–117.

⁸⁶ Vidi: "Prikaz moje arapske čitanke *Safvetul edeb*", u: A BiH, NKHZ, Rukopis, Kut. 21, XIII–2/1, 1.

⁸⁷ M. Tevfik, "Arapski jezik na našim gimnazijama", 103.

ovo ispusti i mjesto toga uzme nešto drugo, jer prevagjati božiji kelam bez velike spremne, moglo bi biti opasno, pogotovu za mlada srca.”⁸⁸

Muallake s komentarom koristile su se u sedmom razredu. Radilo se o komentaru al-Zawzanija. Mehmed Tevfik (Mehmed Spaho) navodi da se radi o komentaru koji je često teže razumjeti od teksta same pjesme, tako da je prije namijenjen stručnjacima, filolozima, nego učenicima koji tek uče arapski jezik.⁸⁹

Antologija stare arapske poezije njemačkog orijentaliste Theodora Nöldekea, pod naslovom *Delectus veterum carminum arabicorum*, koristila se u sedmom razredu. Iz ove antologije obrađivane su pjesme Ḥassāna Ibn Tābita, Ka‘ba Ibn Zuhayra, Ġarīra i al-Farazdaq.⁹⁰ Bašagić je predložio u svome pismu Zemaljskoj vladi od 5. septembra 1900. godine da se ova antologija uvede kao školska knjiga, i to kao zamjena za *Muallake* koje je do svoje smrti predavao Repovac. Kao razlog navodi to što su se primjerci *Muallaka* koji su korišteni u školi istrošili tokom upotrebe. Istovremeno hvali hrestomatiju *Delectus veterum carminum arabicorum* kao knjigu u kojoj su “sabrane najljepše stare arapske pjesme, pomno uregjene i pri kraju izragjen glossarium arabico–latinum.”⁹¹

Mekamati Hariri (Maqāmāt al-Ḥarīrī) s komentarom korištena je u osmom razredu. Nije nam poznato koliko tekstova je čitano iz ovog djela.

Medžanil–edeb (Mağānī al-‘adab),⁹² antologija tekstova iz arapske književnosti i historije Arapa, čiji autor je bio jezuitski svećenik, orijentalist i profesor na Jezuitskom fakultetu u Bejrutu Lūyis Šayḥū, korištena je u različitim razredima. Ova knjiga izazvala je kontroverze zbog sadržaja, autora i izdavača. Ubrzo po Bašagićevom stupanju na dužnost, 29. novembra 1900, u dopisu koji su Bašagić i Hifzi Muftić uputili Zemaljskoj vladi u vezi s korištenjem udžbenika za arapski jezik stoji da njih dvojica namjeravaju do kraja navedene godine završiti pisanje hrestomatije arapskih tekstova po uzoru na hrestomatije koje su objavljene u Evropi. Uz tu hrestomatiju planirali su objaviti i rječnik. Predlažu da

⁸⁸ Bošnjak, br. 34, 14. august 1902., 2.

⁸⁹ M. Tevfik, “Arapski jezik na našim gimnazijama”, 103.

⁹⁰ Vidi primjerice: *Dvadeset i sedmi izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1913., 76.

⁹¹ A BiH, ZVS, 1901, Kut. 261 (56–71).

⁹² *Mağānī al-‘adab fī ḥadā‘iq al-‘Arab*, ‘uniya bi ḡam‘ih wa ḍabṭih wa taṣṭīḥih al-‘ab Lūyis Šayḥū al-Yasū‘ī, Maṭba‘a al-‘Ābā’ al-Yasū‘iyyīn, t. 1–4, Bayrūt, 1886–1889.

se u međuvremenu koristi hrestomatija *Medžanil–edeb*.⁹³ U istom ovom dopisu Bašagić i Muftić mole Zemaljsku vladu da nabavi najmanje petnaest primjeraka ove knjige, koja obuhvata šest svezaka, te upućuju na to da se ova knjiga može nabaviti u Bejrutu u L’Imprimerie catholique. Oni preporučuju da se do drugog semestra u petom razredu sistematično uči gramatika, a da se kao čitanka koristi hrestomatija *Medžanil–edeb* te da se, počevši od šestog razreda, arapski uči kroz čitanje tekstova iz hrestomatije *Medžanil–edeb*.⁹⁴ S obzirom na to da je ovu knjigu izdala katolička misija u Bejrutu te da je njen sastavljač bio jezuitski svećenik, Zemaljska vlada je pokazala određenu suzdržanost. U tome smislu Vlada je uputila 14. 9. 1901. godine pismo reisul–ulemi Azabagiću u kojem ga moli da pogleda ovu knjigu i da ocijeni da li je prikladna da se uvede kao školska knjiga u nastavi arapskog jezika u gimnazijama u Bosni i Hercegovini.⁹⁵ Nismo uspjeli pronaći Azabagićev odgovor, ali u spisu Zemaljske vlade koji je formiran u vezi s korištenjem ove knjige u nastavi postoji i mišljenje koje je napisano na traženje Vlade, čiji autor nam je nepoznat jer je potpis nejasan. U tome mišljenju, koje je napisano 16. 9. 1901. godine, stoji da:

uza svu svoju prednost, čini mi se, ne bi bio podesan za korištenje u nastavi arapskog jezika obzirom na današnje prilike i osjetljivost muslimana. Prvo što je ova zbirka štampana u tiskari jezuitskoj i što na svakoj sveski stoji: “sakupio jedan od otaca Isusovaca (Džemea ehadul–abai–Isevijine) a usto pečat tiskare na kojem se čita: Laudetur Jesus Christus.” Osim toga u osnovnim pravilima ove štamparije stoji da će tiskati ono što se ne kosi sa dogmama i moralom katoličke crkve [...] vješto su izbjegli u cijeloj zbirci spomen o Islamu i Muhamedu. Isto tako su i iz drugih islamskih pisaca ispustili sve što po njihovom mnijenju ne odgovara ustanovama katoličke crkve, te će biti malo štiva u cijeloj zbirci, koja nisu osakaćena. Nadalje, kada je dotična knjižara oglasila da će izdati *Medžanil–edeb*, stajalo je u oglasu: l’ancienne littérature chrétienne si perconnue I figure aussi pour une bonne part [čuvana stara kršćanska književnost također je zastupljena dobrim dijelom] – te su dakako i uvrstili što su mogli više, a tu ima svašta.

No ako bi ipak Visoka zemaljska vlada rečenu zbirku predložila Medžlis–ulemi, onda bi svakako trebalo upozoriti Reis–ul–ulemu osobito na svezak I. str 298–315 i svezak IV str. 309–317, gdje je izložena

⁹³ Dopis Bašagića i Muftića upućen Zemaljskoj vladi 29. novembra 1900., ZVS 1901, Kut. 261 (56–71).

⁹⁴ A BiH, ZVS 1901, Kut. 261 (56–71).

⁹⁵ Isto.

povijest Islama i postanak kršćanstva. Tu ima stvari koje se absolutno ne slažu sa naukom i tradicijom Islama, a usto je o Muhamedu i četverici prvih halifa pisano što se može mršavije: ispušćeno sve što se treba spomenuti.⁹⁶

Autor ovoga mišljenja na kraju predlaže da se navedena hrestomatija uopće ne nabavlja, jer se to ne isplati raditi zbog jedne godine korištenja, jer su Bašagić i Muftić planirali napisati hrestomatiju u narednoj godini.”⁹⁷ Nismo uspjeli naći odgovor reisul-uleme u vezi s ovim pitanjem, ali je iz izvještaja velikih gimnazija vidljivo da je ova hrestomatija korištena u nastavi arapskog jezika, odnosno književnosti.

Knjiga *Their und Mensch (Životinje i ljudi)*, izbor basni iz spisa Iḥwān al-ṣafā koji je priredio i za koji je rječnik napisao njemački orijentalista Dr. Fr. Dietrici, korištena je u različitim razredima.

Čitanka koju je sastavio Ibrahim-beg Repovac, pod naslovom *Kitabu-l-kiraet (Kitāb al-qirā'a)*,⁹⁸ objavljena je 1899. godine i predstavlja prvu nastavnu knjigu za arapski jezik u bosanskohercegovačkim gimnazijama koju su napisali domaći autori. Služila je kao udžbenik za treći razred. Litografisana je u nekoliko stotina primjeraka i nije štampana. Čitanka sadrži basne, mudre izreke, stihove, te arapsko-bosanski rječnik za svaku vježbu pojedinačno. Vidljivo je da je Repovac ovu čitanku sastavio od tekstova koje je preuzimao iz hrestomatija orijentalista koje su nastajale u devetnaestom stoljeću.⁹⁹

Austrougarske vlasti su najviše brige poklonile izradi *Kratke povijesti arapske književnosti*, udžbenika za arapsku književnost koji je za potrebe bosanskohercegovačkih gimnazija napisao mađarski orijentalist Ignác Goldziher.¹⁰⁰ U vezi s različitim pitanjima vezanim za nastanak ove knjige sačuvana je bogata prepiska,¹⁰¹ kao i određeni broj

⁹⁶ Isto.

⁹⁷ Isto.

⁹⁸ *Kitāb al-qirā'a fī al-lisān al-'arabī: rattabahū li al-ṣunuf al-ṭālīq* 'Ibrāhīm al-Ḥaqqī Rāpovac al-mudarris fī Maktab Ġimnāzī fī madīna Sarāy, sene 1307 h. (litografisano izdanje).

⁹⁹ Primjerice: *Fables de Lokman*, par M. Cherbonneau, Hachette, Paris, 1846; Johann David Michaelis, *Arabische Grammatik und Chrestomathie*, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1817; *Mağānī al-'adab*.

¹⁰⁰ Dr. Ignjat Goldziher, *Kratka povijest arapske književnosti / po narudžbi Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Islamska dionička štamparija (tiskara), Sarajevo, 1909.

¹⁰¹ Pisma koja su stizala Goldziheru od različitih korespondenata čuvaju se u Orijentalnoj zbirci Mađarske akademije nauka. Vidjeti: <https://real.ms.mtak.hu/view/collection/>

dokumenata. János Krcsmárik, nekadašnji Goldziherov student, koji je službovao pri Zemaljskoj vladi u Sarajevu kao službenik zadužen za obrazovanje i vakufske poslove, zamolio je Goldzihera da napiše udžbenik za historiju arapske književnosti. U pismu koje mu je 7. januara 1907. godine poslao stoji:

Možda je vrijedno znati da u bosanskim srednjim školama mladi muslimani mogu učiti klasični arapski jezik i književnost umjesto grčkog. Ovaj predmet je obavezan nakon što se izabere. Ima dovoljno profesora i učenika. No, dobrih, osobito modernih, udžbenika nema dovoljno. Zbog toga se nastava iz gramatike, ali osobito iz povijesti književnosti, izvodi s poteškoćama i neujednačeno. Nedostatak udžbenika iz gramatike će uskoro biti otklonjen, jer su dva nastavnika (Kadić i Bulić, op. M. M.) uredila odgovarajući udžbenik na bosanskom jeziku, koji će biti ubrzo štampan. Stvar je teža sa historijom književnosti; jer uređivanje dobrog udžbenika uključuje nemali trud i brigu.¹⁰²

U istom ovom pismu naglašeno je da bi udžbenik za historiju arapske književnosti trebao po obimu i metodologiji slijediti gimnazijske udžbenike za latinsku i grčku književnost. Pored toga, Krcsmárik je u vezi s ovim prijedlogom ukazao i na nacionalni i patriotski aspekt: "Učitelj bi ovim učinio i veliku kulturnu uslugu za zemlju. U svakom slučaju, bilo bi muka obratiti se Brockelmannu ili nekom strancu za takav posao kad imamo Goldzihera."¹⁰³

U pismu od 23. septembra 1907. godine Krcsmárik piše Goldziheru da je još jedanput htio raspraviti s Thallóczyjem, koji je službovao kao

Goldziher_bequest.html. Pisma, odnosno dijelovi pisama koja je primao u vezi s pisanjem udžbenika za arapsku književnost nalaze se i u mašinopisu u: *Goldziher Ignác: A klasszikus arab irodalom rövid története: A kéziratok hagyatékot sajtó alá rendezte, bevezette, mutatókkal ellátta és kiadta Dévényi Kinga*. Budapest, 2013. Dijelovi nekih od ovih pisama mogu se naći u: Katalin Franciska Rac, "Arabic literature for the colonizer and the colonised: Ignaz Goldziher and Hungary's eastern politics (1878–1918)", u: Susannah Heschel and Umar Ryad, eds., *The Muslim Reception of European Orientalism*, London and New York, Routledge, 2019, 80–103. Goldziherova korespondencija s Thallóczyjem i Nöldekeom u vezi s udžbenikom za arapsku književnost i u vezi s recenzijama knjiga bosanskohercegovačkih autora mogu se naći u arhivu, odnosno navedenoj web-stranici Mađarske akademije nauka. Sadržaj Goldziherovih pisama može se rekonstruirati iz Krcsmárikovih odgovora. U Arhivu Bosne i Hercegovine pronašli smo jedno Goldziherovo pismo od 9. aprila 1908. godine koje se odnosi na prevođenje teksta njegove *Kratke historije arapske književnosti* (A BiH, ZVS, 1908 (71–111).

¹⁰² Krcsmárikovo pismo Goldziheru, 7. januar 1907, u: *Dévényi Kinga*, „Előszó“, xi.

¹⁰³ Krcsmárikovo pismo Goldziheru, 7. januar 1907, Isto, xiii–iv.

šef Odjela za obrazovanje, kako bi se dobilo odobrenje iz Beča za ovaj udžbenik.¹⁰⁴ Odobrenje Zajedničkog ministarstva finansija poslano je Zemaljskoj vladi u Sarajevu 22. februara 1908. godine i u njemu je naglašena potreba izrade ovoga udžbenika i njegova uvođenja u nastavu. Krčsmárik, između ostaloga, predlaže Goldziheru da književno–povijesni aspekti hadisa i fikha trebaju biti uključeni u udžbenik, a što se tiče Kur’ana, da se pisanje ne proširuje “na njegov teološki sadržaj, objavu (tanzil), na osobu poslanika, drugim riječima, sve ono o čemu nemusliman ne može govoriti pred muslimanskom publikom bez sustezanja.”¹⁰⁵ Goldziher je u svome *Dnevniku* za dan 13. decembar 1907. zapisao:

Nakon prethodne razmjene pisama s Krčsmárikom koji je u Sarajevu, danas sam imao sastanak sa Thallóczyjem, šefom odjela u Zajedničkom ministarstvu finansija, na kojem je od mene formalno zatraženo da napišem udžbenik o historiji arapske književnosti za dva viša razreda gimnazija u Bosni. Smatram da je zahtjev, koji mi je upućen u ime ministra Buriána (moj prijatelj iz djetinjstva) velika čast te sam ga prihvatio.¹⁰⁶

Krčsmárik je, nakon što je Goldziher prihvatio da piše udžbenik, kazao kako će muslimanski učenjaci pregledati udžbenik i dati odobrenje za vjerske sadržaje u njemu. Usto je nastojao ublažiti ovu činjenicu pa je pojasnio da nekoliko poznatih ljudi u Bosni i Hercegovini poznaju Goldzihera, te da će saglasnost uleme, ako se tema o Kur’anu izostavi u tekstu udžbenika biti više formalne prirode.¹⁰⁷ Vlast je željela unaprijed pribaviti saglasnost muslimanskog vjerskog vodstva kako bi predupriječila eventualne prigovore za vrijeđanje islama i muslimana.

Sam Goldziher u pismu od 2. januara 1908. godine, koje odiše neformalnošću, piše njemačkom orijentalisti Theodoru Nöldekeu kako se mora pripremiti za “zadatak neobične vrste”, te pojašnjava:

U srednjim školama koje je naša vlada osnovala u Bosni arapski je obavezan umjesto grčkog jezika i književnosti. Sada bih trebao napisati kratki udžbenik iz povijesti arapske književnosti [...] koji treba prevesti na bosanski i iz kojega mladići s fesovima (Ṭarbūš–Jungen) trebaju bubati.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Krčsmárikovo pismo Goldziheru, 23. septembar 1907, Isto, xiv–xv.

¹⁰⁵ Krčsmárikovo pismo Goldziheru, 23. septembar, 1907, Isto, xiv–xv.

¹⁰⁶ I. Goldziher, *Tagebuch*, 258.

¹⁰⁷ Krčsmárikovo pismo Goldziheru, 31. januar, 1908., u: *Dévényi Kinga*, xv–xvi.

¹⁰⁸ *Korespondencija Ignaza Goldzihera i Theodora Nöldekea*, 2. januara 1908, kopija ispisana mašinopisom, MTA, <http://real-ms.mtak.hu/id/eprint/25059> (Pristupljeno: 6. 7. 2024).

U istom pismu Goldziher kaže kako će biti teško baviti se vjerskim stvarima jer “veliki broj učenika su muhamedanci i ljudi su veoma osjetljivi.”¹⁰⁹ Mjesec dana kasnije Goldziher piše Nöldekeu kako pisanje udžbenika dobro napreduje te, ne krijući iznenađenje, kaže kako je saznao da će udžbenik prije nego što bude uveden u srednje škole morati proći cenzuru sarajevske uleme,¹¹⁰ a onda, pomalo ironično, dodaje:

Čini se da se i dobri bosanski muslimani plaše infiltracije “modernizma”. U našem Pascendi–vremenu (*Pascendi–Zeit*)¹¹¹ ne može ih se kriviti za to, ali lahko se može dogoditi da napišem stvari koje njima zaudaraju na nevjerovanje (رائحة الكفر).¹¹²

Goldziherov rukopis pregledao je Ali–ef. Kadić, dao je komentare i mišljenje te primjedbu u vezi s dvije definicije (fikh i kelam). Krčsmárik je kazao kako će lično porazgovarati s Kadićem u vezi s primjedbama, a da će nakon toga knjiga “otići ulemi”.¹¹³ Ali Kadić je uživao Krčsmárikovo povjerenje, o čemu svjedoči molba Goldziheru da obrati pažnju na njegove komentare i primjedbe.¹¹⁴ Zemaljska vlada poslala je 2. decembra 1908. godine Ulema–medžlisu Goldziherov rukopis zajedno s primjedbama Ali–ef. Kadića i zamolila da se rukopis čim prije pregleda i s eventualnim primjedbama povрати.¹¹⁵ Goldziher je negodovao zbog toga što je slanje udžbenika u štampariju potrajalo. Krčsmárik se pravdao time da treba imati na umu kako se radi o udžbeniku koji će biti pod stalnim nadzorom i analizom kako u školi tako i izvan nje, uključujući i potencijalno neprijateljske krugove, pa se stoga svaki njegov sadržaj mora pažljivo promisliti. Pojasnio je da ulema s pažnjom čita knjigu, te da ako se i desi da daju neke komentare, bit će to uglavnom zbog toga što se žele braniti pred javnošću. Usto, odao je priznanje Goldziheru jer

¹⁰⁹ Isto.

¹¹⁰ Goldziher u pismima ponekada koristi riječi na arapskom, tako da na ovome mjestu “sarajevska ulema” piše kao: “Sarajevoer علماء الإسلام”.

¹¹¹ Goldziher misli na, u to vrijeme aktuelnu, enklitiku pape Pija X, *Pascendi dominici gregis*, koja je izdana 1907. godine, a koja je bila usmjerena protiv modernizma. (Vidi: C. J. Talar, “Introduction: *Pascendi dominici gregis* The Vatican Condemnation of Modernism.”, *U.S. Catholic Historian*, vol. 25, 1, 2007., 1–12).

¹¹² *Korespondencija Ignaza Goldzihera i Theodora Nöldekea*, 7. februara 1908, kopija ispisana mašinopisom MTA, <http://real-ms.mtak.hu/id/eprint/25059> (Pristupljeno: 6. 7. 2024).

¹¹³ Krčsmárikovo pismo Goldziheru, 24. novembar 1908, u: *Dévényi Kinga*, xix.

¹¹⁴ Krčsmárikovo pismo Goldziheru, 18. decembar 1908, Isto, xix–xx.

¹¹⁵ Dopis Zemaljske vlade upućen Ulema–medžlisu 2. decembra 1908, GHB, UM 5, 537/1908.

je uspio riješiti delikatnu stvar onako kako bi to malo kojem orijentalisti pošlo za rukom.¹¹⁶

Vrlo brzo Krcsmárik javlja Goldziheru da se knjiga vratila iz Ulema-medžlisa, da ju je ulema pročitala sa zanimanjem i da su ocijenili kako se radi o dobroj knjizi. Goldziherov komentar o čitanju rukopisa od strane uleme nije bio opravdan, rukopis nije izazvao bilo kakve “anti-modernističke” komentare ili komentare u kojima ulemi nešto “zaudara na nevjerstvo”. Jedini zahtjev uleme koji Krcsmárik spominje bio je da se naslovi knjiga napišu i arapskim pismom.¹¹⁷ Taj zahtjev je ispunjen. Krcsmárikovu preporuku da u knjizi nikako ne govori o Kur'anu Goldziher je uvažio. U rukopisu *Kratke povijesti arapske književnosti* koji se čuva u Mađarskoj akademiji nauka, kao i u tekstu ove knjige koji je objavljen u Bosni i Hercegovini, u poglavlju naslovljenom kao “Vjerska književnost” govori se o hadisu, tefsiru, usulul-fikhu i akaidu, ali ne i o Kur'anu.

U prijevodima Goldziherove *Kratke povijesti arapske književnosti* na engleski,¹¹⁸ hebrejski¹¹⁹ i turski,¹²⁰ kao i u mađarskom izdanju ove knjige prevodioci su pridodali i poglavlje o Kur'anu (“Muhammed i Kur'an”). Ovo poglavlje preuzeto je iz Goldziherova pregleda arapske književnosti koji je objavljen 1903. godine u okviru *Univerzalne*

¹¹⁶ Krcsmárikovo pismo Goldziheru, 27. decembra 1908, u: *Dévényi Kinga*, xxi.

¹¹⁷ Krcsmárikovo pismo Goldziheru, 14. marta 1909, Isto, xxii.

¹¹⁸ Joseph Somogyi, jedan od posljednjih Goldziherovih učenika, preveo je i proširio Goldziherovu *Kratku povijest arapske književnosti* na engleski jezik te je objavio u nastavcima u časopisu *Islamic Culture: An English Quarterly*, Hayderabad – Deccan: Vol. XXXI, No. 1, January, 1957, 1–16; Vol. XXXI, No. 2, April, 1957, 178–190; Vol. XXXI, No. 3, July, 1957, 220–234; Vol. XXXI, No. 4, October, 1957, 292–313; Vol. XXXII, No. 1, January, 1958, 1–27; Vol. XXXII, No. 2, April, 1958, 135–152. Nakon toga objavljen je i cjelovit Somogyijev prijevod na engleski 1959. godine pod naslovom *A Short History of Arabic Literature*, u izdanju Islamic Culture Board, Hayderabad – Deccan, te 1966. godine pod naslovom *A Short History of Classical Arabic Literature*, u izdanju Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim.

¹¹⁹ Preveo Pessah Shinar, u izdanju The Magnet Press, The Hebrew University, Jerusalem. Objavljena su tri izdanja, 1952, 1971. i 1979. Knjiga se (po podacima iz 1986. godine) koristi u nastavi u Izraelu. (Robert Simon, *Ignac Goldziher: His Life and Scholarship as Reflected in his Works and Correspondence*, E. J. Brill, Leiden, 1986, 7).

¹²⁰ Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, čev. Azmi Yüksel, Rahmi Er, Ankara, İmay Yayınları, 1993.

povijesti književnosti Gusztáva Heinricha.¹²¹ Goldziher je u velikoj mjeri izmijenio i cenzurirao ovaj ranije objavljeni pregled, koji mu je vjerovatno koristio kao osnova za pisanje udžbenika za gimnazije. Pored toga što je izostavio poglavlje pod naslovom “Muhammed i Kur’an”, on je izostavio ili prilagodio neke dijelove koji su mogli naići na negativne kritike. Navedimo kao primjer to da poglavlje o arapskoj književnosti u umajadskom periodu u ranije objavljenom pregledu arapske književnosti započinje kratkim razmatranjem o odnosu islama i poezije, gdje se kaže da su pjesnici kao najistaknutiji eksponenti intelektualnog života Arapa i predvodnici javnog mnijenja pogodovali “lošem raspoloženju s kojim su Arapi dočekali objavu Proroka, te da Kur’an žestoko nastupa protiv pjesnika.”¹²² Ovo pitanje, tj. pitanje odnosa Kur’ana prema pjesnicima i poeziji, uopće se ne obrađuje u Goldziherovoj *Kratkoj povijesti arapske književnosti*. Goldziher je očito dosljedno slijedio instrukciju koju je dobio od vlasti. U dopisu vezanom za isplatu honorara Goldziheru koje je 28. februara 1909. godine Zajedničkom ministarstvu finansija poslala Zemaljska vlada naglašeno je kako je Goldziher napisao udžbenik “s puno takta i erudicije, uz zadržavanje principa znanosti i korištenje modernih pristupa, a na zadovoljstvo muslimana.”¹²³ U istom dopisu se predlaže da ministar u ime Ministarstva oda priznanje Goldziheru. Knjiga je štampana 1910. godine, mada na koricama knjige stoji da je štampana 1909. godine. Razlog je taj što su korice ranije odštampane.

Nastanak Goldziherove *Kratke povijesti arapske književnosti*, kako se iz naprijed navedenoga vidi, uključivao je, pored naučnih i stručnih, i kulturološke, vjerske i političke aspekte. Sve pobrojano nije se ticalo samo odnosa u Bosni i Hercegovini, već i različitih strujanja u okviru “dvoglave monarhije”, pri čemu prije svega mislimo na evociranje ideje o Mađarskoj kao zasebnoj imperiji, te u vezi s time i na veoma posredno promoviranje mađarskog kulturalnog imperijalizma. Činjenica je da su glavni “akteri” u nastanku ove knjige bili Mađari: orijentalist i univerzitetski profesor Ignác Goldziher, mađarski Jevrej koji je za sebe govorio

¹²¹ Goldziher Ignác, “Arabok”, u: Gusztáv Heinrich, ed., *Egyetemes irodalomtörténet I*, Franklin-Társulatstr, Budapest, 1903., 245–328.

¹²² G. Ignác, “Arabok”, 265.

¹²³ A BiH, ZMF Praes, 1910, Br. 3221, 8. mart 1909; *Buriánovo pismo Goldziheru*, 14. april 1910., MTA GIL/06/28/04. <http://real-ms.mtak.hu/id/eprint/2908> (Pristupljeno: 6. 7. 2024).

da je “transdunavski Mađar”,¹²⁴ István Burián, ministar Zajedničkog ministarstva finansija i *de facto* guverner Bosne i Hercegovine, Lajos Thallóczy, balkanolog i visokorangirani službenik u administraciji u Beču i János Krcsmárik, službenik pri Zemaljskoj vladi u Sarajevu zadužen za obrazovanje i vakufske poslove. Već do 1890-ih, kako navodi Varga, iskristaliziralo se nekoliko lobističkih grupa (historičara, novinara, geografa, ekonomista, finansijera, novinara, političara itd.) koje su promovirale kulturnu i ekonomsku ekspanziju Mađarske – kao neformalne imperije – na Balkanu.¹²⁵ Međutim, neki posmatraju Thallóczyja kao čovjeka koji je, barem počev od Balkanskih ratova, radio na promoviranju mađarskih političkih interesa, i to tako “što je ostajao u sjeni i utjecao na politiku iza zastora.”¹²⁶ U svakom slučaju, Thallóczy je na različite načine nastojao oblikovati kulturnu politiku Monarhije u Bosni i Hercegovini. Poznato je da je Goldziher većinu svojih djela pisao na njemačkom, a manji broj na mađarskom. Prevodilac Goldziherove knjige na engleski i njegov učenik Yoseph Somogyi kaže da je od Goldzihera bilo očekivano da *Kratku povijest arapske književnosti* napiše na njemačkom. Međutim, Goldziher je, kako navodi Samogyi, insistirao da to bude na mađarskom jer je dijelio stav mađarskih pravnika koji su pravni osnov za okupaciju, a potom i aneksiju Bosne i Hercegovine nalazili u činjenici da je Bosna i Hercegovina prije osmanskog osvajanja pripadala Mađarskoj.¹²⁷ I sam Krcsmárik je u vezi s jezikom knjige pisao Goldziheru da bi knjiga trebala biti napisana na mađarskom jer ju napisao mađarski učenjak, pa bi to nacionalno posmatrano bilo najispravnije.¹²⁸

Goldziherova povijest arapske književnosti spominjana je u vezi s muslimanskim školstvom u Indiji, pri čemu se kao činjenica koja

¹²⁴ Joseph de Somogyi, “My Reminiscence of Ignace Goldziher”, *The Muslim World*, 1961, Vol. 51, br. 1, 15.

¹²⁵ Bálint Varga, “The Two Faces of the Hungarian Empire”, *Austrian History Yearbook*, 2021., br. 52, 127.

¹²⁶ Gábor Demeter, *Diplomatic Struggle for Supremacy over the Balkan Peninsula (1878–1914)*, Institute for Historical Studies, BAS and Institute of History, RCH, HAS, Sofia, 2017., 139.

¹²⁷ J. de Somogyi, “My Reminiscence of Ignace Goldziher”, ff. 11., 16. Goldziher piše u svome dnevniku da je 2. decembra 1915. godine morao prisustvovati jednom sastanku na poziv Bosanskog štaba (?) na kojemu su se iznosila mišljenja o tome na koje bi načine Mađarska trebala širiti svoju kulturu na balkanske narode. (I. Goldziher, *Tagebuch*, 288.)

¹²⁸ *Krcsmárikovo pismo Goldziheru*, 23. septembar 1907, u: *Dévényi Kinga*, xiv–xv.

potvrđuje valjanost ovog udžbenika navodilo to da je bosanskohercegovačka ulema prethodno odobrila ovaj udžbenik. Naime, Joseph Somogyi uz indijsko izdanje prijevoda Goldziherove *Kratke povijesti arapske književnosti* pojašnjava:

Goldziherova *Kratka povijest arapske književnosti* zaslužuje našu posebnu pažnju jer su je odobrili muslimanski teolozi u Bosni i Hercegovini, te se koristi kao udžbenik u tamošnjim muslimanskim gimnazijama i učiteljskim školama. Možda bi u vezi s time bilo interesantno spomenuti to da je svojevremeno pokojni Sir M. Aurel Stein, koji je znao za ovu knjigu, predlagao da se njen prijevod na engleski koristi u muslimanskim školama u Indiji.¹²⁹

Austrougarske vlasti smatrale su kako je potrebno da se uporedo s Goldziherovom *Historijom arapske književnosti* sastavi i čitanka, odnosno lektira koja bi sadržavala odgovarajuće tekstove iz arapske književnosti. Krcsmárík u pismu koje je poslao Goldziheru 31. januara 1908. kaže: “Neophodna nam je i dobra čitanka. Ne znam da li ćemo se u vezi s ovim ponovo obraćati Vama? Jedan učitelj (ovdašnji dobro obrazovan Turčin) sastavio je hrestomatiju, ali mi ne smatramo da je prikladna zbog njene neorganiziranosti. Imali bismo još jednu talentovanu mlađu osobu, ali smo ga zamolili da napiše rječnik.”¹³⁰ Moguće je da je “ovdašnji dobro obrazovani Turčin” bio Safvet–beg Bašagić. Bašagić je 1902. godine, u vrijeme dok je predavao arapski jezik u Velikoj gimnaziji u Sarajevu, završio hrestomatiju tekstova koju je naslovio *Safvetul–edeb*.¹³¹ Puni naziv djela je *Şafwa al–‘adab: ğama‘ahā wa rattaba luġatahā Şālih Şafwat al–mad‘uww bi Bāş‘āġāzāda al–Nawasīnī (dū al–ma‘āţim) / Safvetul–edeb: sakupio i prigodan rječnik sastavio Salih Safvet, poznat kao Bašagić Nevesinjac (grešnik)*. Hrestomatija je bila namijenjena za četvrti i peti razred gimnazija. Bašagić je ovo djelo predao na uvid Zemaljskoj vladi u Sarajevu 7. augusta 1902. godine, kako stoji u prikazu čitanke koji je sam napisao.¹³² U istom prikazu Bašagić naglašava da je uzimao tekstove iz najpoznatijih klasičnih djela i “iz

¹²⁹ Ignaz Goldziher, “Characteristics of Arabic Literature from the Beginning to the End of the Umayyad Period”, translated and enlarged by Joseph Somoyi, *Islamic Culture: An English Quarterly*, Hayderabad – Deccan: Vol. XXXI, No. 1, January, 1957, 1.

¹³⁰ Krcsmáríkovo pismo Goldziheru, 31. januar 1908, u: *Dévényi Kinga*, xv–xvi.

¹³¹ *Şafwa al–‘adab: ğama‘ahā wa rattaba luġatahā Şālih Şafwat al–mad‘uww bi Bāş‘āġāzāda al–Nawasīnī (dū al–ma‘āţim)*, A BiH, NKHZ, Kut. 21, XIII–2/2.

¹³² A BiH, NKHZ, Rukopis “Prikaz moje arapske čitanke *Safvetul edeb*”, Kut. 21, XIII–2/1, 1.

dva klasika, koja su propisana da se predaju u V i VI razredu, naime iz *Tisuću i jedne noći* i *Putopisa Ibn Batutina*.”¹³³ Nadalje, pojašnjava kako je nastojao da redosljed tekstova odražava težinu jezika kojim su napisani, te da se ugledao i na hrestomatije zapadnih autora i na hrestomatije arapskih autora:

[...] po uzoru chrestomatija izradjenih u Evropi najprije sam donio kratke basne i priče, lake anegdote i zgodne šale poznatih dvorskih šaljivdžija [...] Po uzoru Arnoldove “Chrestomatia arabica” spočetka sam po prilici jednu trećinu čitanke potpuno vokalizirao. Za tijem sam počeo ispuštati vokale na običnim riječima vokalizirajući samo irab (fleksiju) i rijetke riječi... Zadnja četvrtina čitanke izgleda – izuzevši stihove – kao sve tiskane arapske knjige u istoku.”¹³⁴

Bašagić je očekivao da će njegova čitanka posve izvjesno biti štampana. Na naslovnoj stranici rukopisa ispisano je na arapskom jeziku: “Štampano u Državnoj štampariji 1320 godine po hidžri.” Knjiga nije štampana.¹³⁵ Pošto se rukopis nalazi u Bašagićevoj zaostavštini, za pretpostaviti je da mu je rukopis vraćen, shodno njegovu zahtjevu, nakon recenzije. Rječnik koji je Bašagić sastavio uz ovu hrestomatiju također nije štampan. Ostao je u rukopisu u dvije odvojene sveske.¹³⁶ Bašagić ga ne spominje u svome prikazu čitanke, iako je u naslovu čitanke ukazao na to da je rječnik njen dio. Ako usporedimo ovu hrestomatiju s *Izborom iz arapskog pjesništva* Ali–ef. Kadića koji je 1913. godine prihvaćen za objavljivanje, vidjet ćemo da Bašagićevoj hrestomatiji nedostaju tumačenja manje poznatih riječi i konstrukcija, no i dalje ne znamo da li je to bio razlog ili jedan od razloga zbog kojih ova čitanka nije prihvaćena kao školski udžbenik.

Zemaljska vlada poslala je 28. juna 1910. godine upit reisul–ulemi Sulejman–ef. Šarcu u vezi s preporukama ankete, odnosno savjetovanja koje je održano u decembru 1909. godine u Zemaljskoj vladi:

Prema prijedlogu učitelja koji su sudjelovali u anketi imao bi se u VII. razredu čitati životopis Muhamed–pejgamberov od Ibn Hišama i nekoja sureta iz Kur’ana. Umoljava se Vaša Presvjetlost da izvoli ovamo priopćiti svoje cijenjeno mnijenje da li ima kakva zapreka da se ovo

¹³³ Isto.

¹³⁴ Isto.

¹³⁵ Vidi i: L. Gazić, *Naučno i stručno djelo...*, 271–276.

¹³⁶ Ovaj rječnik čuva se u Bašagićevoj zaostavštini u Historijskom arhivu Sarajevo (HAS, BS 279).

čitanje uvede u nastavnu osnovu za arapski jezik ili bi to trebalo prepustiti da se čini zajedno s vjeronaukom.¹³⁷

Na margini ovoga dopisa stoji kako je za promjenu nastavne osnove za arapski jezik potrebno i odobrenje Zajedničkog ministarstva finansija. Zemaljska vlada moli da joj se hitno odgovori na pitanje da li je dopušteno povezati nastavu arapskog jezika i islamske vjeronauke u sedmom razredu kroz čitanje životopisa Muhammeda alejhis-selam. Vlada je tražila da se pošalje brz odgovor, jer je namjeravala uvesti ovu reformu već od početka dolazeće 1910/1911. školske godine.¹³⁸ Izbor tekstova iz djela *Životopisa Božijeg poslanika (Kitāb Sīra Rasūlillāh)* i rječnik za ovaj izbor uradio je Šukrija Alagić. Recenziju je uradio Džemaluddin-ef. Čaušević, međutim Lajos Thallóczy je u ime Zajedničkog ministarstva finansija poslao pismo Goldziheru u kojem ga obavještava da Zemaljska vlada traži da neki drugi stručnjak pogleda tekst. U pismu moli Goldzihera da on pogleda tekst, Čauševićevu recenziju i Alagićeve napomene.¹³⁹ Alagić je knjigu i rječnik objavio 1913. godine, pod sljedećim naslovima: *Izbor iz kitabu sireti resulillahi: po Muhammed ibni Ishaku* i *Arapsko-srpsko-hrvatski rječnik za Izbor iz kitabu sireti resulillahi*.¹⁴⁰ Knjiga sadrži arapske tekstove bez jezičkih pojašnjenja. Alagićev rječnik uz rječnik Ali-ef. Kadića spada u najranije moderne objavljene arapsko-bosanske rječnike. Prilikom pisanja rječnika Alagić je slijedio opredjeljenje kojega su se prilikom pisanja gramatike arapskog jezika držali Kadić i Bulić. Naime, nastojao se istovremeno oslanjati na rječnike zapadnih orijentalista i autora koji su dolazili iz muslimanskog svijeta. U predgovoru navodi da mu je prilikom izrade ovoga rječnika kao podloga služio rječnik Adolfa Wahrmunda *Handwörterbuch der neuarabischen und deutschen Sprache*, te da je često koristio i *Arapsko-turski rječnik* Asim-efendije,¹⁴¹ potom al-Ğawharījev rječnik *al-Šaḥāḥ*, te rječnik Dr. Fr. Dietericija *Handwörterbuch zum Koran und Their und*

¹³⁷ A BiH, ZVS 1910, Kut. 150 (71–178).

¹³⁸ Isto.

¹³⁹ *Pismo Lajosa Thallóczyja Ignazu Goldziheru*, 27. aprila 1912, MTA GIL/43/12/06; <http://real-ms.mtak.hu/id/eprint/13165> (Pristupljeno: 6. 7. 2024).

¹⁴⁰ Šukrija Alagić, *Izbor iz kitabu sireti resulillahi: po Muhammed ibni Ishaku*, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1913; Šukrija Alagić, *Arapsko-srpsko-hrvatski rječnik za Izbor iz kitabu sireti resulillahi*, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1913.

¹⁴¹ Misli se na: *al-Ūqyānūs al-basīt fī tarğama al-Qāmūs al-muḥīt* čiji autor je 'Aḥmad 'Āšim al-'Aynṭābī, a koji je ustvari prijevod Fīrūzābādījeva rječnika *al-Qāmūs al-muḥīt* na osmanski jezik.

Mensch. Gramatička terminologija korištena je prema knjizi A. Kadića i A. Bulića *Gramatika i vježbenica arapskog jezika*.¹⁴² Kod Zemaljske vlade ostala su u rukopisu Alagićeva djela *Izbor iz Tisuću i jedne noći s rječnikom* i *Rječnik uz djelo Fi tadā 'ī al-ḥayawānāt*.¹⁴³

Profesor Velike gimnazije u Sarajevu Ali Kadić objavio je 1913. godine u izdanju Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu *Izbor iz arapskog pjesništva* s rječnikom i kraćim komentarima.¹⁴⁴ Recenziju za ovaj izbor, koji je napisan da bude gimnazijskim udžbenikom, uradio je profesor mostarske gimnazije Muhamed Dizdar. Thallóczy je u ime Zajedničkog ministarstva finansija zamolio Goldzihera da nakon Dizdarove recenzije i sugestija i sam iznese mišljenje o ovoj knjizi.¹⁴⁵ Kadić je 1913. objavio rječnik uz ovaj izbor poezije kao zasebnu knjigu.¹⁴⁶ Hrestomatija pod naslovom *Nuḥab al-mulaḥ* koju su sastavili Jean Bapist Belot i Augustin Rodet, jezuitski svećenici iz jezuitske misije u Bejrutu i orijentalisti, korištena je od školske 1912/13. godine.¹⁴⁷

Počevši od 1913. godine korištena su i Ibn Ḥaldūnovi djelo *Muqaddima*, Ibn Ṭufaylovo djelo *Ḥayy Ibn Yaqzān (Živi sin Budnoga)*, potom djelo Iḥwān al-ṣafā *Fī tadā 'ī al-ḥayawānāt (Rasprava sa životinjama)*. Al-Farābījevo djelo *al-Madīna al-fāḍila (Uzorna država)* korišteno je kratko kao nastavna knjiga za osmi razred u Velikoj gimnaziji u Sarajevu u školskim godinama 1904/5. i 1905/6.¹⁴⁸ Veoma kratko, u školskoj 1905/6. godini korišteno je djelo 'Aḥmada Fārisa al-Šidyāqa *al-Lafīf*, čiji jedan dio predstavlja vježbenicu za usvajanje morfoloških

¹⁴² Š. Alagić, "Predgovor", u: *Arapsko-srpsko-hrvatski rječnik...*, 1.

¹⁴³ "Naši suradnici", *Novi Behar*, br. 24, 15. april 1931, 355. U Alagićevom personalnom dosjeu navodi se da je "sastavio još dva udžbenika s rječnikom koji nijesu zbog rata štampani." (A BiH, Personalni dosjei, Kut. 2.) Ove rukopise nismo uspjeli pronaći.

¹⁴⁴ A. Kadić, *Izbor iz arapskog pjesništva*, Nakladom Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1913.

¹⁴⁵ Thallóczyjevo pismo Goldziheru, 28. decembar 1912, MTA GIL/43/12/03; <http://real-ms.mtak.hu/id/eprint/13163> (Pristupljeno: 6. 7. 2024). Nakon objavljivanja knjige poslao mu je i jedan primjerak na uvid, kako vidimo iz pisma od 6. februara 1913. Vidi: MTA GIL/43/12/04; <http://real-ms.mtak.hu/id/eprint/13164> (Pristupljeno: 6. 7. 2024).

¹⁴⁶ *Rječnik preštampan iz knjige Izbor iz arapskog pjesništva*, sastavio A. Kadić, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1913.

¹⁴⁷ U školskim izvještajima naslov ovoga djela zapisan je kao *Nuchab el Mulechi*.

¹⁴⁸ Naslov se navodi u prijevodu i nije nam poznato koje izdanje je korišteno.

oblika arapskog jezika, a drugi dio hrestomatiju basni, priča i mudrih izreka.¹⁴⁹

Hrestomatija tekstova *Esas-ul-iktibas* (*'Asās al-'iqtibās*) Iḥtiyār al-Dīna al-Ḥusaynīya¹⁵⁰ korištena je u Velikoj gimnaziji u Mostaru od 1899. do 1908.¹⁵¹ Ova knjiga korištena je i u Velikoj gimnaziji u Tuzli.¹⁵² Zemaljska vlada poslala je direktoru Velike gimnazije u Sarajevu upit o tome je li ova antologija prihvatljiva da bude korištena kao arapska čitanka u gimnazijama. U odgovoru koji je poslao 27. septembra 1908. stoji kako je naloženo profesoru Ali-ef. Kadiću da podnese pisani izvještaj, tj. recenziju ove knjige.¹⁵³ Profesor Kadić podnio je izvještaj u kojem je izložio sadržaj navedene knjige i zaključio da je u njoj autor "sabrao dosta lijepih misli o najrazličitijim stvarima, ali pošto ovo nije sustavne rasprave niti štiva o rečenim predmetima, nego samo na jedno mjesto sabrane misli od raznih mislioca, to mislim da ova knjiga nije prikladna kao školska lektira iz arapskoga."¹⁵⁴ Mišljenje Ali-ef. Kadića privlači pažnju jer je ova knjiga korištena u Velikoj gimnaziji u Mostaru kao udžbenik upravo u vrijeme kada je Ali-ef. Kadić bio profesor arapskog u toj školi.

Profesor mostarske gimnazije H. Muhamed Behlilović objavio je 1915. u izdanju Zemaljske vlade udžbenik pod naslovom *Arapska metrika*.¹⁵⁵ Udžbenik je bio namijenjen za šesti razred bosanskohercegovačkih gimnazija. U gimnazijskim izvještajima prije ovoga vremena ne nalazimo nijedan udžbenik za arapsku metriku. Postoje podaci da je prije pojave ovoga udžbenika za predmet arapska metrika korišteno al-Tabrīzījevo djelo *al-Kāfi fī al-'arūd wa al-qawāfi*.¹⁵⁶

¹⁴⁹ *Dvadeseti izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1906., 32.

¹⁵⁰ *'Asās al-'iqtibās*, ġama'a Iḥtiyār al-Dīn al-Ḥusaynī, Maṭba'a Mahrān, Istanbul, 1880.

¹⁵¹ Vidjeti izvještaje Velike gimnazije u Mostaru od petog do trinaestog.

¹⁵² Vidjeti: *Četvrti godišnji izvještaj Velike gimnazije u Donjoj Tuzli*, Izdanje Velike gimnazije, Donja Tuzla, 1903., 33.

¹⁵³ Dopis direktora Velike gimnazije u Sarajevu Zemaljskoj vladi, upućen 27. septembra 1908. godine. A BiH, ZVS, 1908, (71–111).

¹⁵⁴ Izvještaj Ali ef. Kadića "O arapskoj knjizi: 'Esasul-Iktibas', A BiH, ZVS, 1908., Kut. 98.

¹⁵⁵ Prof. H. M. Behlilović, *Arapska metrika*, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1915.

¹⁵⁶ M. Tevfik, "Arapski jezik na našim gimnazijama", 103.

Mehmed Spaho i Muhamed Dizdar objavili su 1901. godine “Pregled arapske književnosti” u nekoliko nastavaka u časopisu *Behar*.¹⁵⁷ U to vrijeme Mehmed Spaho bio je učenik završnog razreda Velike gimnazije u Sarajevu, a Muhamed Dizdar bio je učenik završnog razreda Šerijatske sudačke škole u Sarajevu. I ova dvojica autora ponavljaju naprije spominjano metodološko opredjeljenje koje podrazumijeva kombiniranje djela arapskih, turskih i evropskih autora.¹⁵⁸ Nije nam poznato da li su Dizdar i drugi predavači arapskog jezika koristili u nastavi ovaj pregled arapske književnosti.

NASTAVA ARAPSKOG JEZIKA U BOSANSKOHERCEGOVAČKIM GIMNAZIJAMA I POČECI KNJIŽEVNOG PREVOĐENJA S ARAPSKOG JEZIKA

Književno prevođenje s arapskog na bosanski u značajnijoj mjeri se javlja krajem devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća, čemu su pogodovali preporodni zamah među Bošnjacima i pojava književnih i drugih časopisa na bosanskom jeziku,¹⁵⁹ a naročito nastava arapskog jezika u gimnazijama. Ako analiziramo ko su prevodioci književnih tekstova s arapskog na bosanski jezik i koje su tekstove prevodili, uočit ćemo da su to uglavnom profesori arapskog jezika koji su predavali u bosanskohercegovačkim gimnazijama, a da su najčešće prevodili tekstove korištene u nastavi. Nabrojat ćemo neke prevodioce i njihove prijevode:

Ibrahim–ef. Repovac preveo je jednu Hamedanijevu mekamu: “Ustrajnost. Jedna izmegju Hamedanijinih mekama”.¹⁶⁰

Mirza Safvet [Safvet–beg Bašagić] preveo je: dio al–Šanfarine pjesme *Lāmiyya al–‘Arab*: “Odlomak iz Lamijjetul–areb, Šenfera el–Ezdi”,¹⁶¹ potom pjesmu Abū Firāsa iz žanra samohvale: “Ebu Firas”– ponosna

¹⁵⁷ Mehmed Spaho i Muhamed Dizdar, “Pregled arapske književnosti”, *Behar*, 1901/2, br. 1, 5–7; br. 2, 22–23; br. 3, 35–37; br. 4, 59–61; br. 5, 72–73; br. 6, 90–91; br. 8, 120–121.

¹⁵⁸ Mehmed Spaho i Muhamed Dizdar, “Pregled arapske književnosti”, *Behar*, br. 10, 15. septembar 1901., 153–155.

¹⁵⁹ Detaljan pregled prijevoda s arapskog na bosanski u časopisima u doba Austro–Ugarske vidi u: Džemaludin Latić, “Arapska književnost u preporodnim časopisima”, *Analī Gazi Husrev–begove biblioteke*, knj. XIX–XX, 2001., 47–55.

¹⁶⁰ *Muhamedanski kalendar za godinu 1312 [1894]*, 64–68.

¹⁶¹ *Behar*, br. 13, 1902., 202–203.

pjesma”,¹⁶² odlomke iz Maarrijeve poezije: “Ebul Ala el Mearri, Iz zbirke Luzumijjat.”¹⁶³

Ali Bulić preveo je prvu Haririjevu mekamu. U predgovoru prijevodu dao je kratak uvod u žanr mekame. Stiće se dojam da je kanio prevoditi sve ili veći broj mekama. Zasada znamo samo da je preveo ovu Haririjevu mekamu.¹⁶⁴

Fehim Bajraktarević pod pseudonimom F. Nedžati preveo je odlomke iz poezije Imru’ul-Qaysa.¹⁶⁵

Najznačajniji književni prijevod s arapskog jezika u doba Austro-Ugarske bio je prijevod *Hiljadu i jedna noć – Istočne priče*, koji je uradio Fehim Spaho. U časopisu *Behar* od 1901. do 1903. objavio je prijevod četrnaest noći, koji je uradio zajedno s Osmanom Nurijem Hadžićem, dok je od petnaeste do stotinu i devete noći prevodio sam. Kasnije je Islamska dionička štamparija preštamovala ovaj prijevod u svešćicama od po 16 strana, objavivši ukupno 40 svezaka (ukupno četriri knjige), u kojima je Spaho nastavio prethodno započeti rad i došao do 206. noći.

ZAKLJUČAK

Austrougarska vlast je 1889. godine uvela klasični arapski jezik kao alternativno-obavezni predmet umjesto grčkog jezika. Cilj uvođenja ovoga predmeta bio je da se udovolji kulturnim i političkim specifičnostima u Bosni i Hercegovini, te da se privuče veći broj muslimanskih učenika, kojih je u gimnazijama bilo mnogo manje u odnosu na učenike drugih konfesija. S obzirom na to da arapski nigdje u Monarhiji nije postojao kao nastavni predmet u gimnazijama, otvorila su se pitanja nastavnog plana, nastavničkog kadra i udžbenika. Nastavni plan, s obzirom na broj časova i strukturu nastave, sličio je nastavnom planu za grčki jezik: u 4. i 7. razredu broj časova bio je četiri, a u ustalim razredima pet časova sedmično, dok se nastava sastojala od gramatike, čitanja klasičnih tekstova i prevođenja. Profesori arapskog jezika u gimnazijama nisu dolazili iz reda muderisa koji su predavali u medresama.

¹⁶² *Behar*, br. 2, 1906., 19.

¹⁶³ *Behar*, 1908–1909., br. 10, 155.

¹⁶⁴ A. H. Bulić, “Prevod prve Haririjeve mekame”, *Behar*, br. 18, 15. januar 1906., 279–181.

¹⁶⁵ “Iz Umru-l-Kajsova divana”, *Gajret*, 1913., br. 8 i 9, 170.

Uglavnom su to bili svršenci Šerijatske sudačke škole u Sarajevu ili Velike gimnazije u Sarajevu koji su poslije završavali studij na Bečkom univerzitetu i na istom univerzitetu polagali profesorski ispit. Kao udžbenici u nastavi arapskog jezika u početku su se koristile hrestomatije orijentalista i klasična arapska djela. Iz dokumenata i izvještaja koji su vezani za djelovanje velikih gimnazija u Bosni i Hercegovini uočljivo je da je postojalo opredjeljenje po kojem bi se u nastavi arapskog jezika u gimnazijama trebale koristiti knjige koje su objavljene u Evropi, uglavnom na njemačkom govornom području. Pisanje ili priređivanje nastavnih knjiga za arapski jezik u bosanskohercegovačkim gimnazijama, ako izuzmemo kratku hrestomatiju Ibrahim–bega Repovca, nije započelo odmah po uvođenju nastave arapskog u tim školama. To je i očekivano, jer je trebalo proteći vremena da se formira domaći nastavni kadar. U vremenu od 1907. do 1915. objavljeno je uz potporu Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu pet djela domaćih autora: Alija Kadića, Alija Bulića, Šukrije Alagića i Muhameda Behlilovića, te udžbenik *Kratka povijest arapske književnosti* mađarskog orijentaliste Ignaca Goldzihera. Nastanak ovih udžbenika uključivao je, pored naučnih i stručnih, i kulturološke, vjerske i političke aspekte. Sve knjige odobravala je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu. Bivale su recenzirane od strane bosanskohercegovačkih arabista, a usto i od strane evropskih orijentalista, uglavnom mađarskog orijentaliste Ignáca Goldzihera. Austrougarske vlasti su bile svjesne da status arapskog jezika u gimnazijama neposredno utiče na percepciju tih škola među bosanskohercegovačkim muslimanima, kao i na to koliki broj muslimanskih đaka će se odlučiti za pohađanje ovih škola. Zbog toga su nastojale ne povrijediti vjerska osjećanja muslimanskog stanovništva, pa su za udžbenike čiji sadržaj se doticao vjerskih tema tražile mišljenje reisul–uleme, odnosno Ulema–medžlisa. Profesori koji su predavali arapski jezik u gimnazijama u doba austrougarske vlasti su kroz rad s učenicima, pisanje udžbenika, članaka i prevođenje s arapskoga udarili temelje savremene arabistike u Bosni i Hercegovini i bivšoj Jugoslaviji.

BIBLIOGRAFIJA / BIBLIOGRAPHY

IZVORI (NEOBJAVLJENI) / PRIMARY SOURCES
(UNPUBLISHED)

- Sarajevo, Arhiv Bosne i Hercegovine (A BiH)
- Fond Zajedničkog ministarstvo finansija (A BiH, ZMF)
- A BiH, ZMF Praes, 1910, Br. 3221., 8. mart 1909.
- Fond Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu (A BiH, ZVS)
- A BiH, ZVS, 1901, Kut. 261, (56–71)
- A BiH, ZVS, 1908, Kut. 102, (56–71)
- A BiH, ZVS, 1908., Kut. 98
- A BiH, ZVS, 1910, Kut. 150, (71–178)
- A BiH, ZVS, Personalni dosjei, Kut. 2, (Alagić Šukrija)
- Napretkova kulturno–historijska zbirka (A BiH, NKHZ)
- A BiH, NKHZ, “Ostavština Safvetbega Bašagića”, Kut. 21, XIII–2/1.
- A BiH, NKHZ, “Ostavština Safvetbega Bašagića”, Kut. 21, XIII–2/2.
- Šerijatska sudačka škola (A BiH, Šerijatska sudačka škola)
- A BiH, Šerijatska sudačka škola, Kut. 27, (58/18)
- Sarajevo, Gazi Husrev–begova biblioteka, Arhiv Islamske zajednice, Fond Ulema–medžlisa (GHB, AIZ, UM)
- GHB, AIZ, UM 4 – 459/1911.
- GHB, AIZ, UM 5 – 537/1908.
- Sarajevo, Historijski arhiv Sarajevo (HAS)
- HAS, Velika gimnazija u Sarajevu, Prezidijalni spisi, 1912–1918, Kut. 2.
- Fond Bašagić dr. Safvet–beg, HAS, BS – 279.
- Budapest, Magyar Tudományos Akadémia (MTA)
- MTA, *The correspondence of Ignaz Goldziher and Theodor Nöldeke (1908)*, typewritten copy.
- MTA GIL/06/28/04
- MTA GIL/43/12/06
- MTA GIL/43/12/03
- MTA GIL/43/12/04

IZVORI (OBJAVLJENI) / PRIMARY SOURCES (PUBLISHED)

Bericht des Sektionschefs Dr. von Thallóczy über seine Inspizierungserise in Bosnien–Hercegovina vom 17. Oktober bis 11. November 1904., Budapest, Gedruckt in der Königl. Ungarischen Staatsdruckerei, 1906.

Goldziher, Ignác: Az arab irodalom rövid története. A kéziratot hagyatékot sajtó alá rendezte, bevezette, mutatókkal ellátta és kiadta Dévényi Kinga, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2013.

Izveštaji Velike gimnazije u Sarajevu objavljeni od 1890 do 1918.

Izveštaji velike gimnazije u Mostaru objavljeni od 1894 do 1918.

Izveštaji Velike gimnazije u Donjoj Tuzli / Tuzli objavljeni od 1900 do 1914.

Izveštaji Velike gimnazije u Bihaću objavljeni od 1916 do 1918.

Stenografski izveštaji o sjednicama i priložima bosansko–hercegovačkog Sabora god 1910./11., svezak III, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1911.

ŠTAMPA / PRESS (NEWSPAPERS)

“Irtihali dari beka”, *Bošnjak: list za politiku, pouku i zabavu*, br. 16., 16. april 1903., 2.

“Naš rijaset jednako spava”, *Musavat*, br. 19., 22. mart, 1911., 2.

“Naši suradnici”, *Novi Behar*, br. 24., 15. april, 1931., 355.

“Rezolucija carigradskih gjaka”, *Musavat*, br. 31., 27. maj, 1911., 2.

Spaho, Mehmed, Dizdar, Muhamed, “Pregled arapske književnosti”, *Behar*, god. II, 1901/2., br. 1., 5–7; br. 2., 22–23; br. 3., 35–37; br. 4., 59–61; br. 5., 72–72; br. 6., 90–91; br. 8., 120–121.

Tevfik, Mehmed, “Arapski jezik na našim gimnazijama”, *Behar*, br. 6., 15. juli 1902., 83–85; br. 7., 1. avgust, 1902., 102–103; br. 8., 16. avgust 1902., 116–118.

“Vjersko–prosvjetne reforme”, *Musavat*, br. 20., 25. mart 1911., 1–2.

“Vjersko–prosvjetne reforme”, *Musavat*, br. 22., 1. april 1911., 1.

LITERATURA / REFERENCES

Alagić, Šukrija, *Arapsko–srpsko–hrvatski rječnik za Izbor iz kitabu sireti resu-lillahi*, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1913.

Alagić, Šukrija, *Izbor iz kitabu sireti resulillahi: po Muhammed ibni Ishaku*, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1913.

- “Behlilović, Muhamed (Hadži)”, u: *Hrvatska enciklopedija (1941–1945)*, Svezak 2., Naklada Hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda, Zagreb, 1941.
- Behlilović, Muhamed H., *Arapska metrika*, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1915.
- Demeter, Gábor, *Diplomatic Struggle for Supremacy over the Balkan Peninsula (1878–1914)*, Institute for Historical Studies, BAS and Institute of History, RCH, HAS, Sofia, 2017.
- de Somogyi, Joseph, “My Reminiscence of Ignace Goldziher”, *The Muslim World*, 1961, Vol. 51, br. 1, 5–17.
- Dévényi, Kinga, “Előszó”, u: Goldziher Ignác: *Az arab irodalom rövid története. A kéziratok hagyatékát sajtó alá rendezte, bevezette, mutatókkal ellátta és kiadta*, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár, Budapest, 2013., xi–xiii.
- Gazić, Lejla, “Fehim Bajraktarević – Balkanski orijentalista evropskog tipa”, *Znakovi vremena*, 2010, Vol. 13., br. 48/49, 10–23.
- Gazić, Lejla, *Naučno i stručno djelo Safvet-bega Bašagića*, Sarajevo, Orijentalni institut, 2010.
- Gelez, Philippe, *Safvet-beg Bašagić (1870–1934): Aux racines intellectuelles de la pensée nationale chez les musulmans de Bosnie-Herzégovine*, New edition [online], École française d’Athènes, Athènes, 2010.
- Goldziher, Ignác, “Arabok”, u: ed. Gusztáv Heinrich, *Egyetemes irodalomtörténet I*, Franklin-Társulatstr, Budapest, 1903.
- Goldziher, Ignaz, “Characteristics of Arabic Literature from the Beginning to the End of the Umayyad Period”, translated and enlarged by Joseph Somogy, *Islamic Culture: An English Quarterly*, Hyderabad – Deccan: od Vol. XXXI, No. 1, January, 1957 do Vol. XXXII, No. 2, April, 1958.
- Goldziher, Dr. Ignjat, *Kratka povijest arapske književnosti / po narudžbi Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Islamska dionička štamparija (tiskara), Sarajevo, 1909.
- Goldziher, Ignaz, *Tagebuch*, Leiden, E. J. Brill, 1978.
- Hadžić, Kasim, “Hafiz Ahmed Mehmedbašić”, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, januar–februar 1986, god. XLIX, br. 1. 55–70.
- Handžić, Mehmed, *Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana*, Državna štamparija, Sarajevo, 1933.
- Kadić, Alija, *Izbor iz arapskog pjesništva*, Nakladom zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1913.
- Kadić, Alija, Bulić, Alija H., *Gramatika i vježbenica arapskoga jezika*, Naklada pisaca, Sarajevo i Mostar, 1907.

- Kitāb al-qirā'a fī al-lisān al-'arabī: rattabahū li al-ṣunuf al-tālīt* 'Ibrāhīm al-Ḥaqqī Rāpovac al-mudarris fī Maktab Ġimnāzī fī madīna Sarāy, sana 1307. h. (litografisano izdanje)
- Latić, Džemaludin, "Arapska književnost u preporodnim časopisima", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 2001. br. 19–20, 47–55.
- Mağānī al-'adab fī ḥadā'iq al-'Arab, 'uniya bi ḡam 'ih wa ḍabṭih wa taṣḥīḥii al-'ab Lūyis Ṣayḥū al-Yasū'ī*, Maṭba'a al-'Ābā' al-Yasū'īyyīn, t. 1–4, Bayrūt, 1886–1889.
- Rac, Katalin Franciska, "Arabic literature for the colonizer and the colonised: Ignaz Goldziher and Hungary's eastern politics (1878–1918)", u: ed. Susannah Heschel and Umar Ryad, *The Muslim Reception of European Orientalism*, Routledge, London and New York, 2019, 80–103.
- Ramić, Jusuf, *Obzorja arapsko-islamske književnosti*, El-Kalem, Sarajevo, 1999.
- Riječnik preštampan iz knjige Izbor iz arapskog pjesništā*, sastavio A. Kadić, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1913.
- Simon, Robert, *Ignac Goldziher: His Life and Scholarship as Reflected in his Works and Correspondence*, E. J. Brill, Leiden, 1986.
- Traljić, Hfz. Mahmud, *Istaknuti Bošnjaci*, El-Kalem, Sarajevo, 1998.
- Varga, Bálint, "The Two Faces of the Hungarian Empire", *Austrian History Yearbook*, 2021., Vol. 52, 118–130.

ELEKTRONSKI IZVORI / E- SOURCES

https://real.ms.mtak.hu/view/collection/Goldziher_bequest.html. (Pristupljeno: 06. 07. 2024.)

THE ARABIC LANGUAGE AND LITERATURE IN GYMNASIUMS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING AUSTRO-HUNGARIAN RULE

Summary

This article explores the introduction and development of Arabic language and literature instruction in gymnasiums (secondary schools) in Bosnia and Herzegovina during the Austro-Hungarian period. Following the 1878 occupation, the Austro-Hungarian administration implemented an educational system modeled on Austrian standards, while adapting it to local cultural and religious contexts. In 1889, classical Arabic was introduced as an alternative compulsory subject for Muslim students in place of Greek, as part of a broader strategy to integrate the Muslim population into the state education system. Arabic was taught in major gymnasiums in Sarajevo, Mostar, Tuzla, and Bihać. The curriculum was modeled on that of classical languages, and teaching materials included works by European Orientalists and Arab authors, as well as textbooks written by local teachers. These materials were approved by the local government and reviewed by both local scholars and prominent Orientalists such as Ignác Goldziher. The authorities were careful not to offend the religious sentiments of Muslims; for textbooks that addressed religious topics, they sought the opinion of the Reis-ul-ulema or the Ulema Mejlis.

Keywords: Arabic language and literature, state secondary schools of Bosnia and Herzegovina, Bosnia and Herzegovina, Austro-Hungarian Empire

ELMA DIZDAR*
(Sarajevo)

ATRIBUTSKE RELATIVNE REČENICE UVEDENE PRILOŽNIM RELATIVIZATORIMA U ARAPSKOM JEZIKU

Abstrakt

Atributske relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorima rijetko se upotrebljavaju u modernom standardnom arapskom jeziku, a u njegovom sintaktičkom opisu u potpunosti izostaju. Ove su rečenice specifične po tome što je njihova atributska funkcija suprotstavljena osnovnoj funkciji upotrebe priložnih relativizatora, tj. realizaciji rečenica u funkciji adverbijalnih oznaka. Osnovni zadatak ovog rada je analiza primjera atributskih relativnih rečenica uvedenih priložnim relativizatorima *haytu*, *hīna*, *'indamā*, *kamā* i *munḍu*, preuzetih iz djela koja pripadaju modernom standardnom arapskom jeziku. Analiza se zasniva na analitičko–deskriptivnom metodu i tipološko–funkcionalnom pristupu, koji omogućavaju promatranje atributskih relativnih rečenica uvedenih priložnim relativizatorima iz različitih perspektiva. Iako će u primjerima biti analizirane sintaktičke funkcije antecedenta unutar nadređene i relativne rečenice, takva analiza, kojom se ujedno ilustrira upotreba relativne riječi kao strategije kodiranja sintaktičke funkcije antecedenta unutar relativne rečenice, nije jedini cilj rada. Naime, rad će pokazati kako se u atributskim relativnim rečenicama uvedenim priložnim relativizatorima mogu realizirati različiti semantički sadržaji koji na formalnom planu zadržavaju funkciju atributa, te da ovako formirane rečenice s jedne strane jesu odraz zakonitosti jezične ekonomije, dok s druge strane predstavljaju izuzetno efikasno sredstvo stilskog izbora.

Ključne riječi: atributska relativna rečenica, slobodna relativna rečenica, priložni relativizatori, sintaktičke funkcije antecedenta, stilski izbor

* Prof. dr. Elma Dizdar, vanredna profesorica, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, e-mail: elma.dizdar@ff.unsa.ba, ORCID ID: 0000-0001-8663-2444

UVOD

Relativne rečenice u arapskom jeziku karakterizira izuzetno bogatstvo forme. U glavnu rečenicu mogu biti uvrštene asindetski, odnosno bez vezničkog sredstva, ukoliko je njihov antecedent¹ gramatički neodređena imenica, a mogu ih uvoditi i pridjevske i imeničke relativne zamjenice, kao i priložni relativizatori.² U zavisnosti od njihove forme, relativne rečenice u arapskom jeziku upotrebljavaju sve četiri osnovne strategije formiranja relativne rečenice opisane u literaturi.³

Relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorima u arapskom se jeziku u najvećem broju slučajeva javljaju u formi slobodnih relativnih rečenica u funkciji adverbijala mjesta, vremena i načina. Upravo ih

¹ Zapravo, u lingvističkoj tipologiji, čijom se aparaturom ovaj rad u značajnoj mjeri služi, za imenicu na koju se relativna rečenica odnosi upotrebljava se termin "head noun" (imenica koja je upravni član imeničke fraze) upravo stoga što položaj relativne rečenice u odnosu na imenicu na koju se ona odnosi predstavlja jednu od bitnih tipoloških karakteristika relativne rečenice. U ovom se radu upotrebljava termin "antecedent" budući da u arapskom jeziku relativna rečenica slijedi poslije imenice na koju se odnosi, tako da se takva imenica sasvim opravdano naziva "antecedentom".

² Budući da su u radu istovremeno u upotrebi termini *priložni* i *adverbijalni*, potrebno je naglasiti kako se termin *priložni* upotrebljava isključivo kao oznaka vrste riječi, tj. funkcionalnog razreda u kojem je riječ upotrijebljena, dok je upotreba termina *adverbijalni* ograničena na označavanje sintaktičke funkcije adverbijalnih oznaka u arapskoj rečenici.

³ Vidi u: Elma Dizdar, "Strategije formiranja relativnih rečenica u standardnom arapskom i bosanskom jeziku", *Radovi*, 2004/13, Sarajevo, 2004., 235-262. Zapravo, osnovni parametar tipološkog variranja relativnih rečenica u jezicima svijeta jest strategija kodiranja sintaktičke funkcije antecedenta unutar relativne rečenice. Stoga se četiri strategije kodiranja sintaktičke funkcije antecedenta unutar relativne rečenice, tj. zadržavanje antecedenta u punom obliku (non-reduction), zadržavanje lične zamjenice koja se odnosi na antecedent (pronoun-retention), upotreba relativne zamjenice čiji oblik pokazuje funkciju antecedenta (relative-pronoun) i kodiranje antecedenta bez eksplicitne indikacije njegove funkcije unutar relativne rečenice (gapping), u literaturi opisuju kao strategije formiranja relativne rečenice. Strategije su prvi opisali E. Keenan i B. Comrie na osnovu istraživanja provedenog na pedeset jezika svijeta. Vidi u: Edward L. Keenan, Bernard Comrie, "Noun Phrase Accessibility and Universal Grammar", *Linguistic Inquiry*, 8/1, 1977., 63-99; Edward L. Keenan, "Relative Clauses", u: *Language Typology and Syntactic Description: Complex Constructions*, Ur. Timothy Shopen, vol. II, Cambridge University Press, Cambridge, 1985., 146-155; Bernard Comrie, *Language Universals and Linguistic Typology: Syntax and Morphology*, The University of Chicago Press, Chicago, 1989., 147-153.

stoga u arabističkoj literaturi, ali i općenito, autori često ne prepoznaju kao relativne rečenice i ne tretiraju ih drugačije od ostalih adverbijalnih rečenica.⁴ U lingvističkoj tipologiji, međutim, postoji jasna razlika između mjesnih, vremenskih i načinskih rečenica s jedne strane i ostalih adverbijalnih rečenica s druge strane. Tako S. Thompson i R. Longacre u tipologiji adverbijalnih rečenica izdvajaju mjesne, vremenske i načinske rečenice u klasu rečenica koje se mogu zamijeniti jednom riječju i naglašavaju kako ove vrste rečenice često preuzimaju oblik relativnih rečenica ili s njima dijele zajednička svojstva, te da se uvijek mogu parafrazirati relativnim rečenicama uvedenim relativnom zamjenicom.⁵

Za razliku od arapskih slobodnih relativnih rečenica uvedenih priložnim relativizatorima, koje su veoma česte u upotrebi, iako njihov opis u literaturi uglavnom izostaje, atributske relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorima veoma se rijetko mogu naći u arapskom jeziku, s izuzetkom rečenica uvedenih priložnim relativizatorom *haytu*, a u literaturi im se uopće ne posvećuje pažnja kao zasebnoj kategoriji rečenice. Ovakvo zanemarivanje arapskih atributskih relativnih rečenica uvedenih priložnim relativizatorima uopće ne iznenađuje, budući da arapske relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorima općenito, zajedno sa brojnim drugim sintaktičkim fenomenima u arapskom jeziku, još uvijek čekaju na cjelovit sintaktički opis. Ipak, da izostavljanje relativnih rečenica uvedenih priložnim relativizatorima u sintaktičkom opisu, bilo da je riječ o atributskim ili slobodnim relativnim rečenicama,

⁴ Naprimjer, Badawi, Carter i Gully među relativne rečenice svrstavaju samo rečenice uvedene prijedložnim relativizatorima *'indamā* i *kamā* budući da su ovi izrazi složeni od prijedloga *'inda* i *ka* i relativne zamjenice *mā*, dok rečenice uvedene relativizatorima *haytu*, *hīna* i *mundu* uvrstavaju u adverbijalne rečenice. Sličan tretman rečenica uvedenih relativizatorima *haytu*, *hīna*, *'indamā* i *mundu* nalazimo i kod R. Buckleya, koji pak relativizator *kamā* spominje samo u okviru razmatranja prijedloga *ka*. Konačno, T. Muftić sve relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorima uvrštava među adverbijalne rečenice u funkciji adverbijala mjesta, vremena i načina. Vidi u: Elsaid Badawi, Michael G. Carter, Adrian Gully, *Modern Written Arabic: A Comprehensive Grammar*, Routledge, New York, 2004., 527-531, 624-625, 629-634; Ron Buckley, *Modern Literary Arabic: A Reference Grammar*, Librairie du Liban, Beirut, 2004., 343-346, 811-812, 871-876; Teufik Muftić, *Gramatika arapskoga jezika*, Ljiljan, Sarajevo, 1997., 638-639, 641-642, 646.

U transkripciji arapskih imena i riječi u radu korišten je sistem transkripcije DMG-a (Deutsche Morgenländische Gesellschaft).

⁵ Sandra A. Thompson, Robert E. Longacre, "Adverbial Clauses", u: *Language Typology and Syntactic Description: Complex Constructions*, Ur. Timothy Shopen, vol. II, Cambridge University Press, Cambridge, 1985., 178-179.

nije karakteristično samo za opis arapskog jezika potvrđuje S. Kordić, koja u analizi kroatističke i literature iz drugih slavenskih jezika govori o neusaglašenosti opisa i marginalizaciji problematike priložnih relativizatora.⁶

Iako je već naglašeno kako sintaktički opis atributskih relativnih rečenica uvedenih priložnim relativizatorima izostaje u arabističkoj literaturi, bitno je napomenuti kako neki autori ipak spominju mogućnost upotrebe priložnog relativizatora *haytu* uz adverbijalnu oznaku mjesta, a neki pak navode primjere takvih rečenica uvedenih priložnim relativizatorom *haytu* iako uopće ne prave razliku između atributskih i slobodnih relativnih rečenica uvedenih ovim priložnim relativizatorom.⁷ Kad je riječ o ostalim priložnim relativizatorima što se mogu pojaviti u atributskim rečenicama, tj. *hīna*, *‘indamā*, *kamā*, i *mundu*, u novijim gramatikama arapskog jezika nastalim izvan arapskog govornog područja u potpunosti izostaje njihov opis, a izostaju najčešće i primjeri njihove upotrebe u atributskim relativnim rečenicama.⁸ Jedini izuzetak u vakumu koji u ovim izvorima postoji u opisu atributskih relativnih rečenica uvedenih navedenim priložnim relativizatorima je tvrdnja V. Cantarina da se priložni relativizator *kamā* može zamijeniti relativnom zamjenicom *‘alladī*, što podrazumijeva implicitno uspostavljanje direktne veze između atributske relativne rečenice uvedene relativnom zamjenicom *‘alladī* i atributske relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorom *kamā*, iako je autor eksplicitno ne uspostavlja.⁹

⁶ Snježana Kordić, *Relativna rečenica*, Matica hrvatska, Zagreb, 1995., 225-233.

⁷ Prvoj skupini izvora pripadaju Vicente Cantarino, *Syntax of Modern Arabic Prose: The Compound Sentence*, vol. III, Indiana University Press, Bloomington, 1975., 279-284. i E. Badawi, M. G. Carter, A. Gully, *Modern Written Arabic*, 630-634, dok su u drugoj skupini izvora R. Buckley, *Modern Literary Arabic*, 873-876. i Karin C. Ryding, *A Reference Grammar of Modern Standard Arabic*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005., 413.

⁸ Vidi npr.: V. Cantarino, *Syntax of Modern Arabic Prose*, 78-79, 235-236; E. Badawi, M. G. Carter, A. Gully, *Modern Written Arabic*, 527-531, 624-625, 629-630, 634-635; R. Buckley, *Modern Literary Arabic*, 872-873; K. C. Ryding, *A Reference Grammar of Modern Standard Arabic*, 384-386, 399-400, 415-416. Vrijedi napomenuti da, iako bez ikakvog objašnjenja njihove upotrebe, R. Buckley navodi sporadične primjere atributskih relativnih rečenica uvedenih priložnim relativizatorima *‘indamā*, *kamā* i *mundu*, dok V. Cantarino navodi primjer atributske relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorom *hīna*. Vidi u: R. Buckley, *Modern Literary Arabic*, 343-346, 811-812, 871; V. Cantarino, *Syntax of Modern Arabic Prose*, 76-77.

⁹ Vidi u: V. Cantarino, *Syntax of Modern Arabic Prose*, 236-240.

Ako je opis atributskih relativnih rečenica uvedenih priložnim relativizatorima, kao uostalom i opis relativnih rečenica uvedenih priložnim relativizatorima općenito, izostao u modernim gramatikama arapskog jezika nastalim izvan arapskog govornog područja, za koje se inače može reći da su napravile najveći iskorak u pokušaju sintaktičkog opisa modernog standardnog arapskog jezika, ne možemo ni očekivati da bismo tragove sintaktičkog opisa ove pojave mogli pronaći u klasičnim gramatikama, bilo onima nastalim izvan arapskog govornog područja ili gramatikama nastalim na arapskom jeziku. S obzirom na prevashodno morfološko ishodište opisa arapskog jezika u ovim izvorima, u njima kategorije rečenica uglavnom nisu predmet opisa, te je moguće osloniti se isključivo na tretman priložnih relativizatora. Priložni su relativizatori u ovoj skupini izvora, ako se uopće i spominju, smješteni u poglavlja o adverbijalima mjesta i vremena ili pak u poglavlja o prijedlozima, budući da su neki od priložnih relativizatora složeni izrazi koji se sastoje od prijedloga i relativne zamjenice *mā*. Predmet razmatranja su isključivo konstrukcije koje mogu biti upotrijebljene poslije priložnih relativizatora, tj. imenska ili glagolska rečenica, te oblici imenica i glagola koji mogu slijediti poslije priložnih relativizatora. Pritom je priložnom relativizatoru *mundu* često posvećeno mnogo više prostora nego drugim priložnim relativizatorima, ako su uopće i spomenuti.¹⁰

FORMA ATRIBUTSKIH RELATIVNIH REČENICA UVEDENIH PRILOŽNIM RELATIVIZATORIMA

U pogledu forme, atributske relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorima imaju zajednička svojstva kako sa slobodnim relativnim rečenicama uvedenim priložnim relativizatorima tako i s atributskim relativnim rečenicama uvedenim pridjevskim zamjenicama. Iako bi, zbog upotrebe priložnih relativizatora, bilo za očekivati da ove rečenice

¹⁰ Vidi u: Badīr M. Ḥamīd, *Luġa al-ʿi-rāb*, Dār al-maʿrifa, al-Qāhira, s. a., 273; William Wright, *A Grammar of the Arabic Language*, 3rd ed. vol. I-II, Cambridge University Press, Cambridge, 1967., II, 14, 173-175, 178-180; ʿAmin ʿA. al-Sayyid, *Fī ʿilm al-naḥw*, I, al-Ṭab. III, Dār al-maʿārif, al-Qāhira, 1975., 345-346, 348-349; Maḥmūd Ḥ. Muġālasa, *al-Naḥw al-šāfiʿī*, al-Risāla, Bayrūt, 1997, 302-304, 306, 309, 355; ʿAbbās Ḥasan, *al-Naḥw al-wāfiʿī*, II, al-Ṭab. XIV, Dār al-maʿārif, al-Qāhira, 1999., 290, 299-300, 518, 544-563; ʿIbrāhīm ʿI. Barakāt, *al-Naḥw al-ʿarabī*, II i IV, Dār al-našr li al-ġāmiʿa, al-Qāhira, 2007., II, 352-367, IV, 282-286, 380-381.

posežu za istom strategijom formiranja kao i slobodne relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorima, to nije uvijek slučaj. Naime, slobodne relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorima po pravilu se formiraju kao relativne rečenice ekvi tipa, u kojima je funkcija cijele relativne rečenice unutar nadređene rečenice, odnosno funkcija njenog neizraženog antedecenta, jednaka funkciji antedecenta unutar relativne rečenice. Riječ je, naravno, o funkciji adverbijalnih oznaka mjesta, vremena i načina.

Istina je da često i same adverbijalne konstrukcije koje su antedecenti atributskih relativnih rečenica uvedenih priložnim relativizatorima imaju funkciju adverbijalnih oznaka mjesta, vremena i načina unutar nadređene rečenice i u takvim bismo slučajevima mogli ustvrditi da se i ove rečenice formiraju kao rečenice ekvi tipa. Ipak, takvu tvrdnju neminovno pobija činjenica da atributske relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorima često za antedecent imaju fraze koje nisu u funkciji adverbijala mjesta, vremena i načina, a u nekim slučajevima ni u relativnoj rečenici nemaju adverbijalnu funkciju. Štaviše, ponekad njihova veza s antedecentom u formi imeničke fraze neodoljivo podsjeća na vezu između atributskih relativnih rečenica uvedenih pridjevskim zamjenicama i njihovih antedecenata. Upravo su takvi primjeri najinteresantniji za analizu budući da bismo na mjestu priložnih relativizatora uvijek očekivali pridjevsku relativnu zamjenicu. U svakom slučaju, strategija formiranja relativne rečenice koja se upotrebljava u atributskim relativnim rečenicama uvedenim priložnim relativizatorima je nešto manje eksplicitna strategija upotrebe relativne riječi. Naime, priložni relativizatori, iako kao prilozi ne mogu kongruirati s antedecentom kao što to čine pridjevske relativne zamjenice, svojim položajem u kontaktu s antedecentom i inherentnim priložnim značenjem, kodiraju pragmatičku i sintaktičku funkciju antedecenta unutar relativne rečenice.¹¹

Konačno, bilo da je funkcija antedecenata atributskih relativnih rečenica uvedenih priložnim relativizatorima unutar nadređene rečenice jednaka njihovoj funkciji unutar relativne rečenice ili ne, atributske

¹¹ O ekvi tipu relativne rečenice vidi u: B. Comrie, *Language Universals and Linguistic Typology*, 154-155. O strategijama formiranja relativnih rečenica uvedenih priložnim relativizatorima u arapskom jeziku vidi: Elma Dizdar, "Relative Clauses Introduced by Adverbial Relativizers in Arabic", u: *Applying Intercultural Linguistic Competence to Foreign Language Teaching and Learning*, Ur. Azamat Akbarov, Diane Larsen-Freeman, International Burch University, Sarajevo, 2013., 571-578.

relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorima uvijek mogu biti parafrazirane atributskim relativnim rečenicama uvedenim pridjevskim relativnim zamjenicama. U takvoj parafrazi bi se, međutim, relativnoj rečenici morala dodati i resumptivna zamjenica u odgovarajućoj sintaktičkoj poziciji, kojom bi bila kodirana funkcija antecedenta unutar relativne rečenice. Ova činjenica sama za sebe dovoljno govori o ekonomičnosti i efikasnosti izraza koje podrazumijeva upotreba atributskih relativnih rečenica uvedenih priložnim relativizatorima.

UPOTREBA ATRIBUTSKIH RELATIVNIH REČENICA UVEDENIH PRILOŽNIM RELATIVIZATORIMA

U razmatranju forme atributskih relativnih rečenica uvedenih priložnim relativizatorima već je naznačeno kako se ova vrsta rečenice može realizirati uz antecedente u funkciji adverbijalnih oznaka, ali se može pojaviti i uz antecedente s različitim funkcijama unutar nadređene rečenice. Pogledajmo prvo primjere atributskih relativnih rečenica uvedenih priložnim relativizatorima koje se pojavljuju uz antecedente u funkciji adverbijalnih oznaka.¹²

فِي تِلْكَ الْبُقْعَةِ مِنْ شِمَالِ الدَّلْتَا، حَيْثُ يَمْتَدُّ النَّقْتِيشُ وَاسِعًا عَرِيضًا لَا يَكَادُ الْبَصَرُ
يَصِلُ إِلَى مَدَاهُ، كَانَتْ الدُّنْيَا تَمُرُّ بِلَحْظَةِ السُّكُونِ النَّامِ، (...) ¹³

¹² Zapravo, antecedenti atributskih relativnih rečenica uvedenih priložnim relativizatorima najčešće su imeničke fraze u poziciji komplementa prijedloga u prijedložnim frazama s adverbijalnim funkcijama. S obzirom na to da prijedlozi u ovakvim slučajevima mogu poslužiti samo za preciziranje značenja, te da se adverbijalna funkcija realizira spregom prijedloga i imenice, u ovom će radu u takvim slučajevima funkcija antecedenta biti posmatrana kao funkcija prijedložne fraze u cjelini.

¹³ Yūsuf 'Idrīs, *al-Harām*, Mu'assasa Hindāwī, al-Qāhira, 2018., 7.

U primjerima navedenim u radu, atributska relativna rečenica uvedena priložnim relativizatorom označena je podvlačenjem punom linijom, dok je njen antecedent označen podvlačenjem isprekidanom linijom. Na isti način označeni su i prijevodni ekvivalenti relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorom i njenog antecedenta u navedenim prijevodima. U prijevodu primjera uglavnom su korišteni objavljeni prijevodi iz izvora koji čine dio korpusa ovog rada. Izuzetak su primjeri preuzeti iz časopisa *al-'Arabī*, čiji je prijevod priređen. Tamo gdje sintaktička struktura arapske rečenice nije u potpunosti odražena u objavljenom prijevodu ponuđen je prijevod koji u većoj mjeri odražava sintaktičku strukturu rečenice na arapskom jeziku.

*U sjevernoj oblasti Delte, gdje se unedogled proteže farma, vladao je sveopći mir (...)*¹⁴

*A moment of utter silence hung over that particular spot on the northern Delta where the estate stretches away so far that its end can hardly be seen (...)*¹⁵

وَفِي ذَلِكَ الْيَوْمِ حِينَ عَثَرَ عَلَى تِلْكَ «الظُّلَيْلَةِ» مُقَامَةً بَيْنَ أَغْوَادِ النَّبِيلِ
الْمَزْرُوعَةِ حَوْلَ تَرْبِيعَةِ الْقُطْنِ، دَقَّ قَلْبُهُ بِفَرَحَةٍ الْإِكْتِشَافِ وَاعْتَقَدَ أَنَّهُ
— أَحْيَرًا — عَثَرَ عَلَى الْإِهْمَالِ!¹⁶

*Zato, kada ugleda toga dana nadstrešnicu podignutu na stablima konoplje zasijane oko kvadratnih parcela pod pamukom, srce mu zaigra od radosti jer povjerova da je najzad otkrio zabušavanje.*¹⁷

*The day he came across the shelter that was set up between the stalks of hemp planted around the cotton square, his heart beat fast with the joy of discovery, and he believed he had found it at last.*¹⁸

Atributska relativna rečenica uvedena priložnim relativizatorom u prijevodu na bosanski jezik izražena je slobodnom relativnom rečenicom uvedenom priložnim relativizatorom, a u prijevodu na engleski jezik asindetskom relativnom rečenicom. Doslovni prijevod, koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu arapske rečenice, bio bi: *Toga dana kada ugleda nadstrešnicu podignutu između stabljika konoplje zasijane oko kvadratnih parcela pod pamukom, srce mu zaigra od radosti jer povjerova da je najzad otkrio zabušavanje.*

(...) إِنْ شَاءَ اللَّهُ تَجِدُنَا فِي خِدْمَتِكَ فِي الْعَامِ الْمُقْبِلِ عِنْدَمَا تَأْخُذُ اللَّيْسَانَسَ!¹⁹

(...) "God willing, you'll find us ready to serve you next year when you get your degree."²⁰ [Ako Bog da, bićemo ti na usluzi sljedeće godine, kad diplomiraš!]

¹⁴ Jusuf Idris, *Haram*, Prijev. Esad Duraković, Tugra, Sarajevo, 2015, 5.

¹⁵ Yusuf Idris, *The Sinners*, Prijev. Kristin Peterson-Ishaq, Three Continent Press, Colorado, 1995., 1.

¹⁶ Y. 'Idrīs, *al-Harām*, 52.

¹⁷ J. Idris, *Haram*, 89.

¹⁸ Y. Idris, *The Sinners*, 61.

¹⁹ Nağīb Maḥfūz, *al-Sukkariyya*, Mu'assasa Hindāwī, al-Qāhira, 2022., 133.

²⁰ Naguib Mahfouz, *Sugar Street*. Prijev. William M. Hutchins, Angele B. Samaan, The American University in Cairo Press, Cairo, 1992., 161.

وَلَمْ يَكُنْ نَمَةً وَقْتُ لِلتَّدَبُّرِ وَالتَّنَكُّرِ، فَلْيُنْزِلْكَ هَذَا إِلَى جَنِينِهِ، عِنْدَمَا يَخْلُو إِلَى نَفْسِهِ فِي حُجْرَتِهِ، إِلَى تِلْكَ اللَّحْظَةِ الَّتِي سَتَشْهَدُهُ. مُنْتَصِرًا ظَافِرًا أَوْ مُنْهَزِمًا مَغْلُوبًا عَلَى أَمْرِهِ.²¹

*There was no time for deliberation and reflection. He would have to wait until he was alone in his room, until a moment that would mark triumphant victory or miserable defeat.*²²

U prijevodu na engleski jezik izostavljena je prijedložna fraza s imenicom koja je antecedent relativne rečenice, a sama rečenica prevedena je formom slobodne relativne rečenice. Prijevod koji bi odražavao strukturu arapske rečenice glasio bi: *Nije bilo vremena za razmišljanje i pri-sjećanje. Neka ovo sačeka svoje vrijeme, kada bude sam u svojoj sobi, neka sačeka trenutak kada će se pojaviti trijumfalno kao pobjednik ili kao poražen i bespomoćan.*

لَكِنَّ هَذِهِ الْحَضَارَةَ ظَلَّتْ مَجْهُولَةً (...), لَوْلَا أَنْ نَقَضَ عَنْهَا غُبَارَ التَّسْيَانِ ثَلَاثَةً مِنَ الْمُؤَرِّخِينَ الْعَرَبِيِّينَ وَالْفَرَنْسِيِّينَ، خَاصَّةً فِي بَدَايَاتِ الْقَرْنِ الْعِشْرِينَ عِنْدَمَا اكْتَشَفَتْ شَرَكَاتُ الْفُوسْفَاتِ الْحَوْضَ الْمُنْجَمِيَّ فِي قَفْصَةٍ.²³

Međutim, ova bi civilizacija ostala nepoznata (...) da nije bilo skupi-ne zapadnih i francuskih historičara koji su s nje podigli veo zaborava, posebno početkom dvadesetog stoljeća, kada su preduzeća za eksploa-taciju fosfata otkrila rudnički bazen u Gafsi.

وَالْوَاقِعُ أَنَّ هَذَا الْأَمَلُ لَمْ يَتَحَقَّقْ إِلَّا الْعَامَ ١٩٩١ عِنْدَمَا أُقِيمَ أَوَّلُ بَيْتٍ مِنْ هَذَا النَّوعِ فِي «كَادِمُشْتَاد» بِالْمَانِيَا.²⁴

Ova se nada, zapravo, ispunila tek 1991. godine, kada je prva kuća ovog tipa izgrađena u Darmstadt u Njemačkoj.

²¹ N. Maḥfūz, *al-Sukkariyya*, 87.

²² N. Mahfouz, *Sugar Street*, 104.

²³ 'Ibrāhīm Darġūtī, "al-Ḥaḍāra al-mansiyya li "Qafša" al-Tūnisiyya", *al-'Arabī*, 756, 2021/7, 07. 05. 2025., <https://alarabi.nccal.gov.kw/Home/Article/20446>.

²⁴ Ḥālid 'Ārif 'Uṭmān, "Mustaqbal al-'insāniyya wa al-bī'a al-naẓīfa", *al-'Arabī*, 648, 2012/11, 07. 05. 2025., <https://alarabi.nccal.gov.kw/Home/Article/1332>.

وَاسْتَرَوْحَ حَسَنَيْنُ بِسَمَةِ بَارِدَةٍ كَالْأَمَلِ لِأَوَّلِ مَرَّةٍ مُنْذُ جَاءَ الرَّجُلُ مَحْمُولًا كَالْقَضَاءِ وَالْقَدَرِ؛²⁵

*For the first time since this man of evil destiny had been carried into the house, a glimmer of hope struck Hassanein, as refreshing as a soft breeze.*²⁶ [Hasanein osjeti dašak hladnog osmijeha, poput nade, po prvi put otkako je čovjek donesen u kuću kao usud i zla sudbina.]

فَتَبَوَّأَتْ نَظْرَهُ جَدِيَّةً بَيْنَهُمْ لِأَوَّلِ مَرَّةٍ مُنْذُ قَدِمَ كَمَالٌ، (...) ²⁷

*Oni se, po prvi put kako se Kemal pojavio, ozbiljno pogledaše (...)*²⁸
*For the first time since Kamal had arrived they looked at each other grimly.*²⁹

وَلَمْ يَكُنْ ذَلِكَ لِيَغِيبَ عَنْهَا مِنْ أَوَّلِ الْأَمْرِ، مُنْذُ تَمَلَّكَتُهَا الرَّغْبَةُ فِي الزَّوْاجِ.³⁰

*Ever since she had set her mind on getting married she had realized that this was likely to be the case.*³¹

U prijevodu na engleski jezik prijedložna fraza s imenicom koja je antecedent relativne rečenice prevedena je prilogom *ever*. Prijevod koji bi odražavao strukturu arapske rečenice glasio bi: *Bila je svjesna toga od samog početka, otkada ju je obuzela želja da se uda.*

U svim navedenim primjerima, antecedenti atributskih relativnih rečenica uvedenih priložnim relativizatorima upotrijebljeni su u istoj funkciji unutar nadređene i relativne rečenice. U prvom primjeru, antecedent atributske relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorom *haytu* u funkciji je adverbijalne oznake mjesta. U ostalim primjerima, antecedenti atributskih relativnih rečenica uvedenih priložnim relativizatorima *hīna*, *‘indamā* i *mundu* u funkciji su adverbijalne oznake vremena.

²⁵ Naḡīb Maḥfūz, *Bidāya wa nihāya*, Mu’assasa Hindāwī, al-Qāhira, 2023., 237.

²⁶ Naguib Mahfouz, *The Beginning and the End*, Prijev. Ramses Awad, The American University in Cairo Press, Cairo, 1989., 360.

²⁷ Naḡīb Maḥfūz, *Bayna al-qaṣrayn*, Mu’assasa Hindāwī, al-Qāhira, 2019., 304.

²⁸ Nedžib Mahfuz, *Put između dva dvorca*, Prijev. Sulejman Grozdanić, Svjetlost, Sarajevo, 1990., 566.

²⁹ Naguib Mahfouz, *Palace Walk*, Prijev. William M. Hutchins, Olive E. Kenny, The American University in Cairo Press, Cairo, 1999., 402.

³⁰ Naḡīb Maḥfūz, *Zuqāq al-Midaqq*, Mu’assasa Hindāwī, al-Qāhira, 2022., 84.

³¹ Naguib Mahfouz, *Midaq Alley*, Prijev. Trevor Le Gassick, The American University in Cairo Press, Cairo, 1999., 124.

U primjerima koji slijede, antecedenti atributskih relativnih rečenica uvedenih priložnim relativizatorima nemaju istu funkciju u nadređenoj i relativnoj rečenici.

وَمِنَ الْمُفِيدِ أَيْضًا أَنْ نَتَذَكَّرَ أَنَّ حُدُوثَ زِيَادَةِ مِقْدَارِهَا ٤ دَرَجَاتٍ مَنَوِيَّةٍ فِي مُتَوَسِّطِ دَرَجَةِ حَرَارَةِ الْأَرْضِ تَقَارِبُ الْفَارِقِ مَا بَيْنَ دَرَجَاتِ الْحَرَارَةِ الْيَوْمِ وَتِلْكَ الَّتِي كَانَتْ سَائِدَةً إِبَانِ الْعَصْرِ الْجَلِيدِي الْأَخِيرِ ، عِنْدَمَا كَانَ الْجُزْءُ الْأَكْبَرُ مِنْ وَسْطِ أَوْرَبَا وَشِمَالِ الْوَلَايَاتِ الْمُتَّحِدَةِ تُعْطِيهِ كِيلُومِثْرَاتٌ مِنَ الثَّلُوجِ (...) ³²

Dobro bi bilo podsjetiti se da je porast prosječne temperature Zemlje od 4°C približno jednak razlici između današnjih temperatura i temperatura koje su prevladavale tokom posljednjeg ledenog doba, kada je veći dio centralne Europe i sjevera Sjedinjenih Američkih Država bio prekriven kilometrima snijega.

U navedenom primjeru, prijedložna fraza s imenicom koja je antecedent atributske relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorom nema istu funkciju u nadređenoj i relativnoj rečenici samo zato što je u nadređenoj rečenici upotrijebljena kao modifikator participa *sā'ida*, te je formalno u funkciji modifikatora u pridjevskoj frazi. Da je umjesto nefinitne konstrukcije upotrijebljena glagolska fraza, antecedent bi i u nadređenoj rečenici imao funkciju adverbijalne oznake vremena kao i u relativnoj.

U narednim primjerima, bez obzira na funkciju u kojoj se antecedent atributske relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorom javlja u nadređenoj rečenici, u relativnoj je rečenici antecedent u funkciji predikata imenske rečenice. Takvo nešto moguće je zahvaljujući specifičnosti upotrebe priložnog relativizatora *haytu*, uz kojeg u relativnoj rečenici može biti upotrijebljena samo imenička fraza u funkciji subjekta, tako da antecedent, zastupljen unutar relativne rečenice priložnim relativizatorom *haytu*, ima funkciju predikata imenske rečenice.

وَالْعَزْبَةُ الَّتِي يَسْكُنُ وَإِيَّاهَا فِيهَا تَقَعُ قَبْلَ الْعَزْبَةِ الْكَبِيرَةِ حَيْثُ الْإِدَارَةُ، (...) ³³

³² 'Aḥmad Ḥaḍar al-Šarbīnī, "Mādā sayahduṭu law 'irtafa'a ḥarāra al-'Arḍ 'arba'a daraġāt mi'awiyya", *al-'Arabī*, 652, 2013/3, 07. 05. 2025., <https://alarabi.nccal.gov.kw/Home/Article/10695>.

³³ Y. 'Idrīs, *al-Ḥarām*, 32.

*Naselje u kome je živio s njom nalazilo se ispred velikog naselja gdje je bila uprava, (...)*³⁴

*(...) the farm where they lived was on the way to the big farm and the administration, (...)*³⁵

وَهَذَا اللَّفِيطُ وَجَدَ عَلَى خَلِيجِ الْعَرْبَةِ الْكَبِيرَةِ الْمُقَامَةَ بِجَوَارِ سَرَايَةِ أَصْحَابِ الْأَرْضِ
وَالْإِدَارَةِ، حَيْثُ الْإِصْطَبَلَاتُ وَالْجُرُنُ وَالْمَخَارِنُ وَجَرَاغَاتُ مَكْنِ الْحَرْثِ.³⁶

*Nahoće je otkriveno pored kanala najvećeg naselja koje se nalazi ne-
daleko od veleposjednikovog doma, upravnih zgrada, šupa, gumna, ma-
gacina i mašina.*³⁷

*The foundling had been discovered beside the big farm's canal which
ran near the owners' mansion and the administration building. There
were found the stables, the threshing floor, the storehouses, and the ga-
rages for the tractors.*³⁸

Relativna rečenica uvedena priložnim relativizatorom u prijevodu na bosanski jezik izražena je konstrukcijom koordinacije s imenicama u funkciji antecedenta, dok je u prijevodu na engleski jezik prenesena nezavisnom rečenicom. Doslovni prijevod, koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu arapske rečenice, bio bi: *Nahoće je otkriveno pored kanala najvećeg naselja koje se nalazi nedaleko od veleposjednikovog doma i upravnih zgrada, gdje su šupe, gumna, magacini i garaže za traktore.*

غَادَرَهَا إِلَى الصَّلَاةِ حَيْثُ الشَّعْرِيَّةُ وَالْمُجْتَمِعُونَ حَوْلَهَا، (...)³⁹

*On izade iz sobe u kojoj su troje ljudi pravili rezance.*⁴⁰

*He left the bedroom for the sitting room and its occupants gathered around the vermicelli.*⁴¹

Relativna rečenica uvedena priložnim relativizatorom u prijevodu na bosanski jezik izražena je relativnom rečenicom uvedenom pridjevskom relativnom zamjenicom *koji*, dok je u prijevodu na engleski jezik

³⁴ J. Idris, *Haram*, 52-53.

³⁵ Y. Idris, *The Sinners*, 36. Relativna rečenica uvedena priložnim relativizatorom je u prijevodu na engleski jezik izražena konstrukcijom koordinacije.

³⁶ Y. 'Idrīs, *al-Ḥarām*, 11.

³⁷ J. Idris, *Haram*, 12.

³⁸ Y. Idris, *The Sinners*, 7.

³⁹ Y. 'Idrīs, *al-Ḥarām*, 36.

⁴⁰ J. Idris, *Haram*, 58.

⁴¹ Y. Idris, *The Sinners*, 40.

izražena konstrukcijom koordinacije. Doslovni prijevod, koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu arapske rečenice, bio bi: *Ostavi je i ode u sobu gdje su bili rezanci i ljudi okupljeni oko njih.*

Pogledajmo konačno najinteresantnije primjere atributskih relativnih rečenica uvedenih priložnim relativizatorima. Njihovi antecedenti u na-dređenoj rečenici nisu upotrijebljeni u adverbijalnoj funkciji, barem ne u funkciji adverbijalnih oznaka na koje bi upućivalo inherentno značenje priložnih relativizatora koji ih uvode. U nekim od njih se priložni relativizator pojavljuje sasvim neočekivano tamo gdje bismo očekivali isključivo pridjevsku relativnu zamjenicu.

تِلْكَ «الْأَبْعَادِيَّةُ» أَوْ «التَّقْنِيشُ» أَوْ كَمَا تُسَمَّى أَحْيَانًا «الدَّائِرَةُ»، أَكْثَرُ مِنْ أَلْفِي فِدَّانٍ مِنْ أَجُودِ الْأَطْيَانِ بِمَا عَلَيْهَا مِنْ نَاسٍ وَبُيُوتٍ وَمَاكِينَاتٍ وَبَهَائِمٍ وَمَحَاصِيلٍ، تَحْتَ تَصَرُّفِهِ، هُوَ السَّيِّدُ الْأَعْلَى لِهَذَا كُلِّهِ، (...)⁴²

(...) *od strane čovjeka koji je donosio konačne odluke i stvarno vladao tim ogromnim imanjem, farmom, ili latifundijom, kako su je ponekad zvali, a koje se prostiralo na više od dvije hiljade fedana plodne zemlje (...)*⁴³

(...) *from him, that is, who was the master of all this property and the absolute ruler of everything it held. At his disposal were more than two thousand feddans of the finest soil and everything on them – people, houses, machines, livestock and crops.*⁴⁴

ثُمَّ مَضَى يَسْأَلُ عَنْ حَالِ «الْأَوْلَادِ» كَمَا يَدْعُوهُمْ بِلَا تَفَرُّقَةٍ بَيْنَ كَبِيرِهِمْ أَلْكَاتِبِ بِمَدْرَسَةِ النَّحَّاسِيْنَ، وَصَغِيرِهِمُ التِّلْمِيزِ بِمَدْرَسَةِ خَلِيلِ أَعَا، (...)⁴⁵

Zatim bi počeo da se raspituje za „djecu...”, *kako ih je zvao, ne praveći razliku između najstarijeg, pisara u školi u ulici Kazandžija, i mlađeg, učenika u školi Halil-aga.*⁴⁶

⁴² Y. 'Idrīs, *al-Ḥarām*, 24.

⁴³ J. Idris, *Haram*, 36.

⁴⁴ Y. Idris, *The Sinners*, 26. Prijevod na engleski jezik ovdje je pretrpio značajne izmjene u odnosu na sintaktičku strukturu arapske rečenice, tako da je u njemu atributska relativna rečenica uvedena priložnim relativizatorom potpuno izostavljena skupa sa svojim antecedentom.

⁴⁵ N. Maḥfūz, *Bayna al-qaṣrayn*, 13.

⁴⁶ N. Mahfuz, *Put između dva dvorca*, 19.

*He began to ask after the "children", as he called them, making no distinction between the eldest of them, a clerk in al-Nahhasin School, and the youngest, who was a pupil in Khalil Agha Elementary School.*⁴⁷

ظَلَّ سَائِرًا هَكَذَا وَوَرَاءَهُ الْجَمْعُ حَتَّى وَصَلُوا فِي النَّهْيَةِ إِلَى «أُمِّ التَّرْحِيلَةِ» كَمَا كَانَ يَدْعُوهَا أَطْفَالُ الْعَرْبَةِ ، (...)⁴⁸

*Hodao je tako sa svojom grupom sve dok najzad ne stiže do starice koju su djeca nazvala "majkom došljaka".*⁴⁹

*He kept this up, the group of men following him, until they came upon the woman whom the farm children called "Old Mother Migrant".*⁵⁰

U oba prijevoda antecedent atributske relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorom smješten je unutar relativne rečenice, dok je u nadređenoj rečenici na poziciji antecedenta uvedena imenica *starica* u prijevodu na bosanski jezik, odnosno *the woman* u prijevodu na engleski jezik. Također, u oba prijevoda je umjesto priložnog relativizatora upotrijebljenog u arapskoj rečenici upotrijebljena pridjevska relativna zamjenica. Prijevod koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu arapske rečenice bio bi: *Hodao je tako sa svojom grupom sve dok najzad ne stiže do "majke došljaka", kako su je djeca s farme zvala.*

U ovoj skupini primjera antecedent atributske relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorom *kamā* unutar relativne rečenice ima funkciju direktnog ili indirektnog objekta. Funkcija antecedenta u nadređenoj rečenici u prvom primjeru je subjekat, u drugom modifikator imenice unutar prijedložne fraze u funkciji indirektnog objekta, a u trećem komplement prijedloga u prijedložnoj frazi u funkciji obavezne adverbijalne oznake mjesta.

Zajedničko narednim primjerima jest to da antecedent unutar relativne rečenice ima funkciju adverbijalne oznake vremena. Funkcija antecedenta u nadređenoj rečenici je komplement prijedloga u prijedložnoj frazi s funkcijom indirektnog objekta u prvom primjeru i funkcijom adverbijalne oznake načina u drugom.

كَانَتْ الدُّنْيَا تَمُرُّ بِلَحْظَةِ السُّكُونِ النَّامِّ حِينَ يَكُونُ اللَّيْلُ وَمَا فِيهِ مِنْ نَفِيقٍ وَصَرِيرٍ قَدْ وَلَّى، وَحِينَ لَا يَكُونُ النَّهَارُ الْكَامِلُ بِأَصْوَاتِهِ وَضَجِجِهِ قَدْ أَقْبَلَ بَعْدُ.⁵¹

⁴⁷ N. Mahfouz, *Palace Walk*, 12.

⁴⁸ Y. 'Idrīs, *al-Ḥarām*, 17.

⁴⁹ J. Idris, *Haram*, 25.

⁵⁰ Y. Idris, *The Sinners*, 17.

⁵¹ Y. 'Idrīs, *al-Ḥarām*, 7.

(...) vladao je sveopći mir remećen samo kreketanjem žaba i kreštanjem noćnih ptica. U taj pozni noćni čas, prije nego što će se začuti jutarnja vreva i šumovi, mir je bio potpuno, (...)⁵²

*A moment of utter silence hung over that particular spot (...). Night with its croaking and chirping was over; while the noisy clamor of full day was not yet near.*⁵³

Dvije koordinirane relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorom u prijevodu na bosanski jezik izražene su na različite načine. Jedna je prevedena konstrukcijom glagolskog pridjeva trpnog, dok je druga izražena nezavisnom rečenicom. U prijevodu na engleski jezik obje su rečenice prevedene nezavisnim, međusobno koordiniranim rečenicama. Doslovni prijevod, koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu arapske rečenice, bio bi: *Svijet je živio trenutak potpune tišine, kada noćno kreketanje žaba i cvrkut ptica utihnu, a dnevna se vreva i šumovi još nisu probudili.*

فَلَمْ يَزَلْ يَوْمُهُ يَنْقَضِي عَلَى حَرَكَةٍ دَائِمَةٍ فِي خِدْمَةِ الدُّكَّانِ وَعُمَلَائِهِ كَعَهْدِهِ مُنْذُ التَّحَقُّقِ بِهِ عَلَى أَيَّامِ مُنْشِئِهِ الْأَوَّلِ.⁵⁴

*He still spent the whole day in constant motion, looking after the store and its customers, just as he had since he started working there, back when the business was first established.*⁵⁵ [Još uvijek je provodio dane u stalnom pokretu, brinući se o trgovini i uslužujući kupce, kao što je radio od samog početka, otkako je radnja otvorena.]

I u narednim primjerima antecedent atributske relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorima ima funkciju adverbijalne oznake vremena ili načina unutar relativne rečenice, ali je u njima upotreba priložnog relativizatora potpuno neočekivana i rezultira ostvarivanjem većeg stilskog potencijala. Funkcija antecedenta u nadređenoj rečenici u prvom je primjeru subjekat, u naredna tri primjera je predikat imenske rečenice, a u posljednjem primjeru modifikator pridjeva u prijedložnoj frazi s funkcijom adverbijalne oznake načina.

⁵² J. Idris, *Haram*, 5.

⁵³ Y. Idris, *The Sinners*, 1.

⁵⁴ Nağīb Maḥfūz, *Qaṣr al-šawq*, Mu'assasa Hindāwī, al-Qāhira, 2022., 112.

⁵⁵ Naguib Mahfouz, *Palace of Desire*, Prijev. William Maynard Hutchins, Lorne M. Kenny i Olive E. Kenny, The American University in Cairo Press, Cairo, 2000., 134.

وَتَحَايَلَتْ لِعَيْنَيْهِ صُورَةَ أُمِّهِ كَمَا رَأَاهَا مُنْذُ سَاعَةٍ، وَاقْفَةً بَيْنَهُ وَبَيْنَ حَسَنِ فِي حَيْرَةٍ
يَائِسَةٍ وَالرَّجُلُ يَتَوَتَّبُ لِلْفِرَارِ.⁵⁶

*He recalled the scene at home before he had left, an hour earlier, his mother desperate and perplexed, standing between him and Hassan, who was then preparing to escape.*⁵⁷

Atributska rečenica uvedena priložnim relativizatorom u prijevodu je izražena prijedložnom konstrukcijom u funkciji modifikatora imenice. Prijevod koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu arapske rečenice bio bi: *Pred očima mu je lebdjela slika majke kakvu je vidio prije sat vremena, kako zbunjena i očajna stoji između njega i Hasana dok se spremao da pobjegne.*

وَالسَّبَبُ الرَّئِيسُ لِرَفْتِهِ مِنَ النَّقْتِيشِ الَّذِي كَانَ يَعْمَلُ فِيهِ قَبْلَ عَمَلِهِ هَذَا كَانَ هُوَ الدُّودَةُ
حِينَ فَقَسَتْ مِنْهُ وَالتَّهَمَتْ أَوْرَاقَ الْقُطْنِ (...) ⁵⁸

*Glavni razlog zbog koga je protjeran s farme na kojoj je ranije radio, prije nego što je došao ovdje, bile su upravo gusjenice koje su se toliko namnožile da su uništile pamukovo lišće (...)*⁵⁹

*As a matter of fact, it was the cotton worm which was the main reason for his losing his last job on an estate, when it hatched in spite of his efforts, and devoured the cotton leaves, (...).*⁶⁰

Relativna rečenica uvedena priložnim relativizatorom u prijevodu na bosanski jezik izražena je relativnom rečenicom uvedenom pridjevskom relativnom zamjenicom *koji*, što uopće ne iznenađuje jer bismo i u arapskoj rečenici na ovom mjestu očekivali upotrebu pridjevske relativne zamjenice. U prijevodu na engleski jezik je došlo do značajnih preinaka u strukturi rečenice zbog aktualiziranja reda riječi upotrebom rascijepljene rečenice. Tako je relativna rečenica uvedena priložnim relativizatorom odvojena od svog antecedenta, a subjekat nadređene rečenice izražen je atributskom relativnom rečenicom uvedenom pridjevskom zamjenicom. Doslovan prijevod arapske rečenice bio bi: *Glavni razlog njegovog protjerivanja s farme na kojoj je radio prije nego što je počeo raditi ovdje bile su gusjenice kada su se namnožile i uništile pamukovo lišće.*

⁵⁶ N. Maḥfūz, *Bidāya wa nihāya*, 241.

⁵⁷ N. Maḥfouz, *The Beginning and the End*, 366.

⁵⁸ Y. 'Idrīs, *al-Ḥarām*, 49.

⁵⁹ J. Idris, *Haram*, 84.

⁶⁰ Y. Idris, *The Sinners*, 57.

(...) كَأَنَّهَا رَائِحَةُ الْقَبْرِ، رَائِحَةُ الْمَوْتِ حِينَ يَلْتَهُمُ الْأَحْيَاءُ (...) ⁶¹

(...) *taj smrad nalik na zadah smrti koja proždire sve živo*... ⁶²

(...) *like the smell of the grave (...) like the smell of death as it consumes living things (...) ⁶³ [poput zadaha groba (...) poput zadaha smrti dok proždire sve živo]*

I u ovom je primjeru u prijevodu na bosanski jezik relativna rečenica uvedena priložnim relativizatorom izražena relativnom rečenicom uvedenom pridjevskom relativnom zamjenicom *koji*. U prijevodu na engleski jezik zadržan je priložni relativizator.

فَلَمْ يَكُنْ فِيهِ حَلٌّ لِلْغَزْرِ الَّذِي حَيَّرَهُمْ فَقَطُّ، وَلَكِنَّ الْحَلَ أَيْضًا عَلَى وَجْهِ مُرَضٍ، الْحَلُّ
كَمَا أَرَادُوهُ تَمَامًا وَخَافُوا أَلَّا يَكُونَ. ⁶⁴

(...) *ne samo zato što je tajna razriješena, već i zato što je razriješena na njihovo zadovoljstvo, upravo onako kako su željeli. Drukčijeg razrješenja su se plašili*, (...) ⁶⁵

For, not only did it hold a solution to the mystery that had baffled them, but it was a satisfactory solution, as well. It was exactly the answer they wanted, and had feared would be otherwise. ⁶⁶

Dvije koordinirane relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorom u prijevodu na bosanski jezik izražene su na različite načine. Jedna je prevedena relativnom rečenicom s formalnim antecedentom uvedenom priložnim relativizatorom, dok je druga izražena nezavisnom rečenicom. Antecedent dviju rečenica preveden je glagolskim oblikom. U prijevodu na engleski jezik relativna rečenica uvedena priložnim relativizatorom prevedena je nezavisnom rečenicom. Prijevod koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu arapske rečenice bio bi: *Ova vijest ne samo da je nosila rješenje tajne koja ih je zbunjivala nego je, na njihovo zadovoljstvo, to bilo rješenje kakvo su priželjkivali i plašili se da se neće ostvariti.*

⁶¹ Y. 'Idrīs, *al-Ḥarām*, 50.

⁶² J. Idris, *Haram*, 85.

⁶³ Y. Idris, *The Sinners*, 58.

⁶⁴ Y. 'Idrīs, *al-Ḥarām*, 66.

⁶⁵ J. Idris, *Haram*, 114.

⁶⁶ Y. Idris, *The Sinners*, 79.

وَلَعَلَّهُ كَانَ أَشْبَهَ الْأُسْرَةَ بِأَخْتِهِ خَدِيجَةَ، فَمِثْلُهَا قَدْ جَمَعَ فِي وَجْهِهِ بَيْنَ عَيْنَيْ أُمِّهِ
الصَّغِيرَتَيْنِ وَأَنْفِ أَبِيهِ الصَّخْمِ وَلَكِنْ بِكَامِلِ هَيْئَتِهِ لَا مُهَذَّبًا يَعْضِ الثَّهْذِيبَ كَمَا
وَرِثَتْهُ خَدِيجَةُ،⁶⁷(...)

(...) prije je bio sličniji svojoj sestri Hatidži. Kao i ona, imao je sitne majčine oči i ogroman očevo nos (...)⁶⁸

*He was perhaps the one in the family who most resembled his sister Khadija. Like hers, his face combined his mother's small eyes and his father's huge nose, but without the refinements of Khadija's.*⁶⁹

U prijevodu na bosanski jezik relativna rečenica uvedena priložnim relativizatorom izostavljena je skupa sa svojim antecedentom, dok je u prijevodu na engleski jezik prevedena genitivnom konstrukcijom. Prijevod koji bi u većoj mjeri odražavao strukturu arapske rečenice bio bi: *Možda je u cijeloj porodici najviše ličio na svoju sestru Hatidžu. Kao i ona, imao je sitne majčine oči i ogroman očevo nos, ali je njegovom izgledu nedostajala blaga profinjenost koju je Hatidža naslijedila.*

U svim primjerima koji su u radu navedeni, atributske relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorima, iako na formalnom planu imaju funkciju atributa konstrukcije u poziciji antecedenta, upotrebljavaju se kako bi u rečenicu uvele najrazličitije informacije. Nekada su te informacije čak bitnije i sadržajnije od onih koje donosi nadređena rečenica. Kao takve, ove rečenice s jedne strane predstavljaju izuzetno efikasno i ekonomično sredstvo na planu izraza, budući da njihova upotreba podrazumijeva izostavljanje resumptivne zamjenice kao signala funkcije antecedenta unutar relativne rečenice, a s druge strane čine veoma bitno sredstvo stilskog izbora.

Štaviše, priložni relativizatori upotrijebljeni u posljednjoj skupini primjera takmiče se s pridjevskim relativnim zamjenicama, praktično im otimajući prostor jer se javljaju uz antecedente koji nemaju veze s adverbijalnom funkcijom. U takvim su primjerima atributske relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorima stilski mnogo upečatljivije i efektnije sredstvo od relativnih rečenica uvedenih pridjevskim zamjenicama. Samim tim što posuđuju formu druge vrste rečenice, one doprinose stasanju stilskog potencijala. Kako je upotreba priložnih relativizatora neočekivana, ovakve rečenice angažiraju čitatelja u otkrivanju značenja

⁶⁷ N. Maḥfūz, *Bayna al-qaṣrayn*, 39.

⁶⁸ N. Mahfuz, *Put između dva dvorca*, 70.

⁶⁹ N. Mahfouz, *Palace Walk*, 48.

i skreću pažnju na jezik, na taj beskonačni ples značenja i konstrukcija koji uvijek uspijeva iznjedrati nešto novo, drugačije i još neopisano.

ZAKLJUČAK

Atributske relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorima u arapskom se jeziku rijetko upotrebljavaju, a njihov opis u literaturi u potpunosti izostaje. Izuzetak su atributske relativne rečenice uvedene relativizatorom *haytu*, čija je upotreba relativno česta i jedina je spomenuta u literaturi, ali ne i opisana.

Iako sa slobodnim relativnim rečenicama uvedenim priložnim relativizatorima dijele neke formalne karakteristike, atributske relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorima koriste se drugačijom strategijom kodiranja funkcije antecedenta u relativnoj rečenici, tj. strategijom upotrebe relativne riječi. Budući da je njihov antecedent izražen u nadređenoj rečenici i njegova sintaktička funkcija jasno prikazana, ova se vrsta rečenica, za razliku od slobodnih relativnih rečenica uvedenih priložnim relativizatorima, može realizirati uz antecedente u različitim sintaktičkim funkcijama. Sintaktička funkcija antecedenta unutar relativne rečenice, s druge strane, najčešće je adverbijalna, tj. funkcija adverbijala mjesta, vremena i načina, kako bismo i očekivali s obzirom na to da priložni relativizatori sintaktičku funkciju antecedenta kodiraju svojim inherentnim priložnim značenjem. Ipak, kako to u jeziku često biva, analiza atributskih relativnih rečenica uvedenih priložnim relativizatorima pokazuje kako antecedent u njima može imati i druge funkcije, kao što su imenski predikat, direktni ili indirektni objekat.

Sve atributske relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorima zamjenjive su atributskim relativnim rečenicama uvedenim pridjevskim relativnim zamjenicama. Međutim, ove su rečenice sa stanovišta zakonitosti jezične ekonomije efikasnije sredstvo izraza budući da, za razliku od atributskih relativnih rečenica uvedenih pridjevskim relativnim zamjenicama, ne zahtijevaju upotrebu resumptivne zamjenice u odgovarajućem obliku, najčešće s prijedlogom, kao signala sintaktičke funkcije antecedenta. Osim toga, budući da nude mogućnost iskazivanja istog sadržaja drugom, ekonomičnijom i stilski efikasnijom formom, atributske relativne rečenice uvedene priložnim relativizatorima bitno obogaćuju inventar sredstava stilskog izbora u arapskom jeziku. Konačno, u nekim realizacijama atributskih relativnih rečenica uvedenih priložnim

relativizatorima teško je objasniti upotrebu priložnih relativizatora tamo gdje bismo očekivali pridjevske relativne zamjenice. Upravo ovakve rečenice, nastale svojevrsnim prerusavanjem ili posuđivanjem forme poput jedinstvenih sintaktičkih metafora grade stilski potencijal izraza, skreću pažnju na jezik i uvlače čitatelja u tekst, u traganje za značenjem u beskonačnim i neponovljivim mogućnostima koje jezik pred njim otvara.

BIBLIOGRAFIJA / BIBLIOGRAPHY

IZVORI / PRIMARY SOURCES

- Dargūtī, 'Ibrāhīm, "al-Ḥaḍāra al-mansiyya li "Qafṣa" al-Tūnisiyya", *al-'Arabī*, 756, 2021/7, 07. 05. 2025., <https://alarabi.nccal.gov.kw/Home/Article/20446>.
- 'Idrīs, Yūsuf, *al-Ḥarām*, Mu'assasa Hindāwī, al-Qāhira, 2018.
- 'Idrīs, Yūsuf [Idris, Jusuf], *Haram*, Prijev. Esad Duraković, Tugra, Sarajevo, 2015.
- 'Idrīs, Yūsuf [Idris, Yusuf], *The Sinners*, Prijev. Kristin Peterson-Ishaq, Three Continent Press, Colorado, 1995.
- Maḥfūz, Naḡīb, *Bayna al-qaṣrayn*, Mu'assasa Hindāwī, al-Qāhira, 2019.
- Maḥfūz, Naḡīb [Mahfouz, Naguib], *The Beginning and the End*, Prijev. Ramses Awad, The American University in Cairo Press, Cairo, 1989.
- Maḥfūz, Naḡīb, *Bidāya wa nihāya*, Mu'assasa Hindāwī, al-Qāhira, 2023.
- Maḥfūz, Naḡīb [Mahfouz, Naguib], *Midaq Alley*, Prijev. Trevor Le Gassick, The American University in Cairo Press, Cairo, 1999.
- Maḥfūz, Naḡīb [Mahfouz, Naguib], *Palace of Desire*, Prijev. William Maynard Hutchins, Lorne M. Kenny i Olive E. Kenny, The American University in Cairo Press, Cairo, 2000.
- Maḥfūz, Naḡīb [Mahfouz, Naguib], *Palace Walk*, Prijev. William M. Hutchins, Olive E. Kenny, The American University in Cairo Press, Cairo, 1999.
- Maḥfūz, Naḡīb [Mahfouz, Nedžib], *Put između dva dvorca*, Prijev. Sulejman Grozdanić, Svjetlost, Sarajevo, 1990.
- Maḥfūz, Naḡīb, *Qaṣr al-šawq*, Mu'assasa Hindāwī, al-Qāhira, 2022.
- Maḥfūz, Naḡīb [Mahfouz, Naguib], *Sugar Street*, Prijev. William M. Hutchins, Angele B. Samaan, The American University in Cairo Press, Cairo, 1992.
- Maḥfūz, Naḡīb, *al-Sukkariyya*, Mu'assasa Hindāwī, al-Qāhira, 2022.

- Maḥfūz, Nağīb, *Zuqāq al-Midaqq*, Mu'assasa Hindāwī, al-Qāhira, 2022.
- al-Šarbīnī, 'Aḥmad Ḥaḍar, "Māḍā sayahduṭu law 'irtafa'a ḥarāra al-'Arḍ 'arba'a darağāt mi'awiyya", *al-'Arabī*, 652, 2013/3, 07. 05. 2025., <https://alarabi.nccal.gov.kw/Home/Article/10695>.
- 'Uṭmān, Ḥālīd 'Ārif, "Mustaqbal al-'insāniyya wa al-bī'a al-naẓīfa", *al-'Arabī*, 648, 2012/11, 07. 05. 2025., <https://alarabi.nccal.gov.kw/Home/Article/1332>.

LITERATURA / REFERENCES

- Badawi, Elsaid; Carter, Michael G.; Gully, Adrian, *Modern Written Arabic: A Comprehensive Grammar*, Routledge, New York, 2004.
- Barakāt, 'Ibrāhīm 'I., *al-Naḥw al-'arabī*, II i IV, Dār al-našr li al-ğāmi'a, al-Qāhira, 2007.
- Buckley, Ron, *Modern Literary Arabic: A Reference Grammar*, Librairie du Liban, Beirut, 2004.
- Cantarino, Vicente, *Syntax of Modern Arabic Prose: The Compound Sentence*, vol. III, Indiana University Press, Bloomington, 1975.
- Comrie, Bernard, *Language Universals and Linguistic Typology: Syntax and Morphology*, The University of Chicago Press, Chicago, 1989.
- Dizdar, Elma, "Strategije formiranja relativnih rečenica u standardnom arapskom i bosanskom jeziku", *Radovi*, 2004/13, Sarajevo, 2004, 235–262.
- Dizdar, Elma, "Relative Clauses Introduced by Adverbial Relativizers in Arabic", u: *Applying Intercultural Linguistic Competence to Foreign Language Teaching and Learning*, Ur. Azamat Akbarov, Diane Larsen-Freeman, International Burch University, Sarajevo, 2013, 571–578.
- Ḥamīd, Badīr M., *Luğa al-'i'rāb*, Dār al-ma'rifa, al-Qāhira, s. a.
- Ḥasan, 'Abbās, *al-Naḥw al-wāfi*, II, al-Ṭab. XIV, Dār al-ma'ārif, al-Qāhira, 1999.
- Keenan, Edward, L.; Comrie, Bernard, "Noun Phrase Accessibility and Universal Grammar", *Linguistic Inquiry*, 8/1, 1977, 63–99.
- Keenan, Edward, L., "Relative Clauses", u: *Language Typology and Syntactic Description: Complex Constructions*, Ur. Timothy Shopen, vol. II, Cambridge University Press, Cambridge, 1985, 141–170.
- Kordić, Snježana, *Relativna rečenica*, Matica hrvatska, Zagreb, 1995.
- Muftić, Teufik, *Gramatika arapskoga jezika*, Ljiljan, Sarajevo, 1997.
- Muğālasa, Maḥmūd Ḥ., *al-Naḥw al-šāfi*, al-Risāla, Bayrūt, 1997.

- Ryding, Karin C., *A Reference Grammar of Modern Standard Arabic*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
- al-Sayyid, 'Amīn 'A., *Fī 'ilm al-naḥw*, I, al-Ṭab. III, Dār al-ma'ārif, al-Qāhira, 1975.
- Thompson, Sandra A.; Longacre, Robert E., "Adverbial Clauses", u: *Language Typology and Syntactic Description: Complex Constructions*, Ur. Timothy Shopen, vol. II, Cambridge University Press, Cambridge, 1985, 171–234.
- Wright, William, *A Grammar of the Arabic Language*, 3rd ed., vol. I–II, Cambridge University Press, Cambridge, 1967.

ATTRIBUTIVE RELATIVE CLAUSES INTRODUCED BY ADVERBIAL RELATIVIZERS IN ARABIC

Summary

Attributive relative clauses introduced by adverbial relativizers are rarely used in Modern Standard Arabic, and are completely absent in its syntactic description. The intriguing aspect of this type of relative clause lies in the fact that their attributive function is opposed to the main purpose of the use of adverbial relativizers, namely the formation of adverbial clauses. The main task of this paper is the analysis of examples of attributive relative clauses introduced by the adverbial relativizers *ḥayṭu*, *ḥīna*, *‘indamā*, *kamā* and *mundu* found in works belonging to Modern Standard Arabic. The analysis is based on the analytical–descriptive method and the typological–functional approach, which allow examining of attributive relative clauses introduced by adverbial relativizers from different perspectives.

Although the analysis will include exploring syntactic functions of head nouns in main and relative clauses, whereby the relative clause formation strategy using the relative word to encode the syntactic function of head noun in the relative clause is illustrated, this is not the only goal of the paper. The paper also aims to demonstrate that attributive relative clauses introduced by adverbial relativizers, although formally functioning as attributive modifiers, tend to convey diverse semantic content. Moreover, this type of Arabic relative clause is not only an embodiment of the law of linguistic economy but it also represents an exceptionally effective means of stylistic choice.

Keywords: attributive relative clauses, free relative clauses, adverbial relativizers, syntactic functions of head noun, stylistic choice

MILICA STURZ*
(Zagreb)

RODBINSKI NAZIVI U ARAPSKOM JEZIKU S KONTRASTIVNIM OSVRTOM NA HRVATSKI JEZIK

Abstrakt

Cilj je ovoga rada prikazati rodbinske nazive u suvremenom standardnom arapskom jeziku s kontrastivnim osvrtom na hrvatski jezik te analizirati poznavanje terminologije srodstva i njezinu upotrebu u dvama urbanim središtima, Damasku i Zagrebu. Arapski ima vrlo diferencirane rodbinske nazive i bogat inventar takva leksika koji je živ i produktivan i u suvremenom jeziku, a usko je vezan uz arapski patrijarhalni društveni, kulturni i religijski kontekst. Rodbinski odnosi određuju brojne domene svakodnevnog života, a obitelj, ne samo jezgrena, nego i proširena, zadržala je visoko mjesto na ljestvici društvenih vrijednosti. Taj dio leksika i u hrvatskome je vrlo bogat, ali su izvornim govornicima mnogi nazivi za rodbinske odnose ili nepoznati ili ih ne koriste, što je posebno izraženo u urbanim središtima. Analiza terminologije srodstva u ovom radu temelji se na pripadnosti spolu (muško/žensko), vrsti srodstva (krvno/nekrvno), generacijskim razlikama (uzlazni/silazni naraštaj), te očevoj/ majčinoj rodbini. Usporedbom rodbinskih naziva u dvama genetski i tipološki različitim jezicima utvrđeno je da spol osobe od koje se polazi u određivanju odnosa (ego) za arapski jezik nije relevantan, dok u hrvatskome često igra ključnu ulogu pri odabiru adekvatnog termina. Također, u hrvatskome se podatci iz leksikografskih izvora u značajnoj mjeri ne preklapaju s podacima prikupljenim anketnim upitnicima, dok u arapskome to nije slučaj. U oba razmatrana jezika rodbinski nazivi koriste se i izvan krugova srodnika u obraćanju i oslovljavanju.

Ključne riječi: rodbinski nazivi, terminologija srodstva, arapski jezik, hrvatski jezik

* Milica Sturz, asistentica, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za hunkologiju i turkologiju, Katedra za turkologiju, e-mail: msturz@ffzg.unizg.hr

UVOD

Rodbina predstavlja krvno srodstvo, a svojta srodstvo koje nastaje sklapanjem braka. Rodbina i svojta zajedno čine srodstvo.¹

Srodstvo je jedno od temeljnih načela organiziranja pojedinaca u društvene skupine pri čemu podrijetlo predstavlja važan čimbenik. Podrijetlo se može odrediti na nekoliko načina, odnosno preko očeve (patrilinarno), majčine (matrilinarno) ili obiju strana obitelji. U arapskoj kulturi podrijetlo je patrilinarno, dok je u hrvatskoj patrilinarno po nasljeđu i tradiciji, no u suvremeno doba podrijetlo se sve više određuje preko obiju strana obitelji.

Sustav rodbinskih naziva razlikuje se od jezika od jezika, a ta različitost proizlazi iz važnosti koju pripadnici određene kulture pridaju rodbinskim i društvenim odnosima i iz potrebe isticanja statusnih ili hijerarhijskih položaja pojedinca u komunikaciji.² U tradicionalnim, kolektivističkim društvima, kakvo je i arapsko, rodbinski odnosi određuju brojne domene svakodnevnog života i uz jezik i religiju predstavljaju temelj kulturnog identiteta pojedinca. U ruralnim sredinama suvremenog arapskog svijeta očuvalo se tradicionalno poimanje obitelji, dok je stanje u urbanim sredinama nešto drugačije, ovisno o stupnju obrazovanja i emancipiranosti te društvenom položaju pojedinca. U arapskom je svijetu uobičajeno da kućanstvo čini proširena obitelj u kojoj uz oca i majku žive neudane kćeri te odrasli sinovi sa svojim suprugama i djecom.³ Djeca tako odrastaju u uvjetima u kojima odmalena razvijaju osjećaj pripadnosti i svijest o rodbinskim odnosima. Iznimno razvijen sustav arapskog rodbinskog nazivlja odraz je takva načina života. S druge strane, hrvatsko društvo je danas, rekli bismo, na razmeđu individualističkoga i kolektivističkoga. Naime, obitelji su sve manje, žive u odvojenim

¹ Franjo Tanocki, *Rječnik rodbinskih naziva*, Revija: Izdavački centar Radničkog sveučilišta "Božidar Maslarić", Osijek, 1986., 7–9. Postoje i druge vrste srodstva, npr. građansko (u literaturi se pojavljuje i naziv fiktivno, a obuhvaća posvojenje, kumstvo, pobratimstvo, zaruke i dr.), izvanbračno, srodstvo po mlijeku, ali nazivi kojima se opisuju ti rodbinski odnosi nisu predmet našega rada.

² Ekrem Čaušević, "O rodbinskome nazivlju u turskom i hrvatskom jeziku", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 61/2011, Sarajevo, 2012., 35.

³ Arapski svijet prostire se na golemom području, a arapsko društvo izrazito je slojevito (zapravo, možemo govoriti o arapskim društvima) pa je teško uopćavati određene pojavnosti u arapskoj kulturi, no ulaženje u pojedinosti premašilo bi okvire ovoga rada.

kućanstvima, a rodbinske veze su slabije,⁴ čime se gubi važnost razlikovanja svih članova rodbine i svojte te posljedično i razlikovanja termina kojima se označavaju različiti rodbinski odnosi.

U ovom se radu prvi put analiziraju rodbinski nazivi u modernom standardnom arapskom jeziku u usporedbi s hrvatskim. Za potrebe analize istraženo je i poznavanje terminologije srodstva i njezina upotreba u dvama urbanim središtima, Damasku i Zagrebu. Cilj je rada prikazati sličnosti i specifičnosti terminologije srodstva u dvama genetski i tipološki različitim jezicima dviju različitih kultura.

PREGLED DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA

Istraživanja arapskog rodbinskog nazivlja uglavnom se provode na građi iz pojedinih dijalekata te je nedostatak njihova ograničenost samo na pojedina govorna područja. Međutim, značajno je istaknuti da su, s druge strane, takva istraživanja usmjerena na živi jezik koji je u svakodnevnoj upotrebi. Istraživanja o terminologiji srodstva i rodbinskih odnosa provedena su za kuvajtski⁵ i jemenski⁶ govor, a djelomično i za marokanski.⁷ Što se tiče standardnoga arapskog, izdvaja se jedna etnosemantička studija o bračnom srodstvu,⁸ u kojoj su detaljnije analizirani nazivi za supruga i suprugu. Mnogi od tih naziva su metaforički, a kao korpus za potvrdu i kontekst upotrebe poslužio je Kur'an. Posebna pažnja posvećena je terminologiji iz domene bračnog srodstva koja se odnosi na poligamiju, i dalje kontroverznu temu diljem arapskog svijeta (u nekim je arapskim državama poligamija zakonita, a u nekima zabranjena).

U okviru komparativnih i kontrastivnih istraživanja arapskog rodbinskog nazivlja, unutarjezično su istražene sličnosti i razlike terminologije srodstva između palestinskih kršćana iz Tiberijade i sirijskih muslimana

⁴ Martina Mrgan, *Rodbinsko nazivlje u hrvatskom standardnom jeziku*, diplomski rad, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pula, 2017., 77.

⁵ M. Aziz F. Yassin, "Kinship Terms in Kuwaiti Arabic", *Anthropological Linguistics*, 19/3, The Trustees of Indiana University, 1977.

⁶ Moshe Piamenta, "A lexicographic study of kinship terms in Yemeni dialects", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 12, 1989.

⁷ Amina Naciri-Azzouz, "Arabic kinship terms revisited: The rural and urban context of North-Western Morocco", *Sociolinguistic Studies*, 12/2, 2018.

⁸ Hashim A. M. Al-Husseini, Ambigapathy Pandian, Ghayth K. Shaker Al-Shaibani, "An Ethnosemantic Study of Affinal Kinship Terms in Arabic and Arab Culture", *International Journal of Education and Multidisciplinary Studies*, 3/2, 2016.

iz Damaska,⁹ te je zaključeno da su nazivi gotovo identični. Sirijski i palestinski, uz libanonski i jordanski, čine levantsku skupinu dijalekata i stoga ne čudi da je u njima i terminologija srodstva bliska. Na međujezičnoj razini, koliko nam je poznato, kontrastirani su rodbinski nazivi u palestinskom arapskom i engleskom.¹⁰ Utvrđeno je da se u palestinskom dijalektu posebnim nazivom označava svaki član rodbine jer je zbog nasljeđa, braka, prava, dužnosti i odgovornosti u zajednici važno znati s kime je neka osoba rodbinski povezana. Tom bi se zaključku moglo dodati i to da palestinsko društvo u pogledu odnosa prema rodbinskim vezama nije nikakva iznimka u arapskom svijetu. Nadalje, uspoređena je terminologija srodstva u sirijskom arapskom i hindskom.¹¹ Autori ističu da sirijski arapski sustav srodstva pripada opisnom tipu¹² u kojemu se posebnim nazivima međusobno razlikuju svi srodnici.

Neki rodbinski nazivi iz domene krvnog srodstva u arapskome koriste se u komunikaciji i izvan krugova srodnika kako bi se sugovorniku ukazalo poštovanje.¹³ U okviru širih studija o načinima obraćanja i oslovljavanja u arapskoj kulturi u formalnom i neformalnom kontekstu, arapska terminologija srodstva analizirana je u kuvajtskom,¹⁴ saudijskom,¹⁵ egipatskom,¹⁶

⁹ Rodger P. Davies, "Syrian Arabic Kinship Terms", *Southwestern Journal of Anthropology*, 5/3, The University of Chicago Press, 1949.

¹⁰ Fayez Mohammd Abdel Rahman Aqel, "Kinship Terms in Palestinian Arabic and Standard English: A Contrastive Study", *British Journal of English Linguistics*, 6/1, European Centre for Research Training and Development UK 2017., 15.

¹¹ Neelakshi Suryanarayan, Amr Khalil, "Kinship terms as indicators of identity and social reality: A case study of Syrian Arabic and Hindi", *Russian Journal of Linguistics*, 25/1, 2021.

¹² Antropolozi razlikuju šest osnovnih sustava srodstva: havajski, eskimski, irokeški, crow/vrana, omaha i sudanski/opisni, koji su nazvani po zemljopisnom području, odnosno društvima u kojima se susreću kao prototip rodbinskih odnosa (v. William A. Haviland, "Kinship and Descent", u: *Cultural Anthropology*, Holt Rinehart, Winston, New York, Chicago, San Francisco, Dallas, Montreal, Toronto, 1981., 247–251).

¹³ Mohammed Farghal, "Kinship Terms", u: *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, vol. 2, Kees Versteegh, Brill, Leiden, 2007., 587.

¹⁴ M. Aziz F. Yassin, *A Linguistic Study of Forms of Address in Kuwaiti Colloquial Arabic*, doktorska disertacija, University of Leeds, Leeds, 1975.

¹⁵ Aied Alenizi, "The Norms of Address Terms in Arabic: The Case of Saudi Speech Community", *International Journal of English Linguistics*, 9/5, Canadian Center of Science and Education, 2019.

¹⁶ Dilworth B. Parkinson, *Constructing the Social Context of Communication: Terms of Address in Egyptian Arabic*, Mouton de Gruyter, Berlin, New York, Amsterdam, 1985.

libanonskom,¹⁷ jordanskom¹⁸ te palestinskom¹⁹ arapskom. Također, ispitan je odnos terminologije srodstva i pragmatike u engleskom i arapskom jeziku na primjeru američke i iračke kulture,²⁰ čime je utvrđeno da odabir prikladnog rodbinskog naziva u svakodnevnoj komunikaciji, unutar i izvan krugova srodnika, ovisi prije svega o situacijskom kontekstu, ali i o dobi, spolu, obrazovanju i društvenom statusu sugovornika. Studije o upotrebi rodbinskih naziva u obraćanju i oslovljavanju, iako ograničene na nekolicinu termina iz domene krvnog srodstva, predstavljaju vrijedan prinos upoznavanju i razumijevanju arapske kulture.

Što se tiče hrvatskog rodbinskog nazivlja, dosadašnja su istraživanja uglavnom bila usmjerena na terminologiju u pojedinim narječjima odnosno regijama ili samo na pojedine nazive.²¹ Ispitan je način na koji je terminologija srodstva obrađena u suvremenim rječnicima hrvatskoga jezika te je utvrđena neujednačenost naziva i stilske obilježenosti termina za rodbinu i svojtu.²² Provedeno je i istraživanje rodbinskih naziva i njihove upotrebe kroz usporedbu u normativnom sustavu (rječniku rodbinskih naziva) i etnografskim monografijama²³ te je utvrđeno da postoje značajne terminološke razlike u korpusima, da hrvatska terminologija srodstva ne razlikuje sve nazive kojima se označava rodbinski odnos

¹⁷ Verna Robertson Rieschild, "Arabic Reverse Role Vocatives", *Anthropological Linguistics*, 40/4, The Trustees of Indiana University, 1998.

¹⁸ Mohammed Farghal, Abdullah Shakir, "Kin Terms and Titles of Address as Relational Social Honorifics in Jordanian Arabic", *Anthropological Linguistics*, 36/2, The Trustees of Indiana University, 1994.

¹⁹ Duaa AbuAmsha, *Terms of Address in Palestinian Arabic*, magistarski rad, Ball State University, Muncie, Indiana, 2010.

²⁰ Hashim Aliwy Mohammed Al-Husseini, Ghayth K. Shaker Al-Shaibani, Ambigapathy Pandian, "Pragmalinguistic Aspects of Kinship Terms in English and Arabic", u: *Proceedings of the Sixth International Language Learning Conference: Embracing Cultural Diversity through Language Learning*, Tengku Sepora Tengku Mahadi, School of Languages, Literacies and Translations, Universiti Sains Malaysia, Penang, 2015.

²¹ V. Mirjana Šokota, "Rodbinsko-svojbinski i slični nazivi u Ždrelcu", *Čakavska rič*, 26/1-2, Split, 1998.; Željko Jozić, Perina Vukša, Dijana Ćurković, "Nazivi za bratova sina u hrvatskome jeziku", *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 37/2, Zagreb, 2011.; Mirjana Crnić Novosel, Dijana Ćurković, Željko Jozić, Perina Vukša Nahod, "Nazivi za sestrinu kćer u čakavskome narječju", *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 40/1, Zagreb, 2014.

²² Ljubica Tikvica, "O hrvatskoj terminologiji srodstva: neki aspekti obradbe u suvremenim rječnicima hrvatskoga jezika", *Hum*, 5, Mostar, 2009.

²³ Iva Pleše, "Neki aspekti hrvatske terminologije srodstva", *Etnološka tribina*, 28/21, 1998.

dvije osobe, da se u jeziku smanjuje broj termina, odnosno da se jednim terminom označava više rodbinskih odnosa, te da se javlja nova kategorija koja u normativnom sustavu ne postoji, a to je kategorija razlikovanja osoba u srodstvu s obzirom na njihovu dob. U istom se istraživanju ističe da bi se hrvatska terminologija srodstva mogla promatrati kao natkategorija koja uključuje termine standardnoga jezika i termine koji se upotrebljavaju u raznim narječjima i krajevima Hrvatske, u različitim vremenima i među različitim generacijama.²⁴ Jedno istraživanje upravo je usmjereno na poznavanje i upotrebu terminologije srodstva među mlađim govornicima hrvatskoga.²⁵ Utvrđeno je da govornici hrvatskoga iz ruralnijih područja bolje poznaju rodbinsko nazivlje od govornika iz urbanijih područja, da su na reduciranje tradicionalnoga rodbinskoga nazivlja utjecali mnogi izvanjezični čimbenici, primjerice podrijetlo ispitanika i migracije, te da su na promjene u rodbinskoj terminologiji utjecali drugi jezici (talijanski, njemački). U okviru međujezičnih istraživanja rodbinskog nazivlja, hrvatska terminologija srodstva uspoređena je i kontrastirana s turskim²⁶ te genetski srodnim jezicima, bosanskim i engleskim.²⁷

METODE ISTRAŽIVANJA

Da bi se mogao definirati rodbinski odnos, potrebne su najmanje dvije osobe koje su rodbinski povezane. Osoba od koje se polazi u određivanju odnosa je referentna, a za nju se u antropološkoj i lingvističkoj literaturi uobičajeno koristi termin *ego*, dok je druga osoba egov srodnik i naziva se *alter*.²⁸ Rodbinske nazive u ovom radu analizirali smo prema spolu ega, vrsti srodstva (krvno/bračno²⁹), generacijskim razlikama (uzlazni/silazni naraštaj) te prema pripadnosti očevoj/majčinoj rodbini.

²⁴ Isto, 61.

²⁵ M. Mrgan, *Rodbinsko nazivlje*.

²⁶ E. Čaušević, *O rodbinskome nazivlju*.

²⁷ Edin Dupanović, *Priroda promjena u engleskom, hrvatskom i bosanskom rodbinskom nazivlju*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2004.

²⁸ E. Dupanović, *Priroda promjena*, 17.

²⁹ U hrvatskoj literaturi za svojtu se uobičajeno koriste i nazivi *nekrvno*, *ženidbeno* ili *bračno srodstvo*. Termin *nekrvno srodstvo* nije u potpunosti adekvatan za arapski jezik s obzirom na to da je prema islamskom pravu dozvoljen brak među srodnici-
cima u bočnoj lozi u istom stupnju srodstva (npr. brak između bratića i sestrične).

Temeljem posljednja dva kriterija u analizu je uključeno pet naraštaja ravne loze, odnosno dva uzlazna i dva silazna naraštaja od ega te dva naraštaja prvog i drugog ogranka bočne loze.³⁰

Podatci za arapski jezik prikupljeni su iz dvojezičnog *Arapsko-bosanskog rječnika*³¹ (u daljnjem tekstu ABR) i mrežnog izdanja jednojezičnog arapskog rječnika *Al-Ma'ānī*³². Za hrvatsku građu izvori su *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*³³ (u daljnjem tekstu VRH) i *Rječnik rodbinskih naziva*³⁴ (u daljnjem tekstu RRN).

Kako bi se ispitala upotreba termina vezanih uz srodstvo u urbanim govorima Damaska i Zagreba, provedena je anonimna online anketa među izvornim govornicima dvaju jezika. U uvodnom dijelu ankete, od arapskih ispitanika tražili su se podatci o dobi, spolu, mjestu rođenja (država i grad) i nacionalnosti,³⁵ dok su hrvatski ispitanici navodili podatke o dobi, spolu, mjestu rođenja (država i grad) i prebivalištu. Anketa se sastojala od 23 rečenice koje su ispitanici trebali dovršiti, na primjer: "*Muž moje sestre meni je...*". Za hrvatski upitnik imali smo 55, a za arapski 52 ispitanika. U analizi koja slijedi navodimo samo one nazive anketnog istraživanja koji se razlikuju u standardnom/književnom jeziku od upotrebe u suvremenim govorima.

RODBINSKI NAZIVI U ARAPSKOM I HRVATSKOM JEZIKU

U tablicama koje slijede nalaze se popisi rodbinskih naziva prikupljenih iz leksikografske građe suvremenog standardnog arapskog i suvremenog standardnog i književnog hrvatskog jezika. Međutim, u tablici 2 i tablici 3 u stupcu za hrvatski jezik na određenim su mjestima u zagrada, radi

Bračno srodstvo je manje obilježen termin od *ženidbenoga*, te ćemo se u radu koristiti njime.

³⁰ Ravnu lozu čine srodnici koji izravno potječu jedni od drugih, dok bočnu lozu čine srodnici koji imaju zajedničkoga pretka u nekom naraštaju uzlazne loze (v. F. Tanocki, *Rječnik*, 7).

³¹ Teufik Muftić, *Arapsko-bosanski rječnik*, El-Kalem, Sarajevo, 1997.

³² <https://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/>

³³ Vladimir Anić, *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*, Novi Liber, Zagreb, 2003.

³⁴ F. Tanocki, *Rječnik*. U rječniku smo se koristili samo onim nazivima koji su označeni kao stilski neobilježeni.

³⁵ Prebivalište za arapske ispitanike nije relevantno jer je velik broj Sirijaca emigrirao zbog višegodišnje nestabilne situacije u Siriji. S druge strane, pitanjem o nacionalnosti mogli smo eliminirati izvorne govornike arapskoga koji nisu Sirijci.

lakšeg razumijevanja, dodana objašnjenja koji rodbinski odnos se podrazumijeva pod određenim terminom. Također su uključeni i nazivi *nećak*, *nećakinja*, *sestrić*, *sestrična*, *šogor*, *šogorica* koji odgovaraju stvarnoj upotrebi govornika Zagreba, o čemu ćemo više reći u nastavku rada.

Tablica 1. Krvno srodstvo, ravna loza

Br.	standardni arapski	transliteracija	hrvatski
1.	أب، والد	' <i>ab</i> , <i>wālid</i>	otac
2.	أم، والدّة	' <i>umm</i> , <i>wālidā</i>	majka
3.	والدان	<i>wālidāni</i>	roditelji
4.	جد	<i>ǧadd</i>	djed
5.	جدة	<i>ǧadda</i>	baka
6.	ابن	' <i>ibn</i>	sin
7.	ابنة، بنت	' <i>ibna</i> , <i>bint</i>	kći
8.	حفيد	<i>ḥafīd</i>	unuk
9.	حفيدة	<i>ḥafīda</i>	unuka
10.	تكلان	<i>taklān</i>	/ (otac koji je izgubio dijete)
11.	تكلّى	<i>taklā</i>	/ (majka koja je izgubila dijete)
12.	يتيم	<i>yatīm</i>	siročće (bez oca)
13.	لطيم	<i>laṭīm</i>	siročće (bez oba roditelja)

U tablici 1 prikazani su arapski i hrvatski rodbinski nazivi za pet naraštaja ravne loze iz ego perspektive. Diljem arapskog svijeta, uz nazive '*ab* 'otac' i '*umm* 'majka',³⁶ familijarno se koriste nazivi *bābā* 'tata' i *māmā* 'mama', slično kao i u hrvatskome *tata* i *mama*.³⁷ Zanimljivo je da se arapski roditelji mogu obratiti svojoj djeci sa *yā māmā/yā bābā* tako što općim imenicama u značenju 'mama'/'tata' prethodi vokativna čestica *yā*.³⁸ Takav način obraćanja bio bi najbliži hrvatskomu *mami-no/tatino*. Po istom se tvorbenom modelu djeci mogu obratiti i djedovi, bake, stričevi, ujaci i tete kako bi iskazali privrženost (npr. u sirijskom govoru *yā ḥāle* 'tetkino').³⁹

³⁶ U formalnom kontekstu u standardnome arapskom koriste se termini *wālid* i *wālidā* (v. M. Farghal, "Kinship Terms", 584.).

³⁷ Uz spomenute nazive, u Zagrebu je specifična upotreba kolokvijalnih termina *stari* i *stara*.

³⁸ Usp. V. R. Rieschild, *Lebanese Arabic*, 620; D. AbuAmsha, *Terms of Address in Palestinian*, 84.

³⁹ M. Farghal, A. Shakir, "Kin Terms and Titles of Address", 246.

Opće imenice *'ab* i *'umm* koriste se i u tvorbi teknonima (ar. *kunya*, engl. *tekonyms*). Teknonimi predstavljaju način oslovljavanja roditelja imenom djeteta i mogu se naći u mnogim kulturama svijeta. U arapskoj kulturi, prema staroj tradiciji, uobičajeno je roditelje oslovljavati prema imenu najstarijeg sina tako što se općim imenicama *'ab* i *'umm* doda sinovljevo ime (npr. *'abū Muḥammad* 'Muhamedov otac' i *'umm Muḥammad* 'Muhamedova majka'). Teknonimi se koriste kako bi se izbjegla upotreba osobnog imena jer se oslovljavanje osobnim imenom može smatrati nepristojnim, osobito prilikom obraćanja ženi, starijoj osobi ili osobi različitog društvenog statusa.⁴⁰ U arapskom svijetu taj se običaj zadržao uglavnom u ruralnim sredinama, dok je u urbanim sredinama primjetno da se roditelji nazivaju i prema imenu kćeri ukoliko u obitelji nema sina.⁴¹ Zanimljivo je napomenuti da se mladi, neoženjeni prijatelji ponekad međusobno oslovljavaju na taj način, odnosno željenim imenom za prvorodenog sina.

Leksem *'ibn* 'sin', povijesno gledano, također ima jednu specifičnu upotrebu. U predmodernim arapskim društvima nisu postojala prezimena, nego je bilo uobičajeno da muškarac svome imenu doda (često vrlo dug) niz imena svojih muških predaka povezanih općom imenicom *'ibn/bin*. Takva imena nazivaju se patronimi (ar. *nasab* 'podrijetlo, genealogija'). Na taj se način moglo pratiti podrijetlo pojedinca, što je bilo iznimno važno u tadašnjem društvenom kontekstu. Danas je ta tradicija napuštena, a reducirani oblik takva nazivanja zadržao se u prezimenima u arapskim zemljama sjeverne Afrike i Perzijskog zaljeva. Nijedna od ovih pojava (teknonimija, patronimija) ne postoji u hrvatskome jeziku. Treba spomenuti da žena u arapskom svijetu ne uzima suprugovo prezime prilikom sklapanja braka, također zato da bi se znalo njezino podrijetlo, odnosno kojoj obitelji⁴² pripada. U hrvatskoj kulturi u suvremeno doba žena može uzeti suprugovo prezime, zadržati svoje djevojačko ili svome prezimenu dodati suprugovo.

I arapski i hrvatski imaju zajednički naziv za oca i majku, no u oba jezika izostaje zajednički naziv za djeda i baku. Leksem *wālidāni* 'roditelji', kao i leksem *zawġāni* 'supružnici' tvori se dodavanjem sufiksa za

⁴⁰ Usp. H. Al-Husseini, G. Al-Shaibani, A. Pandian, "Pragmalinguistic", 84; M. Farghal, A. Shakir, "Kin Terms and Titles of Address", 250.

⁴¹ Primjerice, poznati palestinski kuhar zove se Abu Julia <https://www.youtube.com/@AbuJulia>.

⁴² Ovdje se obitelj shvaća u vrlo širokom smislu kao proširena obitelj, klan ili čak pleme.

dvojinu –*āni* imenici muškog roda te bi se po istom tvorbenom modelu u arapskome mogao izvesti zajednički naziv za djeda i baku (s obzirom na tvorbu pojedinačnih naziva iz istoga korijena, što u hrvatskome nije slučaj). Nadalje, u hrvatskome ne postoje različiti nazivi za baku/djeda po ocu i baku/djeda po majci. Što se arapskoga tiče, za baku po ocu/majci također nema različitih naziva, no ABR navodi da je djed po ocu *ġadd ṣaḥīḥ*, a djed po majci *ġadd fāṣil*. Prema našem istraživanju, izvorni govornici u pravilu ne prave razliku u nazivima za djeda po ocu i djeda po majci, no u sirijskom arapskom, ukoliko se želi naglasiti, taj se odnos može i opisno izraziti: *'abū 'abī/umm 'abī* 'otac/majka moga oca' i *'abū 'ummī /'umm 'ummī* 'otac/majka moje majke'.⁴³ Usto, istraživanje je pokazalo da se u Damasku za baku češće koristi naziv *sitte* od *ġadda* (u sirijskom dijalektu u Damasku izgovor je *židda*⁴⁴), a mogu se sresti i nazivi *tēta/tayta*, *nāna* te ista imenica kao i za majku, *'umm*.

U sirijskom arapskom, osim termina *ḥafīd* 'unuk' i *ḥafīda* 'unuka' koriste se i opisni nazivi koji se tvore genitivnom vezom *'ibn 'ibnī* 'sin moga sina', *'ibn bintī* 'sin moje kćeri', *bint 'ibnī* 'kći moga sina' i *bint bintī* 'kći moje kćeri'.⁴⁵ Dakle, tim terminima prenosi se preciznija informacija radi li se o kćerinom ili sinovljevom djetetu, pri čemu spol ega nije relevantan.

Nadalje, u hrvatskome je *siročće* dijete kojem je preminuo jedan ili oba roditelja, dok u arapskome *yatīm*⁴⁶ označava dijete kojem je preminuo otac, a *laṭīm* dijete kojem su preminula oba roditelja. Kontrastivno je zanimljiva kategorija koja ne postoji u hrvatskome, a koja u arapskome označava roditelja preminulog djeteta. Tako je otac kojem je dijete preminulo *ṭaklān*, a majka kojoj je dijete preminulo *ṭaklā*, s tim što se ti nazivi ne koriste u obraćanju roditeljima preminulog djeteta.

⁴³ R. P. Davies, "Syrian Arabic", 247.

⁴⁴ Iako fonem *ž* nije po ZDMG transkripciji, ovdje smatramo prikladnim transkribirati na taj način, kako bi se istakla razlika izgovora glasa *ġīm* u navedenom primjeru u standardnome arapskom (*ġ*) i sirijskom dijalektu (*ž*). Isto važi i za izgovor *ġadd* i *židd* 'djed'.

⁴⁵ N. Suryanarayan, A. Khalil, "Kinship terms as indicators of identity and social reality", 132.

⁴⁶ Ovaj leksem također označava mladunče životinje koje nema majku.

Tablica 2. Krvno srodstvo, 1. i 2. ogranak bočne loze

Br.	Arapski	transliteracija	hrvatski
14.	أخ	'aḥ	brat
15.	شقيق	šaqīq	brat od istih roditelja
16.	أخت	'uḥt	sestra
17.	شقيقة	šaqīqa	sestra od istih roditelja
18.	ابن الأخ	'ibnu-l-'aḥ ⁴⁷	nećak, sinovac, bratić (bratov sin)
19.	ابنة الأخ	'ibnatu-l-'aḥ	nećakinja, sinovica, bratična (bratova kći)
20.	ابن الأخت	'ibnu-l-'uḥt	nećak, sestrić (sestrin sin)
21.	ابنة الأخت	'ibnatu-l-'uḥt	nećakinja, sestrična (sestrina kći)
22.	عم	'amm	stric
23.	خال	ḥāl	ujak
24.	عمة	'amma	tetka (po ocu)
25.	خالة	ḥāla	tetka (po majci)
26.	ابن العم	'ibnu-l-'amm	bratić, stričević (stričev sin)
27.	ابنة العم	'ibnatu-l-'amm	sestrična, stričevićna, stričevka (stričeva kći)
28.	ابن الخال	'ibnu-l-ḥāl	bratić, ujaković, ujčević (ujakov sin)
29.	ابنة الخال	'ibnatu-l-ḥāl	sestrična, ujakovićna, ujčevićka (ujakova kći)
30.	ابن العمّة	'ibnu-l-'amma	bratić, tet(k)ić (sin tetke po ocu)
31.	ابنة العمّة	'ibnatu-l-'amma	sestrična, tetkična, tetična (kći tetke po ocu)
32.	ابن الخالة	'ibnu-l-ḥāla	bratić, tetkić (sin tetke po majci)
33.	ابنة الخالة	'ibnatu-l-ḥāla	sestrična, tetična (kći tetke po majci)

U tablici 2 prikazani su arapski i hrvatski nazivi za prvi i drugi ogranak bočne loze krvnog srodstva. Leksemi 'aḥ/'uḥt 'brat/sestra' neobilježeni su u arapskome, no ako se želi naglasiti da je osoba brat ili sestra od istih roditelja, upotrijebit će se leksemi šaqīq i šaqīqa. U hrvatskome je situacija nešto drugačija. Naime, leksemi *brat/sestra* podrazumijevaju djecu istih roditelja, dok leksemi *polubrat/polusestra* označavaju rodbinski odnos preko jednog zajedničkog roditelja.

Nazivi za bratovu, sestrinu, stričevu, ujakovu i tetkinu djecu u arapskome se tvore opisno, genitivnom vezom, dok u hrvatskome općenito nema tvorbe rodbinskih naziva na taj način, već postoje zasebni termini. Spol ega u određivanju tih rodbinskih odnosa u arapskome nije značajan, pa tako primjerice 'ibnu-l-'aḥ znači bratov sin i muškoj i ženskoj osobi. Ista je situacija s terminima 'ibnatu-l-'aḥ 'bratova kći',

⁴⁷ U radu je genitivna veza transliterirana prema načinu izgovora (npr. 'ibnu-l-'aḥ), a ne prema pravilima ZDMG transkripcije ('ibn al-'aḥ).

'*ibnu-l-ʿuḥt* 'sestrin sin', '*ibnatu-l-ʿuḥt* 'sestrina kći', '*ibnu-l-ʿamm* 'stričev sin', '*ibnatu-l-ʿamm* 'stričeva kći', '*ibnu-l-ḥāl* 'ujakov sin', '*ibnatu-l-ḥāl* 'ujakova kći', '*ibnu-l-ʿamma* 'sin tetke po ocu', '*ibnatu-l-ʿamma* 'kći tetke po ocu', '*ibnu-l-ḥāla* 'sin tetke po majci', '*ibnatu-l-ḥāla* 'kći tetke po majci'. Također, napominjemo da se u sirijskom arapskom za kćer uobičajeno koristi leksem *bint* umjesto '*ibna*, stoga se u tvorbi opisnih naziva za unuku, bratovu, sestrinu, stričevu, ujakovu te tetkinu kćer uvijek upotrebljava taj termin kao prvi član genitivne veze, npr. *bint ḥālī* 'kći moga ujaka'.

U RRN, u kojem je prikazan idealizirani sustav rodbinskih naziva u hrvatskome, termini *nećak/nećakinja* imaju značenje 'sestrin sin/kći muškoj osobi'. Nazivi *sinovac/sinovica* označavaju bratovu djecu muškoj osobi, *sestrić/sestrična* sestrinu djecu ženskoj osobi te *bratić/bratična* bratovu djecu ženskoj osobi. U VRH leksem *nećak* ima značenje 'bratov ili sestrin sin, sinovac', a leksema *nećakinja* u rječniku nema. Nadalje, *sinovac* znači 'bratovo dijete muškoj osobi', ali nema imenice ženskog roda, odnosno *sinovice*. Leksem *sestrična* u različitoj je poddomeni u okviru domene krvnog srodstva, dok leksema *sestrić* također nema. Za termine *bratić/bratična* navodi se značenje 'bratov sin/kći', dok leksem *bratanac* znači 'nećak, sinovac, stričev sin'. S druge strane, prema našem istraživanju, situacija u Zagrebu pokazuje posve drugačije rezultate. Ispitanici su naveli da leksemi *nećak/nećakinja* znače bratovu djecu i muškoj i ženskoj osobi, te sestrinu djecu i muškoj i ženskoj osobi. Nadalje, za hrvatski se u RRN navode termini *stričević/stričevićna* za stričevu djecu, *ujaković/ujakovićna* za ujakovu djecu te *tetkić/tetkična* za tetkinu djecu. U VRH ti termini imaju nešto drugačiji oblik. Naime, leksem *stričević* lokalno znači 'sin jednog brata djeci drugog brata, bratić', te se navodi varijanta *stričevka*. Nadalje, za ujakovu djecu se navode oblici *ujčević/ujčevićna*, a za tetkinu djecu su slični nazivi kao i u RRN *tet(k)ić/tetična*. Naše istraživanje pokazalo je da izvorni govornici hrvatskoga koji su rođeni i žive u Zagrebu ne poznaju i ne koriste spomenutu terminologiju, te se za sve navedene rodbinske odnose koriste termini preuzeti iz druge poddomene krvnog srodstva. Naime, za stričeva, ujakova i tetkina sina upotrebljava se termin *bratić*, koji u VRH također znači 'stričev, ujakov ili tetkin sin', a za stričevu, ujakovu i tetkinu kćer upotrebljava se termin *sestrična*, koji i VRH definira kao 'kći očeve ili majčine sestre ili brata'. Dakle, spol ega je u upotrebnim terminima *nećak*, *nećakinja*, *bratić*, *sestrična* zanemaren kao i u arapskome, no reduciranjem naziva za navedene rodbinske odnose izgubila se

i informacija jesu li *nećak* i *nećakinja* sestrina ili bratova djeca i jesu li *bratić* i *sestrična* stričeva, ujakova ili tetkina djeca.

Arapski jezik razlikuje nazive za tetku po ocu '*amma*' i tetku po majci *hāla*, dok ta razlika u hrvatskome izostaje. Posljedično se u arapskome razlikuje '*ibnu-l-amma/ibnatu-l-amma*' sin/kći tetke po ocu', '*ibnu-l-hāla/ibnatu-l-hāla*' sin/kći tetke po majci' te diferencirani nazivi za supruga tetke po ocu *zawğu-l-amma* i supruga tetke po majci *zawğu-l-hāla*. Naše istraživanje pokazalo je da se u Damasku pored termina *hāla* koristi i posuđenica iz francuskog *tante*. Termin za strinu i ujnu u arapskome se također tvore opisno, *zawğatu-l-amm* 'stričeva žena' i *zawğatu-l-hāl* 'ujakova žena', čime se precizira i ističe da osoba nije u krvnom srodstvu s egom. U govoru Damaska, i općenito u sirijskom dijalektu, za te se odnose upotrebljava leksem *mara*⁴⁸ 'žena', koji je uobičajeniji od *zawğa*, npr. *mart hālī* 'žena moga ujaka'.

Diljem arapskog svijeta leksemi '*amm*' stric' i *hāla*' tetka' upotrebljavaju se u obraćanju djece i mlađih osoba starijima izvan krugova srodnika, a takav je slučaj i s hrvatskim imenicama *striček* i *teta*. Kako bi se naglasila prisnost, privrženost ili poštovanje prilikom obraćanja, u sirijskom (i šire levantskom) dijalektu ovim se leksemima može dodati sufiks *-o*, npr. '*ammo*' striko', *hālto*' teta'. Budući da se ovaj način obraćanja koristi i unutar krugova srodnika u obraćanju i oslovljavanju, po istom tvorbenom modelu mlađe se osobe mogu obratiti i djedu, baki, teti, ujaku, ujni, strini i svakoj drugoj starijoj osobi u obitelji, primjerice *hālo* 'ujo'. Nadalje, leksemi '*aḥ/uh*' brat/sestra' koriste se u obraćanju osobama koje su po godinama bliske sugovorniku. Posebno je kulturološki znakovita upotreba leksema '*uh*' sestra' u slučaju kada se muška osoba obraća ženskoj izvan krugova srodnika, jer na taj način lakše uspostavlja komunikaciju, a istodobno pokazuje poštovanje. I u hrvatskome se leksem *brat*⁴⁹ koristi u sličnom kontekstu, no njegova je upotreba rjeđa.

Tablica 3. Bračno srodstvo

Br.	arapski	transliteracija	Hrvatski
34.	زوج	<i>zawğ</i>	muž, suprug
35.	عقيلة، زوجة	<i>zawğa, 'aqīla</i>	žena, supruga
36.	ضرة	<i>darra</i>	inoča
37.	زوجان	<i>zawğāni</i>	supružnici
38.	أرمل	<i>'armal</i>	udovac

⁴⁸ Leksem *mara* ima oblik *mart* kad je prvi član genitivne veze.

⁴⁹ Često se kolokvijalno može čuti i *buraz*.

Br.	arapski	transliteracija	Hrvatski
39.	أرملة	'armala	udovica
40.	حم	ham	svekar (mužev otac), punac (ženin otac)
41.	حمة	hama	svekrva (muževa majka), punica (ženina majka)
42.	صهر، زوج الابنة	šihr, zawġu-l-'ibna	zet (kćerin muž)
43.	كنة، زوجة الابن	kunna, zawġatu-l-'ibn	snaha, nevjesta (sinova žena)
44.	صهر، زوج الأخت	šihr, zawġu-l-'uht	šogor, zet (sestrin muž), svak (sestrin muž ženskoj osobi)
45.	زوجة الأخ	zawġatu-l-'ah	šogorica, snaha (bratova žena)
46.	سلف	silf	šogor, šurjak (ženin brat)
47.	سلف	silf	šogor, djever (mužev brat)
48.	أخت الزوجة	'uhtu-z-zawġa	šogorica, svast (ženina sestra)
49.	أخت الزوج	'uhtu-z-zawġ	šogorica, zaova (muževa sestra)
50.	عدیل	'adil	šogor, pašanac (muž ženine sestre)
51.	/ /	/ /	šogor, zaovac (muž muževe sestre)
52.	/ /	/ /	šogorica, šurjakinja (žena ženina brata)
53.	سلفة	silfa	šogorica, jetrva (žena muževa brata)
54.	زوجة العم	zawġatu-l-'amm	strina (stričeva žena)
55.	زوجة الخال	zawġatu-l-ḥāl	ujna (ujakova žena)
56.	زوج العمة	zawġu-l-'amma	tetak (muž očeve sestre)
57.	زوج الخالة	zawġu-l-ḥāla	tetak (muž majčine sestre)

Tablica 3 prikazuje sustav terminologije bračnog srodstva. U različitim arapskim dijalektima postoje brojni nazivi za suprugu, no kako je već spomenuto, za Damask je specifično da se češće upotrebljava termin *mara* 'žena' od *zawġa*⁵⁰, a umjesto leksema *zawġ* 'suprug, muž' upotrebljava se varijanta *ġōz* nastala inverzijom prvog i zadnjeg konsonanta. Kulturološki i kontrastivno zanimljiv termin je *ḍarra* (može se sresti i oblik *ḍurra*) 'inoča'. U VRH inoča se definira kao "druga žena koja ulazi u kuću pored prve, prema mogućnostima koje ostavljaju islamski zakoni". Preciznije bi bilo reći "svaka zakonita supruga nakon prve u muslimanskom poligamnom braku". Naime, musliman prema šerijatu može istodobno imati četiri zakonite žene, a naše je istraživanje pokazalo da su sve te žene jedna drugoj *ḍarra*, bez obzira na to koja je

⁵⁰ U formalnim kontekstima u standardnome arapskom koristi se termin '*aqīla* (v. M. Farghal, "Kinship Terms", 584.).

prvoudana. Taj leksem izveden je od korijena *D R R* koji ima značenje nevolje, nesreće, i ima negativnu konotaciju. VRH također navodi da je drugo značenje leksema *inoča* u hrvatskome 'ljubavnica oženjena čovjeka', što znači da taj termin u hrvatskome ima šire značenje nego u arapskome. Uz već spomenuti *darra* postoje i drugi nazivi za inoču. Već smo napomenuli da je poligamija kontroverzna tema diljem arapskog svijeta pa se u istraživanju naziva za supružnike navodi da leksem '*illa* 'bolest, slabost, greška' i eufemizam *ġāra* 'susjeda', koji se također koriste za drugu ženu, imaju negativno značenje kako bi se istaknula neprihvatljivost te društvene pojave.⁵¹ Također se ističe da su za isti odnos u upotrebi i termini *šarīka* '(poslovna) partnerica' i *miṭfāt* 'tronožac za lonac', koji imaju pozitivno značenje kako bi se ublažila negativna konotacija poligamije te kako bi bila društveno prihvatljivija.⁵² *Miṭfāt* se odnosi na treću ženu vjenčanu nakon prve dvije, koja bi trebala donijeti stabilnost, baš poput treće noge koja daje stabilnost loncu kada se stavi na tronožni stalak.

Nadalje, hrvatski razlikuje termine za ženine roditelje *punac/punica* i muževe roditelje *svekar/svekrva*, dok ta razlika u arapskome izostaje te se ti rodbinski odnosi izražavaju leksemima *ḥam/ḥama*. Naše istraživanje potvrdilo je da izvorni govornici arapskoga u Damasku pored termina *ḥam*, pretežito u obraćanju, češće upotrebljavaju leksem '*amm*, koji izvorno znači 'stric'. Moguće je da takav način obraćanja vuče korijene iz prakse sklapanja braka među rođacima (poželjno je da to bude brak među paralelnim rođacima, odnosno među djecom braće) pa tako osoba u isto vrijeme može biti nečiji svekar/punac i stric/ujak, a prednost se daje terminima krvnog srodstva. Danas se taj običaj zadržao pretežito u ruralnim sredinama, a u suvremenom jeziku obraćanje svekru/puncu nazivom za strica predstavlja samo jedan od spomenutih učtivih načina obraćanja starijoj osobi, pa tako i tetku. Također, istraživanje je pokazalo da se u govoru Damaska nazivi za svekra/punca mogu izraziti i opisno *abū ġōzī/abū martī* 'otac moga muža/otac moje žene'. Za svekrvu/punicu može se upotrijebiti i '*imm*'⁵³ *ġōzī/imm martī* 'majka moga muža/majka moje žene', ali i *mart* '*ammī* 'žena moga svekra/punca', no takva upotreba je rijetka.

Hrvatski razlikuje *djevera* 'muževog brata' i *šurjaka* 'ženinog brata', no u arapskome se ti odnosi izražavaju jednim leksemom, *silf*. Dakle,

⁵¹ H. Al-Husseini, A. Pandian, G. Al-Shaibani, "An Ethnosemantic Study", 243.

⁵² Isto.

⁵³ Imenica '*umm* u govoru Damaska izgovara se '*imm* (npr. '*immī* 'moja majka').

u arapskom klasifikacijskom sustavu nije važno radi li se o ženinom ili muževom bratu. S druge strane, u govoru Damaska za ženinog i muževog brata dominantno se koristi termin *'ibn ḥamāya* 'sin moga punca/svekra', a za ženinu i muževu sestru (u hrvatskome muškoj osobi svast, ženskoj osobi zaova) termin *bint ḥamāya* 'kći moga punca/svekra'. Također, u hrvatskome je važan spol ega u nazivima za sestrina muža, dok u arapskome spol ega nema značajniju ulogu u određivanju krvnog ili bračnog srodstva osim u terminima *silfa* 'jetrva' i *'adīl* 'pašanac'. S lingvističkog stajališta zanimljivo je da je naziv *'adīl* izveden od korijena *'D L* koji ima značenje jednakosti, jer muževi dviju sestara imaju isti status u obitelji svojih supruga. U arapskome, kako smo vidjeli, postoje nazivi za žene dvojice braće (*jetrve*) i muževe dviju sestara (*pašanci*), no ne postoje nazivi za muža muževe sestre (*zaovac*) i ženu ženina brata (*šurjakinja*). Možemo pretpostaviti da termini za te rodbinske odnose ne postoje u arapskom klasifikacijskom sustavu jer bi na taj način dvije obitelji bile nametnute jedna drugoj, odnosno posredno bi bile rodbinski vezane obitelji koje nisu odabrale jedna drugu.

Naše anketno istraživanje pokazalo je da izvorni govornici hrvatskoga u Zagrebu ne koriste, a u dobroj mjeri i ne poznaju, velik dio sustava terminologije bračnog srodstva. Termini *zet*, *svak*, *šurjak*, *djever*, *pašanac*, *zaovac* odnosno *snaha*, *svast*, *zaova*, *šurjakinja* i *jetrva* zamijenjeni su germanizmima *šogor* i *šogorica*.⁵⁴ Dakle, upotreba hrvatskih naziva reducirana je do te mjere da se upotrebom višeznačnih germanizama u potpunosti izgubila informacija o rodbinskim odnosima dviju osoba, osim činjenice da je dotična osoba dio svojte.⁵⁵

ZAKLJUČAK

U ovome radu istražili smo rodbinske nazive u arapskom i hrvatskom jeziku oslanjajući se na relevantne rječnike i analizirajući njihovu upotrebu među izvornim govornicima u Zagrebu i Damasku. Istraživanje je pokazalo da arapski ima vrlo diferencirane rodbinske nazive i bogat

⁵⁴ Ti termini su, primjerice, u istarskim i dalmatinskim govorima pod utjecajem talijanskoga jezika zamijenjeni talijanizmima *kunjado* i *kunjada* (v. M. Mrgan, *Rodbinsko nazivlje u hrvatskom*, 17.).

⁵⁵ Do istog zaključka dolazi i Čaušević analizom načina na koji su studenti turkologije prevodili turske rodbinske nazive na hrvatski. (v. E. Čaušević, *O rodbinskome nazivlju*, 37–38.)

inventar takva leksika koji je živ i produktivan i u suvremenom jeziku jer je usko vezan uz arapski patrijarhalni društveni, obiteljski, kulturni i vjerski kontekst. Dakle, arapski izvorni govornici iz Damaska doista i prepoznaju i koriste različite nazive za različite rodbinske odnose, što potvrđuje da je obitelj zadržala visoko mjesto na ljestvici društvenih vrijednosti. Razlikuju se, primjerice, nazivi za tetke po majci i ocu, djecu sestara, braće, stričeva, ujaka i tetki, kao i specifični nazivi za žene u poligamnim brakovima. Osim toga, uobičajeno je da se rodbinski odnosi u bočnoj lozi, u krvnom i bračnom srodstvu, izražavaju opisno, genitivnom vezom, čime se dodatno precizira rodbinska veza dviju osoba. Takva preciznost kulturološki je uvjetovana, odnosno važno je znati tko je tko u obiteljskoj hijerarhiji, što je specifičnost kolektivističkih društava, poput arapskoga, gdje su obitelj i zajednica ispred pojedinca.

Taj dio leksika i u hrvatskome je vrlo bogat, no većina tih oblika nalazi se uglavnom u leksikografskim izvorima, ali ne i u jezičnoj upotrebi. Izvorni govornici iz Zagreba mnoge od tih naziva ne koriste, a mlađim su generacijama i nepoznati. Dakle, upotreba terminologije srodstva značajno je reducirana, odnosno pojednostavljena (primjerice nazivi *nećak*, *nećakinja*, *bratić*, *sestrična*, *šogor*, *šogorica*), a nazivi su izrazito višeznačni. Kako bi se umanjile nejasnoće i nesporazumi u komunikaciji, govornik često opisno objašnjava koji rodbinski odnos podrazumijeva pod upotrijebljenim terminom.

Usporedba dvaju klasifikacijskih sustava rodbinskih naziva pokazala je da spol ega, kao jedan od postavljenih kriterija analize terminologije srodstva, za arapski jezik nije relevantan (osim za termine *silfa* 'jetrva' i *'adīl* 'pašanac'), dok u hrvatskome spol ega često igra ključnu ulogu pri odabiru adekvatnog termina (primjerice *svekar* i *punac*).

U oba jezika postoje kategorije koje ne postoje u drugom kontrastiranom jeziku. Primjerice, u arapskome postoji kategorija koja označava roditelja preminulog djeteta (*ṭaklān*, *ṭaklā*), s tim da se ti termini ne koriste u obraćanju. S druge strane, u hrvatskome postoje nazivi za muža muževe sestre (*zaovac*) i ženu ženina brata (*šurjakinja*), dok taj odnos u arapskome izostaje.

Kao primjer sličnosti u korištenju rodbinskih naziva u dvama kontrastiranim jezicima ističemo da se pojedini rodbinski nazivi iz domene krvnog srodstva koriste u komunikaciji i izvan krugova srodnika ('*amm*', *ḥāla*, *striček*, *teta*). Termin *'aḥ/'uḥt* 'brat/sestra' uobičajeno se i vrlo često koriste u obraćanju osobama koje su godinama bliske sugovorniku. U hrvatskome upotreba leksema *sestra* nije zabilježena u tom

kontekstu, dok se leksem *brat* upotrebljava u sličnim situacijama, međutim njegova upotreba je znatno rjeđa i ograničenija, uglavnom među mlađim sugovornicima.

Kontrastiranje dvaju sustava rodbinskih naziva, arapskoga i hrvatskoga, osim lingvističke važnosti može imati i praktičnu primjenu u nastavi arapskog jezika. Taj dio leksika je u arapskome iznimno bogat te je ovladavanje njime važno za upoznavanje i razumijevanje arapske kulture, ali i za stjecanje interkulturalnih komunikacijskih kompetencija.

POPIS TABLICA I PRIKAZA

Tablica 1. Krvno srodstvo, ravna loza

Tablica 2. Krvno srodstvo, 1. i 2. ogranak bočne loze

Tablica 3. Bračno srodstvo

BIBLIOGRAFIJA / BIBLIOGRAPHY

IZVORI / PRIMARY SOURCES

Anić, Vladimir, *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*, Novi Liber, Zagreb, 2003.

Al-Ma‘ānī <https://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/>

Muftić, Teufik, *Arapsko–bosanski rječnik*, El–Kalem, Sarajevo, 1997.

Tanocki, Franjo, *Rječnik rodbinskih naziva*, Revija: Izdavački centar Radničkog sveučilišta “Božidar Maslarić”, Osijek, 1986.

LITERATURA / REFERENCES

AbuAmsa, Duaa, *Terms of Address in Palestinian Arabic*, magistarski rad, Ball State University, Muncie, Indiana, 2010.

Alenizi, Aied, “The Norms of Address Terms in Arabic: The Case of Saudi Speech Community”, *International Journal of English Linguistics*, 9/5, Canadian Center of Science and Education, 2019., 227–241.

Aqel, Fayez Mohammd Abdel Rahman “Kinship Terms in Palestinian Arabic and Standard English: A Contrastive Study”, *British Journal of English Linguistics*, 6/1, European Centre for Research Training and Development UK, 2017., 1–19.

- Crnić Novosel, Mirjana; Ćurković, Dijana; Jozić, Željko; Nahod, Perina Vukša, "Nazivi za sestrinu kćer u čakavskome narječju", *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 40/1, Zagreb, 2014., 59–76.
- Čaušević, Ekrem, "O rodbinske nazivlje u turskom i hrvatskom jeziku", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 61/2011, Sarajevo, 2012., 35–44.
- Davies, Rodger P., "Syrian Arabic Kinship Terms", *Southwestern Journal of Anthropology*, 5/3, The University of Chicago Press, 1949., 244–252. <https://www.jstor.org/stable/3628504> (pristupljeno: 21. 4. 2025.)
- Dupanović, Edin, *Priroda promjena u engleskom, hrvatskom i bosanskom rodbinskom nazivlju*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2004.
- Farghal, Mohammed, "Kinship Terms", u: *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, vol. 2, Versteegh, Kees, Brill, Leiden, 2007., 583–588.
- Farghal, Mohammed; Shakir, Abdullah, "Kin Terms and Titles of Address as Relational Social Honorifics in Jordanian Arabic", *Anthropological Linguistics*, 36/2, The Trustees of Indiana University, 1994., 240–253.
- Haviland, William A., "Kinship and Descent", u: *Cultural Anthropology*, Holt Rinehart, Winston, New York, Chicago, San Francisco, Dallas, Montreal, Toronto, 1981.
- Al-Husseini, Hashim Aliwy Mohammed; Al-Shaibani, Ghayth K. Shaker; Pandian, Ambigapathy, "Pragmalinguistic Aspects of Kinship Terms in English and Arabic", u: *Proceedings of the Sixth International Language Learning Conference: Embracing Cultural Diversity through Language Learning*, Tengku Sepora Tengku Mahadi, School of Languages, Literacies and Translations, Universiti Sains Malaysia, Penang, 2015., 77–90.
- Al-Husseini, Hashim A. M.; Pandian, Ambigapathy; Al-Shaibani, Ghayth K. Shaker, "An Ethnosemantic Study of Affinal Kinship Terms in Arabic and Arab Culture", *International Journal of Education and Multidisciplinary Studies*, 3/2, 2016., 223–249. <https://dx.doi.org/10.21013/jems.v3.n2.p9> (pristupljeno: 21. 4. 2025.)
- Josić, Ljubica, "Terminologija srodstva u suvremenome hrvatskom jeziku," u: *Zbornik radova Petoga hrvatskog slavističkog kongresa*, knj. 1, Turk, Marija; Srdoč-Konestra, Ines (ur.), Filozofski fakultet, Rijeka, 2012., 423–431.
- Jozic, Željko; Vukša, Perina; Ćurković, Dijana, "Nazivi za bratova sina u hrvatskome jeziku", *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 37/2, Zagreb, 2011., 393–422.
- Mrgan, Martina, *Rodbinsko nazivlje u hrvatskom standardnom jeziku*, diplomski rad, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pula, 2017.

- Naciri–Azzouz, Amina, “Arabic kinship terms revisited: The rural and urban context of North–Western Morocco”, *Sociolinguistic Studies*, 12/2, 2018., 185–208. <https://utppublishing.com/doi/10.1558/sols.35639> (pristupljeno: 21. 4. 2025.)
- Parkinson, Dilworth B., *Constructing the Social Context of Communication: Terms of Address in Egyptian Arabic*, Mouton de Gruyter, Berlin, New York, Amsterdam, 1985.
- Piamenta, Moshe, “A lexicographic study of kinship terms in Yemeni dialects”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 12, 1989., 166–185.
- Pleše, Iva, “Neki aspekti hrvatske terminologije srodstva”, *Etnološka tribina*, 28/21, 1998., 59–78.
- Rieschild, Verna Robertson, “Arabic Reverse Role Vocatives”, *Anthropological Linguistics*, 40/4, The Trustees of Indiana University, 1998., 617–641. <https://www.jstor.org/stable/30028668> (pristupljeno: 21. 4. 2025.)
- Suryanarayan, Neelakshi; Khalil, Amr, “Kinship terms as indicators of identity and social reality: A case study of Syrian Arabic and Hindi”, *Russian Journal of Linguistics*, 25/1, 2021., 125–146. 10.22363/2687–0088–2021–25–1–125–146 (pristupljeno: 21. 4. 2025.)
- Šokota, Mirjana, “Rodbinsko–svojbinski i slični nazivi u Ždrelcu”, *Čakavska rič*, 26/1–2, Split, 1998., 33–44.
- Tikvica, Ljubica, “O hrvatskoj terminologiji srodstva: neki aspekti obradbe u suvremenim rječnicima hrvatskoga jezika”, *Hum*, 5, Mostar, 2009., 106–123.
- Yassin, M. Aziz F., *A Linguistic Study of Forms of Address in Kuwaiti Colloquial Arabic*, doktorska disertacija, University of Leeds, Leeds, 1975.
- Yassin, M. Aziz F., “Kinship Terms in Kuwaiti Arabic”, *Anthropological Linguistics*, 19/3, The Trustees of Indiana University, 1977., 126–132. <https://www.jstor.org/stable/615285> (pristupljeno: 21. 4. 2025.)

KINSHIP TERMS IN ARABIC WITH A CONTRASTIVE PERSPECTIVE ON CROATIAN

Summary

This paper aims to examine kinship terminology in Modern Standard Arabic with a contrastive perspective on Croatian, and to analyze the familiarity and use of kinship terms in two urban centers: Damascus and Zagreb. Arabic features a highly differentiated system of kinship terms and possesses a rich, dynamic lexical inventory that remains active and productive in contemporary usage. This lexicon is closely tied to the patriarchal structure of Arab social, cultural, and religious life. Kinship relations pervade many aspects of everyday life, and the family – not only the nuclear but also the extended – continues to occupy a prominent place in the hierarchy of social values. The Croatian language also possesses a rich kinship lexicon; however, many of these terms are either unknown to or unused by native speakers, particularly in urban areas. The analysis in this study categorizes kinship terms according to gender (male/female), type of relation (blood/non-blood), generational difference (ascending/descending), and affiliation through the paternal or maternal line. A comparison of kinship terms in these two genetically and typologically distinct languages reveals that the gender of the referential person from whom kinship is defined (ego) is not a relevant factor in Arabic, whereas in Croatian, it often plays a crucial role in the selection of appropriate terms. Furthermore, Croatian lexicographic sources often diverge significantly from data obtained through questionnaires, a discrepancy not observed in Arabic. In both languages kinship terms are frequently used outside of familial contexts as forms of address and reference in social interaction.

Keywords: kinship terms, kinship terminology, Arabic language, Croatian language

BARBARA KEROVEC*
(Zagreb)

KONTRASTIVNA ANALIZA KONSONANTSKIH SKUPINA I STRUKTURE SLOGA U HRVATSKOM I TURSKOM JEZIKU

Abstrakt

U radu se nastoji ukazati na neke bitne razlike u pravilima kombiniranja i raspodjeli konsonanata u hrvatskome i turskome imajući na umu tipološko obilježje eufoničnosti turskoga jezika. Konsonantske su skupine analizirane i kontrastirane na razini sloga kao osnovne strukture na temelju koje se glasovi međusobno udružuju, oslanjajući se primarno na princip poretka sonornosti. Analizom se nastoje utvrditi i usporediti prototipni, tipičniji i rubniji slogovni obrasci u hrvatskim i turskim riječima domaćeg porijekla, a zatim i načini na koji se ti slogovni obrasci proširuju uključivanjem mogućih kombinacija u riječima stranoga porijekla. Pri analizi konsonantskih sljedova pažnja je usmjerena ka kontrastiranju po kriterijima broja, vrste i sonornosti konsonanata koji se u različitim obrascima pojavljuju u pristupu i odstupu sloga, te ka unutarjezičnim i međujezičnim razlikama s obzirom na porijeklo riječi. Također je razmotrena i uspoređena (ne)slogotvornost konsonanata u dvama jezicima, načini razbijanja konsonantskih skupina (ne)fonemskim protetičkim vokalima te pitanje slogovanja određenih turskih riječi stranoga porijekla i njegovo tumačenje na temelju dvaju različita pristupa slogu: kao fonetskoj i kao fonološkoj jedinici.

Ključne riječi: konsonantske skupine, struktura sloga, slogovni obrasci, hrvatski jezik, turski jezik

* Dr. sc. Barbara Kerovec, izvanredna profesorica, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za hungarologiju i turkologiju, Katedra za turkologiju, e-mail: bkerovec@ffzg.unizg.hr, ORCID ID: 0000-0001-7447-8953

UVOD

U fonološkom sustavu svakog jezika postoji jasno određen broj glasova koji međusobnim povezivanjem tvore veće cjeline kao što su slogovi i riječi. Međutim, načini na koji se glasovi udružuju nisu slobodni, a broj ostvarenih kombinacija u pojedinom je jeziku vrlo mali s obzirom na mogućnosti njihova kombiniranja. Ograničenja kombiniranja i raspodjele glasova u slogovima i riječima počivaju na njihovim artikulacijskim i akustičkim svojstvima, ali i na pravilima koja se od jezika do jezika mogu znatno razlikovati, a koja su određena cjelokupnom strukturom fonološkoga sustava. Unatoč razlikama, za sve jezike vrijedi kontrastno načelo prema kojemu se zatvoreni i otvoreni glasovi u sljedovima što više izmjenjuju. To znači da se izbjegava gomilanje i suglasnika i samoglasnika,¹ odnosno i konsonanata (ili zatvornika)² kao prototipnih suglasnika, i vokala (ili otvornika) kao prototipnih samoglasnika. Međutim, u nekim će se jezicima ta gomilanja tolerirati više nego u drugima, te će i pojava skupina od nekoliko konsonanata u nekim jezicima biti uobičajenija nego u drugima. Također, u nekim jezicima određeni konsonanti mogu imati samoglasničku ulogu, što može dodatno povećati broj konsonanata u nizu.

U ovome će se radu pokušati ukazati na neke bitne razlike u pravilima kombiniranja i raspodjeli konsonanata u dvama tipološki različitim jezicima – hrvatskome i turskome. Na analizu nas je potaknula činjenica da se turski jezik, za razliku od hrvatskoga, odlikuje eufoničnom strukturom riječi koja u načelu ne trpi konsonantske skupine i koja je tijesno povezana s aglutinativnom prirodom jezika. Naime, konsonantske bi skupine zahtijevale velike artikulacijske napore pri izgovaranju riječi na koju se može nizati nekoliko – čak do devet – sufikasa.³ Osim toga, u turskom jeziku ne postoje konsonanti koji mogu imati slogotvornu ulogu, dok ih je u hrvatskome nekoliko, od kojih je najistaknutije slogotvorno *r*. Prethodno navedene činjenice već unaprijed ukazuju

¹ Marija Turk, *Fonologija hrvatskoga jezika (raspodjela fonema)*, Izdavački centar Rijeka i Tiskara Varaždin, Rijeka i Varaždin, 1992., 72.

² U hrvatskoj se jezikoslovnoj literaturi za konsonante koristi i naziv *zatvornik*, a za vokale *otvornik*. U ovom će se radu za opis glasova koristiti uglavnom internacionalno nazivlje (opširnije o hrvatskim nazivima vidi u: Zrinka Jelaska, *Fonološki opisi hrvatskoga jezika. Glasovi, slogovi, naglasci*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2004.).

³ Ekrem Čaušević, *Gramatika suvremenoga turskog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1996., 35.

na mogućnost nizanja većeg broja konsonanata u hrvatskome u odnosu na turski, a koja su to kontrastivno bitna ograničenja u kombiniranju konsonanata u dvama jezicima nastojat ćemo pokazati u ovome radu. Konsonantske će se skupine razmatrati na razini sloga kao osnovne izgovorne i slušne, odnosno opažajne strukture u koju se glasovi međusobno udružuju; stoga je slog i najprikladnija jedinica za proučavanje kombiniranja glasova.⁴

SLOG I PRINCIP PORETKA SONORNOSTI

Prema Muljačiću⁵ proučavanje distribucije glasova ujedno je i proučavanje strukture sloga. Naime, pravila koja određuju slogovnu strukturu ključna su za utvrđivanje raspodjele glasova unutar riječi jer se glasovi koji ne mogu stajati zajedno razdvajaju slogovnom granicom. Slog se definira i kao najkraći odsječak govornoga lanca koji se izgovara u jednome dahu,⁶ a nešto što je manje od sloga nije izgovorljivo pa je slog najmanja izgovorljiva jedinica.⁷

Sastavnice sloga su pristup (početak), jezgra i odstup (završetak), a jezgra i odstup zajedno čine rimu. Jezgru čini samoglasnik (moguće i dva), koji je jedini obavezni dio sloga, dok pristup i odstup čine suglasnički, tj. neslogotvorni dio sloga i nisu obavezni. Primjerice i turska zamjenica *o* i hrvatska imenica *prah* su jednosložne, no dok se kod turske zamjenice slog sastoji samo od jezgre (samoglasnika), kod hrvatske imenice slog ima i pristup (suglasnički skup *pr*), i jezgru (samoglasnik *a*), i odstup (suglasnik *h*). Kako suglasničke dijelove sloga sačinjavaju konsonanti jer su oni i prototipni suglasnici, konsonantske se skupine najčešće preklapaju sa suglasničkim, te su rubni dijelovi sloga prikladni za proučavanje obilježja konsonantskih sljedova u jezicima.

Postoje slogovna svojstva zajednička svim jezicima. Na primjer svim je jezicima zajedničko to da vokali uvijek mogu sačinjavati jezgru,

⁴ M. Turk, *Fonologija*, 33; Z. Jelaska, *Fonološki opisi*, 99.

⁵ Žarko Muljačić, *Opća fonologija i fonologija suvremenoga talijanskog jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1972., 151.

⁶ Josip Silić, Ivo Pranjković, *Gramatika hrvatskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 2005., 21.

⁷ Ivo Škarić, "Fonetika hrvatskoga književnog jezika", u: *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*, Stjepan Babić i sur., HAZU i Globus, Zagreb, 1991., 82.

odnosno imati samoglasničku ulogu. Svim je jezicima zajedničko i to da je jezgra uvijek najistaknutiji i najsonorniji (najzvonkiji) glas u slogu, a ostalim glasovima sonornost ili zvonkost u pravilu opada što su dalje od jezgre.⁸ To se gotovo univerzalno svojstvo naziva općim načelom zvonкости ili principom poretka sonornosti (engl. *sonority sequencing principle*).⁹

Pri određivanju sonornosti pojedinoga glasa u ovom će se radu uglavnom koristiti petostupanjska ljestvica sonornosti,¹⁰ koju u okvirima kontrastivne analize turskoga i hrvatskoga smatramo dovoljnom i prikladnom zbog podudarnosti u sonornosti glasova u dvama jezicima:

Tablica 1. Petostupanjska ljestvica sonornosti za hrvatski i turski jezik

	<i>hrvatski</i>	<i>turski</i>	<i>s t u p a n j</i> <i>sonornosti</i>
opstruenti/šumnici	p t k c č ć s š f h b d g đ dž z ž	p t k ç s ş ğ f h b d g c z j	1
nosni i usneni sonanti/ zvonačnici	m n nj v	m n v	2
likvidi/protočnici	l lj r	l r	3
poluvokali/prijelaznici	j	y	4
vokali/otvornici	i ie e a o u	i ü e ö a o ı u	5

Prije analize, a radi boljeg razumijevanja hrvatskih i turskih glasova, navest ćemo neke važnije razlike između hrvatskog i turskog fonološkog sustava. Što se konsonanata tiče, u turskom fonološkom sustavu, za razliku od hrvatskoga, ne postoji bezvučna alveolarna afrikata /ts/ (c), te palatali /k/ i /p/ (lj i nj). U hrvatskome, pak, za razliku od turskoga, ne

⁸ Postoje jezici koji odstupaju od tog pravila, no oni su vrlo rijetki (vidi Alexandre François, "Phonotactics and the Prestopped Velar Lateral of Hiw: Resolving the Ambiguity of a Complex Segment", *Phonology*, 27/3, Cambridge, 2010., 405–407).

⁹ Više o tom načelu vidi u: Elisabeth Selkirk, "On the Major Class Features and Syllable Theory", u: *Language, Sound, Structure: Studies in Phonology presented to Morris Halle by His Teachers and Students*, Mark Aronoff, Richard T. Oehrle, MIT Press, Cambridge / Mass. / London, 1984., 107–136.; George N. Clements, "The Role of the Sonority Cycle in Core Syllabification", u: *Papers in Laboratory Phonology I: Between the Grammar and the Physics of Speech*, John Kingston, Mary E. Beckman, Cambridge University Press, Cambridge, 1990., 283–333.

¹⁰ Prema Z. Jelaska, *Fonološki opisi*, 144.

postoji takozvano “meko g” (ğ),¹¹ koje se, ovisno o glasovnom okruženju, može fonetski ostvariti ili kao palatalni ili kao labijalni poluvokal, ili može samo produžiti vokal kojemu slijedi.¹² Nadalje, turski *r* je alveolarni dotačnik/okrznik /ɾ/ (engl. *tap, flap*),¹³ za razliku od hrvatskog *r*, koji je vibrant /r/, ali se često, u opuštenom govoru, ostvaruje kao dotačnik ili okrznik.¹⁴ Razlika u sustavu vokala jest ta da ih je u turskome veći broj, od kojih u hrvatskome ne postoje palatalni labijalni visoki /y/ (ü), palatalni labijalni niski /œ/ (ö) i velarni neutralni visoki /u/ (ı), čiji je fonetski ostvaraj vrlo sličan središnjem vokalu šva /ə/.¹⁵

SLOGOVNI OBRASCI

Kao što je rečeno, dijelovi sloga koji su prikladni za proučavanje konsonantskih skupina jesu pristup i odstup, te će u analitičkom dijelu rada pri kontrastiranju konsonantskih sljedova u dvama jezicima fokus biti na tim, rubnim dijelovima slogovne strukture.

Prema višeglasnom fonološkom pristupu (engl. *autosegmental phonology*)¹⁶ strukturu sloga moguće je opisati obrascem iz kojega su vidljiva svojstva slogovne strukture pojedinog jezika. U slogovnom se obrascu sastavnice sloga označuju simbolima: u hrvatskom se jezikoslovju često koriste simboli σ za slog, P za pristup, J za jezgru, O za

¹¹ U turkološkoj lingvistici ne postoji jedinstven stav o tome je li “meko g” uopće fonem ili nije (vidi npr. Handan Yavuz, Ayla Balci, *Turkish Phonology and Morphology (Türkçe Ses ve Biçim Bilgisi)*, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2011., 22).

¹² Vidi npr. Aslı Göksel, Celia Kerslake, *Turkish. A Comprehensive Grammar*, Routledge, London / New York, 2005., 7.

¹³ Vidi Karl Zimmer, Orhan Orgun, “Turkish”, u: *Handbook of the International Phonetic Association: A Guide to the Use of the International Phonetic Alphabet*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999., 154–156.

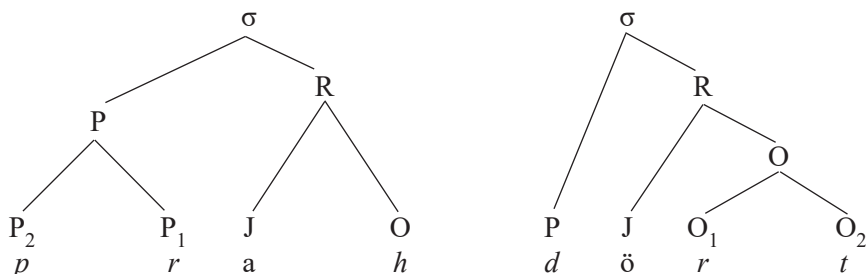
¹⁴ Vidi npr. I. Škarić, “Fonetika”, 144.

¹⁵ Glasovi koji se u turskome i hrvatskome vrlo slično ili isto ostvaruju, ali su označeni različitim grafemima su sljedeći: tursko ç i hrvatsko č (alveolarno-palatalna bezvučna afrikata /tʃ/) te njihovi zvučni parnjaci tursko c i hrvatsko dž (/dʒ/), tursko ş i hrvatsko š (palatalni bezvučni frikativ /ʃ/) te njihovi zvučni parnjaci tursko j i hrvatsko ž (/ʒ/), i tursko y i hrvatsko j (palatalni poluvokal).

¹⁶ Vidi John A. Goldsmith, “An Overview of Autosegmental Phonology”, *Linguistic Analysis*, 2/1, 1976., 23–68; Zrinka Babić, “Slogovna struktura hrvatskog književnog jezika”, *Jezik*, 36/3, 1989., 65–71; Z. Jelaska, *Fonološki opisi*, 107–108.

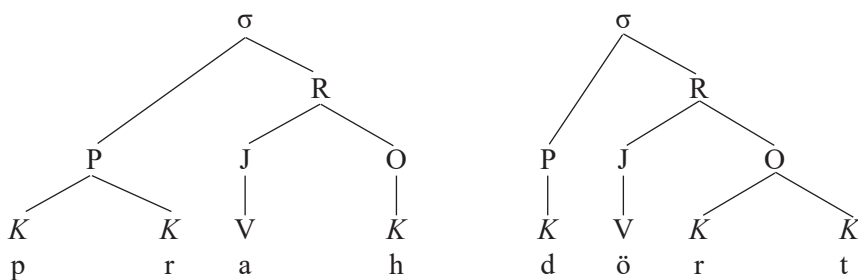
odstup, te R za rimu.¹⁷ U slučaju da se neki dijelovi slogovne strukture sastoje od više glasovnih odsječaka, za njih se kaže da se granaju, te se svaki od odsječaka, uz svoj slovni simbol, obilježava i brojkom, koja je tim viša što je odsječak udaljeniji od jezgre. Primjerice, slogovni obrasci za hrvatsku riječ *prah* i tursku riječ *dört* izgledat će ovako:

Prikaz 1. Primjeri struktura slogovnih obrazaca

Takvi će nam slogovni obrasci dijelom poslužiti u analitičkom dijelu rada, no koristit će se u nešto izmijenjenom obliku: kako su u fokusu analize konsonantske skupine, u najdonjem će se dijelu obrasca umjesto simbola O, P i J koristiti simboli K za konsonant i V za vokal. Na primjer, za gore navedenu hrvatsku i tursku riječ obrasci kakvi će se koristiti izgledaju ovako:

Prikaz 2. Slogovni obrasci za prikaz konsonantskih skupina

Analizom će se nastojati kontrastirati hrvatski i turski prototipni, tipičniji, manje tipični i rubniji slogovni obrasci u domaćim riječima, a zatim i obrasci prošireni uključivanjem riječi stranoga porijekla. Dakle, slogovni će se obrazac sagledavati iz perspektive teorije prototipa kao

¹⁷ Vidi npr. Z. Jelaska, *Fonološki opisi*, 106.

teorije o kategorizaciji,¹⁸ prema kojoj su kategorije ustrojene na način da je prototip njihovo žarište, odnosno središnji, reprezentativni ili “najbolji” član kategorije, dok su ostali članovi s njime povezani po načelu stupnjevitosti, što znači da mogu biti više ili manje reprezentativni, tj. tipičniji, manje tipični i rubni.

Za prototipne se slogovne obrasce nekog jezika kaže da opisuju osnovne i najučestalije slogove tog jezika, odnosno prikazuju svojstva prototipne slogovne strukture riječi domaćeg porijekla. Iako se strukture prototipnih slogova u različitim jezicima mogu razlikovati, međujezičnim su istraživanjima¹⁹ utvrđene neke pravilnosti ili univerzalnosti te učestalost u pojavljivanju nekih tipova slogova na temelju kojih se mogu odrediti obilježja prototipnog sloga međujezično. Primjerice otvoreni se slog (KV) može smatrati međujezično prototipnim jer je pronađen u svim istraženim jezicima svijeta. Također je međujezično utvrđena svojevrsna asimetričnost pristupa i odstupa koja se, između ostaloga, očituje i u tome da je učestalost pojavljivanja konsonantskih skupina, kao i raznovrsnost konsonanata koji se u njima mogu kombinirati, veća u pristupu nego u odstupu.²⁰ Usporedbe radi, 14 % istraženih jezika svijeta dopušta tri konsonanta u pristupu sloga, dok samo 9 % njih dopušta dva konsonanta u odstupu.²¹

Za međujezično prototipni slog može se reći da ima sljedeća obilježja, koja su hijerarhijski poredana i predstavljaju univerzalna načela, a u rubnijim (netipičnim) tipovima slogova neka od njih izostaju:²²

1. Jezgru čini vokal.
2. Rima se ne grana.
3. Slog ima pristup.

¹⁸ Eleanor Rosch, Carolyn B. Mervis, “Family Resemblances: Studies in the Internal Structure of Categories”, *Cognitive Psychology*, 7/4, 1975., 573–605; John R. Taylor, *Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistic Theory*, Clarendon Press, Oxford, 1995.

¹⁹ Joseph H. Greenberg, “Some Generalizations Concerning Initial and Final Consonant Clusters”, u: *Universals of Human Language. Vol. 2: Phonology*, Joseph H. Greenberg, Charles A. Ferguson, Edith A. Moravcsik, Stanford University Press, Stanford, 1978., 243–279; Juliette Blevins, “The Syllable in Phonological Theory”, u: *The Handbook of Phonological Theory*, John A. Goldsmith, Basil Blackwell, London, 1995., 206–244.

²⁰ Vidi Shelece Easterday, *Highly Complex syllable structure: A typological and diachronic study*, Language Science Press, Berlin, 2019., 4–13.

²¹ Vidi u Z. Jelaska, *Fonološki opisi*, 129–130.

²² Navedena hijerarhija preuzeta je iz Z. Jelaska, *Fonološki opisi*, 129.

4. Pristup se ne grana.
5. Odstup se ne grana.
6. Jezgra se ne grana.
7. Ako se jezgra grana, ima jednake članove.
8. Svako slogovno mjesto zauzima samo jedan član.

Vodeći se tim načelima, prethodno navedenim spoznajama te podacima iz relevantne literature o strukturi sloga u hrvatskom i turskom jeziku, u poglavlju koje slijedi nastojat će se odrediti i prikazati prototipni, tipičniji i rubniji slogovni obrasci hrvatskog i turskog jezika u riječima domaćeg porijekla, a u poglavlju nakon toga prikazat će se kako se obrasci u dvama jezicima dodatno proširuju uključivanjem riječi stranoga porijekla. Ti će slogovni obrasci poslužiti za jasniji prikaz načina na koje se u dvama jezicima kombiniraju konsonanti.

SLOGOVNI OBRASCI I KONSONANTSKE SKUPINE U RIJEČIMA DOMAĆEG PORIJEKLA

Prototipne hrvatske slogove Jelaska²³ opisuje na razini jednosložnih riječi, a kao primjere navodi riječi *dar*, *sluh*, *kraj* i *duh*, kojima ilustrira kako se u pristupu prototipnog hrvatskog sloga mogu naći do dva konsonanta, a u odstupu samo jedan. Autorica naglašava da se u odstupu prototipnog sloga skupine konsonanata ne mogu pojaviti, izuzev četiri kombinacije: *st*, *št*, *zd* i *žd* (kao primjer navodi riječi *hrast*, *most*, *mošt*, *grozd* i *dažd*). Međutim, pretragom hrvatskoga digitalnog korpusa²⁴ utvrdili smo da u hrvatskom jeziku postoji samo nekolicina riječi koje završavaju skupinama *št*, *zd* i *žd* (one koje završavaju na *st* su pak mnogo brojnije), a ako se te skupine pojavljuju unutar riječi, slogovi se rastavljaju na način da one pripadnu pristupu sloga (npr. *po-što-va-nje*, *po-zdra-vi-ti* i sl.). Stoga smatramo kako se nedvojbeno može reći da se konsonantske skupine u odstupu prototipnog hrvatskog sloga ne pojavljuju. Nadalje, Škarić²⁵ navodi da je u hrvatskome – uključujući i domaće riječi i one stranoga porijekla – samo oko 15% slogova zatvorenih te da je najzastupljeniji slog strukture KV (60%). Po zastupljenosti ga slijede slogovi strukture KKV (15,3%), V (9,6%) i KVK (9,3%), dok je

²³ Z. Jelaska, *Fonološki opisi*, 111.

²⁴ The Croatian Web Corpus (hrWaC 2.2 ReLDI).

²⁵ I. Škarić, "Fonetika", 329.

slog KVKV tek na petome mjestu (3%). Šesti po zastupljenosti je slog strukture VK (1,7%), a svi ostali tipovi imaju zastupljenost manju od 1% (uključujući i riječi stranoga porijekla). Uzimajući u obzir sve navedeno, zaključujemo da je struktura prototipnog hrvatskog sloga KV. Uključivanjem podataka o postotku zastupljenosti ostalih tipova slogova, strukturu tipičnijih hrvatskih slogova označujemo kao (K)KV(K), pri čemu zagrada naznačujemo manju zastupljenost, odnosno manju tipičnost. Time se simbolički ilustrira stupnjevitost tipičnosti unutar kategorije sloga.

Za turski jezik nismo pronašli podatke o zastupljenosti različitih vrsta struktura sloga, no u četiri rada naišli smo na sljedeće navode vezane za – kako ih autori nazivaju – “kanoničke” tipove slogova u turskome jeziku: Topbaş²⁶ i Kornfilt²⁷ kao kanonički tip turskoga sloga navode tip KV, a van der Hulst i van de Weijer²⁸ te Canalis et al.,²⁹ nešto nepreciznije, navode da je to (K)V(K). Vodeći se navedenim podacima, ali i obilježjima međujezično prototipnih slogova opisanih ranije, zaključujemo da prototipni turski slog ima, jednako kao i hrvatski, strukturu KV, dok se struktura tipičnijih slogova razlikuje od one tipičnijih slogova u hrvatskome i nešto je jednostavnija, a može se opisati kao KV(K).

Slijedom svega navedenoga, prototipni i tipičniji slogovni obrasci riječi domaćeg porijekla u hrvatskom i turskom jeziku mogu se prikazati na sljedeći način (u obrascima su riječi koje oprimjeruju različite vrste slogova poredane na način da se stupanj tipičnosti smanjuje odozgo prema dolje):

²⁶ Seyhun Topbaş, “Turkish Speech Acquisition”, u: *The International Guide to Speech Acquisition*, Sharynne McLeod, Thomson Delmar Learning, New York, 2007., 568.

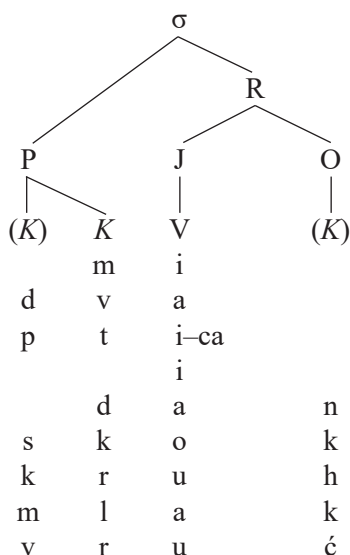
²⁷ Jaklin Kornfilt, *Turkish*, Routledge, London / New York, 2005., 497.

²⁸ Harry van der Hulst, Jeroen van de Weijer, “Topics in Turkish Phonology”, u: *Turkish Linguistics Today*, Hendrik Boeschoten, Ludo Verhoeven, Brill, Leiden, 1991., 13.

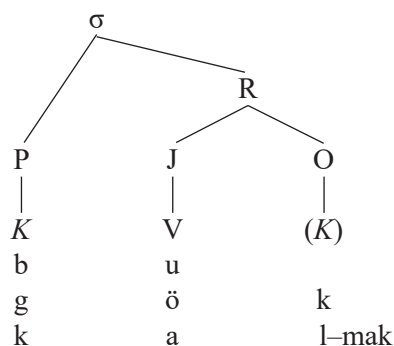
²⁹ Stefano Canalis, Semra Özdemir, Utku Türk, Ümit Can Tunçer, “The Phonological Nature of the Turkish Front Glide”, u: *Selected Essays on Turkish Linguistics: The Anadolu Meeting, Proceedings of the 20th International Conference on Turkish Linguistics*, Fatma Hülya Özcan Önder, Tuncay Karalık, Bayram Çibik, İlknur Civan Biçer, Samet Deniz, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2024., 67.

Prikaz 3. Prototipni i tipičniji slogovni obrasci hrvatskih i turskih riječi
domaćeg porijekla

hrvatski:

turski:

Obrasci pokazuju da se u hrvatskim riječima domaćeg porijekla u pristupu tipičnijih slogova mogu naći jedan ili dva konsonanta, a u odstupu jedan. U dvočlanom pristupu, ako je prvi član opstruent, načelno može uslijediti bilo koji konsonant,³⁰ a ako je zvonki labijal, slijedi bilo koji sonant.³¹ U turskome se, pak, i u pristupu i u odstupu tipičnijih slogova može naći samo jedan konsonant.

U oba se jezika u riječima domaćeg porijekla ostvaruju i slogovi složenije strukture koje ćemo prikazati obrascima za rubnije slogove.³² Što se tiče konsonantskih sljedova koji se pojavljuju u riječima u donjim obrascima, strukture rubnijih hrvatskih slogova možemo opisati kao (K)KKKV, KKKVK(K) i (K)KVKK, a strukturu rubnijih turskih slogova kao (K)VKK, iz čega je razvidno da se u riječima domaćeg porijekla mnogo složeniji konsonantski sljedovi pojavljuju u hrvatskome jeziku:

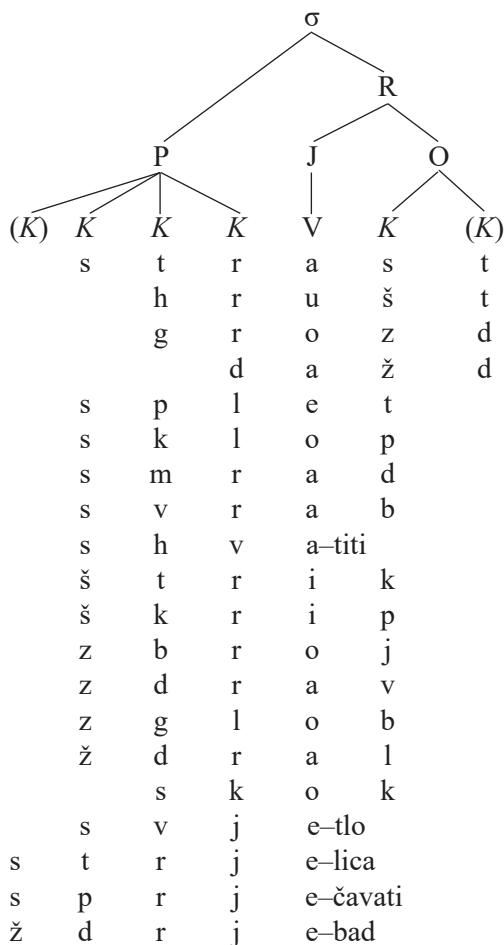
³⁰ Postoje, dakako, određena ograničenja kao npr. ograničenje po zvučnosti (npr. *zbi-
jen* vs. *spas*).

³¹ Z. Jelaska, *Fonološki opisi*, 149.

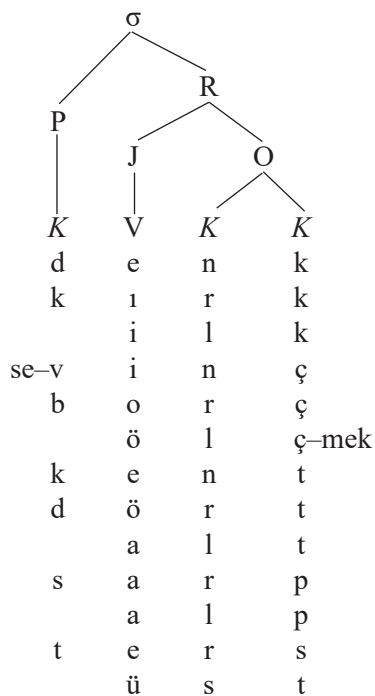
³² U Prikazu 4 primjeri riječi za hrvatski jezik preuzeti su najvećim dijelom iz Z. Jelaska, *Fonološki opisi*, 116.

Prikaz 4. Rubniji slogovni obrasci hrvatskih i turskih riječi domaćeg porijekla

hrvatski:

turski:

Turk³³ navodi da se prema broju prednukleusnih i zanukleusnih fone-
ma u jezicima teorijski može ostvariti šesnaest tipova sloga. Da bismo
prikazali koji se od njih ostvaruju u riječima domaćeg porijekla u hrvat-
skom i turskom jeziku, ovdje ćemo se poslužiti sličnim prikazom koji
donosi ta autorica i u kojemu brojke označuju broj prednukleusnih i za-
nukleusnih glasova, tj. suglasnika, a slovo V jezgru ili nukleus, odno-
sno samoglasnik. Mi ćemo brojke u našem prikazu (dolje), osim za broj
suglasnika, koristiti i za broj konsonanata u pristupu i u odstopu sloga.
Također, umjesto prikaza od šesnaest tipova sloga koristit ćemo prikaz

³³ M. Turk, *Fonologija*, 35.

U prikazima 4 i 5 uočava se da se strukture hrvatskih i turskih slogova u riječima domaćeg porijekla uvelike razlikuju u pojavi konsonantskih skupina kako u pristupu tako i u odstupu. Prikaz 5 pokazuje da se u hrvatskome ostvaruje dvanaest tipova sloga, a u turskome šest, dakle upola manje. Razlog većem broju tipova u hrvatskome upravo je veći

broj ostvarenih kombinacija konsonanata: dok se u pristupu turskih slogova ne mogu naći konsonantske skupine, u hrvatskome se u pristupu pojavljuje čak do četiri konsonanta. U odstupu, pak, u turskim slogovima pojavljuju se dvočlane konsonantske skupine, jednako kao i u hrvatskome, ali je vrsta konsonanata koji se kombiniraju u odstupu jednog i drugog jezika znatno različita, što se vidi iz Prikaza 4. Naime, u turskom su odstupu, unatoč određenim ograničenjima, moguće mnogo raznolikije kombinacije konsonanata negoli u hrvatskome.

Promotrimo najprije pristup sloga u obama jezicima. Iako se u hrvatskome ostvaruje višečlani pristup sloga, odabir konsonanata i njihov redoslijed podliježu strogim pravilima, osobito u tročlanim i četveročlanim pristupima. Iz danih se primjera vidi da se u tročlanom pristupu sloga na prvome mjestu može naći samo jedan od ova četiri sibilanta: *s*, *š*, *z*, *ž*. Ukoliko je to *s*, iza njega može doći jedan od bezvučnih opstruenata okluziva (*p*, *t*, *k*), te nosni dvousnjeni sonant *m*, usnjeni trajni sonant *v* i trajni opstruent *h*. Ako se na prvom mjestu u pristupu nalazi *š*, iza njega mogu slijediti samo bezvučni opstruenti okluzivi *t* i *k*. Iza *z* mogu uslijediti jedino zvučni opstruenti okluzivi (*b*, *d*, *g*), a iza *ž* samo zvučni opstruent okluziv *d*. Dakle, moguće kombinacije konsonanata na prva dva mjesta u tročlanom pristupu hrvatskog sloga u izvorno hrvatskim riječima jesu sljedeće: *sp*, *st*, *sk*, *sm*, *sv*, *sh*, *šk*, *št*, *zb*, *zd*, *zg* i *žd*. Na trećem se mjestu u tročlanom pristupu mogu naći jedino likvidi *l* i *r*, te poluvokal *j*. Četveročlani je pristup po odabiru i raspodjeli konsonanata još ograničeniji: na prvome je mjestu uvijek jedan od sibilanata *s*, *š*, *z*, *ž*, na drugome bilo koji opstruent (uz poštivanje ograničenja po zvučnosti) ili usnjeni sonanti *m* ili *v*, na trećemu likvid *r*, a na četvrtome isključivo poluvokal *j* (npr. *ždrjebad*).³⁴

U odstupu hrvatskog i turskog sloga skupine konsonanata moguće je kontrastirati na dva načina: (1) prema odabiru konsonanata i (2) prema njihovoj sonornosti. Prema odabiru se na prvome mjestu odstupa hrvatskog sloga pojavljuje samo jedan od četiri sibilanta: *s* i *š* te njihovi zvučni parnjaci *z* i *ž*. Na drugom se mjestu u odstupu susreće jedino okluziv *t* i njegov zvučni parnjak *d*. Prvi i drugi odsječak odstupa kombiniraju se prema kriteriju zvučnosti pa se u odstupu sloga izvorno hrvatske riječi mogu pojaviti ukupno četiri kombinacije: *st*, *št*, *zd* i *žd*. U turskome se ostvaruje veći broj kombinacija, ali je i on strogo ograničen, jednako kao i raspodjela konsonanata. Tako su na prvom mjestu u odstupu isključivo alveolarni sonanti *l* i *r* ili dentalni sonant *n*, a na drugome bezvučni

³⁴ Z. Jelaska, *Fonološki opisi*, 149–150.

opstruenti *p*, *t*, *k*, *ç* i *s*, od kojih se samo *t*, *k* i *ç* mogu kombinirati sa sva tri navedena sonanta, dok *p* dolazi u kombinaciji s *r* i *l*, a *s* samo s *r*. Osim navedenih kombinacija, u manjem je broju slučajeva moguća i kombinacija bezvučnog sibilanta *s* na prvome i bezvučnog okluziva *t* na drugome mjestu (npr. *üst*). Tako se u turskome u odstupu sloga, izuzmu li se onomatopejski izrazi,³⁵ pojavljuju sljedeće kombinacije: *nk*, *rk*, *lk*, *nç*, *rç*, *lç*, *nt*, *rt*, *lt*, *rp*, *lp*, *rs* i *st*.³⁶ Usporedimo li ih po sonornosti s hrvatskima, možemo vidjeti da je u turskome konsonant na prvome mjestu u odstupu uvijek za stupanj ili dva sonorniji od konsonanta na drugom mjestu odступа (izuzev u slučaju rijetko zastupljene kombinacije *st*), dok je u hrvatskome stupanj sonornosti oba konsonanta u odstupu isti (ako se slijedi petostupanjna ljestvica).

Prikaz 6. Razlike u stupnju sonornosti glasova u odstupu hrvatskoga i turskoga sloga

hrvatski:					turski:								
(K)	K	V	K	K	K	V	K	K	(K)	V	K	K	
	r	a	s	t		d	e	n	k	k	ı	r	k
	m	o	š	t		k	e	n	t		ö	l	ç–mek
g	r	o	z	d	se–v	i	n	ç			i	l	k
	d	a	ž	d						b	o	r	ç
										s	a	r	p
										t	e	r	s
stupanj													
sonornosti:			1	1			2	1			3	1	

Tu bismo razliku mogli sažeti dvjema formulama u kojima je simbolom K_{sn} označen sonorni konsonant, a simbolom K_s šumni konsonant, odnosno sibilant. Formula za slog s dvočlanim odstupom za hrvatski jezik bila bi $-V-K_s-K_{sn}$, a za turski $-V-K_{sn}-K_s$. Turski jezik nema višočlani pristup pa između dvaju jezika nije moguće usporediti sonornost konsonanata u nizu u pristupu, no za hrvatski se jezik može reći da je,

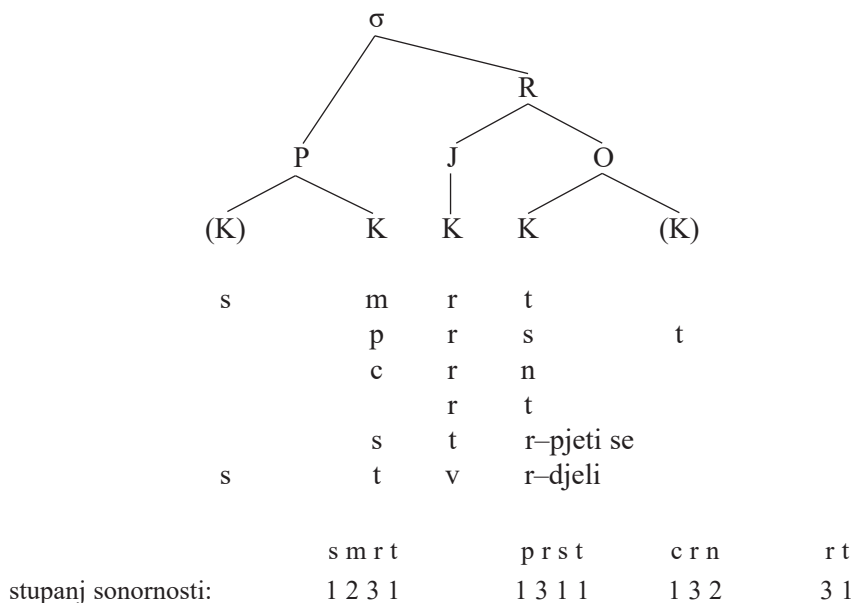
³⁵ Vidi Muharrem Ergin, *Üniversiteler için Türk dili*, Bayrak Basım/Yayın/Tanıtım, İstanbul, 2007., 129.

³⁶ Vidi npr. Muharrem Ergin, *Türk dil bilgisi*, Bayrak Basım/Yayın/Tanıtım, İstanbul, 2011., 67–68; E. Čaušević, *Gramatika*, 35–36.

iako rjeđe, i u pristupu moguć početni slijed dvaju konsonanata istog stupnja sonornosti (npr. *stup*, *ptica*, *zglob* i sl.).

U dosad razmotrenim slogovima jezgru su činili vokali koji su i univerzalno prototipni samoglasnici. Međutim, u hrvatskome, za razliku od turskoga, u riječima domaćeg porijekla jezgru sloga može činiti i konsonant *r*. U odsustvu vokala taj je sonant najsonorniji glas u slogu te preuzima samoglasničku ulogu, u kojoj se naziva samoglasničkim ili slogotvornim *r*. Slogovi sa slogotvornim *r* kao jezgrom smatraju se rubnijim hrvatskim slogovima. Kao što se vidi iz primjera riječi u Prikazu 7, slogotvorno *r* može se kao jezgra nalaziti na različitim pozicijama u konsonantskome slijedu, a mogu mu prethoditi čak tri suglasnička konsonanta.

Prikaz 7. Slogotvorno *r* u hrvatskim riječima domaćeg porijekla

Slogotvorno *r* u riječima hrvatskoga porijekla omogućuje slijed i do pet ili šest konsonanata (kao npr. u *smrvljen*, *stvrđjeli*),³⁷ čega u turskome nema ni u riječima stranoga porijekla.³⁸

Slogotvornost hrvatskoga *r* s jedne, i neslogotvornost turskoga *r* s druge strane mogle bi se dovesti u vezu s eventualnim razlikama u

³⁷ Z. Jelaska, *Fonološki opisi*, 159.

³⁸ Vidi sljedeće poglavlje.

njihovom oblikovanju i akustičkim svojstvima. Naime, prema nekim autorima³⁹ slogotvornu ulogu hrvatskome samoglasničkome *r* omogućuje treperenje prilikom oblikovanja, čime se uspijeva održati njegova napetost i jačina glasa te osigurati najveća čujnost u okolini drugih, manje čujnih konsonanata. Turski *r* je, pak, dotačnik te se odlikuje samo jednim treptajem pri oblikovanju i manjom napetošću od vibranta *r*, što mu ne omogućuje trajanje jer nakon jednog treptaja glas poprima svojstvo šumnosti i gubi na sonornosti. S druge strane, Škarić⁴⁰ ističe da se u hrvatskome samoglasnik *r* ostvaruje rjeđe s dva do tri treptaja, a češće kao /ər/,⁴¹ te da se i sonorni suglasnik *r* i vibrantni samoglasnik *r* najčešće u hrvatskom ostvaruju samo jednim prekidom. Uzme li se u obzir navedeno, razlika u načinu oblikovanja hrvatskoga i turskoga *r* i nije toliko velika, no je li presudna za (ne)slogotvornu ulogu tih glasova u hrvatskome i turskome pitanje je koje bi trebalo dodatno istražiti. Postoji i mogućnost da se neslogotvornost turskoga *r* samo uklapa u opći eufonični karakter turskoga jezika koji se opire konsonantskim skupinama.

Iz dosadašnje analize moguće je utvrditi nekoliko glavnih razlika po pitanju konsonantskih skupina unutar hrvatskog i turskog sloga u riječima domaćeg porijekla, a te su razlike prikazane u Tablici 2.

Tablica 2. Razlike između hrvatskog i turskog sloga u riječima domaćeg porijekla s obzirom na konsonantske skupine

		<i>hrvatski</i>	<i>turski</i>
<i>opća svojstva</i>	tolerancija na konsonantske skupine	visoka	niska
	slijed konsonanata istog stupnja sonornosti	da	ne
<i>prototipni slog</i>	pojava konsonantskih skupina	ne	ne
	struktura	KV	KV

³⁹ I. Škarić, "Fonetika", 192; Juraj Bakran, *Model vremenske organizacije hrvatskoga standardnog govora*, doktorski rad, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 1984., 89–91; Vesna Zečević, "Fonetika i fonologija", u: *Hrvatska gramatika*, Eugenija Barić i sur., Školska knjiga, Zagreb, 2003., 49; Ž. Muljačić, *Opća fonologija*, 123.

⁴⁰ I. Škarić, "Fonetika", 144.

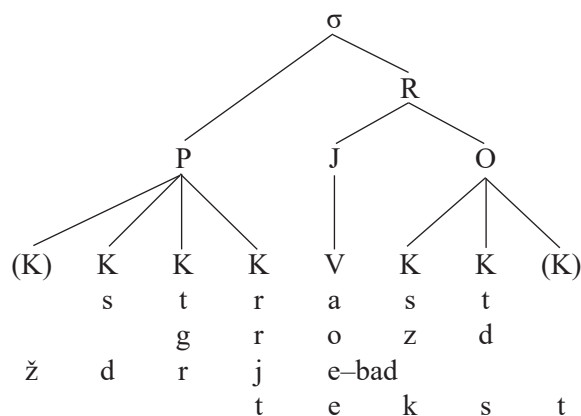
⁴¹ O glasu ə i slogotvornim konsonantima bit će više riječi u idućem poglavlju.

		<i>hrvatski</i>	<i>turski</i>
<i>tipičniji slogovi</i>	pojava konsonantskih skupina	da, u pristupu (do 2 konsonanta)	ne
	struktura	(K)KV(K)	KV(K)
<i>rubniji slogovi</i>	pristup sloga	do 4 konsonanta	nema konsonantskih skupina
	odstup sloga	ograničeno dvočlani: <i>s/š+t</i> <i>z/ž+d</i>	dvočlani: <i>n/l/r + p/t/k/ç/s</i>
	slogotvorni konsonanti	da (<i>r</i>), što omogućuje pojavu do šest konsonanata u slijedu	ne
	struktura	(K)KKKV KKKV(K) (K)KVKK (K)KK(K) – sa slogotvornim <i>r</i>	(K)VKK

SLOGOVNI OBRASCI I KONSONANTSKE SKUPINE S UKLJUČENIM RIJEČIMA STRANOG PORIJEKLA

Skupine konsonanata u kojima izbor ili redosljed elemenata odudara-ju od opisanih u prethodnom poglavlju mogu poslužiti kao kriterij za prepoznavanje stranih riječi. Tako će, primjerice, u hrvatskome riječ sa strukturom sloga koji u odstupu ima dva ili tri konsonanta biti prepoznata kao strana riječ jer hrvatski slog nema konsonantskih skupina u odstupu (izuzev *s/š+t* i *z/ž+d* u rubnijim tipovima). Dakle, riječi koje u odstupu imaju dvočlane konsonantske skupine drugačije od opisanih *st*, *št*, *zd*, *žd*, kao što su *keks*, *lift*, *kiosk*, *kamp*, *dirigent*, *park*, *konflikt*, *princ*, *njtn*, *bicikl*, bit će prepoznate kao riječi stranoga porijekla, jednako kao i sve one s tročlanim odstupom, poput *larinks*, *tekst*, *punkt*, *ekscerpt*, *ansambl*. U odnosu na slogove riječi domaćeg porijekla, u hrvatskome se uključivanjem riječi stranoga porijekla ne mijenja bitno mogući broj konsonanata u slijedu unutar padina sloga: jedino se u odstupu taj broj povećava za jedno mjesto. Dakle, u hrvatskome se – kada se uključe riječi i domaćeg i stranog porijekla – i u pristupu i u odstupu sloga može naći povećati broj konsonanata: u pristupu do četiri, a u odstupu do tri, što je ilustrirano u Prikazu 8.

Prikaz 8. Hrvatski slogovni obrazac s uključenim riječima
domaćeg i stranog porijekla

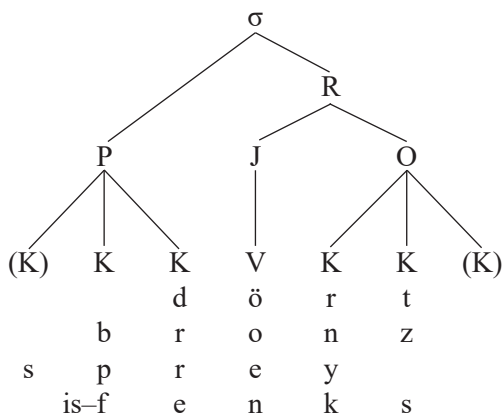
U turskome se, pak, riječi stranoga porijekla prepoznaju i po višečlanom pristupu (npr. *trafik, kredi, bravo, blok, grev, tren, spor, stüdyo, klinik*) i po višečlanom odstupu čiji sastav odudara od već opisanih skupina *nk, rk, lk, nç, rç, lç, nt, rt, lt, rp, lp, rs* i *st* (npr. *frekans, bronz, branş, nüans, spazm, aşk, zevk, taht, gasp, mest*), a posebice po tročlanom pristupu ili odstupu, koji su u turskome vrlo rijetki (npr. *strateji, sprej, kontrbas, isfenks, tekst*).

Iako je u turskome mnogo posuđenica iz europskih jezika, zbog povijesnih, civilizacijskih i kulturnih veza i tekovina mnogo je više onih arapskog i perzijskog porijekla. Velik se dio njih više ni ne osjeća stranim zbog njihove duge prisutnosti i duboke ukorijenjenosti u jeziku, no moguće je da tome pridonosi i činjenica što u riječima preuzetima iz arapskog i perzijskog jezika ne postoje inicijalne konsonantske skupine,⁴² što je svojstveno i riječima turskog porijekla. Stoga se u turskome riječi s konsonantskim skupinama u inicijalnoj poziciji mogu prepoznati kao riječi preuzete iz europskih jezika.

Kada se uključe riječi stranoga porijekla, u turskom se jeziku moguć broj konsonanata u slijedu unutar padina sloga bitno mijenja u odnosu na slogove riječi domaćeg porijekla: pristup se proširuje za dva, a odstup za jedno mjesto, što znači da se i u pristupu i u odstupu sloga može naći do tri konsonanta u slijedu:

⁴² E. Čaušević, *Gramatika*, 36.

Prikaz 9. Turski slogovni obrazac s uključenim riječima
domaćeg i stranog porijekla

Iako se u turskome konsonantske skupine u riječima stranoga porijekla toleriraju, u određenom se broju slučajeva one razbijaju predmetanjem ili umetanjem visokih vokala,⁴³ uglavnom u skladu s načelom vokalne harmonije.⁴⁴

Prikaz 10. Razbijanje konsonantskih skupina u riječima stranoga porijekla

<i>is</i> -tasyon (< station)	<i>va</i> -kır (< wāḳf)
Ü <i>s</i> -küp (< Skopje)	<i>e</i> -mır (< 'amr)
<i>is</i> -kelet (< squelette)	ş <i>e</i> -hır (< şahr)
<i>is</i> -patula (< spatule)	hü- <i>zün</i> (< ḥuzn)
İ <i>z</i> -mır (< Smyrna)	ha- <i>pıs</i> (< ḥabs)

U lijevom su stupcu Prikaza 10 riječi europskoga porijekla i moguće je opaziti da se nekadašnja (a sada razbijena) inicijalna konsonantska skupina sastojala od sibilanta *s* iza kojega obično slijede bezvučni okluzivi *t*, *k* ili *p* (rijetko *l*, *m*, *f* i *v*, npr. *isfenks*, *İsveç*, *İzmir*). Takve su se konsonantske skupine u turskome razbile predmetanjem takozvanih

⁴³ Vidi npr. Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011., 54–55; M. Ergin, *Türk*, 67.

⁴⁴ Načelo vokalne harmonije odražava se u strogoj i usklađenoj raspodjeli vokala u riječima, kako u korijenu ili osnovi riječi, tako i u tvorbenim i flektivnim sufiksima. Načelo ima dva aspekta: (1) palato-velarni i (2) labijalni (za više vidi npr. E. Čaušević, *Gramatika*, 28–33).

protetičkih vokala “klase *i*” (visoki vokali),⁴⁵ a pretpostavlja se da su takva fonološka rješenja nastala pod utjecajem arapskih masdara ili glagolskih imenica koje započinju skupinom *isti*– (npr. *istisna*, *istihbar*, *istismar*, *istifa*). Naime, u turskome su se masdari udomaćili mnogo ranije nego riječi europskog porijekla i mnogo se koriste te su “navikle uho na takav izgovor”.⁴⁶

U desnom stupcu Prikaza 10 nalaze se riječi arapskog i perzijskog porijekla čije su se konsonantske skupine koje se u turskome nisu mogle tolerirati također razbile visokim vokalima. Usporede li se te riječi s onima u kojima se konsonantske skupine u odstupu toleriraju, a koje su također preuzete iz arapskog i perzijskog jezika (poput već ranije navedenih *mest*, *aşk*, *zevk*, *taht*, *gasp*), može se ustanoviti po kojem su se kriteriju jedne skupine tolerirale, a druge ne. No da bi se ukazalo na taj kriterij, potrebno je uvesti alternativnu ljestvicu sonornosti od šest stupnjeva u kojoj su opstruenti razdvojeni na okluzive i afrikate s jedne, te frikative s druge strane:

Tablica 3. Šestostupanjska ljestvica sonornosti za turski jezik

stupanj sonornosti		
1	okluzivi i afrikate	p t k ç ğ b d g c
2	frikativi	s ş f h z j
3	nosni i usneni sonanti	m n v
4	likvidi	l r
5	poluvokal	y
6	vokali	i ü e ö a o ı u

Uz pomoć te alternativne ljestvice može se uočiti da su se preuzimanjem u turski jezik razbijale skupine u kojima se sonorniji konsonant našao iza manje sonornoga, čime se krši opći princip sonornosti (poput *vakıf*, *emir*, *şehir*, *hapis*, *hüzün*). S druge strane, tolerirale su se one skupine u kojima slijed konsonanata ne krši taj princip (poput *mest*, *aşk*, *zevk*, *taht*, *gasp*).

Pojava razbijanja konsonantskih skupina visokim vokalom nekada je zahvaćala inicijalne (rjeđe i finalne) konsonantske skupine i u riječima

⁴⁵ H. van der Hulst, J. van de Weijer, “Topics”, 14.

⁴⁶ Jean Deny, *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları: Türkiye Türkçesi* (u prijevodu Oytuna Şahina), Türk Dil Kurumu, Ankara, 2000., 93. (Prijevod navoda s turskoga na hrvatski je autoričin.)

europskog porijekla, te je norma donedavno tolerirala dublete poput *tren* i *tiren*, *spor* i *sipor*, *grup* i *gurup*, *fren* i *firen*, *film* i *filim*,⁴⁷ no današnji pravopisi propisuju oblike bez interkalarnih vokala.⁴⁸ Ipak, zbog nesvi-knutosti artikulacijskog aparata turskih govornika na konsonantske sku-pine, pri izgovoru se takvih riječi (prema nekim autorima naročito kod prosječno ili manje obrazovanih govornika⁴⁹) čuje više ili manje osla-bljeni interkalar klase *i*.⁵⁰

Kao bitna razlika između hrvatskog i turskog jezika po pitanju konso-nantskih skupina u riječima stranoga porijekla može se istaknuti i ta da u hrvatskome sonanti *l*, *n* i *lj* (vrlo rijetko i *m*) mogu u određenim sluča-jevima imati slogotvornu ulogu.⁵¹ Ta se pojava ostvaruje u riječima koje sadrže hrvatskome slogu nesvojtvene konsonantske skupine u kojima navedeni sonanti imaju najveći stupanj sonornosti u odnosu na okolne glasove, na temelju čega i dobivaju slogotvornu ulogu. Primjeri za to su u Prikazu 11, gdje je navedeno nekoliko takvih riječi, ispod kojih je brojem označen stupanj sonornosti svakoga glasa prema petostupanjskoj ljestvici.⁵²

Prikaz 11. Stupnjevi sonornosti glasova u riječima hrvatskoga jezika u kojima konsonanti *l*, *n* i *lj* imaju slogotvornu ulogu

b i c i k l	n j u t n	K r e m lj
1 5 1 5 1 3	2 5 1 2	1 3 5 2 3

U turskome jeziku u domaćim riječima slogotvornih konsonanata nema. Međutim, s riječima stranog porijekla slučaj je, čini se, nešto slo-ženiji, na što upućuju riječi poput *kontrbas* i *psikiyatr* ili riječ koja za-vršava na *-zm*, kao što su *spazm*, *dadaizm*, *faşizm*, *hümanizm*. Ako se

⁴⁷ J. Deny, *Türk Dili*, 90–92.

⁴⁸ *Yazım Kılavuzu*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2023., 25.

⁴⁹ Güney Gönenç, “Unique Decipherability of Codes With Constraints With Application to Syllabification of Turkish Words”, u: *COLING 1973: Computational and Mathematical Linguistics: Proceedings of the 5th Conference on Computational Linguistics - Volume 1*, Antonio Zampolli, Nicoletta Calzolari, Association for Computational Linguistics, 1973., 189.

⁵⁰ Vidi J. Kornfilt, *Turkish*, 493.

⁵¹ Z. Jelaska, *Fonološki opisi*, 186. Od navedenih je sonanata pojava *l* kao samo-glasnika najčešća (*spektakl*, *debakl*, *monokl*, *džentlmen*, *titl*, *triangl*, *singl*), dok je učestalost *n* i *lj* mnogo rjeđa.

⁵² Za obilježja sonornosti glasova istih riječi prema jedanaestostupanjskoj ljestvici vidi Z. Jelaska, *Fonološki opisi*, 135.

slijedi opći princip sonornosti, sonanti *r* i *m* u navedenim bi riječima trebali biti slogotvorni kao najsonorniji glasovi u okruženju te se po svojoj ulozi i poziciji ne bi trebali razlikovati u odnosu na slogotvorne *l*, *n* i *lj* u hrvatskom jeziku:

Prikaz 12. Stupnjevi sonornosti glasova u riječima turskoga jezika u kojima sonanti *r* i *m* mogu imati slogotvornu ulogu

k o n t r b a s	p s i k i y a t r	f a ş i z m
1 5 2 1 3 1 5 1	1 1 5 1 5 4 5 1 3	1 5 1 5 1 2

Takve se riječi u pisanom obliku pojavljuju bez interkalarnog vokala (između *t* i *r* u prva dva, i *z* i *m* u trećem slučaju), ali se on u izgovoru ipak oslabljeno čuje (*kont^rrbas*, *psikiya^tr*, *faşiz^m*). Postavlja se pitanje na koji bi se način te riječi pravilno rastavile na slogove.⁵³ Ako bi se slijedio opći princip sonornosti, *kontrbas* i *faşizm* bi trebale biti trosložne (*kon–tr–bas*, *fa–şı–zm*), a *psikiyatr* četverosložna (*psi–ki–ya–tr*), pri čemu bi glasovi *r* i *m* u njima bili slogotvorni. Međutim, pretraživanjem dostupne literature nismo naišli na pravila o slogovanju sličnih posuđenica u turskom jeziku te ne možemo pouzdano tvrditi da bi takav način slogovanja bio valjan. Jedini podatak vezan uz to pitanje pronašli smo u radu autora Gönenç,⁵⁴ koji navodeći dvanaest mogućih tipova sloga u turskom jeziku navodi i tip sloga s tri konsonanta u odstupu, a kao primjer daje upravo riječ *kontrbas*, koju rastavlja na slogove ovako: *kontr–bas*. O riječima koje završavaju na *–zm* u dostupnoj literaturi nismo pronašli potvrdu o načinu slogovanja, no po analogiji s riječju *kontrbas*, i one bi se trebale slogovati tako da finalna skupina *–zm* ne sačinjava zaseban slog u kojemu bi *m* bio jezgra, već da čini dvočlani odstup sloga (npr. *fa–şizm*).⁵⁵

Ovoj bi se problematici moglo pristupiti iz perspektive pitanja koje se u hrvatskome jeziku postavlja o tome jesu li tzv. slogotvorni konsonanti uistinu samoglasnici ili se uz njih pojavljuje prateći vokal *ə*. Već su u uvodnim poglavljima ovoga rada spomenuti navodi Škarića,⁵⁶ koji na-

⁵³ O pravilima slogovanja u turskome jeziku vidi npr. J. Kornfilt, *Turkish*, 496; A. Göksel, C. Kerslake, *Turkish*, XXIV; M. Ergin, “Türk”, 102.

⁵⁴ G. Gönenç, “Unique”, 189.

⁵⁵ Ovu smo pretpostavku provjerili s lingvistički obrazovanim izvornim govornikom turskoga jezika koji je potvrdio takav način podjele na slogove, ali i postojanje interkalarnog vokala u izgovoru.

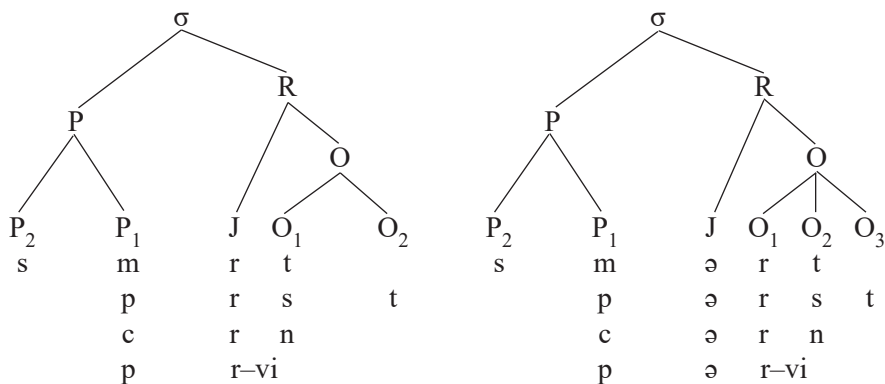
⁵⁶ I. Škarić, “Fonetika”, 144.

pominje da se dugi vibrantni samoglasnik *r* ostvaruje rjeđe s dva do tri treptaja nego kao /ər/, te da se i zvonki suglasnik *r* i vibrantni samoglasnik *r* najčešće u hrvatskom ostvaruju samo jednim prekidom. Pitanje je, dakle, čini li vibrant *r* jezgru sloga u riječima kao što su *smrt*, *prst*, *crn* ili *prvi* ako je izgovor opušten, ili je u tom slučaju jezgra sloga nefonemski vokal ə? Naime, u napetom izgovoru vibrant *r* oblikuje se većim brojem treptaja koji mu omogućuju trajanje i jačinu, te time i sonornost, dok je pri opuštenom izgovoru, smanjenjem broja treptaja do jednoga, sonornost oslabljena. Slogovnim bismo obrascem to mogli prikazati ovako:

Prikaz 13. Slogovni obrasci riječi s napetim i opuštenim izgovorom sonanta *r*

Napeti izgovor (više treptaja):

Opušteni izgovor (1 treptaj):

Tumačenje glasa *r* kakvo je prikazano u obrascu opuštenog izgovora znatno bi narušilo strukturu slogovnog obrasca riječi domaćeg porijekla u hrvatskome jeziku jer bi se odstup povećao za jedno mjesto. Međutim, princip sonornosti ne bi bio narušen jer bi sonornost i dalje bila u opadanju od jezgre prema kraju odstupa. Osim narušavanja strukture slogovnog obrasca za riječi domaćeg porijekla još je jedna činjenica prijetna u obrascu opuštenog izgovora, a to je pojava glasa ə, koji u hrvatskom fonološkom sustavu ne postoji, ali postoji u jeziku kao nefonemski ili prozodijski, odnosno pridodani ili protetički glas. Ovdje je potrebno podsjetiti na dvije stvari: 1) postoje izgovorna razina i pravopisna razina koje se u određenom broju slučajeva ne preklapaju jer hrvatski pravopis nije u potpunosti fonološki, 2) slog je izgovorna i slušna, odnosno opažajna jedinica, a opažaj znatno ovisi o fonološkoj svijesti koju govornici imaju o glasovima. Naime, govornici posjeduju umna spremišta

u kojima su pohranjene postojeće jedinice njihova jezika, te će se u jeziku fonetski iste jedinice opaziti kao različite (npr. glas *č* i skupina *dč* u *počiniti* i *podčiniti*), a fonetski različite kao iste (npr. fonem *n* u *Ana* i *Anka*). U tom smislu, govornici neće opaziti glasove koji ne postoje u njihovom jeziku jer im oni, iako se realno ostvaruju, razlikovno nisu bitni.⁵⁷ Takav je i glas *ə*: s obzirom na to da ga nema u fonološkom sustavu hrvatskog jezika, on možda ne postoji u svjesnom izgovornom i slušnom opažaju hrvatskih govornika, ali je nepobitno fonetski prisutan, osobito u riječima stranog porijekla koje završavaju na *l*, kao što su npr. *bicikl*, *titl* ili *debakl* (/bi-ci-kəl/, /ti-təl/, /de-ba-kəl/).

Pitanje slogovanja u navedenim slučajevima i u hrvatskom i u turskom jeziku može se riješiti kroz dvostruki pristup slogu: kao (1) fonetskoj jedinici, i kao (2) fonološkoj jedinici, a takvu interpretaciju sloga detaljnije izlaže Turk.⁵⁸ Uz interpretacije sloga kao fonetske i sloga kao fonološke jedinice postoje i dvije vrste slogovanja: fonetsko i fonološko. Fonetsko se temelji na ljestvici sonornosti, a fonološko na kontrastu vokal – konsonant i određuje slog kao funkcionalnu jedinicu. Takve su interpretacije sloga bitne za razumijevanje slogovne strukture posuđenica u hrvatskom i turskom jeziku jer omogućuju tumačenje slogovanja riječi s konsonantskim skupinama nesvojstvenim fonološkim strukturama dvaju jezika. Naime, u tipičnim se strukturama sloga u oba jezika sonanti grupiraju uz jezgru sloga, dok se u posuđenicama pojavljuju tzv. nepodesni skupovi konsonanata u kojima sonant dolazi iza opstruenta, čime se narušava ravnoteža rasta i pada sonornosti. Turk⁵⁹ navodi da se u takvih skupova javlja “bočna slogotvornost”, što je način da se nepodesan suglasnički skup pretvori u podesan. U slogovima s tipičnim konsonantskim skupinama za određeni jezik granice se fonetskog i fonološkog sloga preklapaju, ali to se ne događa i u pozicijama s netipičnim (nepodesnim) skupinama. Tako je na primjer riječ *bicikl* s fonološkog gledišta dvosložna (*bi-cikl*), a s fonetskoga trosložna (*bi-ci-kl* ili /bi-ci-kəl/). Bočni je slog, dakle, prema takvom tumačenju fonetski slog, a slogotvornost sonornih konsonanata pozicijski je uvjetovana. I Škarić⁶⁰

⁵⁷ Vidi npr. Z. Jelaska, *Fonološki opisi*, 11–13, 62–66; Josip Užarević, “O hrvatskome slogu, slogovanju i slogovniku (Kratak uvod u slogoslovlje)”, u: *Šareni filološki stručak: Zbornik u čast profesorici Željki Fink Arsovske*, Branka Barčot, Anita Hrnjak, FF Press, Zagreb, 2023., 281.

⁵⁸ M. Turk, *Fonologija*, 34, 42–44.

⁵⁹ M. Turk, *Fonologija*, 42.

⁶⁰ I. Škarić, “Fonetika”, 332.

ističe kako je npr. riječ *bicikl* moguće izgovoriti ili trosložno ili dvosložno s frikativnim /l/, pri čemu pak dolazi do pada sonornosti toga glasa.

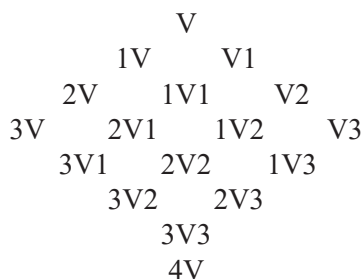
Vratimo li se sada na turski jezik, ista rješenja možemo primijeniti i na riječi poput *kontrbas* ili *faşizm*. Prema fonetskom bi slogovanju te riječi bile trosložne (*kon-tʻr-bas*, *fa-şı-zʻm*), a prema fonološkome dvosložne (*kontr-bas*, *fa-şizm*). Međutim, za razliku od hrvatskoga, u turskome se umjesto nefonemskog glasa kao prateći glasovi pojavljuju visoki vokali koji postoje u fonološkom sustavu turskog jezika, te o njima zasigurno postoji i opažajna svijest. To je vjerojatno i razlog donekdavnome postojanju dubleta poput već navedenih (npr. *tren* / *tiren*, *grup* / *gurup*, *film* / *filim*), što je pojava vrlo slična nekadašnjoj pojavi interpoliranja takozvanog "sekundarnog *a*" u hrvatskome jeziku u riječima stranoga porijekla (npr. *projekat*, *subjekat*, *akcenat* i sl). U turskome u riječima arapskog i perzijskog porijekla interkalarni su se vokali zadržali do danas u finalnim skupinama (kao u riječima *vakıf* ili *şehir*⁶¹), no u riječima europskoga porijekla kasnije su u pravopisnoj normi uklonjeni (*tren*, *grup*, *film*). I riječi poput *kontrbas* i *faşizm* – u kojima se konsonantske skupine pak nalaze u medijalnoj i finalnoj poziciji – riječi su europskog porijekla, u turski jezik relativno kasnije preuzete, te ni u njima ne nalazimo visoki vokal na pravopisnoj razini iako na izgovornoj i slušnoj razini postoji. Moguće je pretpostaviti da je u riječima europskog porijekla, kako u pristupu tako i u odstopu sloga, prevladala tendencija bilježenja riječi u obliku što bližem njihovoj izvornoj formi.

Iz dosadašnje analize slogovnih struktura riječi stranoga porijekla u dvama jezicima može se istaknuti da se uključivanjem tih riječi struktura slogovnog obrasca u hrvatskome po pitanju broja članova u konsonantskim skupinama ne mijenja značajno jer su hrvatskome slogu već u domaćim riječima svojstvene konsonantske skupine, naročito u pristupu. U turskome je, pak, moguće uočiti velike razlike, posebno u pristupu, koji u stranim riječima može biti čak i tročlan, što ga znatno razlikuje od pristupa u izvorno turskim riječima koji je jednočlan. Prikaz tipova slogova i konsonantskih skupina u hrvatskom i turskom jeziku s uključenim riječima stranoga porijekla može se sažeti već ranije korištenim prikazom, u kojemu je brojkama označen broj konsonanata u pristupu i odstopu, a slovom V jezgra ili nukleus sloga:

⁶¹ Slično kao što se u hrvatskome u pojedinim riječima zadržalo sekundarno *a* (npr. *teatar* ili *franak*).

Prikaz 14. Mogući tipovi sloga s obzirom na prednukleusni i zanukleusni broj konsonanata u hrvatskom i turskom jeziku s uključenim riječima domaćeg i stranog porijekla

Mogućih 17 tipova sloga utvrđenih u jezicima svijeta:

Tipovi sloga ostvareni u hrvatskome:

Tipovi sloga ostvareni u turskome:

		V						V		
		1V		V1				1V		V1
		2V		1V1		V2		2V		1V1
3V		2V1		1V2	–		3V	2V1		1V2
	3V1		2V2	1V3				3V1		2V2
		3V2		2V3					–	–
		–							–	
		4V							–	
		a							o	
	mi		on					bu		at
	dva	dar	akt					psi(–kiyatr)	gök	alt
stru(–ja)	stup	mošt	–					stra(–teji) grup	dört	–
	splav	grozd	tekst					sprey–	prens	(is–)fenks
	strast	(in–)stinkt						–	–	
	–							–		
	ždrje(–bad)							–		

Iz prikaza je razvidno da je broj tipova sloga koji se ostvaruju u hrvatskom jeziku petnaest, što je povećanje za samo tri u odnosu na broj tipova u riječima domaćega porijekla. U turskome se jeziku pak uključivanjem riječi stranog porijekla ostvaruje dvanaest tipova sloga, čime se broj mogućih tipova udvostručio u odnosu na onaj koji se ostvaruje u riječima domaćega porijekla.

ZAKLJUČAK

Zaključno se može reći da se osnovna razlika između dvaju jezika očituje u visokoj toleranciji konsonantskih skupina u hrvatskome i vrlo niskoj u turskome jeziku, što je posebno izraženo u pristupu sloga riječi domaćega porijekla: u hrvatskome u njima može stajati i do 4 konsonanta u slijedu, a u turskome samo jedan. Hrvatski, prema tome, spada u malobrojne jezike s više od dva člana u pristupu sloga jer, kako je navedeno u uvodnim poglavljima, samo 14 % istraženih jezika svijeta dopušta tri konsonanta u pristupu. Zanimljivo je istaknuti to da, unatoč kompleksnim skupinama u pristupu riječi domaćeg porijekla, hrvatski ne dopušta višočlani odstup (izuzev četiri vrlo ograničene kombinacije dvočlanog odstupa). S druge strane, turski jezik, unatoč činjenici što ne dopušta konsonantske skupine u pristupu i što je općenito vrlo restriktivan po pitanju konsonantskih sljedova, spada u samo 9 % jezika svijeta koji dopuštaju dva konsonanta u odstup.

Tolerancija prema konsonantskim skupinama u hrvatskome omogućuje ostvarivanje većeg broja tipova sloga u odnosu na turski jezik, što je posebno izraženo u riječima domaćeg porijekla: dok se u hrvatskome jeziku u njima ostvaruje dvanaest tipova, u turskome se ostvaruje tek šest. I uključivanjem riječi stranoga porijekla broj tipova sloga u hrvatskome je veći (petnaest) od broja tipova u turskome (dvanaest).

Iz različitog stupnja tolerancije prema konsonantskim skupinama u dvama jezicima proizlazi i razlika u prihvaćanju osebnih konsonantskih skupina koje u jezik ulaze importacijom riječi iz drugih jezika. Turski po tom pitanju pokazuje tendenciju razbijanja konsonantskih skupina predmetanjem ili umetanjem visokih vokala, dok hrvatski, iako mu nije svojstven višočlani odstup, ne intervenira mnogo u prilagodbi riječi s višočlanim odstupom. Ipak, na fonetskoj razini u oba je jezika zamjetno umetanje protetičkih vokala, s razlikom da u hrvatskome ulogu takvog vokala ima nefonemski glas *a* (šva) i ostvaruje se uz slogotvorne konsonante, dok se u turskome u toj ulozi, čak i u skupinama u kojima nije narušen opći princip sonornosti, pojavljuju visoki vokali koji su "punopravni" članovi fonološkog sustava.

Još jedna bitna razlika između dvaju jezika jest slogotvornost konsonanata. U hrvatskome je slogotvornih konsonanata nekoliko, a od njih se najviše ističe *r*, koji omogućuje formiranje vrlo složenih konsonantskih sljedova – čak do 6 konsonanta u nizu (na nadslogovnoj razini), čega u turskome nema. Za slogotvornost turskoga *r* ili nekih drugih sonornih

konsonanata nismo pronašli potvrdu u turkološkoj jezikoslovnoj literaturi, no u budućim istraživanjima mogla bi se preispitati slogotvornost konsonanata *r* i *m* u riječima stranoga porijekla uzimajući u obzir opći princip sonornosti i mogućnost sagledavanja sloga kroz dva pristupa: fonološki i fonetski. Također, pitanje koje bi trebalo pomnije istražiti jest počiva li razlika u slogotvornosti *r* između dvaju jezika na različitim artikulacijskim i akustičkim svojstvima vibranta *r* i dotačnika *r*, ili razlog leži u općim obilježjima fonološke strukture dvaju jezika.

POPIS TABLICA I PRIKAZA (REDOM KOJIM SE POJAVLJUJU U RADU)

Tablica 1. Petostupanjska ljestvica sonornosti za hrvatski i turski jezik

Prikaz 1. Primjeri struktura slogovnih obrazaca

Prikaz 2. Slogovni obrasci za prikaz konsonantskih skupina

Prikaz 3. Prototipni i tipičniji slogovni obrasci hrvatskih i turskih riječi domaćeg porijekla

Prikaz 4. Rubniji slogovni obrasci hrvatskih i turskih riječi domaćeg porijekla

Prikaz 5. Mogući tipovi sloga s obzirom na prednukleusni i zanukleusni broj konsonanata u hrvatskim i turskim riječima domaćeg porijekla

Prikaz 6. Razlike u stupnju sonornosti glasova u odstupu hrvatskoga i turskoga sloga

Prikaz 7. Slogotvorno *r* u hrvatskim riječima domaćeg porijekla

Tablica 2. Razlike između hrvatskog i turskog sloga u riječima domaćeg porijekla s obzirom na konsonantske skupine

Prikaz 8. Hrvatski slogovni obrazac s uključenim riječima domaćeg i stranog porijekla

Prikaz 9. Turski slogovni obrazac s uključenim riječima domaćeg i stranog porijekla

Prikaz 10. Razbijanje konsonantskih skupina u riječima domaćeg i stranog porijekla

Tablica 3. Šestostupanjska ljestvica sonornosti za turski jezik

Prikaz 11. Stupnjevi sonornosti glasova u riječima hrvatskoga jezika u kojima konsonanti *l*, *n* i *lj* imaju slogotvornu ulogu

Prikaz 12. Stupnjevi sonornosti glasova u riječima turskoga jezika u kojima sonanti *r* i *m* mogu imati slogotvornu ulogu

Prikaz 13. Slogovni obrasci riječi s napetim i opuštenim izgovorom sonanta *r*

Prikaz 14. Mogući tipovi sloga s obzirom na prednukleusni i zanukleusni broj konsonanata u hrvatskom i turskom jeziku s uključenim riječima domaćeg i stranog porijekla

BIBLIOGRAFIJA / BIBLIOGRAPHY

LITERATURA / REFERENCES

- Babić, Zrinka, "Slogovna struktura hrvatskog književnog jezika", *Jezik*, 36/3, 1989., 65–71, preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/207679> (Pristupljeno: 28. 6. 2025.)
- Bakran, Juraj, *Model vremenske organizacije hrvatskoga standardnog govora*, doktorski rad, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 1984.
- Banguoğlu, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- Blevins, Juliette, "The Syllable in Phonological Theory", u: *The Handbook of Phonological Theory*, John A. Goldsmith, Basil Blackwell, London, 1995., 206–244.
- Canalis, Stefano; Özdemir, Semra; Türk, Utku; Tunçer, Ümit Can, "The Phonological Nature of the Turkish Front Glide", u: *Selected Essays on Turkish Linguistics: The Anadolu Meeting, Proceedings of the 20th International Conference on Turkish Linguistics*, Fatma Hülya Özcan Önder, Tuncay Karalık, Bayram Çibik, İlknur Civan Biçer, Samet Deniz, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2024., 61–75. https://www.researgchgate.net/publication/380482943_The_phonological_nature_of_the_Turkish_front_glide (Pristupljeno: 28. 6. 2025.)
- Clements, George N., "The Role of the Sonority Cycle in Core Syllabification", u: *Papers in Laboratory Phonology I: Between the Grammar and the Physics of Speech*, John Kingston, Mary E. Beckman, Cambridge University Press, Cambridge, 1990., 283–333.
- Čaušević, Ekrem, *Gramatika suvremenoga turskog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1996.
- Deny, Jean, *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları: Türkiye Türkçesi* (u prijevodu Oytuna Şahina), Türk Dil Kurumu, Ankara, 2000.
- Easterday, Shelece, *Highly Complex syllable structure: A typological and diachronic study*, Language Science Press, Berlin, 2019. <https://library.oapen.org/bitstream/id/50b178ff-7a27-43db-9bf7-b71664949b65/1006730.pdf> (Pristupljeno: 28. 6. 2025.)

- Ergin, Muharrem, *Üniversiteler için Türk dili*, Bayrak Basım/Yayın/Tanıtım, İstanbul, 2007.
- Ergin, Muharrem, *Türk dil bilgisi*, Bayrak Basım/Yayın/Tanıtım, İstanbul, 2011.
- François, Alexandre, "Phonotactics and the Prestopped Velar Lateral of Hiw: Resolving the Ambiguity of a Complex Segment", *Phonology*, 27/3, Cambridge, 2010., 393–434. <https://www.jstor.org/stable/40985398> (Pristupljeno: 28. 6. 2025.)
- Göksel, Aslı; Kerslake, Celia, *Turkish. A Comprehensive Grammar*, Routledge, London / New York, 2005.
- Goldsmith, John A., "An Overview of Autosegmental Phonology", *Linguistic Analysis*, 2/1, 1976., 23–68.
- Gönenç, Güney, "Unique Decipherability of Codes With Constraints With Application to Syllabification of Turkish Words", u: *COLING 1973: Computational and Mathematical Linguistics: Proceedings of the 5th Conference on Computational Linguistics – Volume 1*, Antonio Zampolli, Nicoletta Calzolari, Association for Computational Linguistics, 1973., 183–194. <https://aclanthology.org/C73-1014/> (Pristupljeno: 28. 6. 2025.)
- Greenberg, Joseph H., "Some Generalizations Concerning Initial and Final Consonant Clusters", u: *Universals of Human Language. Vol. 2: Phonology*, Joseph H. Greenberg, Charles A. Ferguson, Edith A. Moravcsik, Stanford University Press, Stanford, 1978., 243–279.
- van der Hulst, Harry; van de Weijer, Jeroen, "Topics in Turkish Phonology", u: *Turkish Linguistics Today*, Hendrik Boeschoten, Ludo Verhoeven, Brill, Leiden, 1991., 11–59.
- Yazım Kılavuzu*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2023.
- Jelaska, Zrinka, *Fonološki opisi hrvatskoga jezika. Glasovi, slogovi, naglasci*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2004.
- Kornfilt, Jaklin, *Turkish*, Routledge, London / New York, 2005.
- Muljačić, Žarko, *Opća fonologija i fonologija suvremenoga talijanskog jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1972.
- Rosch, Eleanor; Mervis, Carolyn B., "Family Resemblances: Studies in the Internal Structure of Categories", *Cognitive Psychology*, 7/4, 1975., 573–605. <http://matt.colorado.edu/teaching/categories/rm75.pdf> (Pristupljeno: 28. 6. 2025.)
- Selkirk, Elisabeth, "On the Major Class Features and Syllable Theory", u: *Language, Sound, Structure: Studies in Phonology presented to Morris Halle by His Teachers and Students*, Mark Aronoff, Richard T. Oehrle, MIT Press, Cambridge / Mass. / London, 1984., 107–136. <http://www.ai.mit.edu/projects/dm/featgeom/selkirk84-sonor.pdf> (Pristupljeno: 28. 6. 2025.)

- Silić, Josip; Pranjković, Ivo, *Gramatika hrvatskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 2005.
- Škarić, Ivo, "Fonetika hrvatskoga književnog jezika", u: *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*, Stjepan Babić i sur., HAZU i Globus, Zagreb, 1991., 61–376.
- Taylor, John R., *Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistic Theory*, Clarendon Press, Oxford, 1995.
- Topbaş, Seyhun, "Turkish Speech Acquisition", u: *The International Guide to Speech Acquisition*, Sharynne McLeod, Thomson Delmar Learning, New York, 2007., 566–579. https://www.researchgate.net/publication/273063041_Turkish_speech_acquisition (Pristupljeno: 28. 6. 2025.)
- Turk, Marija, *Fonologija hrvatskoga jezika (raspodjela fonema)*, Izdavački centar Rijeka i Tiskara Varaždin, Rijeka i Varaždin, 1992.
- Užarević, Josip, "O hrvatskome slogu, slogovanju i slogovniku (Kratak uvod u slogoslovlje)", u: *Šareni filološki stručak: Zbornik u čast profesorici Željki Fink Arsovski*, Branka Barčot, Anita Hrnjak, FF Press, Zagreb, 2023., 277–289. <https://openbooks.ffzg.unizg.hr/index.php/FFpress/catalog/download/159/265/11718?inline=1> (Pristupljeno: 28. 6. 2025.)
- Yardımcı, Mehmet, *Türkçe'de Seslerle İlgili Kurallar ve Noktalama İşaretleri*, Ürün Yayınları, Ankara, 1996.
- Yavuz, Handan; Balcı, Ayla, *Turkish Phonology and Morphology (Türkçe Ses ve Biçim Bilgisi)*, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2011.
- Zečević, Vesna, "Fonetika i fonologija", u: *Hrvatska gramatika*, Eugenija Barić i sur., Školska knjiga, Zagreb, 2003.
- Zimmer, Karl; Orgun, Orhan, "Turkish", u: *Handbook of the International Phonetic Association: A guide to the use of the International Phonetic Alphabet*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999., 154–156.

CONTRASTIVE ANALYSIS OF CONSONANT CLUSTERS AND SYLLABLE STRUCTURE IN CROATIAN AND TURKISH

Summary

This paper aims to highlight some key differences in the rules of consonant combination and distribution in Croatian and Turkish words, considering the euphonic nature of Turkish as its typological feature. Consonant clusters are analysed and contrasted at the syllable level, which is considered the basic structure in which sounds combine with each other, relying primarily on the sonority sequencing principle. The analysis seeks to identify and compare prototypical, typical and non-typical syllable patterns in Croatian and Turkish native words, and then examines how these patterns are extended by inclusion of possible consonant combinations in loanwords in both languages. In analyzing possible consonant sequences, attention is given to contrasting them according to the number, type, and sonority of consonants that occur in different patterns in syllable onset and coda, as well as to intra- and inter-linguistic differences with respect to word origin. The (non)syllabicity of the consonant *r* is also discussed in relation to the possibilities of its phonetic realization in both languages, along with the potential syllabicity of some other consonants in both languages. Ways of breaking up consonant clusters with (non)phonemic prothetic vowels in foreign words are also considered. Finally, with regard to the latter, the question of syllabification and its interpretation based on two different approaches to the syllable — as a phonetic and as a phonological unit — is touched upon for certain Turkish words of foreign origin.

Keywords: consonant clusters, syllable structure, syllable patterns, Croatian, Turkish

HATICE ORUÇ*
(Ankara, Türkiye Cumhuriyeti)

SARAYBOSNA'DA İSA BEY ZAVİYESİ HAKKINDA BAZI BELGELER (III)

Abstrakt

Zavija Isa-bega Ishakovića u Sarajevu često je u historiografiji i kolektivnom sjećanju poistovjećivana s mevlevijskim redom, iako za to nema dokaza u vakufnami ili ranim dokumentima. Međutim, povezanost zavije s mevlevijskim redom pojavljuje se tek u posljednjoj četvrtini 18. stoljeća, kada je Osman-dede proglašen šejhom mevlevijske tekije Hadži Mahmuda, smještene u neposrednoj blizini Isa-begove zavije. Osman-dede je tada izjednačio obje institucije, predstavljajući se kao šejh Isa-begove zavije i preuzimajući upravu vakufa, što je uzrokovalo dugotrajan sudski spor s dotadašnjim mutevelijom, potomkom Isa-bega. Sudski dokumenti utvrdili su da Isa-begova zavija nije pripadala mevlevijskom redu te da je Osman-dede izgubio upravu vakufa. O ovoj temi u arhivima postoji niz dokumenata, a neke od njih smo objavili u dva prethodna rada. Lutfullah-efendija, koji je naslijedio Osman-dede kao šejh mevlevijske tekije, nastavio je tvrdnje svoga oca u vezi s Gazi Isa-begovom zavijom. Tako je nastao novi spor oko upravljanja vakufom između sinova prethodnih parničara. U ovom radu usredotočuje se na dokumente ovog spora iz siđzila Sarajevskog šerijatskog suda koji se čuvaju među dokumentima Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu. Ovi dokumenti ukazuju na to da Lutfullah-efendija nije mogao postići bolji rezultat od svog oca i da nije mogao preuzeti upravu vakufa Isa-begove zavije. Oni također ističu da su Isa-begova zavija i mevlevijska tekija u Sarajevu bile dvije različite institucije i da nije Gazi Isa-begova zavija bila mevlevijska, već Hadži Mahmudova tekija.

* Prof. Dr. Hatice Oruç, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, e-mail: horuc@ankara.edu.tr; ORCID ID: 0000-0003-2185-1640

Ključne riječi: Gazi İsa-beg, Sarajevo, Skoplje, Šejh Osman Dede, Hadži Mahmudova mevlevijska tekija, šejh Lutfullah-efendija, mevlevizam, vakuf, tevlijet

Gazi İshak Bey oğlu Gazi İsa Bey'in Saraybosna'da kurduğu zaviye, menzil niteliğinde olup, 1462 tarihli vakfiyesinde ya da erken tarihli başka bir belgede bir tarikata mensubiyetinden bahis yoktur. Zaviyenin adının bir tarikat ile birlikte zikredildiği belgeler kuruluşundan üç yüz yıl kadar sonraya 18. yüzyılın son çeyreğine tarihlenmektedir. Söz konusu bu belgelerde İsa Bey zaviyesinin Mevlevî kisvesine bürünme hikayesi yer almaktadır. Bu hikâye Kadirî dervişi Osman'ın 1778 yılında Saraybosna'da Hacı Mahmud Mevlevî tekkesine şeyh olarak atanmasıyla başlar. Şeyh Osman Dede şeyhi olduğu tekkenin Gazi İsa Bey zaviyesi olduğunu ileri sürmüş, önce zaviye vakfının geliriyle kendi tekkesini onartmış ve bununla yetinmeyerek zaviye vakfının tevliyetini de kendi üzerine berat ettirmeyi başararak vakfın tüm mal varlığını eline geçirmiştir. Bunu yaptığı esnada vakfın, vakfiyede belirlenen şart gereği Üsküp'te ikamet eden İsa Bey soyundan resmi bir mütevellisi bulunmaktadır: Osman bin Mustafa. Böylece iki mütevellî arasında uzun yıllar devam edecek olan bir tevliyet kavgası ve davası ortaya çıkmıştır. Süreç içerisinde Gazi İsa Bey zaviyesi ile Saraybosna Mevlevihanesi'nin farklı kurumlar olduğu anlaşılmış ise de Osman Dede ölene kadar davasından vazgeçmemiştir.

Bu dava söz konusu mütevellîlerin ölümünden sonra oğulları Lütfullah Efendi ve Mustafa Halife arasında da devam etmiştir. Şeyh Osman Dede'nin 1814 (1229) yılında ölümünden sonra¹ Saraybosna'daki Mevlevî tekkesi şeyhliğine oğlu Lütfullah Efendi geçmiştir. Belgeler Lütfullah Efendi'nin Gazi İsa Bey zaviyesi vakfının tevliyetini üzerine alma konusunda babasının bıraktığı yerden mücadeleye devam ettiğini göstermektedirler. Kendisini babası gibi Gazi İsa Bey 'Mevlevî' zaviyesinin şeyhi olarak nitelendirmiş ve bu vasıfla vakfın tevliyetini alma ısrar ve gayretini sürdürmüştür.

Konuyla ilgili farklı tür ve nitelikte çok sayıda belge İstanbul'da Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi'nde, Ankara'da

¹ Mujezinović, Şeyh Osman Dede'nin mezar taşındaki kitabeyi yayınlamıştır, bu kitabede ölüm tarihi Zilhicce 1229 (Kasım-Aralık 1814) olarak kaydedilmiştir. Bkz. Mehmed Mujezinović, "Musafirhana i tekija Isa-bega Ishakovića u Sarajevu", *Naše starine*, III, Sarajevo, 1956., 249; Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*, knjiga I, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974., 58-59.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’nde ve Saraybosna’da Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi’nde bulunmaktadır. Osmanlı Arşivi’nde ve Vakıflar Arşivi’nde bulunan belgeler bu yazı serisinin ilkinde ele alınmıştır.² İkinci olarak Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi’nde muhafaza edilen Saraybosna şer‘iyye sicillerinde ve aynı zamanda Muhammed Enverî Kadić’in el yazması eserinde³ kayıtlı belgeler konu edilmiştir. Söz konusu yayında belge sayısının çokluğu sebebiyle sadece Şeyh Osman Dede ve Osman bin Mustafa zamanında yürütülen davanın belgelerine yer verilmiş,⁴ oğulları Şeyh Lütfullah Efendi ve Mustafa Halife zamanına tarihlenenler ise bu çalışmayla yayına hazırlanmıştır. Burada önce belgelerin nitelikleri ve içeriklerine dair değerlendirme yapılmakta ve ardından belgelerin okunuşlarına yer verilmektedir.

BELGELERİN NİTELİK VE MUHTEVALARI

BELGE I: 55 numaralı Saraybosna şer‘iyye sicilindeki bir tevcih beratı kaydı, Şeyh Osman Dede’nin öldüğünü, ondan boşalan Saraybosna Mevlevî tekkesi meşihatine büyük oğlu Lütfullah’ın geçtiğini haber vermektedir.⁵ 3 Haziran 1815 [24 Cumadelahir 1230] tarihli bu belgede Mevlevî tekkesi yine İsa Bey’in zaviyesi olarak zikredilmektedir. Geliriyle ayende ve revendeye yemek pişirilmesi şart koşulan zaviye vakfının tevliyeti de bu berat ile zaviye şeyhi Lütfullah’a tevcih edilmektedir. Beratın üzerinde “mûcebince amel oluna” şeklinde hatt-ı hümâyûn keşide kılınmıştır.

BELGE II: 56 numaralı Saraybosna şer‘iyye sicilinde, Bosna Divanı’ndan çıkmış Bosna valisi Süleyman Paşa mührünü taşıyan 31

² Hatice Oruç, “Saraybosna’da İsa Bey Zaviyesi Hakkında Bazı Belgeler (I)”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 71/2021, Sarajevo, 2022., 195-252. Bu belgelerin bazısına referansla yaptığımız bir başka yayın için bkz. Yılmaz Kurt – Hatice Oruç, “İsa-begova tekija/mevlevihana u Sarajevu”, *Znakovi vremena*, 39/40, Sarajevo, 2008, 107-124.

³ Muhammed Enverî Kadić (d.1855-ö.1931) tarafından kaleme alınan *Târih-i Enverî* ya da *Enverî Kroniği* olarak bilinen eserde Saraybosna şer‘iyye sicillerindeki söz konusu belgeler aynıyla istinsah edilmiş olarak yer almaktadır. 28 cilt olan eser Gazi Husrev-begova biblioteka (GHB)’da muhafaza edilmektedir.

⁴ Hatice Oruç, “Saraybosna’da İsa Bey Zaviyesi Hakkında Bazı Belgeler (II)”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 72/2022, Sarajevo, 2023., 72-116.

⁵ Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka (GHB), Saraybosna Şer‘iyye Sicili (*Sidžil Sarajevskog šerijatskog suda*) 55, 268.

Aralık 1815 [29 Muharrem 1231] tarihli bir buyuruldu kaydedilmiştir.⁶ Bu belgede Şeyh Lütfullah artık ‘Dede’ olarak zikredilmektedir. Bu buyuruldu dönemin Saraybosna kadısı Güllüzade Mustafa Müyesser Efendi’nin Bosna Divanı’na sunduğu bir takrir üzerine meydana gelmiştir. Mustafa Müyesser Efendi takririnde, zaviyenin meşihati ve vakfının tevliyetinin Lütfullah Dede’ye tevcih edildiğini; vakfın defterleri ve akarının onun elinde bulunduğunu; vakfiyesine göre vakfın gelirinin zaviye şeyhine şart ve dervişler ve yolcularına yemek pişirmeye sarf olduğunu; fakat hâlihazırda adı geçen şeyhe verilmekte olan günlük birer kuruş yemek bedelinin yeterli olmadığını, vakfın değirmen, çifte hamam ve handan gelirinin yıllık dokuz keseden 16 yıldır toplam 160 kese akçesinin ‘ba’zı tam’akârân’ tarafından yenildiğini, zaviye dervişlerinin lokmalarına el uzatarak dervişlere ve mezkur şeyhe nice zulümler ettiklerini bildirmektedir. Divandan çıkan karar, Lütfullah Efendi’nin günlük yemek bedeline birer kuruş zam yapılması ve vakfın gelirlerinden aylık 60 kuruş tahsis kılınması, gelir bakiyesinin emin birinin elinde olarak mahkeme aracılığıyla % 15 hesabıyla ihtiyaç sahiplerine borç verilmesi, elde edilecek gelirin vakfa ilave edilerek vakıf yapılarının tamirine harcanması yönündedir. Vakfın himaye ve muhafazası müteveli olan şeyhe teslim edilmektedir.

BELGE III: Bosna valisi Derviş Mustafa Paşa’nın mührüyle Saraybosna kadısına ulaşan bir başka buyuruldu 12 Ağustos 1818 [9 Şevvâl 1233] tarihlidir.⁷ Belgede Osman Dede’nin ölümüyle İsa Bey’in ‘Mevlevî zaviyesi’ şeyhliğine ve vakfın tevliyetine oğlu Lütfullah Efendi’nin atandığı, bu konuda kendisine üzeri hatt-ı hümayun keşide kılınmış bir berat verildiği belirtilmekte, bu berata uygun olarak vakfın tevliyetinin şeyh Lütfullah tarafından zabtının sağlanması buyurulmaktadır.

BELGE IV: 17 Ekim 1819 [27 Zilhicce 1234] tarihinde Saraybosna kadılığına İsa Bey zaviyesi vakfının tevliyeti hususunda bir ferman ulaşmıştır.⁸ Bosna valisi ve Saraybosna kadısına hitaben yazılan 12 Ağustos 1819 [20 Şevval 1234] tarihli bu ferman Saraybosna kadısı Seyyid Mehmed Şakir’in ilamı üzerine hazırlanmıştır. İlam ise vakfın Üsküp’te ikamet eden mütevellisi Mustafa bin Osman’ın, Mevlevî Şeyhi Lütfullah Efendi hakkındaki şikâyetidir. Mustafa Bey berat ile tevliyet kendisinde iken Şeyh Lütfullah Efendi’nin bir şekilde tevliyeti kendi üzerine tevcih

⁶ GHB, Saraybosna Şer’iyye Sicili 56, 76.

⁷ GHB, Saraybosna Şer’iyye Sicili 58, 71.

⁸ GHB, Saraybosna Şer’iyye Sicili 60, 31-33.

ettirdiğini belirtmekte, O'nun tevliyetten el çekmesini tenbih eden ve müdahalesini önleyecek olan bir ferman çıkarılmasını talep etmektedir. Mehmed Şakir Efendi bu durumu ilam ile İstanbul'a iletmıştır. Bunun üzerine konuyla ilgili defterhane kayıtlarına müracaat edilmiştir. Yapılan tahkikat sonuçları fermana kronolojik bir sıra ile işlenmiş, böylece Osman Dede'nin şeyh olarak zuhurundan bu fermanın meydana geldiği tarihe kadar İsa Bey zaviyesi vakfı etrafındaki gelişmeler resmedilmiştir. Defterhane kayıtlarına göre vakfın tevliyeti 27 Eylül 1803 tarihinde İsa Bey'in evladından Osman bin Mustafa'ya tevcih edilmiş, onun ölümüyle de 20 Mart 1805 tarihinde oğlu Mustafa Bey'e verilmiştir. Osman Dede'nin tevliyet tevcih beratları ise iptal edilerek, kendisine senelik 250 kuruş tayinat bedeli tahsis edilmiştir. Durum böyle iken babası Osman Dede'nin ölümüyle onun yerine Mevlevî şeyhi olan Lütfullah Efendi, babasından boşaldığı iddiasıyla İsa Bey vakfının tevliyetini de bir şekilde kendi üzerine tevcih ettirmiştir (3 Haziran 1815). Fermanda Lütfullah Efendi'nin daha önce verilen hükme ve vâkıfın şartına mugayir olarak tevliyet davasında olduğu, bu durumun her iki tarafın hazır bulunduğu mahallî mahkeme tarafından çözülmesi bildirilmektedir.

*

12 Ağustos 1819 tarihli yukarıdaki ferman konuyla ilgili olarak Saraybosna şer'iyeye sicillerinde ve Kadić Kroniği'nde tespit ettiğimiz son belgedir. Bu belge Lütfullah Efendi'nin davasında haksız olduğuna işaret etmekte, nihai karar için mahallî mahkemeye sevk etmektedir. Mahallî mahkemede alınan karara dair bir belgeye ulaşamadık. Muvakkit Salih Sıdkı eserinde Saraybosna'da Bendbaşı'nda bulunan Mevlevî tekkesinin Mayıs/Haziran 1836 (Safer 1252) tarihinde Bosna valisi Mehmed Vecihi Paşa tarafından ihya edildiğini bildirmektedir.⁹ Bu da bize Lütfullah Efendi'nin Gazi İsa Bey zaviyesinin kendisinin şeyhi bulunduğu Mevlevî tekkesi olduğu, zaviye vakfının tevliyetinin de şeyhlere ait olduğu iddialarının boşa çıktığı ve vakfın malını üzerine alamadığını göstermektedir. Öyle olmasa tekke Vecihi Paşa tarafından değil, vakfın kendisi tarafından onarılırdı. Muvakkit, Mehmed Vecihi Paşa'nın tekke yanında bir de cami inşa ettiğini ve camiye imam-hatip

⁹ Muvakkit Salih Sıdkı Hacı Hüseyinoviç, *Tarih-i Bosna ve Hersek*, GHB İslami El Yazmaları Kataloğu No. 7553; Salih Sıdkı Hadžihuseinoviç Muvekkıt, *Povijest Bosne*, 2, prev. A. Polimac et al., El-Kalem, Sarajevo, 1999, str. 966.

olarak Lütfullah Efendi'nin atanmasını temin ettiğini yazmaktadır. Bu konuyu arşiv belgelerinden de izlemek mümkündür. Saraybosna kadısı Şerifzade Es-Seyyid Mehmed Fazıl Efendi'nin 14 Temmuz 1836 (29 Rebiülevvel 1252) tarihli ilamında aşağıdaki ifadeler yer almaktadır:

“Medîne-i [Sarây]Bosna'da kâ'in ashâb-ı hayrâtdan merhûm el-Hâcc Mahmûd binâ ve inşâ eylediği Mevlevî hânkâhı mürûr-ı ezmine ile müşrif-i harâb ve cemâ'ati dahi perîşân ve mahzûn ve ser-gerdân olduğundan halen eyâlet-i Bosna'ya sâye-endâz-ı 'âtifet ü iclâl olan vezîr-i merhamet-semîr devletlü inayetlü Mehmed Vecihi Paşa yesserallahu te'âla mine'l-hayr mâ yeşâ hazretleri hasbeten lillâh hânkâh-ı mezbûru bu defa lâ'iki vechiyle ta'mîr ve ihyâ ve derûnunda bir kıt'a mescid-i şerîf dahi müceddeden binâ ve inşâ ancak kurbunda câmi'-i şerîf olmadığından ashâbına eyyâm-ı şitâda edâ-yı salât-ı cum'a itmek-te usret bedîd olduğuna binâ'en mescid-i şerîf-i mezbûrda minber vaz' ile câmi'-i şerîf olub salât-ı cum'a ve iydeyn edâ olunmak için izn ü icâzeti hâvî bir kıt'a emr-i âli sūdûrı ve vazîfe-i mu'ayyene ile dahi imâmet ve hitâbet cihetlerini bâ'is-i arz-ı ubûdiyet Lütfullah bin Osman kullarına müceddeden tevcih ve yedîne berât-ı şerîf-i âlişân inâyet ve ihsân buyurulmak ricâsına vâki' hâl bi'l-iltimâs derbâr-ı merhamet-karâra arz ü i'lâm olundu”.¹⁰

1836 tarihli bu belge, Muvakkit Salih Sıdkı'nın ifadelerini teyit etmekte, zaman içerisinde harap olmaya yüz tutmuş Hacı Mahmud Mevlevî tekkesinin Mehmed Vecihi Paşa tarafından onarıldığını ve bu esnada içerisine bir mescid bina edildiğini bildirmektedir. Belgenin devamında tekkenin etrafında Cuma ve bayram namazlarının eda edileceği bir caminin eksikliği sebebiyle söz konusu mescide bir minber konulması için izin istenmekte ve caminin imam-hatipliğine de Lütfullah Efendi'nin atanması talep edilmektedir. 26 Ağustos'ta da Mehmed Vecihi Paşa, caminin hitabet ve imamet görevlerinin Lütfullah Efendi'ye verilmesini arz eden bir tahriratı İstanbul'a göndermiştir.¹¹ Nihayet söz konusu iki görev 6 Ekim 1836 (24 Cemaziyelahir 1252) tarihli bir berat ile Lütfullah Efendi'ye tevcih edilmiştir.¹²

Osman Dede ve oğlu Lütfullah Efendi'den önce de Saraybosna Mevlevî tekkesi şeyhlerinin Gazi İsa Bey vakfının gelirlerine el koyma faaliyetleri şikâyet konusu olmuş ve bunun önüne geçilmeye

¹⁰ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Evkaf 144/7161-1.

¹¹ BOA, Cevdet Evkaf 144/7161-5.

¹² GHB, A-1021_TO. Bu berat Enverî Kadić tarafından da istihzah edilmiştir. Bkz. *Enverî Kroniği*, c. 20, 112-113.

çalışılmıştır. Bosna Ahkam Defteri kayıtlarında bunun örnekleri yer almaktadır.¹³ Ancak Osman Dede'den önce, İsa Bey zaviyesinin aslında Mevlevî tekkesi olduğunu iddia eden ve zaviyenin vakıf mallarını tümüyle ele geçirmeyi mütevellî kisvesiyle meşrulaştırmaya çalışan bir isme kayıtlarda rastlanmamıştır. Uzun yıllar devam eden davada Osman Dede kaybeden taraf olmasına rağmen, ölümünden sonra aynı dava oğlu Lütfullah Efendi tarafından yeniden canlandırılmıştır. Ama bu çalışmada ele alınan belgeler O'nun da babasından daha farklı bir sonuç elde edemediğini göstermektedir. Mahkeme sürecinde yapılan tahkikat ve resmi kayıtlarla baba-oğul şeyh oldukları tekkenin Gazi İsa Bey zaviyesi değil Hacı Mahmud tarafından bina edilen Mevlevî tekkesi olduğuna ve vakfın tevliyetinin de Gazi İsa Bey soyundan gelenlere şart olduğuna hükmedilmiştir.

Her ne kadar Saraybosna'da Gazi İsa Bey zaviyesinin Mevlevî olmadığı bugüne kadar yayınladığımız belgelerde ifadesini bulsa da tevliyet etrafında neredeyse kırk yıl devam eden olaylar zaviyenin literatüre Mevlevî olarak geçmesine ve bu şekilde kabulüne sebep olmuştur. Toplu hafızada da aynı şekilde yerleşmiştir. Belgelerin içerdiği bilgiler doğrultusunda hem tarih yazımında hem toplu hafızada zaviye ile ilgili Mevlevilik algısının tashihi ve Saraybosna'daki Mevlevî tekkesinin kurucusu olarak Hacı Mahmud Efendi'nin hakkının teslimi önemlidir. Her iki kurumun hüviyetleri doğru tespit edilerek, kurumların iç içe geçmiş tarihleri birbirlerinden ayrı ortaya koyulmalıdır.

¹³ BOA, *Bosna Ahkam Defteri 1*, 66, 213.

BELGELERİN TRANSKRİPSİYONU

BELGE I: GHB, Sicil 55, 268.¹⁴

Mûcebince ‘amel oluna.

Nişân-ı şerîf-i ‘âlî-şân-ı sâmi-mekân-ı sultânî ve tuğrâ-yı garrâ-yı cihân-sitân-ı hâkânî hükmü oldur ki

Eyâlet-i Bosna’da vâkı‘ nefis-i medîne-i Saray’da ashâb-ı hayrâtdan müteveffâ İsa Beğ’in binâ eylediği zâviye-i Mevleviyye’de ikâmet iden fukarâ ve sâ’ir âyende ve revendeye it‘âm eylemek üzere zâviye-i mezkûreye vakf ve tahsîs olunan nefis-i medîne-i Saray’da vâkı‘ hamâm ve sâ’ir müsakkafât ve evkâfı mahsûlâtının ber vech-i hasbî zâviyesi vakfının tevliyetine mutasarrıf post-nişîn olan eş-Şeyh Osman Dede fevt olub zâviye ve tevliyeti mahlûl olduğunu erbâb-ı istihkâkdan sahîh sulbî oğlu ve bâ-meşihatnâme post-nişîn olan râfi‘-i tevkî‘-i refî‘i-ş-şân-ı hâkânî kıdvatü’s-sulehâi’s-sâlikîn eş-Şeyh Lûtfullah zîde salâhuhu ‘arz-ı hâliyle inhâ ve zâviye ve tevliyet-i mezkûre babası mahlûlünden mûmâ-ileyhe tevcîh olunub işbu berât-ı sa‘âdet-âyât ve behcet-gâyâtı virdim ve buyurdum ki ba‘de’l-yevm mûmâ-ileyh eş-Şeyh Lûtfullah zîde salâhuhu varub babası müteveffâ-yı mezkûrun yerine zikr olunan Saraybosna’da vâkı‘ mukâta‘a-i hamâm ve mevâdd-ı sâ’iresi müteveccihâtı âyende ve revendeye ta‘âm içün mesârifine sarf eylemek üzere İsa Beğ’in nefis-i Saray’da olan zâviyesi vakfının mütevellisi olub hıdmet-i lâzimesin bî-kusûr mer‘î ve mü’eddî kıldıkdan sonra ol bâbda efrâd-ı âferîdeden hiç ahad mâni‘ olmaya şöyle bileler ‘âlâmet-i şerîfe i‘timâd kılalar. Tahrîren fi’l-yevmi’r-râbi‘ ve’l-ısrîn min Cumâde’l-âhir li-seneti selasin ve mi’eteyn ve elf.

Konstantiniye el-mahrûse.

¹⁴ Ayrıca Enverî Kadić de bu tevcih beratını sicilden aynıyle istinsah etmiştir: *Enverî Kroniği*, c. 18, 254.

ص ۶۸
۶۸

موجبی عمل اولنه

سز صلیبی ای مکان اولن و محضی ای مکان اولن

ایک بوسنه واقع نفس مدینه سرایده اصحاب خیر اتدن متوفی عیسی بگن بنا ایلدیکه
زاویه مولودیه اقامت ایدن فقره سائر آینه و رونق به اطعام ایلک اوزن
زاویه مذکور به وقف و تخصیص اولنان نفس مدینه سرایده واقع حمام و سائر مستغفات
واقعه محمولاتنک بر وجه حبسی زاویه به وقفنک تولیت متصرف بوسن نشین
اولان السیخ عثمان دم فوت اولوب زاویه و تولیتی محمول اولد یغنی ارباب استحقاقن
صیح صلیبی اوغلی و بامیخت نامه بوسن نشین اولان رافع توفیق رفیع ابنان خاقان
قدوة الصلی، ال لکین السیخ لطف، زید صلاحه عرضی ایلدیه اینه و زاویه و تولیت
مزبور بام فوتن کنده ویرلمه بامینک استغای غایت اتمکین موجبی
زاویه و تولیت مذکور بام محمولدن مولایه توجیه اولوب استیوارت سعادت
ایات و بهجت غایات ویردم دیوردمکه بعد ایوم مولایه السیخ لطف، زید
صلاحه واروب بام متوفای مذکور کت برینه ذکر اولان سرائی بوسنه واقع معاف
حمام و مولودیه سرائی متوجهات آینه و رونق به طعام ایکنه مصارفه صرف
ایلمک اوزن عیسی بگن نفس سرایده اولان زاویه به وقفنک تولیت اولوب
خدمت لازمه سین بیقصوره و وفود قلدن نظر اولبایک اخرا و آفرین حیا
همچ احمد فاع اولمایه سولیم بله لر عیامت سز بفا اعتماد قبله کتیرانه ایوم السراج
و المعمر بن فرهاد الاخر لسته ملکین و فائز و الف

الحمد

BELGE II: GHB, Sicil 56, 76.

Bâ hatm-ı kebîr-i devletlü Süleyman Paşa Vâlî-i Bosna

Medîne-i Saray'da mesned-nişîn-i şer'-i mübîn faziletlü efendi hazretleri ve yeniçeri zâbiti ser-turnaî-i dergâh-ı 'âlî izzetlü ağa çend rûz mukaddem Saray mahkemesinde kayd ü sebt ve sicil olunan mübârek hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûn tevliyet ve meşihati kendüye ihsân-ı hümayûn buyurulan Lütfullah Dede Efendi tevliyet ve meşihatini ve vakfının defterlerini ve 'akârâtını mübârek hatt-ı şerîf-i şevket-redîf mücebinde zabt ve rabt itdirüb ve vakfiye-i ma'mûlün bihâsında galle-i vakf-ı mezbûr buk'a-i 'aliyyede seccâde nişîn olan şeyh efendilere şart ve ta'yin olunmuş olub âyende ve revende ve sâlik-i irşâd ve takarrub-ı ilallâh kasd iden fukarâ ve zu'afâ ve mesâkin ve abdal ve evtâd ve seyyâhîn-i 'ibâda it'âm-ı ta'âm itmek üzere mazbût ve mukayyed olub hilâf-ı şart-ı vâkıf ve mugâyir-i rızâ-yı hümayûn vakf-ı şerîfe rencîde itdirmeyüb lakin el-yevm şeyh-i mezbûra virile gelen beher yevm birer gurus ta'âm behâsı kadar-ı kifâye olmayub vakfın âsiyâbı ve çifte hamâmı ve hânı hâsılâtından senevî dokuz kise akçe hâsıl olub on altı sene yüz altmış kise akçeyi ba'zı tam 'akârân kendülerine me'kel ve ma'âş idüb fukarâ lokmalarına itâle-i dest etmeleriyle şeyh-i mezbûra ve fukarâ-ı merkûmûna nice gadrlarını mûcib olduklarını bi'l-fi'îl medîne-i Saray kadısı mevâlî-i fihâmdan semâhetlü Güllüzâde Mustafa Müyesser Efendi huzûrumuza inhâ ve takrîr itmekle imdi şeyh-i mezbûrun kadîmi birer gurus ta'âmiyesine birer gurus dahi şart-ı vâkıf üzere zamm ve ta'yin ve 'akârât-ı mezkûresi mültezimlerden beher mâh altmış gurus tahsis olunub ve bâkî-i galle-i mezkûre-i mevkûfe dahi ma'rifet-i şer'le bir müste'men kimesnenin yedinde hıfz ve ashâb-ı hâcete kefil-i melî ve rehin-i kavî ile onu on bir buçuk gurus hesâbıyla i'mâl ve beher sene mütevellî-i vakf hâzır olduğu hâlde ma'rifet-i şer'le hesâbı görölüb nemâsı mâl-ı mezkûrun üzerine zamm olunub hayrât-ı mezkûrede ta'mîr vukû' buldukça ma'rifet-i şer'le sarf ideler ve vakfullahı sıyânet lâzime-i hâlden olub her kim vakf-ı mezkûrdan alacak mutâlebe ider ise bi'n-nefs mütevellî-i vakf terâfu-ı şer' olmadıkça matlûbuna sâbıkda ma'rifet-i şer' ta'alluk itmeyen mevâdda şer'an ve kânûnen iktizâ olunmayub vakf-ı şerîfi zarar ve ziyândan muhâfaza tarîki üzere müste'min olan kâ'im-makâm ve mütevellî-i vakf bulunan kimesnelere himâyet ve sıyânet itdirilüb min ba'd zikr olunan mevâdd-ı meşrûta ilâ mâşallah düstûr-ı 'amel tutulub emr-i hümayûna ve şer'-i şerîfe ve kânûn-ı münîfe itâ'at itmeyen muhâlîfin Dîvân-ı Bosna'ya lede'l-'arz ve'l-i'lâm ihzâr itdirilerek te'dîb ve gûş-mâl olacakların gûş u hûşlarına ilkâ ve

BELGE III: GHB, Sicil 58, 71.*Bâ hatm-ı kebîr-i devletlû Dervîş Mustafa Paşa**Vâli-i Bosna hâlen*

Medîne-i Saray Bosna'da seccâde-nişîn-i şer'-i mübîn faziletlü semâhatlü efendi hazretleri

Eyâlet-i Bosna'da vâkı' nefs-i Saray'da ashâb-ı hayrâtdan müteveffâ İsa Beğ'in binâ eylediği zâviye-i Mevleviyede ikâmet iden fukarâ ve sâ'ir âyende ve revendeye it'âm-ı ta'âm eylemek üzere zâviye-i mezkûreye vakf ve tahsîs olunan nefs-i medîne-i Saray'da vâkı' hamâm ve sâ'ire müsekkafât ve evkâfî mahsûlâtının ber vech-i hasbî zâviyesi fâ'izinin tevliyetine mutasarrıf post nişîn olan eş-şeyh Osman Dede fevt olub zâviye ve tevliyeti mahlûlünden sahîh sulbî oğlu erbâb-ı istihkâkdan ve bâ meşihat-nâme post nişîn olan kıdvetü's-sülehâi's-sâlikîn eş-şeyh Lütfullah zîde salahuhuya tevcîh olunub ol bâbda bâlâ-yı vâlâsı mübârek hatt-ı hümayûn ile mu'anven berât-ı 'âlîşân şeref-südûr itmekle ber müceb-i berât-ı şerîf Saraybosna'da kâ'in mukâta'a-i hamâm ve mevâdd-ı sâ'iresi müteveccihâtı âyende ve revendeye ta'âm içün mesârifine sarf eylemek üzere İsa Beğ'in nefs-i Saray'da olan zâviyesi fâ'izinin tevliyetini şeyh-i mûmâ-ileyh zabt itdirüb ecânibden dahl u ta'arruz olunmaması hâlâtına dikkat eylemeniz bâbında ber müceb-i berât-ı 'âlî Dîvân-ı Bosna'dan işbu buyuruldu tahrîr ve ısdâr olunmuşdur. Bî-mennihi te'âlâ vüsûlünde gerekdir ki ber müceb-i berât-ı 'âlî ve ber-mantûk-ı buyuruldu 'amel ve hareket eyleyesiz deyu buyuruldu. Fî 9 L sene 33.

مدینه مرا با بوسنه و سجاد نشین شریفین فضیلتو ستمو اخذی حضرت علی
 ایالت بوسنه و واقع نفس سراید اصحاب خیر اندن متوفا عیسی بیک بنا ایلد یکی زاویه مولود
 اقامت ایدن فقر و سائر آید و ورنه به اطعام طعام ایلک اوزره زاویه مذکور به
 و تخصیص اولد نفیس مدینه سراید واقع حمام و سائر مستغنی و اوقافی حصولات تک بر
 حبسی زاویه سی فاضلک تولیتک متصرفیوست نشین اولان الشیخ عثمان و در فوت
 زاویه و تولیتی محمولندن صحیح صلی علی ارباب استحقاق دن و با مشیخت نامه یوست
 اولان قدوة الصالحین الکی الشیخ لطف الله زید صلاحیه به توجیه و انوب اولیابد
 بالای و الاسی مبارک خطهایون ایلد معنون برت عایت از شرف و رانیملک
 بر موجب برت شریف سرای بوسنه و کابین مفاطع جم و مواد سائر سی متوجهات
 آید و ورنه به طعام ایچون نصارقه صرف ایلک اوزره عیسی بیک نفس
 سراید اولان زاویه سی فاضلک تولیتک شیخ مومی ایلد ضبط ایدروب ایا بندن
 و ظل و تعرض اولماسی حالاته وقت ایلکنز باید بر موجب برت عالی جو ان
 بوسنه دن استیورلدی تحریر و اصدار اولمشد ربحنه تغا و وصولن لک لک کبر بر موجب
 برت عالی و بر منظوف بیورلدی عمل و حرکت ایلد سز جو عمل

BELGE IV: GHB, Sicil 60, 31–33.¹⁵

Düstûr-ı mükerrrem müşîr-i mufahham nizâm'ul-âlem müdebbiru umûri'l-cumhûr bi'l-fikri's-sâkıb, mütemmimü mehâmmi'l-enâm bi'r-re'yi's-sâib mümehhidü bünyânî'd-devleti ve'l-ikbâl müşeyyidü erkânî's-sa'âdeti ve'l-iclâl el-mahfûfu bi-sunûf-i avâtıfı'l-meliki'l-a'lâ Bosna vâlisi vezirim Paşa edâme Allâhü te'âlâ iclâlehü ve akzâ kuzâtı'l-Müslimîn evlâ vülâtı'l-muvahhidîn ma'denü'l-fazlı ve'l-yakîn râfı'u a'lâmî's-şerî'ati ve'd-dîn vârisü ulûmî'l-enbiyâ'i ve'l-mürselîn el-muhtassu bi-mezîdi 'inâyeti'l-[meliki'l-]mu'in Mevlânâ Bosna kâdısı zîdet fezâiluhu tevkî'-i refî'-i hümayûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki Saraybosna kâdısı Mevlânâ es-Seyyid Mehmed Şâkir zîdet fezâ'ilihunun Der sa'âdetime gönderdüğü bir kıt'a memhûr i'lâm mefhûmunda medîne-i Saraybosna'da vâkı' Gâzi İsa Beğ vakfı mütevellisi kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân Mustafa Halife ibn Osman Beğ zîde kadruhu meclis-i şer'-i şerîfe varub şöyle takrîr-i kelâm ider ki: Bâ berât-ı âlişân mütevellisi olduğu vakf-ı mezbûrun vakfiye-i ma'mûlûn-bihâsında Saraybosna'da vâkı' zâviyesinin mesârifinden fazlası Üsküb'de binâ eylediği 'imâretine sarf oluna deyu musarrah ve Saraybosna'da olan zâviyesi vakfı ve Üsküb'de vâkı' 'imâret ve hamâm ve 'akârât-ı sâ'iresi vakfı vakf-ı vâhid olmak üzere bâ 'öşr-i mahsûl tevliyeti ekber ve erşed evlâd-ı vâkıfa meşrûta ve Bedri Osman Beğ evlâd-ı vâkıfıdan olub ber-mûceb-i şart-ı vâkıf tevliyet-i mezkûreye Mâliye berâtıyla mutasarrıfken medîne-i Saraybosna sükkânından eş-Şeyh Lütfullah'ın babası Osman Dede mutasarrıf olduğu Saraybosna'da vâkı' müteveffâ el-Hâcc Mahmud'un Mevlevîhâne zâviyesine meşrûta ve merbûta Korı Bağçesiyle arâzi-i mevkûfesine kanâ'at itmeyüb vâkıf-ı mûmâ-ileyh Gâzi İsa Beğ'in Saraybosna'da olan vakfı başka ve Üsküb'de olan vakfı başka olmağla mutasarrıf olduğu el-Hâcc Mahmud zâviyesi Gâzi İsa Beğ zâviyesidir deyu bin ikiyüz on altı senesinde hilâf-ı inhâ ile merkûm Mustafa'nın babası mezbûr Osman Beğ üzerinden tevliyet-i mezkûreyi ref' ve 'Askerîden ihdâs ve Nişân-i Hümayûn Kalemine nakl eylediği berât ile tevliyet-i mezkûreyi tasarruf üzere iken babası mezbûr Osman Beğ yedinde olan vakfiye-i ma'mûlûn-bihâ mantûkı üzere vâkıf-ı mûmâ-ileyh Gâzi İsa Beğ'in Saraybosna'da vâkı' zâviyesi vakfı ve gerek Üsküb'de olan 'imâreti vakfı vakf-ı vâhid olub tevliyeti dahi ber mûceb-i şart-ı vâkıf Mâliye berâtıyla evlâd-ı vâkıfıdan babası mezbûr Osman Beğ üzerinde olduğundan mezbûr Osman Dede'nin hilâf-ı inhâ ile tevliyet-i mezbûreyi başka başka vakıfdır deyu

¹⁵ Aynı ferman *Enverî Kroniği*'nde istihsah edilmiştir (c. 19, 168-171).

mezbûr Osman Beğ'in üzerinden ref' ve kendi üzerine 'Askerîden berât itdirmesi hilâf-ı şart-ı vâkıf ve mugâyir-i şer'-i şerîf olmağla bin ikiyüz on yedi senesinde tevliyet-i mezkûre vakf-ı vâhid olmak üzere mezbûr Mustafa Beğ'in babası mezbûr Osman Beğ'e meşrûtiyyet üzere ibkâ ve mezbûr Osman Dede'nin hilâf-ı inhâ ile ısdâr itdirdüğü 'Askerî berâtının kaydı ref' ve terkîn olunduktan sonra babası mezbûr Osman Beğ vakf-ı mezbûru bi't-tevliye tasarruf üzere iken vefât itmekle [ber] müceb-i şart-ı vâkıf tevliyet-i mezkûre kendüye tevcîh ve Mâliye berâtıyla mu-tasarrıf iken iki yüz otuz senesinde merkûm şeyh Lütfullah'ın babası mezbûr Osman Dede fevtinden hilâf-ı inhâ ile tevliyet-i mezbûreyi ber-takrîb kendü üzerine berât itdirmekle hilâf-ı şart-ı vâkıf tevliyet-i mezkûreye müdâhale ve ta'arruz eylediğinden tevliyet-i mezkûreden keff-i yedine tenbîh ve vâkı' olan mu'ârazası men' ü def' olunmak bâbında bir kıt'a emr-i şerîfim sudûru niyâzında olduğunu i'lâm itmek-den nâşî kuyûda lede'l-mürâca'a Bâbü's-sa'âdeti's-şerîfem ağası nezâretinde âsûde evkâfdan Üsküb'de vâkı' merhûm Gâzi İsa Beğ ve velediş Ahmed Beğ câmi'-i şerîf ve 'imâret-i âmire ve medresesi vak-fının bâ-'öşr-i mahsûl tevliyet-i nısfı evlâd-ı vâkıfdan duhterân-ı Safızâde'den Naile Hanım'ın ve nısf-ı âharı Ahmed ve Mehmed veledân-ı kebîr-i Safızâde el-Hâcc Ali Halife'nin ber-vech-i meşrûta ve ber-vech-i iştirâk el-yevm başka başka berâvât-ı şerîfimle üzerlerin-de olduğu ve Üsküb ve Saraybosna'da vâkı' İsa Beğ bin el-merhûm İshak Beğ 'imâret ve hayrât-ı sâ'iresi vakfının sekiz yüz altmış altı se-nesi Cemâziye'l-ûlâsı târihiyle müverrah Sarayovası ve Saraybosna kâdıları imzâlarıyla mümzâ olup bin ikiyüz on yedi senesi Recebü'l-müreccebinin on yedinci günü târîh ile müverrah nâzır-ı vakf Bâbü's-sa'âdeti'l-'aliyye ağası es-Seyyid Salih Ağa arzı ve sâdır olan fermân-ı 'âlîşân ile Küçük Evkâf Muhâsebesine müceddeden kayd olunan bir kıt'a 'Arabıyyü'l-'ibâre vakfiye-i ma'mûlün-bihâsında evkâf mahsûlâtının cemî'sinin 'öşrünü mütevellî içün ta'yîn idüb tevliyet ve nezâretini hâl-i hayâtında kendü nefesine ve ba'de'l-vefât sulbî sagîr oğlu Mehmed'e ve ba'dehu vâkıfın evlâdından ver' ü diyânet ile mevsûf evlâdına ve ba'dehu evlâdının evlâdına batnen ba'de batnin li-erşed fi'l-erşed zükûr ve inâsına ve ba'dehu vâkıfın 'utekâsına kezâlik şart ve ta'yîn eylediği ve zikr olunan Gâzi İsa Beğ'in Saraybosna tevliyeti evlâd-ı vâkıfdan Hâcî Mehmed Beğ mahlûlünden seksen dört senesinde evlâd-ı vâkıfdan mezbûr Osman bin Mustafa'ya tevcîh ve iki yüz on dört senesine gelince otuz sene bilâ-nizâ' üzerinde iken Saraybosna'da Hâcî Mahmud Mevlevîhânesi şeyhi Gâzi İsa Beğ'in Zâviyesine meşrûta

vakfının mütevellisi olmayub lâzımdır deyü bin iki yüz on üç senesinde Mevlevîhâne Şeyhi Osman Dede'ye müceddeden 'Askerîden ve ba'dehu Nişâna nakl eylediği berât virildikten sonra merhûm Gâzi İsa Beğ'in vakfının ber-vech-i meşrûta mütevellisi Osman'ın tevliyetine müdâhale eyledikde mahallinden vürûd iden 'arz ü mahzar ve nâzır-ı vakf Bâbü's-sa'âde ağası 'arzıyla ref'inden sâhib-i evveli evlâd-ı vâkıfdan Osman'a iki yüz on beş senesinde bâ-hatt-ı hümayûn ibkâ olunmuşiken Mevlevîhâne Şeyhi Osman Dede Üsküb'de olan Gâzi İsa Beğ vakfı başka Saraybosna'da Gâzi İsa Beğ vakfı başkadır diyerek iki yüz on altı senesinde tekrâr Bosna kâdısı 'arzıyla bâ-hatt-ı hümayûn ref' olunub Saraybosna'da Mevlevîhâne zâviyesine dâ'ir Defterhâne-i 'Âmiremde kayd bulunmayub zâviye meşîhati re'y-i mütevelliyeye meşrûta ola deyu Defterhâne'de mukayyed ve vâkıf-ı mezbûrun sekiz yüz altmış altı târihiyle müverrah vakfiye-i ma'mûlûn-bihâsında Saraybosna'da olan zâviyenin mesârifinden fazlası dârü'l-guzât olan Üsküb'de binâ eylediği 'imârete sarf oluna deyu musarrah ve bu sûretde Gâzi İsa Beğ'in Bosna'da olan zâviyesi ve Üsküb'de olan 'imâreti vakf-ı vâhid olduğu zâhir ve Mevlevîhâne meşîhatinin başka başka vakfidır deyu üç sene mukaddem 'Askerîden ihdâs ve Nişân Kalemine nakl eylediği berât ve ba'dehu ref'i defter-i hâkânî ve kuyûdât ve 'amel-i kadîm ve vakfiye-i ma'mûlûn-bihâya mugâyir ve sâhib-i evveli ve meşrûtiyet üzere mutasarrıfı Osman bin Mustafa'nın mağdûriyeti âşikâr olub ancak tarafına ibkâ ve tevcîhi bâ-hatt-ı hümayûn olduğuna binâ'en mahallinden vürûd iden 'arz ve mahzar ve nâzır-ı vakf Bâbü's-sa'âde ağasının 'arzı mücebince sâhib-i evveline ibkâsı rikâb-ı müstetâb-ı hazret-i cihândârîye 'arz olundukda şer'an hakk kimin ise ana tevcîh oluna deyu hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûnum şeref-yâfte-i sudûr olmağla vakfiyeye nazar ve şurûtuna tevkîf ve tatbîk ile hakk kangı tarafda idüğünü tahkîk ve muktezâsı i'lâm olunmak bâbında sâdır olan fermân-ı 'alışâna imtisâlen vakf-ı mezbûrun vâkıfı merhûm Gâzi İsa Beğ'in sekiz yüz altmış altı târihiyle müverrah 'Arabiyyü'l-'ibâre bir kıt'a vakfiye-i ma'mûlûn-bihâsına nazar olundukda Bâbü's-sa'âde ağası nezâretinde olan evkâfdan Saraybosna'da vâki' merhûm Gâzi İsa Beğ'in câmi-i şerîf ve müsakkafât ve müstegallâtı ve medîne-i Üsküb'de vâki' 'imâret ve hamâm ve 'akârât-ı sâ'iresi vakfı vakf-ı vâhid olmak üzere bâ-'öşr-i mahsûl tevliyeti ber-müceb-i vakfiyye-i ma'mûlûn-bihâ ve bâ-şart-ı vâkıf ekber ve erşed evlâd-ı vâkıfdan Osman Beğ ibn Mustafa'nın ber-vech-i meşrûta Mâliye berâtıyla üzerinde iken Saraybosna'da vâki' Hacı Mahmud Mevlevîhânesinin şeyhi olan Osman Dede mârrü'z-zikr

Hâcî Mahmud Mevlevîhânesi merhûm Gâzi İsa Beğ zâviyesine meşrûta olub vakfının mütevellisi olmamağla bir müteveli lâzımdır deyu bin iki yüz on üç senesinde 'Askerîden ve ba'dehu Nişân-ı Hümâyûna nakl ile ısdâr itdirdüğü bir kıt'a berât-ı âlî-şân ile merhûm Gâzi İsa Beğ vakfının ber-vech-i meşrût mütevellisi mezbûr Osman Beğ'in tevliyetine müdâhale eyledikde mahallinden vürûd iden 'arz u mahzar ve nâzır-ı vakfın 'arzıyla bâ-hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn bin iki yüz on beş senesinde tevliyet-i mezkûre mezbûr Osman Dede üzerinden ref' ve tevliyet-i mezkûre yine evlâd-ı vâkıfdan mezbûr Osman Beğ'in üzerinde ibkâ olunmuşiken mezbûr Osman Dede Bosna kâdısı 'arzıyla bin iki yüz on altı senesinde tekrâr mezbûr Osman Beğ üzerinden ber-takrîb tevliyet-i mezbûreyi ref' ve Saraybosna'da İsa Beğ vakfı başka ve Üsküb'de olan Gâzi İsa Beğ vakfı başkadır deyü kendi üzerine berât itdirdüb lâkin kuyûdât mantûklarınca Defterhâne-i 'Âmiremde Saraybosna'da Mevlevîhâne zâviyesine dâ'ir kayd bulunmayub vâkıf-ı mûmâ-ileyh vakfiye-i mamûlün-bihâsında Saraybosna'da olan zâviyenin mesârifinden fazlası Üsküb'de binâ eylediği 'imârete sarf oluna deyu musarraha olmağla bu sûretde merhûm Gâzi İsa Beğ'in Bosna'da olan zâviyesi ve Üsküb'de olan 'imâreti vakf-ı vâhid olub mezbûr Osman Dede'nin 'Askerîden ihdâs ve Nişân-ı Hümâyûn Kalemine nakl eylediği berât ve ba'dehu tevliyet-i mezkûreyi yine mezbûr Osman Beğ'in üzerinden ref'i ve Defterhâne-i 'Âmire ve kuyûdât-ı sâ'ire ve vâkıf-ı mûmâ-ileyhin vakfiye-i ma'mûlün-bihâsına mugâyir ve 'amel-i kadîmin hilâfı olduğu vakfiye ve der-kenârlardan müstefâd olmağın ber-mûceb-i vakfiye-i ma'mûlün-bihâ vâkıf-ı mûmâ-ileyh Gâzi İsa Beğ'in Bosna'da olan zâviyesi vakfı ve gerek Üsküb'de olan 'imâreti vakfı vakf-ı vâhid olmağla tevliyeti ber-mûceb-i şart-ı vâkıf evlâd-ı vâkıfdan mezbûr Osman Beğ'in Mâliye berâtıyla üzerinde iken mezkûr Osman Dede'nin hilâf-ı inhâ ile tevliyet-i mezkûreyi başka başka vakıfdır deyu mezbûr Osman Beğ üzerinden ref' ve kendi üzerine tevcîh ve berât itdirmesi hilâf-ı şart-ı vâkıf ve mugâyir şer'-i şerîf olmağın mûcebince tevliyet-i mezkûre vakf-ı vâhid olmak üzere evlâd-ı vâkıfdan müteveli-i mûmâ-ileyh Osman Beğ'in üzerinde meşrûtiyet üzere ibkâ ve merkûm Osman Dede'nin ber-vech-i muharrer hilâf-ı inhâ ile ısdâr itdirdüğü berâtının kaydı ref' ve terkîn olunub merkûm Osman Dede fi-mâ-ba'd tevliyet-i mezkûreye kat'an bî-vech-i şer'î müdâhale eylememesi iktizâ eylediği Haremeyn-i şerîfeyn müfettişi esbak es-Seyyid Mehmed Ataullah Efendi i'lâm itmekle şeref-yâfte-i sūdûr olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn ve

i'lâmı mücebince mezbûr Osman Dede'nin ibtidâ 'Askerîden ve ba'dehu Nişâna nakl eylediği muhdes tevliyetin kaydı ref' ve terkîn olunmak için 'ilm u haberi virilmekle tevliyet-i mezbûre Osman Dede'nin ref'inden sâhib-i evveli mezkûr Osman Beğ'e ibkâ ve tevcîh olunmak deyu bin iki yüz on yedi senesi Cemâziye'l-evvelinin yirmi dokuzuncu günü târîhiyle müverrah sâdır olan ru's-ı hümayûn ile tevliyet-i mezkûre vakf-ı vâhid olmak üzere evlâd-ı vâkıfdan müteveli-i mûmâ-ileyh Osman Beğ'in üzerinde meşrûtiyet üzere ibkâ ve mezbûr Osman Dede'nin ber-vech-i muharrer hilâf-ı inhâ ile ısdâr itirdiği berâtının kaydı ref' ve terkîn olunub mezbûr Osman Dede'nin ref'inden sâhib-i evveli mezbûr Osman Beğ'e ibkâ ve tevcîh olunduktan sonra fevt olmağla mahlûlünden bin iki yüz on dokuz senesi Zi'l-hiccesinin on sekizinci gününde sulbî kebîr oğlu merkûm Mustafa Halife'ye bâ-şart-ı vâkıf tevcîh ve iki yüz yirmi üç senesi Cemâziye'l-âhîrinin dördüncü gününde vâki' olan cülûs-ı hümayûn-ı meymenet-makrûnda dahi tecdîd-i berât itdirdüb el-yevm tevliyet-i mezkûre bâ-berât-ı 'âlî-şân üzerinde olduğu Küçük Evkâf Muhâsebesinden ve eyâlet-i Bosna'da vâki' nefis-i Saraybosna'da vâki' ashâb-ı hayrâtıdan müteveffâ İsa Beğ'in binâ eylediği zâviye-i Mevlevîhânedeki ikâmet iden fukarâ ve sâ'ir âyende ve revendeye it'âm-ı ta'âm eylemek üzere zâviye-i mezkûreye vakf ve tahsîs olan nefis-i medîne-i Saray'da vâki' hamâm ve sâ'ir müsakkafât ve evkâfî mahsûlâtının ber-vech-i hasbî zâviyesi vakfının tevliyetine mutasarrıf post-nişîn olan eş-Şeyh Osman Dede fevt olub zâviye ve tevliyeti mahlûl olduğu ve sulbî oğlu ve bâ-meşihat-nâme post-nişîni olan eş-Şeyh Lütfullah 'arz-ı hâliyle inhâ ve zâviye ve tevliyet-i mezbûre babası fevtinden kendüye virilmesini istid'â itmeğin mücebince zâviye ve tevliyet-i mezbûre babası mahlûlünden merkûm eş-Şeyh Lütfullah'a bin iki yüz otuz senesi Cemâziye'l-âhîrinin yirmi dördüncü gününde tevcîh olunub virilen nişân-ı hümayûnum bâlâsına mücebince 'amel oluna deyu hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûnum keşîde kılınub sene-i mezkûre Receb-i şerîfinin on beşinci gününde kaydı bâlâsına şerh virildiği Nişân-ı Hümayûn tarafından bad'e'l-ihrâc husûs-ı mezkûrun muktezâ-yı şer'îsi fermân-ı 'âlî-şânımla bi'l-fi'l Rumili Kâdî'askeri a'lemü'l-ulemâi'l-mütebahhirîn Mevlânâ Halil edâme Allâhu te'âlâ fezâ'iluhuya havâle olundukda mârrü'z-zikr merhûm İsa Beğ vakfı mütevellîsi beynlerinde tevliyet ve müstegallât-ı vakf nizâ'ları şer'le görülecek mevâddan ve derûn-ı i'lâmda mezkûr-ı l-ism Mustafa Halife asitâne-i 'aliyyemde olub lâkin hasmı olan Mevlevî eş-Şeyh Lütfullah medîne-i merkûmede sâkin olmağla bu tarafda

mürâfa'aları mümkün olmayub i'lâm-ı mezkûr dahi merkûm Mustafa Halife'nin hasmı gıyâbında takrîr ve istid'âsını ifâdeden 'ibâret olmağın bu sûretde mahallinde tarafeyn bi'l-muvâcehe mürâfa'aya havâle olunmak iktizâ eyledikde Kâdî'asker-i müşârün-ileyh memhûren i'lâm eyledikten sonra vakf-ı mezbûrun tevliyeti mukaddemâ evlâd-ı vâkıfdan mezkûr Osman Beğ'e ibkâ ve tevcîh ba'dehu kat'an li'n-nizâ' müteveffâ Osman Dede'ye senevî iki yüz elli guruş ta'yînât behâsı tahsîs olunduktan sonra şimdi oğlu eş-Şeyh Lütfullah tekrâr hilâf-ı inhâ ve mugâyir-i şart-ı vâkıf tevliyet nizâ'ında olmağla ber-mantûk-ı i'lâm ve kuyûd mahallinde tarafeyn bi'l-muvâcehe mürâfa'aya havâle olunmak üzere sen ki vezîr-i müşârün-ileyhsin sana hitâben bir kıt'a emr-i 'âlî-şânım i'tâsı re'y-i 'âlî-şânıma menût idüğün bi'l-fi'il nâzır-ı vakf Bâbü's-sa'âde-i aliyyem ağası iftihârü'l-havâss ve'l-mukarribîn es-Seyyid Mustafa dâme 'uluvvuhu dahi memhûren i'lâm itmekle imdi i'lâmları mücebince tarafeyn bi'l-muvâcehe mahallinde terâfu'-ı şer' ve ihkāk-ı hakk olunmak bâbında fermân-ı 'âlî-şânım sâdır olmuştur buyurdum ki hükm-i şerîfimle vardıkda bu bâbda sâdır olan emrim üzere 'amel idüb dahi müşârün-ileyhümânın i'lâmları mücebince tarafeyn bi'l-muvâcehe inzimâm-ı re'y ve ma'rifetin ve ma'rifet-i şer'le görüb terâfu'-ı şer' ve ihkāk-ı hakk itdirilmesi husûsunda bezl-i cell-i himmet ve sarf-ı küll-i miknet eylesesin ve senki Mevlâna-yı mûmâ-ileyhsin sen dahi müceb-i emr-i şerîfimle 'amel ve hareket ve hilâfindan hazer ve mücânebet eylesesin şöyle bilesin 'alâmet-i şerîfe i'timâd kılasın. Tahrîren fi'l-yevmi'l-ısrîn min şehri Şevvâl li-seneti erba'a ve selâsîn ve mi'e ve elf.

Konstantiniyye el-mahrûse

Vasale ileynâ fi 27 Zilhicce sene 234.

[illegible]

KAYNAKLAR / BIBLIOGRAPHY

ARŞİV BELGELERİ / PRIMARY SOURCES

Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi (Gazi Husrev–begova biblioteka – GHB):

Saraybosna Şer'iyye Sicili 55

Saraybosna Şer'iyye Sicili 56.

Saraybosna Şer'iyye Sicili 58.

Saraybosna Şer'iyye Sicili 60.

A–1021_TO

İstanbul Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi (BOA):

Cevdet Evkaf 144/7161.

BOA, *Bosna Ahkam Defteri 1*.

KRONİKLER / CHRONICLES

Muvakkit Salih Sıdkı Hacı Hüseyinoviç, *Tarih–i Bosna ve Hersek*, Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi, İslami El Yazmaları Koleksiyonu.

Muvekkit Salih Sidki Hadžihuseinović, *Povijest Bosne*, 2, prev. A. Polimac et al., El–Kalem, Sarajevo, 1999.

Muhammed Enverî Kadić, *Enverî Kroniği*, Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi İslami El Yazmaları Koleksiyonu.

KİTAP VE MAKALELER / REFERENCES

Kurt, Yılmaz; Oruç, Hatice, “İsa–begova tekija/mevlevihana u Sarajevu”, *Znakovi vremena*, 39/40, Sarajevo, 2008., 107–124.

Mujezinović, Mehmed, “Musafirhane i tekija Isa–bega Ishakovića u Sarajevu”, *Naše starine*, III, Sarajevo, 1956., 245–252.

Mujezinović, Mehmed, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*, knjiga I, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974.

Oruç, Hatice, “Saraybosna'da İsa Bey Zaviyesi Hakkında Bazı Belgeler (I)”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 71/2021, Sarajevo, 2022., 195–252.

Oruç, Hatice, “Saraybosna'da İsa Bey Zaviyesi Hakkında Bazı Belgeler (II)”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 72/2022, Sarajevo, 2023., 72–116.

SEVERAL DOCUMENTS ON ISA BEY'S TEKKE IN SARAJEVO (III)

Summary

The zaviya (dervish lodge) of Isa Bey Ishaković in Sarajevo has often been identified in historiography and collective memory with the Mevlevi order, although no evidence of such an affiliation exists in the waqfiyya or in early documents. The connection between the zaviya and the Mevlevi order appears only in the last quarter of the 18th century, when Osman Dede was appointed shaykh of the Mevlevi tekke of Hadži Mahmud, located in the immediate vicinity of Isa Bey's zaviya. At that time, Osman Dede equated the two institutions, presenting himself as the shaykh of Isa Bey's zaviya and assuming the administration of its waqf, which led to a prolonged legal dispute with the then mutawalli, a descendant of Isa Bey. Court documents determined that Isa Bey's zaviya did not belong to the Mevlevi order and that Osman Dede lost the administration of the waqf. A number of documents on this subject are preserved in the archives, some of which have been published in two previous studies. Lutfullah Efendi, who succeeded Osman Dede as shaykh of the Mevlevi tekke, continued his father's claims regarding Gazi Isa Bey's zaviya. This gave rise to a new dispute over the management of the waqf between the sons of the previous litigants. This paper focuses on the documents of that dispute preserved in the sijill (court register) of the Sarajevo Sharia Court, among the documents of the Gazi Husrev-beg Library in Sarajevo. These documents indicate that Lutfullah Efendi achieved no better outcome than his father and was unable to take over the administration of Isa Bey's zaviya. They also highlight that Isa Bey's zaviya and the Mevlevi tekke in Sarajevo were two distinct institutions and that it was not Gazi Isa Bey's zaviya that was Mevlevi, but rather the tekke of Hadži Mahmud.

Keywords: Gazi Isa Bey, Sarajevo, Skopje, Shaykh Osman Dede, Hadži Mahmud's Mevlevi tekke, Shaykh Lutfullah Efendi, Mevlevi order, waqf, mutawalliship

SABAHETA GAČANIN*
(Sarajevo)

FILOZOFSKA, POLITIČKA I TEORIJSKA RAZMATRANJA U HRONICI *OSAM RAJEVA*

Abstrakt

Idris Husamuddin Bidlisi (u. 1520), emigrant s Istoka, bio je istaknuta figura na dvoru Bajezida II, a poslije i Selima I, kao politički filozof, savjetnik i državnik čiji je uticaj na osmansku samopercepciju izraženiji od bilo kojeg drugog učenjaka njegove generacije. Autor je dinastijske hronike na perzijskom jeziku *Hašt bihišt*, koja će biti razmatrana u ovom radu. Ova hronika ne samo da iznosi dokumentarne i faktografske podatke o prošlosti već predstavlja povijesni fenomen za razumijevanje političkog razmišljanja tog vremena od opisa savremenih vladara i državnika od interesa za osmanski dvor do demonstracije filozofskih i teorijskih stavova. Njegova percepcija povijesti i način kako povijesno sjećanje bilježi potpuno drugačijim alatima imao je za posljedicu i poseban odnos osmanskog društva prema vlastitoj prošlosti. Analiza Bidlisijevih alata u njegovom djelu obznanjuje njegovu koncepciju vladavine potkrijepljene kreativnim i originalnim raspravama koje su apostrofirale kozmičke i sakralne aspekte sultanata razrađene kroz sufijsku ontologiju.

Ključne riječi: hronika *Hašt bihišt*, Idris Bidlisi, filozofsko-politička razmatranja, 16. stoljeće.

* Dr. Sabaheta Gačanin, naučni savjetnik, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, e-mail: sabaheta.gacanin@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2101-368X

** Rad je realizovan uz finansijsku podršku Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke (FMON) kroz program (su)finansiranje naučno-istraživačkih i istraživačko-razvojnih projekata u FBiH u 2025.

UVOD

U ovom radu ističemo Bidlisijeve motive i ideje kao povjesničara koji-
ma se vodio u pisanju *Hašt bihišta*, njegova glavna filozofska, politička i
teorijska stajališta, njegovo razumijevanje političke stvarnosti u kojoj je
živio i djelovao, kao i njegovu osviještenost o ulozi koju bi trebalo nje-
govo djelo da ima u društvenoj stvarnosti – pri tome prilagođavajući se
ideji i potrebama njegovog naručioca, osmanskog sultana Bajezida II. U
odnosu na dotad pisane hronike, očigledno je Bidlisi imao drugačiju per-
cepciju povijesti, budući da je drugačijim alatima bilježio povijesno sje-
ćanje, prvenstveno gradeći sofisticiranu osmansku imperijalnu sliku, ne
odustajući od verbalne povijesne svijesti. Da bi se rasvijetlio historijski,
kao i neposredni politički, kulturni i intelektualni kontekst koji su obli-
kovali njegovo promišljanje o vladavini i autoritetima moći, neophod-
no je predstaviti životno i obrazovno okruženje Idrisa Bidlisijsa. Hronika
Hašt bihišt nam daje uvid u njegove ideje, posebno u njegove historij-
ske stavove i političku misao. Tesavufskim doktrinama, koje je u mla-
dosti revnosno izučavao, potkrijepio je svoju teoriju suvereniteta i ulogu
figura autoriteta. Inovativnim raspravama koje su isticale kosmičke i
sakralne aspekte vladavine, odnosno hilafeta, kao i jasno artikuliranim
argumentima u korist akribičnog i naučnog pristupa pisanju historijskih
testova na perzijskom jeziku, dodatno je potkrijepio svoje stavove. U
cilju boljeg razumijevanja njegove političke misli i vizije vladavine sli-
jedi njegova biografska skica.

BIOGRAFIJA IDRISA BIDLISIJA

Idris b. Husamuddin Bidlisi (Idrīs b. Ḥusām al-Dīn ‘Alī Bidlīsī) rođen je
u Rejju (Sulīqan, Iran) 18. januara 1457. godine u zajednici šiitsko-nu-
rbahšijskog tarikata,¹ čiji je sljedbenik bio njegov otac. Idris je poticao
iz ugledne porodice, čiji je djed Tadžuddin (Tāğ al-Dīn Ḥāğğ Ḥusayn)
nosio naslov *šejha*, a pradjed Medžduddin (Mağd al-Dīn al-Bidlīsī)

¹ Hassan Abu Hanieh, *Sufism and Sufi orders: God's Spiritual Paths Adaptation and Renewal in the Context of Modernization*, Friedrich Ebert Stiftung, Amman, 2011, 101; Saeed Zarrabi-Zadeh, „Sufism in the Modern West: A Taxonomy of Typologies and the Category of *Dynamic Integrejectionism*”. In *Sufism East and West*, (eds.) Jamal Malik, Saeed Zarrabi-Zadeh, Brill, Leiden – Boston, 2019, 180-209.

naslov *mavlana*, i pripadali su tradiciji nurbahšijskog reda.² I njegov otac, Husamuddin Ali (Ḥusām al-Dīn ‘Alī Bidlīsī) (u. 909/1504) bio je derviš nurbahšijskog reda, pa je krenuo iz Bidlisa u Suliqan da bude u blizini tadašnjeg nurbahšijskog šejha Muhammeda (Sayyid Muḥammad Nūrbahš). Tu je nastavio da živi i djeluje u okruženju mesijanskog sufijskog reda nurbahšija, koji je bio pod uticajem *suhrawardiyya*, *huruḫfiyya* i *kubrawiyya*.³ Idris je stasao u specifičnom duhovnom treningu,⁴ što je odredilo njegov kasniji cjeloživotni put i oblikovalo njegovu viziju čovjekove misije u zemaljskom svijetu. Nakon smrti šejha napustili su Suliqan, vratili se u Bidlis, gdje ga je njegov otac nastavio podučavati i u tesavufsko-duhovnom pogledu, kao i diskurzivnim naukama. Nakon što je Uzun Hasan Akkujunlu (u. 1478) 1470. godine osvojio Bidlis, Idrisova se porodica sa drugim uglednicima i učenjacima preselila 1471–72. godine u Tabriz, gdje je on nastavio obrazovanje u prestižnim medresama Nasiriji i Muzaffariji, zanimajući se za racionalne nauke, astronomiju i muziku.⁵ Eklektično obrazovanje koje je stekao kod oca i u medresama uzdiglo ga je do statusa *mulle*, a zatim i *mevlane*. Potpomognut uticajnim očevim vezama sa dvorjanima sa sultan Jakubovog dvora Hašt bihišt, Idris se priključio službenicima Akkujunlu dvorske kancelarije.⁶ Poslije izvrsne obuke, što je zahtijevalo široko poznavanje svih nauka i književnosti te izvanredne pisarske vještine, imenovan je za *munšija* (sultanskog kancelara), što su zabilježili svi hroničari, uvrstivši ga u najpoznatije tadašnje *munšije*.⁷ Time je dobio priliku da se kao učenjak i državni službenik susretne s ondašnjim vodećim intelektualcima i uglednim ličnostima, kao i da uspostavi lične i profesionalne veze u muslimanskim zemljama.

Tabriz je u 15. st. bio prestižni naučni i kulturni centar, stjecište uglednih učenjaka i nesumnjivo je doprinio Bidlisijskom potpunijem obrazovanju, oblikujući i njegova filozofska promišljanja i sufijski svjetonazor.⁸ Intelektualno okruženje u kojem se kretao integriralo je njegov

² Vural Genç, “Rethinking Idris-i Bidlisi: An Iranian Bureaucrat and Historian between the Shah and the Sultan”, *Iranian studies*, 3-4 (2019), 427.

³ Vural Genç, *Acem'den Rum'a bir burokrat ve tarihçi İdris-i Bidlisi (1457-1520)*, TTK, Ankara, 2019, 6.

⁴ V. Genç, *Acem'den Rum'a*, 12.

⁵ İdrīs Bidlīsī, *al-Ḥaqq al-mubīn fī šarḥ Risāla al-ḥaqq al-yaqīn*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, no 2338, 3a; V. Genç, *Acem'den Rum'a*, 29-30.

⁶ Muhyī-i Gülşenī, *Menakıb-ı İbrahim Gülşenī*, TTK, Ankara, 1982, 232.

⁷ Mustafa Âli, *Menakıb-ı Hünervērân*, Istanbul, 1926, 61.

⁸ Bidlīsī, *al-Ḥaqq al-mubīn*, 3b-4a.

svjetonazor, jer je njegov svijet neprestano pulsirao u interakciji sufi-ja, birokrata, učenjaka i pjesnika.⁹ Među ondašnjim šejhovima i mute-savvifima, u čijim je sohbetima i halkama učestvovao, najpoznatiji su bili Džami (Mullā Ġāmī), Davvani (Ġalāl al-Dīn Dawwānī), kadija Isa Savedži (ʿĪsa Sāvaġī) i Gulšeni (Muhyī-ye Golšanī), vrlo uticajni u naučnom i političkom miljeu Akkujunlu sultanata.¹⁰

Neizvjesna i uznemirujuća politička situacija u Tabrizu 907/1501. godine, nakon dolaska na vlast šaha Ismaila Safavija (u. 1524), doprinijela je Idrisovoj odluci da se preseli iz Irana. Idrisova migracija u osmanske zemlje je bila očekivana jer je tadašnja kulturno-politička situacija, kao i mogućnost pokroviteljstva na dvoru sultana Bajezida II, pogodovala mobilnosti učenih ljudi.¹¹ Bidlisi navodi da je njegovo prvo boravište nakon odlaska iz Tabriza bila Rumelija, preciznije okolina Sofije, i da se uspio pridružiti dvoru u Istanbulu tek sredinom 1504. godine.¹²

U prvim godinama svog boravka među Osmanlijama Bidlisi je osigurao visok status na dvoru Bajezida II, približivši se visokim državnici-ma i sultanu, koji ga je ohrabrio da napiše veliku povijest osmanske dinastije. To je bila njegova prilika da kroz pisanje dinastijske povijesti pokaže svoje obrazovanje i umijeće retoričkih i književnih tehnika, demonstrirajući i poznavanje egzaktnih nauka. Sljedećih trideset mjeseci, od 909/1503–911/1506. godine, on je svu svoju energiju posvetio pisanju dinastijske povijesti magnum opusa *Hašt bihišt* (*Osam rajeve*), od uspostavljanja države krajem trinaestog stoljeća do njegovog vremena. Odlaskom iz Tabriza, njegova djela koja je napisao i predočio između 908/1502. i 917/1511. predstavljaju političke koncepte koji su bili relativno novi za osmanske čitatelje jer su artikulirali ključne aspekte ideologije vladavine.

Usljed životnih okolnosti koje su mu nalagale mobilnost, kao učenjak boravio je lično ili profesionalno na dvoru Akkujunlu između 872/1467–907/1501. godine, a poslije emigracije na osmanskom dvoru od 908/1502. do smrti 926/1520. Na putu za hadž i Hidžaz nekoliko mjeseci bio je na dvoru Mameluka kao gost sultana Gavrija (Qānšūh al-Ġawrī) 917/1511. godine.

⁹ Chad Lingwood, *Politics, Poetry, and Sufism in Medieval Iran*, Brill, Leiden, 2014, 112–113.

¹⁰ V. Genç, *Acem'den Rum'a*, 49–50.

¹¹ Houari Touati, *Islam and Travel in the Middle Ages*, University of Chicago Press, Chicago, 2010.

¹² V. Genç, *Acem'den Rum'a*, 2.

Njegova voluminozna dinastijska hronika na perzijskom jeziku, koja je dočekan hvalospjevima i pokojom kritikom, predstavljena je sultanu Bajezidu II 911/1506. godine. Sultan mu je, pored godišnjeg prihoda, dodijelio kao zeamet selo Dupnicu, jugozapadno od Sofije, u oblasti Čustendil.¹³ Ubrzo je slijedilo Bidlisijevo razočaranje, jer se suočio s problemima na dvoru nakon objavljivanja *Hašt bihišta*. Grupa dvorskih službenika, njegovih nekadašnjih prijatelja, pokrovitelja i sunarodnika, između ostalih kazasker Mu'ejjedzade Abdurrahman-efendija i veliki vezir Ali-paša, nastojali su da ga diskredituju. Predstavljanje sultanu ambiciozne dinastijske povijesti kao što je *Hašt bihišt* i sultanov velikodušni patronat pobudili su njihovu ljubomoru. Problemi s kojima se suočio na osmanskome dvoru nisu se previše razlikovali od problema s kojima su se susretali učenjaci i birokrati na drugim dvorovima, primjerice u Heratu i Tabrizu, gdje su se borbe za dominaciju pretvarale u klevetu.¹⁴ Njihovi prigovori su se, između ostalih, odnosili na narative o iranskim šahovima i drugim vladarima, što je rezultiralo Bidlisijevom rezignacijom i izostavljanjem preambule hronike. Tražio je mogućnost napuštanja Istanbula između 1506. i 1511. godine i dozvolu za odlazak na hadž, jer su optužbe i kleveta blokirali njegov napredak u profesionalnom smislu. Nije dobio dozvolu i bio je prisiljen da predaje u medresi Ali-paša za 50 akči dnevno. I Kemalpašazâde, njegov profesionalni rival i autor *Tevârih-i Âl-i Osman* na osmanskome turskom jeziku, koju su preferirali Bidlisijevi neprijatelji, predavao je u Bajezidovoj medresi u Jedrenu za 50 akči, bez privilegija kao i Bidlisi.¹⁵ Uzimajući u obzir da je Kemalpašazâde dobio nagradu 30.000 akči kada je Bajezidu II poklonio svoj *Tevârih-i Âl-i Osman* 1510. godine, tri godine nakon završetka *Hašt bihišta*, jasno je da je Bidlisijeva nagrada od 50.000 akči bila povlastica,¹⁶ iako je on prenatlađavao svoje žalbe (HDA 673b) da *nije mogao uživati u blagoslovima zemlje Rûma, jer mu se nisu otvorila vrata riznice*.¹⁷

Napustio je Istanbul brodom u jesen 1511. godine, namjeravajući da obavi hadž. Na putu za Hidžaz boravio je u Kairu nekoliko mjeseci kao

¹³ V. Genç, Rethinking Idris-i Bidlisi, 433; C. A. Markiewicz, *The Crisis of Rule in Late Medieval Islam; A Study of Idrīs Bidlīsī (861-926/1457-1520) and Kingship at the Turn of the Sixteenth Century*, The University of Chicago, Chicago, 2015, 153.

¹⁴ V. Genç, *Acem'den Rum'a*, 185-186, 197.

¹⁵ V. Genç, *Acem'den Rum'a*, 256.

¹⁶ C. Markiewicz, *The Crisis of Rule in Late Medieval Islam*, 136; V. Genç, *Acem'den Rum'a*, 256.

¹⁷ Bidlīsī, *Šarḥ-i Qašīda-yi ḥamrīya*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, no 4092, 6b-7a.

gost mamelučkog sultana el-Gavrija. Nastavio je put za Mekku, obavio hadž, produživši svoj boravak tamo. Revoltiran odnosima na dvoru i odnosom sultana Bajezida II napisao je revidiranu verziju *Hašt bihišta* s *Hatimom* (epilog), u kojima je opisao svoje razočarenje i iskustva na dvoru. (HDA 673b) U međuvremenu, nakon duge dinastijske borbe Bajezid II je 1512. godine morao predati prijestolje svom sinu Selimu I (vladao 918–926/1512–1520), i to u vrijeme kada je Bidlisi planirao povratak u Iran. (HDA 676b) Stigao mu je službeni poziv sultana Selima I da se vrati u prijestonicu. Preko Damaska stigao je u Konju, susreo se s Nahdživanijem (Bābā Ni‘mat Allah Naḥḡivānī), sljedbenikom Ibn Arebija i prijateljem njegovog oca. U jesen 1513. godine kreće za prijestonicu i stiže u Istanbul 1513–14. godine.¹⁸

Selimu I je predstavio revidirani *Hašt bihišt* na kojem je radio dok je bio u Mekki 1513–14. godine, dodavši *Muqaddimu* (Uvod) u kojoj se brani od optužbi sultana Bajezida II i visokorangiranih dvorjana, dopunjene narative o Bajezidovoj vladavini, te epilog (*Hātime*) i žalbu (*Šikāyatnāme*), dopisanu za vrijeme Selimove vladavine. Sultanu je predstavio djelo *al-Ibā an al-mavāqi‘ al-vabā* (Izbjegavanje zaraženih mjesta kugom), koje je završio tokom svog boravka u Konji. Na samom kraju karijere i života, zbog praktičnog iskustva i diplomatskih vještina sultan Selim I imenovao ga je za svog savjetnika tokom osvajanja zapadnog Irana. Promovirao ga je kao emisara i pregovarača s plemenima Kurdistanu radi priključenja ovih zemalja pod osmansku upravu, ali i kao savjetnika tokom osvajanja Sirije i Egipta 920/1514–923/1517. godine. Iako je svoje obaveze na istoku obavio uspješno i s najvećom posvećenošću, njegove pismene pritužbe na korupciju sultanovih ljudi u novoosvojenim zemljama Sirije i Egipta, koje je iznio u nazočnosti vezira i kazaskera, značile su njegovu ‘političku smrt’ zbog njegove principijelnosti. Uslijedila je ostavka na dvoru i povlačenje iz političkog života. U posljednjim godinama života svoju je energiju posvetio bilježenju događaja Selimove vladavine, kao i svoje uloge u njima, ne dovršivši djelo *Selīmšāhnāma*,¹⁹ što je uradio njegov sin nakon njegove smrti. Umro je 7. zul-hidždžeta 926/18. novembra 1520. godine.

Kao vrlo mlad prepisivao je djela i sastavio je svoju zbirku tesaufskih naučnih rasprava, kompilaciju *inšā* dokumenata iz Akkujunlu kancelarije,²⁰ a potom, sazrijevajući i usvajajući razne intelektualne i

¹⁸ V. Genç, *Acem'den Rum'a*, 284–294.

¹⁹ Bidlīsī, *Selīmšāhnāma*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, no 2447.

²⁰ Bidlīsī, *Mağmua-ye Munseat*, İÜ Nadir Eserler Ktp., F 906.

društveno-političke tradicije sa širokog muslimanskog geopolitičkog područja kao autor piše desetke književnih i naučno-političkih djela za svoje patrone na dvorovima. Njegova glavna četiri djela *Mir 'āt-i ġamāl*, *Qānūn-i Šāhanšāhī*, *Hašt bihišt* i *Salīmšāhnāma* nude razvoj ideje o suverenitetu sa studioznim opisom idealnog suverena. Ova djela bila su namijenjena figurama autoriteta osmanske dinastije. Djela obuhvataju razne perspektive s koherentnim pogledom na politiku i način upravljanja sultana kroz različite književne žanrove, referirajući se na druge naučne tradicije.

Bidlisiju je pripala centralna politička i historiografska uloga na dvoru u vrijeme objavljivanja njegovih djela, posebno hronike, budući da je kroz 16. stoljeće ostala glavni osmanski historijski tekst. Broj sačuvanih prepisa ove hronike, bilo djelomičnih bilo cjelovitih, ide u prilog njenog uticaja u osmanskoj historiografiji, što su eksplicitno priznali najistaknutiji osmanski historičari 16. stoljeća.²¹

Hašt bihišt je bio predmetom analize sadržaja i rukopisa koje su obradili Mehmed Şükrü (Berlin, 1931), Victor Ménage (London, 1961) i Koji Imazawa (Ankara, 2005).²² Hronika se fragmentarno prevodila²³ i razmatrala iz raznih perspektiva, što je rezultiralo monografijama i naučnim radovima,²⁴ među kojima se ističu doktorske disertacije Vurala Genç²⁵ i Christophera Markiewicza.²⁶ U obradi sadržaja i rukopisa *Hašt bihišta* u navedenim monografijama i djelima ni u jednom

²¹ Ch. Markiewicz, *The Crisis of Kingship*, 8.

²² Mehmed Şükrü, "Das Heşt Beheşt des İdrîs Bitlîsî", *Der Islam* 19 (1931), 131-192; Victor Ménage, *A Survey of the Early Ottoman Histories, with Studies on Their Textual Problems and Their Sources*, Ph.D., University of London, SOAS, London, 1961; Koji Imazawa, "İdris Bitlîsî'nin Heşt Bihişt'inin İki Tip Nüshası Üzerine Bir İnceleme", *Belleten* 69 (2005), 859-896.

²³ İdrîs-i Bitlîsî, *Heşt Bihişt* I-II, haz. Mehmet Karataş, Selim Kaya, Yaşar Baş, Betav, Ankara, 2008; İdrîs Bitlîsî, *İdrîs-i Bidlîsî Selim Şah-nâme*, çev. Hicabi Kırılancı, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2001; Orhan Başaran, *İdrîs-i Bitlîsî'nin Heşt Bihişt'inin Hâtîme'si* (Metin-İnceleme-Çeviri), Ph.D., Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2000.

²⁴ Muhammad İbrahim Yıldırım, *İdris-i Bitlisî, Heşt Behişt VII. Ketibe, Sultan Mehmed Devri, 1451-1481*, Ph.D., İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2010; Ebru Sönmez, *İdris-i Bidlisi: Ottoman Kurdistan and Islamic Legitimacy*, Libra Kitap, İstanbul, 2012.

²⁵ Vural Genç, *İdris-i Bitlisî: Heşt Bihişt Osman Gazi Dönemi (Tahlil ve Tercüme)*, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul, 2007; Vural Genç, *Acem'den Rum'a': İdris-i Bidlîsî'nin Hayatı, Tarihçiliği ve Heşt Behişt'in II. Bayezid Kısmı (1481-1512)*, Ph.D., İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2014.

²⁶ Ch. Markiewicz, *The Crisis of Kingship in Late Medieval Islam*, Chicago, 2015.

slučaju nije uzet primjerak koji se čuva u Državnom arhivu u Zagrebu.²⁷ Srećom, domaći istraživači Sulejman Bajraktarević²⁸ i Salih Trako²⁹ predstavili su ovaj primjerak *Hašt bihišta*, a neki od narativa iz ovog prepisa iz Ottenfelsove zbirke su prevedeni.

Bidlisijeva književna produkcija – panegirici, hronika i njegovih šest drugih djela – posvećena osmanskoj dinastiji ukazuje na njegov kreativni entuzijazam da osigura egzistenciju i karijeru u osmanskim zemljama. Život između tesavvufa i nauke te kancelarskog posla i prepiske s vodećim državicima kao munšija na Akkujunlu dvoru izoštrili su njegov senzibilitet za pronicljivo razumijevanje dinamike dvorskog patronata. U nastavku ćemo ukazati na relacije između pokroviteljstva, literarne distribucije i figura autoriteta kao adresata u Bidlisijevoj književnoj produkciji, prije svega u *Hašt bihištu*, koje ukazuju na postojeću kulturnu konvenciju koja je uključivala intelektualne i duhovne elemente sunitske i šiitske tradicije. Osmanlije su već sa sultanom Mehmedom II privukli najsajjnije mislioce,³⁰ istaknute učenjake na dvoru i u medrese, tako da je Bidlisijeva emigracija iz turkmenske države i Tabriza, izuzevši krvave neredе i neizvjesnu političku situaciju, bila u sklopu šireg kulturno-političkog pokreta u okviru muslimanskih zemalja.³¹ On je bio osobno motiviran da osigura sultanov patronat na osmanskome dvoru, budući da je već u dvorskoj kancelariji Akkujunlu sultanata dostigao vrlo visok državni položaj. Svojim novim pokroviteljima ponudio je svoje hiperliterarne retoričke darove i književni talent u zamjenu za pokroviteljstvo, kao i počasno mjesto na dvoru.³²

Bidlisi je do četrdesete godine proveo relativno miran život, no slomom Akkujunlu dinastije i nakon vrlo kratkog safavidskog patronata stigao je u Osmansko Carstvo početkom 16. stoljeća. To je vrijeme kada

²⁷ HR-HDA-750. Obitelj Ottenfels, *Hešt bihešt*. Dalje u tekstu HDA.

²⁸ Sulejman Bajraktarević, "Ottenfelsova orijentalistička zbirka u zagrebačkom Državnom arhivu", u: *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije*, Vol. 2, JAZU, Zagreb, 1959, 75-130.

²⁹ Salih Trako, "Bitlisijev opis Balkanskog poluostrva", *POF* XII-XIII/1962-63 (1965), 209-218; Idem, "Bitka na Kosovu 1389. godine u istoriji Idrisa Bitlisija", *POF* XIV-XV/1964-65 (1969), 329-351; Idem, "Pretkosovski događaji u *Hešt Bihištu* Idrisa Bitlisija", *POF* XX-XXI/1970-71 (1974), 159-204.

³⁰ Hanna Sohrweide, "Dichter Und Gelehrte Aus Dem Osten Im Osmanischen Reich (1453-1600)", *Islam*, 46 (1970), 263-302.

³¹ Sabaheta Gačanin, "Moć znanja i knjige u osmanskome društvu: Bibliotečki profil kao refleksija intelektualnog kanona", *Pregled*, vol. LIX, 1 (2018), 107-108.

³² Ch. Markiewicz, *The Crisis of Kingship*, 93.

su muslimanski svijet potresale turbulencije koje su dovele do redizajniranja granica koje su postepeno oštrim linijama mapirale muslimanska carstva. Safavidi su smijenili Akkujunlu dinastiju, a Uzbekistanski hanat je detronizirao Timuride. Osmanlije, Mameluci i Uzbeci su slijedili sunitsku tradiciju, dok su Safavidi slijedili šiitsku tradiciju.

BIDLISIJEVE HISTORIOGRAFSKE POSTAVKE

Povijest je naslovio na perzijskom *Hašt bihišt* (Osam rajeve), a na arapskom je djelo nazvao *Osmerostruki atributi u izvještajima osmanskih halifa i cezara* (al-Šifāt al-samānīya fī aḥbār al-ḥulafā’ va’l-qayāsira al-‘uṣmānīya), tj. osam sultana, od Osmana do Bajezida II i njihova posebna odličja (šifāt) kao sultana, koja su ih istakla kao izuzetne vladare.

Istaknuto mjesto u ovoj historiografiji pripada konstrukciji identiteta i ideologije (čija se konotacija razlikuje od modernog poimanja identiteta) Al-i Osman kao dominantne muslimanske dinastije koja je ponuđena kroz hagiografsku povijest prvih osam osmanskih sultana. Bidlisi i drugi historičari koji su pisali na perzijskom jeziku argumentacijom o duhovnom i političkom legitimitetu morali su dokazati nadmoć Osmanlija nad turkmenskim kneževinama koje traže neovisnost i derviškim zajednicama koje su iskazivale želju za autonomijom. Stoga su osnovu pripadnosti Osmanskoj državi i njezin ideološki okvir činila četiri temelja: genealogija, gazā, pobuna za neovisnost (huruç) i konvencija (meşveret).³³

U teritorijalnoj ekspanziji muslimanskih dinastija koje su pokušavale nametnuti dominaciju u vjerskom i u političkom smislu vladari su nastojali uspostaviti politički i vjerski legitimitet dinastije. Sultan Bajezid II je bio svjestan kompleksnosti političkih odnosa u regionu i stoga je zatražio od Idrisa Bidlisa, čijih je visokih kvalifikacija bio svjestan, da napiše dinastijsku hroniku Osmanlija koja će uvjerljivo jezički konstruirati politički legitimitet dinastije. Bidlisi je kao iskusan visoki dvorski službenik duboko razumijevao načine artikulacije moći i vladavine, kao i elemente koji su je ograničavali. Kao dvorski službenik bio je vrlo upućen u administrativne i pravno-zakonske tokove i njihove prednosti i ograničenja, ali bio je svjestan da mu je potrebna ideološka potpora,

³³ Hüseyin Yılmaz, “Kuruluş Dönemi Osmanlı Tarih Edebiyatında Kimlik ve Siyasi İdeoloji İnşası”, in: *Osmanlı’da İlm-i Tarih*, (eds.) Zahit Atçıl, Ercüment Asil, Cemal Atabaş, İSAR Yayınları, İstanbul, 2023, 32.

i politička i dogmatska. S tom idejom je na zahtjev sultana Bajezida II pristupio pisanju dinastijske povijesti *Hašt bihišt* (*Osam rajeve*). Bidlisijeva socijalna inteligencija – dodatno izbrušena kancelarskim poslom, čestim kretanjem u širem geopolitičkom okruženju i u neprestanoj društvenoj interakciji – iznimna je vještina kojom se brzo uklapao u novu intelektualnu sredinu. Ona mu je pomagala da svoj afektivni senzibilitet i kognitivni potencijal sinergijski upregne u zadani projekt – *Hašt bihišt* – koji će viziju osmanskih sultana literarno uobličiti u legitimno prihvatljivi koncept, tj. strategiju vladavine u ekspanzionističkoj geopolitičkoj transformaciji Osmanskog Carstva na istok i zapad u 15. i početkom 16. stoljeća. On je kao autor koji je prilagođen inša stilu zabilježio istančanim i sofisticiranim stilom,³⁴ pored faktografske građe, historijska gledišta i suptilne okolnosti koje su pratile burne političke događaje čiji je bio neposredni svjedok.

Bidlisi je razradio metodološki specifične alate kroz vojno–formacijsku strukturu, kojima je ispisao povijest prvih osam sultana: trajno sjećanje (*zīkr–i ḡamīl*) na sultane kroz vojna osvajanja i ratovanje (*gazā – ḡihād*), dobrotvornost, blagodarnost i pravičnost (*raḥmat va iḥsān* ili *ʿadālat va iḥsān*) Ali–i Osmana, koncept teždida (*taḡdīd*) ili ciklične obnove i vokabular suvereniteta (hilafet, genealogija i odabranost).³⁵

On je kao historičar primijenio već poznati koncept *trajnog sjećanja* (*zīkr–i ḡamīl*) kako bi opisao određene sultanove dobrotvorne aktivnosti i potaknuo ga da promovira dobro u svijetu. (HDA 7a) U predgovoru uvodnog narativa o dobrotvornim institucijama koje je Mehmed II podigao za života, veli: *uspostavljanje očuvanja nečijeg traga u ovom bezvrijednom svijetu je na dva načina* (HDA 408b). *Prvi put, primjeren ljudima dubokog uvida (arbāb–i lubāb), jest očuvanje ljudske duše uz pomoć gnoze, jer je znanje izvor vode života. Drugi put je stjecanje trajnog glasa (taḥsīl–i zīkr–i ḡamīl) i usavršavanje blagoslovljene navike (takmīl–i malakāt–i ḥamīda)*. (HDA 409a) Prema Bidlisijevom mišljenju put je prikladan za vladare i uglednike, *jer za kraljeve svijeta put Božijeg prihvaćanja i način usavršavanja blaženstva dva prebivališta u doba moći i sposobnosti je kroz promicanje uzroka poslušnosti*

³⁴ O inša stilu vidi: Sabaheta Gačanin, *Pisma. Uvodna studija o tumačenju pisama kao izvora za opću, kulturnu i književnu historiju*, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Sarajevo, 2018, 20–28.

³⁵ Ove arhetipove vlasti Markiewicz naziva vokabularom suvereniteta, vidi: Ch. Markiewicz, *The Crisis of Rule*, 295–311.

*kur'anske zapovijedi: „Allah zahtijeva da se svačije pravo poštuje, dobroćinstvo čini.“*³⁶ (HDA 409a)

Među njegovim političkim razmatranjima istakli bismo njegove stavove o hilafetu *kojima pridaje neosporan legitimitet osmanskome suverenitetu u kompetitivnom evroazijskom duhovnom prostoru prepunom jakih rivala, uključujući buntovne šejhove kod kuće i mesijanske dinastije na istoku, poput Safavida koji su prisvajali legitimitet na temelju svog svetog šiitskog porijekla.*³⁷

Hilafet (hilāfat) je islamska politička institucija koja se smatrala nasljedstvom poslanika Muhammeda, a.s., i podrazumijeva vodstvo svih muslimana u svijetu. Međutim, u stoljećima nakon pada Abasidskog hilafeta, to je postalo sporno čvorište, budući da je više rivalskih muslimanskih vladara istovremeno polagalo pravo na titulu halife.

U svojim djelima se oslanjao na timuridski rječnik suvereniteta, na osnovu kojeg je unaprijedio vlastitu koncepciju vladavine koju je nazvao *hilāfat-i Raḥmānī* (namjesništvo Milosrdnoga). Ovdje treba naglasiti da Bidlisijeva politička misao odražava širok raspon ideja koje je crpio iz različitih intelektualnih tradicija asimiliranih u tesavvufu, a prije svega suhravrdijanski koncept hilafeta koji se zasniva na poznavanju Boga i očitovanju Njegovih atributa koje posvjedočuje Njegov istinski halifa (namjesnik) na zemlji. Muslimanski vladar mora da ispunjava atribut *halife* Božijeg na Zemlji, razvija ga do idealne mjere, ne iznevjerava ga i ne ruši ga.³⁸ Bidlisi ističe razliku između duhovnog i pojavnog hilafeta. Prvi je definiran kao kosmički rang koji se može postići samo u duhovnom carstvu, dok je drugi temporalno vladanje u osjetilnom svijetu, definirano kao izvršna vlast. Bez obzira da li je hilafet skriveni (duhovni) ili javni, svijet nikada nije lišen halife kao istinskog vladara u vremenu.

U uvodu, odmah nakon *dove* – kaside i *ammā ba'd*, slijedi narativ posvećen istinitosti namjesništva Božijeg Gospodstva i potrebe namjesništva u vladavini i pravednom upravljanju svijetom; halifa u mikrokosmičkim svjetovima služi svim stvorenjima i predstavlja ih pred Bogom

³⁶ Kur'an, 16:90.

³⁷ Hüseyin Yilmaz, "II. Kingship and Legitimacy in the Sixteenth-Century Ottoman Empire Political Culture", in: *The Empires of the Near East and India: Sources Studies of the Safavid, Ottoman, and Mughal Literate Communities*, Columbia University Press, New York, 2019, 195.

³⁸ Vidi: Shaykh Shihabuddin Suhrawardi al-Maqtul, *Orijentalna mudrost. Teozofija svjetlosti*, prev. Rešid Hafizović, Sarajevo, 2011.

onako kako je to Adem, a.s., rodoslovnik ljudskoga roda govorio. Bidlisi iznosi objašnjenje o potrebi namjesništva u svijetu kao izravne posljedice kosmološke strukture Božijeg stvaranja univerzuma. On definira dvije moguće vrste vladanja, tj. namjesništva, kao vladavine silom bez pozivanja na Božije propise i vladavinu u skladu s blagoslovljenim vrlinama i svetom tradicijom. Bog je učinio čovjeka prethodnikom i primaozem Njegove dobrote u odnosu na sve ostale elemente univerzuma, oplemenio ga i počastio ga uzdižući ga među stvorenjima i uzdigao ga do vođe stvorenog. On ga je učinio manifestacijom Svojih svojstava savršenstva u cijelosti i skupom Svojih atributa Ljepote i Veličanstvenosti. (HDA 4b–6b)

Obredna terminologija osmanskog tesavvufa bila je uglavnom na perzijskom jeziku zbog popularnosti brojnih tesavufskih perzijskih djela, kao i širenja sufijskih tarikata s istoka. Tesavufske doktrine i sufijski pogled na svijet, koji je zaokupio osmanske intelektualce, prirodno je oblikovao način razmišljanja i jezik pisanja o vladavini. Politički diskurs koji predstavlja Bidlisi u hronici ističe aktivno djelovanje tesavvufa na osmanskome dvoru i društvu, opisuje osmanskog sultana kao sufiju, Božijeg prijatelja i Božijeg namjesnika na zemlji, vladara u pojavnoj i duhovnoj sferi. (HDA 8a, 39a) Hilafet su kao sveobuhvatni kosmološki poredak u diskurzivnim narativima promovirali dinastijski apologeti i literati, kao i najširi krug učenjaka kroz književnu artikulaciju, umjetničko predstavljanje i okultna istraživanja.³⁹ U duhu diskurzivne prakse i Bidlisi je percipirao vlast – hilafet kao sveobuhvatni kosmološki poredak koji obuhvata i zemaljsku i metafizičku domenu. (HDA 453b, 525a, 527b) Kroz Bidlisijeve narative ističe se ova dvostruka vladarska domena u predstavljanju svih osam sultana. U uvodu, kao i u ostalim dijelovima *Hašt bihišta* argumentira posebno mjesto Osmanlija artikulirajući njihovu ulogu idealnih vladara *ḥalīfe-ye Raḥmānī* na osnovu povijesnih zapisa o njihovim dobrim djelima u širenju prebivališta islama i provođenju pravde. Dinastija Al-i Osman bila je od Boga izabrana, stoga zadužena da služi božanskim ciljevima, a preuzeta vlast je bila pečat hilafeta koji traje do kraja vremena. (HDA 58b) Stoga se kroz faktografske opise sultanskih pohoda često ističe sinergija zemaljskih napora i pristizanje pomoći iz metafizičkog svijeta.⁴⁰

³⁹ Hüseyin Yılmaz, *Caliphate Redefined: The Mystical Turn in Ottoman Political Thought*, Princeton University Press, Princeton – Oxford, 2018, 4.

⁴⁰ Primjerice vidi: Salih Trako, "Bitka na Kosovu 1389. godine u istoriji Idrisa Bitlisija", *POF* XIV-XV/1964-65 (1969), 341; Idem, "Pretkosovski događaji u *Hešt*

Kroz semantičke lepeze s nagomilanim sinonimima, retoričke tope-se, specifične metaforičke sintagme, poređenja i brojne druge stilske figure ponekad teško prohodnog teksta, kroz opise i poetske minijature ili duže poetske forme sultani su redovno personifikacije vrhovnog univerzalnog vođe muslimanske zajednice, čija je slika sklopljena na osnovu teorijskog modela u islamskim disciplinama. Međutim, pažljivo izgrađene slike sultanske moći prati specifičan vokabular koji je u timuridskoj historiografiji ranije usaglašen. Bidlisi kao odgovoran autor, koji treba da historijskim narativom učvrsti politički identitet Osmanlija (Ali-i Osman), ulaže napore da već postojeći timuridski rječnik suvereniteta nadogradi i unaprijedi snažnim filozofskim i tesavufskim stavovima. Iz tog rječnika je vladarski naslov *sahib-kiran* (šāhib-qīrān), *gospodar sretne nebeske konjunkcije*, koji je u pogledu osmanskih sultana dobijao na zamahu u prvoj deceniji šesnaestog stoljeća. Na početku je dodijeljen sultanu Mehmedu II, a poslije, u kasnijim godinama i Bajezidu II. U vrijeme stupanja Selima I na dužnost ovaj izraz je bio nadimak za novog vladara. Bidlisi je primijenio taj popularni vladarski naslov u svojoj hronici za osmanske sultane, sugerišući da su, u nedostatku jasno artikuliranih pravila nasljeđivanja, konačni pobjednici zasigurno imali podršku predodređene nebeske sretne konstelacije.

Iz rječnika suvereniteta je i naslov cikličnog obnovitelja vjere (*muğaddid*). Prema tadašnjem raširenom mišljenju *mudžedid* s mesijanaskom misijom bi donio pravdu i obnovio vjeru prije apokalipse, kako je Bidlisi prikazao Bajezida II (HDA 527a). *Dok je veći dio muslimanskih zemalja upao u stanje razdora i haosa koji podsjeća na āhir-i zemān (Krajnje vrijeme), zahvaljujući pravednoj vladavini osmanskih sultana zemlje Rūma prosperitetno se razvijaju izbjegavši ozbiljnu krizu i destabilizaciju koje su pogodile njegovu domovinu.* (HDA 7b) Njihovi otvoreni naponi da se proširi utjecaj islama u njihovim *gazā* aktivnostima skrenuli su pozornost svijeta na osmanske sultane, što su u tadašnjem vremenu (na prelazu u 16. stoljeće) najvažnije aktivnosti osmanske dinastije i najznačajnija obilježja njihove slike o sebi.

Kod Bidlisa *gazā* se ističe kao već uvriježeni dio osmanskog identiteta. Tokom prva dva stoljeća svog postojanja, osmanski sultani osobno su vodili upade, pohode i osvajanja nemuslimanskih teritorija, što je pridonijelo najvećem širenju islamskih zemalja u 14. i 15. stoljeću. Takve

Bihištu Idrisa Bitlisa, *POF XX-XXI/1970-71* (1974), 199; Sabaheta Gaćanin, "Narativ o osvajanju Bosne iz hronike *Hašt bihišt*", *Radovi Filozofskog fakulteta*, vol. 11 (2024), 150.

aktivnosti nazivane su *gazā* i *džihād* (*ġazāʾ* – *ġihād*), a to je pridonijelo respektabilnom poštovanju sultana koji su protokom vremena usvojili ekskluzivitet *gaze* i često proklamovali svoj status istaknutih boraca za vjeru (*sulṭān-i ġāziyān*, *sulṭān-i muġāhidīn*).⁴¹ Ukratko, titula *gāzī* kao znak dominacije odnosila se na vladare koji su osvajali zemlje i stekli nezavisnost mačem, tj. borbom i osvajanjima. Svi sultani u hronici nose naslove *gāzī*.

U raspravama o vladavini univerzalni politički autoritet proizašao je uglavnom iz pravnih i genealoških diskursa koji su djelotvorno podupirali pretenzije vladara na univerzalnu vladavinu, pozivajući se na brojne epistemološke tradicije u konstrukciji koncepcije vladavine. U petnaestom stoljeću osmanski hroničari su počeli raditi na genealogiji osmanske dinastije kako bi utvrdili njenu nadmoć u odnosu na ostale turkmenske vladarske dinastije. Vladarski legitimitet osmanski hroničari su dokazivali povijesnim statusom kao zakonitih nasljednika Seldžučkog sultanata.

No Bidlisi je, dostojno njegovog umijeća, osmansku genealogiju uključio u značajne aspekte osmanske povijesne tradicije, posebno je naglašavajući u prvoj knjizi hronike. On je genealogijom Al-i Osmana uspostavio povijesni kontinuitet, što ih je glorifikovalo diferencirajući ih od njihovih prethodnika i savremenika. Kroz narative promiče da je Al-i Osman uzvišena zbog duhovne genealogije (*nasab-i maʿnavī*) koja ih je povezivala s prvom četvoricom halifa i dvanaest imama, krajnjim autoritetima i apsolutnim uzorima u sunitskim i šiitskim ograncima islama. Bidlisi je uključio dvanaestoricu imama u liniji duhovne loze osmanske dinastije s ciljem prisvajanja legitimnog ustroja Safavida, tj. uskraćivanje njihove najharizmatičnije razlike.⁴² Iako Osmanlije fizički nisu pripadale Poslanikovoj porodici ili prvim halifama, Bidlisi im pripisuje srodstvo putem duhovne linije (*tarīqat u haqīqat*). (HDA 21b.)

Dalje, on je sliku osmanske dinastije jezički ubjedljivo redefinirao i njihovu neimpresivnu lozu plemena Kaji⁴³ vezao za abrahamsko srodstvo. Pošto je priznao postojanje drugačijih navoda, Bidlisi identificira pretka Kajija kao Ishakovog, a.s., sina el-Ajsa (Esau), brata Jakubova: *Poglavlar ponosnih i uspješnih ljudi na zemlji, Ebuʿl-vakt Osman,*

⁴¹ Vidi: Linda Darling, "Reformulating the Gazi Narrative. When Was the Ottoman State a Gazi State", *Turcica*, 43 (2011), 13-53.

⁴² H. Yılmaz, *Caliphate Redefined*, 237.

⁴³ İlker Evrim Binbaş, *Oğuz Khan Narratives*, <<https://www.iranicaonline.org/articles/oğuz-khan-narratives/>> (Pristupljeno: 5. 5. 2025).

porijeklom je od Oguz–hana, koji potječe od Ajsa, sina Ishaka. (HDA 20b) Ovu ideju su također spominjali raniji osmanski historičari Enveri i Ruhi, ali je to u Bidlisijevom ubjedljivom narativu postao ontološki arhetip Al–i Osmana. (HDA 22b) Bidlisijeva nakana koju on poentira je pravo vladavine na osnovu poslaničke tradicije, jer on izričito navodi da su svi vladari među Turcima, Arapima, Perzijancima i Rimljanima potjecali iz ovog plemićkog roda od el–Ajsa, odnosno Kajija. (HDA 23a) Narativ je dopunio lozom plemena Oguza (HDA 25a, 28b) i nasljeđem Seldžuka (HDA 34a). Ova povijesna i duhovna identifikacija ide u prilog omiljene titule osmanskih sultana – sultani Rimljana, Arapa i Perzijanaca. Ovaj narativ o porijeklu Osmanlija je temeljni mit Bidlisijeve mistične filozofije i historije, koja je Al–i Osman ugradila u božansku providnost usporedivu s narativima perzijske historiografije nastale pod Mongolima koji su prešli na islam. Bidlisijev arapski naslov hronike *Izvjestaji osmanskih cezara* je naslov koji je nedostajao Mongolima i naglašava osmanska osvajanja nevjerničkih zemalja.⁴⁴

ODNOS PREMA FIGURAMA AUTORITETA U BIDLISIJEVOJ PERSPEKTIVI

Figure autoriteta

Timuridska historiografija već ranije, kao i safavidska, ušle su u žestoku konkurenciju s osmanskim historiografijom u pogledu legitimiteta kakav su Timuridi izgradili kroz historiografska djela. Bidlisi je bio jedinstveni historičar koji je uspostavio odnose sa sve tri dinastije u različito vrijeme i pružio im islamski legitimitet sofisticiranim sredstvima u različito vrijeme.⁴⁵

Stoga se ova hronika može čitati i tumačiti iz vizure ideje i vizije vladavine Osmanlija⁴⁶ i njene funkcionalne artikulacije kroz predstavljanje autoriteta moći (figure autoriteta), posebno u periodu njegovih savremenika Bajezida II (vl. 1481–1512) i njegovog sina i nasljednika Selima I (vl. 1512–1520).

⁴⁴ H. Yılmaz, *Caliphate Redefined*, 236.

⁴⁵ V. Genç, *Acem'den Rum'a*, 576.

⁴⁶ O konceptu i viziji vladavine Osmanlija u 16. stoljeću vidi: Ch. Markiewicz, *The Crisis of Kingship*, 342–380.

Bidlisi se posvetio postavljenom zadatku i, pored monumentalne dinastijske povijesti *Hašt bihišt*, napisao je i nekoliko kraćih djela koje je posvetio članovima osmanske dinastije. Istovremeno, uspostavio je veze sa članovima dinastije i utjecajnim članovima *ulema* i *umera* na dvoru. Njegovao je veze s osmanskim državicima i učenjacima koji su bili uplivni u pogledu njegovog karijernog napredovanja na dvoru. Kroz različite narative u okviru svoje povijesti dao je dragocjene zapise i podatke o njima, koji ujedno potvrđuju njegov kompleksan pijetet prema autoritetima i figurama moći, od kojih ćemo najvažnije ovdje predstaviti. Kroz tumačenje njegovih zapisa moguće je sagledati perspektivu iz koje je posmatrao povijesne činjenice i ideološki okvir koji je postavio te kontekstualizirati njegove filozofske, socijalne i političke stavove. O konceptu vladavine i idealu vladara detaljno je raspravljao u svojim djelima *Mir 'āt al-ğamāl* i *Qānūn-i Šāhinšāhī*,⁴⁷ dok je tome u hronici u sažetom obliku posvetio pažnju.

Sultan Bajezid II (u. 1512)⁴⁸ zauzima posebno mjesto kao figura autoriteta u narativima *Hašt bihišta*. On se kao naručilac ovog povijesnog djela odlučio na historiografski poduhvat u prelomnom historijskom trenutku koji se poklapa sa smrću princa Džema koji je ugrozio sultanov tron i pobunom inicirao osmansko–mamelučke (HDA 577a–582a) i osmansko–mletačke ratove (HDA 600b–625b). Učvrstivši vlast, Bajezid II je 1504. godine, naručivanjem dinastijske historije slične povijesti Ilhanida i Timurida, višestruko fiksirao imperijalnu sliku u zemlji i izvan sultanata kako bi potvrdio vjerski i politički legitimitet te univerzalni suverenitet među suparničkim dinastijama. Činjenica je da je sultan bio uključen u Bidlisijev rad kontrolišući proces pisanja, što se smatra neposrednom intervencijom u osmanskoj historiografiji. Bidlisi je zapisao da je sultan zatražio od njega da napiše povijest osmanske dinastije od početka do njegovih dana (HDA 18b) i da je on uložio maksimalne napore da dovrši posao za dvije godine i osam mjeseci (HDA 9b). Bajezidovo interesovanje za dinastijsku hroniku može se objasniti njegovom vladavinom u sjenci slavnog oca Mehmeda II te njegovim iznimnim interesom u vezi s učvršćenjem ideologijske konstrukcije u natjecanju osmansko–safavidsko–mamelučkog rivalstva i osmansko–iranskog kulturnog svijeta.⁴⁹

⁴⁷ H. Yılmaz, *Caliphate Redefined*, 162.

⁴⁸ V. J. Parry, "Bāyazīd II", *EP*, I, 1119–1121.

⁴⁹ V. Genc, *Acem'den Rum'a*, XIX.

Bidlisi već ranije u diplomatskoj državnoj (Akkujunlu – Al–i Osman) korespondenciji naglašava Bajezidov univerzalni islamski legitimitet, obraćajući mu se i hvaleći ga kao *ratnika na Božijem putu* (*al–muğāhid fī sabīl Allāh / ġāzī fī sabīl Allāh*), Allahovu sjenu na oba svijeta (*zillullāh fī al–‘arzeyn*), onoga koji uništava tragove nevjerstva (*qāmi ‘āyāt al–kufr*), obnovitelja temelja islama i graditelja institucije vjere (*muğaddid ‘asās al–islām wa al–muslimīn mušayyid marāsīm al–dīn*), onoga koji sjedi na prijestolju hilafeta (*ġālis serīr al–hilāfe*), onoga kojega podržava Allah (*al–mu‘ayyad min ‘indi Allāh*). (HDA 573a–574a) Tituliranje osobinama ratnika u vjeri *ġāzī* ili *mudžāhid* bila je konvencionalna uljudnost u obraćanju osmanskim sultanima ranije, već u petnaestom stoljeću pa nadalje.⁵⁰

Autor opisuje Bajezida kao *zaštitnika islama, obnovitelja vjere i sahib–kirana* (nebeski sretnik) s kraja devetog i početkom desetog hidžretskog stoljeća – *u ovom periodu kada se gaze šerijat i zakon, raspad i sunovrat će obnoviti* (HDA 531a), u zadnjem dobu (*ahir–i zeman*) (HDA 7b), *sahib–kiran* (HDA 531a), *halifu, nasljednika hilafeta, blagoslovljenog halifu, sultana mudžahidina* (HDA 525a) i *odabranika Milostivog* (*sulṭān–i Raḥmānī*). (HDA 531a)

U narativima su iznesene činjenice, vojne i ekonomske, dinastijske i druge, koje se zapisuju u historijama. Posebno su opširno iznesene pomorske aktivnosti Bajezida II u mletačko–osmanskim ratovima.⁵¹ Detaljno su opisane dobivene bitke osmanske vojske, a rijetko se opisuju porazi. Brojnim ajetima, hadisima i poslovicama, opisom nebeskih konstelacija i zbivanja te eko–narativima Bidlisi je potkrijepio svoje navode. Kao Božija sjena na zemlji sultan manifestira znanje (*‘ilm*) i moć (*qudrat*) jer svojom upravom i vladavinom predstavlja Boga na zemlji, a time bi trebalo da manifestira uzvišene osobine Njegove suštine. Sultan utjelovljuje sedam svojstava Božije suštine, od kojih su znanje i moć najvažniji za vladare, u što je upućen moćni sultan Bajezid (HDA 527a–b). Istakao je Bajezidove blagoslovljene vrline i krepost, što je znano majstorima teorije i prakse (*aṣḥāb–i ‘ilm va ‘amal*), čime referira na ideju *hilāfat–i Raḥmānī* koju spominje u svojim djelima o idealnom vladaru, što je poznati termin u tradiciji muslimanskih filozofa. (HDA 529a–b)

Na mnogim mjestima je istakao sultanovu velikodušnost i naklonjenost ulemi. Referirajući se na dokument (*in ‘amat defter*) Bidlisi navodi

⁵⁰ L. Darling, “Reformulating the Gazi Narrative”, 14.

⁵¹ Vidi: Sabaheta Gačanin, “Pomorska historija iz hronike *Osam rajeva*”, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, LXXI, Kotor, 2023., 95–111.

da je 909/1503. godine sultan podijelio 8,6 miliona akči (*haštād o šeš bār yeksad hazār aqče ‘uṣmānī*) kao darove (*in ‘āmāt*) uglednim namjesnicima i učenjacima Carstva (HDA 541b).⁵² Za svog patrona iskoristio je sva raspoloživa sredstva da vladarsku sliku sultana ispolira i odgovarajućim opisima izuzetno raskošnih sultanskih ceremonija koja mu reprezentuju dostojanstvo, plemenitost i velikodušnost. Među opisanim blještavim sultanskim ceremonijama je ona povodom cirkumcizije u martu 911/1505–06. sultanovih unuka u Amasji (HDA 627b–632a)⁵³ te lova u sultanskom lovištu Uzunova. (HDA 568a–b)⁵⁴

Bidlisi je odgovorio na postavljeni zadatak svim naporima kako bi pronio trajno sjećanje (*zīkr–i ḡamīl*) na osmanske sultane u svim muslimanskim zemljama i šire, no bio je razočaran na kraju priče. Sultanu je uputio dva pisma u kojima je iznio svoje nezadovoljstvo i žalbe u vezi s neispunjenim očekivanjima.⁵⁵ Zbog ljubomore sultanovih sluga obećana mu nagrada i zasluženno mjesto nisu dodijeljeni (*iḥsān va mukāramat az mālī va ḡā’ī*).⁵⁶ U zadnjim godinama Bajezidove vladavine, izgubivši veze na dvoru, to postaje izvor njegove frustracije i radi kao osrednji profesor u istanbulskoj medresi.⁵⁷

U prvoj predstavljenoj verziji *Hašt bihišta* (911/1506) Bajezid je predstavljen kao ideal vladara, dok je u revidiranoj verziji (917/1511), s ustoličenjem Selima I na prijestolju, ta ista slika preoblikovana za novoustoličenog sultana.

U revidiranoj verziji opisao je Bajezida u njegovoj posljednjoj godini vladavine kao staloženog suverena, više pacifističke prirode, upoređujući ga s Bistamijem, kojem je nedostajao ratnički žar: *Izgledom je vladar, ali je više Pir–i Bistami/ po pobožnosti i poniznosti, po prirodi i imenu (ham ḥulq u ham nām)/ podnio je teškoće hodeć’ putem Istine (be rāh–i ḥaqq)/ kako bi Bajezid dobio nagradu sultana/ napustio je svu imovinu i posjede (amvāl u asbāb)/ i vlast i bogatstvo (mulk u dārā’i) povjerio zastupnicima (navvāb).*⁵⁸ (HDA 665b)

⁵² HDA 750, 541b.

⁵³ HDA 750, 627b–632a.

⁵⁴ HDA 750, 568a–b. Vidi: Sabaheta Gačanin, “Hasht Bihisht (Eight Paradises) Chronicle about the Sultan Hunting”, *Annales, Series Historia et Sociologia* 35, 2025.

⁵⁵ TSMA, E. 3156 iz 1511. godine i TSMA, E. 5675 iz 1512. godine. Vidi: V. Genç, “İdris-i Bidlîsî’nin II. Bayezîd ve I. Selim’e Mektupları”, *The Journal of Ottoman Studies*, 47 (2016), 147–208.

⁵⁶ TSMA, E. 5675.

⁵⁷ V. Genç, *Acem’den Rum’a*, 221; Ch. Markiewicz, *The Crisis of Kingship*, 156.

⁵⁸ HDA 750, 665b.

U pridodatoj *Hatimi* hronike sultani su suprotstavljeni – Bajezid staložen i svetačkog karaktera, s bremenom prinčevskog nadmetanja za tron i Šahkulu (Şahkulu) pobune 1511. godine, nasuprot njemu, njegov je sin Selim ratničkog i snažnog karaktera. Sultan Selim I, koji se izborio za tron i proslavio teritorijalnom ekspanzijom sa *dvije svijete koje gore, šerijatom i džihadom, postao uzorom čovjeka svog vremena* [...] *poput njegovih slavnih predaka, bio je posjednik četiri temeljna kamena ravnoteže* [hrabrost, pravednost, mudrost i pravda] [...] *njegov neukrotivi duh i borbeni žar povelili su ga putem džihada za očeva života* (HDA 665a), čime je, prema autoru, Selim I opravdao preuzimanje trona.

U obje verzije osmog poglavlja posvećenog Bajezidu II (524b–663b) sultan je predstavljen kao najveći vladar u svom vremenu. Bidlisi razvija filozofske i teozofske ideje, pojašnjavajući koncept idealnog muslimanskog vladara koji posjeduje četiri stuba ravnoteže (HDA 531a–542b). Kroz ovaj dio hronike Bidlisi u narativima opservira koncept idealne vladavine, referirajući na religijske, astrološke, sufijske i filozofske autoritete. Autor ističe da su Osmanlije poznati *po tome da su sjedinili blagostanje vjere i svjetovne vlasti kojom stvaraju spoj izvanjskog blaženstva s duhovnim blagoslovima, prihvativši šerijat kao svoj zaštitni znak*. (HDA 527a)

Bidlisi, koji je bio upućen u dinamičnost i prevrtljivost patronata na dvoru gdje su prinčevi bili prva stepenica, potražio je pokroviteljstvo kod šehzade Ahmeda, favoriziranog nasljednika sultana Bajezida II. Kao pridošlica u Sofiju, vjerovatno, osluhnuo je mnijenje na dvoru o favoriziranom nasljedniku, o čemu svjedoči zapis u hronici gdje sve prinčeve hvali, a posebno šehzade Ahmeda kao sultanovog nasljednika. (HDA 635b) Posvetio mu je manje literarno djelo *Komentar kaside o vinu* (Şarḥ-i qaşīda ḥamrīya). Drugom Bajezidovom sinu, Šehinšahu (Şehzade Şehinşah) (u. 2. jula 1511), koji je pogubljen zbog pobune, posvetio je izuzetno važno djelo, političku raspravu *Kānūn-i Şehinşah* o idealu vladara. Iako je Bajezid možda favorizirao šehzade Ahmeda kao nasljednika, formalno imenovanje nasljednika nije imalo presedana u osmanskim ustavnim okvirima tokom petnaestog i šesnaestog stoljeća.⁵⁹ I pored nastojanja da uspostavi veze s princom Ahmedom i ostalim moćnim Bajezidovim sinovima, bio je više usredsređen da pridobije pažnju

⁵⁹ Halil İnalçık, "Osmanlılar'da Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telâkkisiyle İlgisi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 14, no. 1 (1959), 69-94.

sultanovog Dvora, pa je napisao djelo poslanicu *Munāzara-yi rūza va 'īd* (Rasprava o postu i bajramu) i posvetio je sultanu Bajezidu II.⁶⁰

Sultan Selim I (u. 1520)⁶¹ bio je Bidlisijev autoritet kojem je posvetio pažnju u zrelim godinama, budući da su bili savremenici. Iako je Bidlisi stavio do znanja da je bio u nekoj patronskoj vezi s Ahmedom, hvaleći ga u *Hašt bihištu*, nesumnjivo je kao iskusan državnik shvatio potencijalne zamke takvog saveza i iskoristio priliku da se približi novom nasljedniku. Nakon prvog predstavljanja svoje hronike na dvoru uputio je pohvalnicu Selimu, oplakujući distancu između njih, smatrajući ga nasljednikom rimske i perzijske vladarske tradicije: *Sultan Selim-šah na cezarskom prijestolju, a kao sultan dostojan je Anuširvana*.⁶² Dalje, istakao je da je prikladan kao nasljednik i da se nada da će biti prepoznat kao nebeski imenovani halifa, gospodar povoljne nebeske konstelacije (*šāhib-qirān*): *Ej vladaru, po volji oca, utočište svijeta / Pažnja! Stiže vladar, gospodar povoljne konjunkcije (az āsmān šāh šāhib-qirān)*.⁶³ Već je bilo izvjesno 1506. godine da će nezaustavljivi i ofanzivni Selim tražiti tron, stoga mu je ovim stihom pružio svoju podršku. Ovaj izbor atributa je gotovo redovno stajao uz ime vladara, očitovao je nebesku sreću koja se pripisuje povoljnoj podudarnosti trenutka rođenja i velike planetarne konjunkcije.⁶⁴ Tokom i krajem 16. stoljeća Osmanlije su samo sultana Selima I doživljavali kao istinskog *sahib-kirana*.⁶⁵

Njegov opis sultana Selima I ističe njegove četiri vrline koje čine ravnotežu uspješnog vladara – hrabrost, pravednost, mudrost i pravdu, a posebice njegov ratnički žar još za vrijeme vlasti oca Bajezida II: *Još za života njegova oca, po običaju predaka, njegovim samoprijegorom borba iznova zaživi ko običaj*. (HDA 666a.) Za njega još zapisa da je bio gazi-ja na Božijem putu kojega je Bog postavio za halifu na zemlji, savršeni vođa koji pokorava nevjernike. (HDA 639a), Poznato je da je Bidlisi oblikovao sliku halife sultana za osmanske sultane, posebno za Selima I. Međutim, činjenica da je formulirao istu sliku za šaha Ismaila dok je bio u Mekki pokazuje da je Bidlisi mogao konstruirati takve slike za svakog novog pokrovitelja, baš kao što su činili i drugi njegovi savremenici.

⁶⁰ Bidlīsī, *Munāzara-yi rūza va 'īd*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya 3203.

⁶¹ Feridun Emecen, "Selim I", *TDV İA*, C. 36 (2009), 407-414.

⁶² Bidlīsī, *Mağmū'a*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi 1888/3, 89b.

⁶³ Bidlīsī, *Mağmū'a*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi 1888/3, 90a.

⁶⁴ O terminu *sāhib-qirān* vidi Ch. Markiewicz, *The Crisis of Kingship*, 311-318.

⁶⁵ Cornell H. Fleischer, "The Lawgiver as Messiah: The Making of the Imperial Image in the Reign of Süleyman", ed. Gilles Veinstein, Paris, 1992, 166.

Sultan Selim I nije oklijevao da se suoči s prijetnjama od strane šaha Ismaila kao što je to činio Bajezid II. On je uz potporu vojnih krugova preuzeo vlast, budući da su agresivna politika i ratovanje pružali mogućnost za ratni plijen. (HDA 666a–667a) Bidlisi je svakako opservirao razlike između ove dvojice sultana i njihovih politika, jer je u revidiranoj verziji hronike ispisao pohvale za Selimov energični stav i spremnost da pređe na neprijateljev teren i suprotstavi mu se. Zapravo, čak i prije nego što je u potpunosti osigurao prijestolje eliminacijom svoje muške rodbine, razmišljao je o pokretanju borbe protiv Viteza s Rodosa ili šaha Ismaila u Iranu.⁶⁶ Njegova izričita želja da krene u vojne pohode donijela mu je reputaciju sultana osvajača.

Po dolasku na Selimov dvor u Edirni, Bidlisi mu je posvetio *Risālat al-ibā’ ‘an mawāqī’ al-wabā’* (Poslanica o izbjegavanju mjesta kuge), te mu predstavio i novu verziju *Hašt bihišta* sa *Hatimom* (završna riječ) u kojoj opisuje Selimov dolazak na vlast. *Hatimu* je napisao tokom boravka u Mekki, primivši vijest da je Selim I stupio na prijesto. (HDA 664b–678a) Time se faktički stavio na raspolaganje sultanu u smislu da iskoristi sve svoje političke, profesionalne i lične veze u Dijarbekiru i Azerbejdžanu na službu sultanu.⁶⁷ Nakon ustoličenja 1512. godine, sultan Selim I je pozvao Bidlisija u Istanbul s namjerom da ga promovira u svog emisara i iskoristi iskustvo bivšeg perzijskog munšija kurdske porijekla, koji je proveo veći dio svog života u Iranu. Sultan ga je uključio u svoje političke projekte koji se tiču ujedinjenja kurdskih plemena protiv Safavida. Bidlisi je dobio novu ulogu, čiji je status iskusnog birokrate, intelektualca i historičara dobio na značaju na dvoru sultana Selima I.⁶⁸

Selimova ratna agilnost je značila da Osmanlije po treći put idu u izravni sukob sa svojim istočnim rivalima – Safavidima.⁶⁹ Uslijedila je velika bitka osmanskih snaga i kizilbaša u augustu 1514. godine u Čaldiranu (Azerbejdžan), što je rezultiralo pobjedom i promjenama u vjekovnoj geokulturnoj koncepciji Irana: zemlje istočno od rijeke Eufrat – tradicionalne granice Iran–zemina – bile su trajno uklopljene u Osmansko Carstvo.⁷⁰

⁶⁶ Ch. Markiewicz, *The Crisis of Kingship*, 168.

⁶⁷ TSMA, E. 1019.

⁶⁸ Sabaheta Gaćanin, “Obavještajne aktivnosti u zapisima dinastijskog hroničara Idrisa Bidlisija”, *Historijska misao*, god. IX, br. 9 (2024), 87-90.

⁶⁹ John Woods, *The Aqqyunlu: Clan, Confederation, Empire*, Salt Lake City, 1999, 116-123.

⁷⁰ J. R. Walsh, “Čāldīrān”, *EP* (Ing.), II, 7-8.

Šah Ismail (u. 930/1524)⁷¹ je s Bidlisijem imao specifične relacije. Prema navodima hroničara Šerefuddina Bidlisa,⁷² Idris Bidlisi je 1501. godine tvrdio da su njegovi odnosi s mesijanskim novoustoličenim vladarom Irana, šahom Ismailom, bliski usljed povezanosti njegove porodice s Džunejdom, Ismailovim djedom. Njegov djed je bio duhovni pročelnik Safavija,⁷³ koji je transformirao Safavije iz miroljubivog tarikata u militantnu organizaciju s radikalnom mesijanskom retorikom.⁷⁴ U prvim godinama nakon emigracije iz Tabriza, u Bidlisijevom sjećanju šah Ismail je bio samo podsjetnik na očaj koji su prouzrokovali nestabilnost, kuga, glad, tiranija i ratovi turkmenskih knezova, kao i politički i društveni preokret koji je nastao u njegovoj domovini. U predgovoru djela koje je predstavio sultanu Bajezidu zapisao je da su smrću sultana Jakuba zemlje Akkujunlua ušle u mračno razdoblje nepravde, totalne destrukcije i neprestanih smjena vladara.⁷⁵ Poslije, 1512. godine, u hronici o šahu govori kao heretiku, a kizilbaše smatra haridžijama i pljačkašima (*bi-ğavāriḥ-i ḥavāriḡ mamālik hamagī muḥlik va mu'lam*). (HDA 7b) No kada su nastupili problemi u osmanskome raju odlučio je da se vrati u domovinu i *pobjegne od ugnjetavačkih Turaka u beskrajnu divljinu neobične tuge i bijega [...] ubija me odvojenost od naroda moje zemlje i domovine – mjesta katastrofa i nesloga – sada je u mjestu gdje prebivam, sa stotinu nesreća i nedaća*. (HDA 7b) Brojni njegovi prijatelji, bivše kolege i saradnici ostali su u safavidskoj administraciji i s njima je ostao u vezi. U posljednjim godinama Bajezidove vladavine, kada je razočaran otišao iz prijestonice na hodočašće, razmišljao je o pomirenju sa šahom Ismailom. Jedan od mehanizama da se učenjaci oslobode obaveza prema svojim patronima je bio odlazak na hodočašće u Mekku.

⁷¹ Šah Ismā'īl (1487–1524), utemeljitelj safavidskog Irana (vl. 1501–1524). Naslijedio je vodstvo safavidskog sufijskog reda koji se militarizirao podržavajući kizilbaše (turkomanske šiitske sljedbenike). U širenju teritorija ušao je u sukob s Osmanlijama, što je dovelo 1514. godine do bitke kod Čaldirana i zaustavilo teritorijalnu ekspanziju. Ovaj gubitak kod njega je izazvao tešku depresiju od koje je umro 1524. godine. "Ismā'īl I". *Encyclopedia Britannica*, < <https://www.britannica.com/biography/Ismail-I-shah-of-Iran> > (Pristupljeno: 7. aprila 2025).

⁷² Šaraf al-Dīn Khan Bedlīsī b. Šams al-Dīn b. Šaraf Beg (949–1012/1543–1603-04?), poglavica kurdskog plemena Rūzagī iz grada Bidlisa, sa zapadne obale jezera Van, i autor *Šaraf-name*, historije Kurda na perzijskom koja uključuje kratku autobiografsku skicu. Erika Glassen, "Šaraf al-Dīn Khan Bedlīsī", *Elr*, vol. IV, 76-77.

⁷³ Ch. Markiewicz, *The Crisis of Kingship*, 27.

⁷⁴ R. M. Savory, "Djunayd", *EP*², II, 598.

⁷⁵ Bidlīsī, *Ḥāšīya 'alā anwār al-tanzīl*, Süleymaniye Ktp., Aya Sofya, 4b-5a.

Preko prijatelja Šerefuddina Mahmuda obratio se šahu Ismailu za patronat i pomirenje.⁷⁶ Istovremeno, obratio se i drugim značajnim ličnostima u domovini (*be ba'z-i 'uṣamā ul-'Aḡam*) žaleći što je napustio Tabriz: *Kakve sve nesreće ne vidjeh u odvojenosti od prijatelja! Hidžra je utjeha razdvajanja; snoviđenje u razdvojenosti.*⁷⁷ A u panegiriku 1511. godine u čast pobjede šaha Ismaila nad Uzbecima 1510. godine, u bitki kod Marvana u Horasanu, hvali ga kao vladara koji ujedinjuje i protežnu i duhovnu sferu i sretnika nebeske konjunkcije, pa veli: *Utočište potražite na vratima vladara Irana Bahrāma, dobronamjerni prema njem budite prozom i poezijom.*⁷⁸ Panegirik šahu i sva ova priča je u potpunoj suprotnosti s njegovim kasnijim stavom. U vrijeme sultana Selima I šah je u Bidlisiju imao najglasnijeg političkog kritičara, posebice tokom rivalskih aktivnosti protiv kizilbaša 1514. godine. Te godine su bile ključne za njegov uspjeh na dvoru.⁷⁹ Šah mu je ponudio povratak, no Bidlisi je dolaskom Selima I na tron preferirao mjesto političkog emisara kada je pozvan na osmanski dvor 1513. godine. Ostaje činjenica da je Bidlisi mogao istim mehanizmima i vokabularom u prevrtljivim patronskim odnosima konstruirati uvjerljivu sliku i za sultana i za njegovog rivala, ista sredstva a različito vrijeme.

Na putu za Hidžaz, nakon razočarenja na osmanskome dvoru, Bidlisi je putovao preko Kaira, gdje je učestvovao kao cijenjeni učenjak na skupovima drugih učenjaka i uglednika, koje je organizirao mamelučki sultan Ešref Kansuh Guri (al-Ašraf Qānṣūh al-Ġūrī/al-Ġawrī, 1446–1516).⁸⁰ U svom pismu Bidlisi piše da mu je sultan Kansuh ukazao brojne počasti.⁸¹ Njegov dolazak u Kairo, tadašnju mamelučku prijestonicu, nekoliko mjeseci prije odlaska egipatske hodočasničke karavane za Hidžaz, Bidlisiju je pružio priliku za susret s uglednim učenjacima i dvorjanima, uključujući i samog sultana Ešrefa Gurija. U hronici Bidlisi ističe da je sultan iskazao interesovanje za njega uputivši mu dobrodošlicu s delegacijom učenjaka (*firistāda kasān az rū-yi afzāl*). Pozvan je na dvor, gdje ga je mudri sultan lično primio i nagradio za djela koja mu je predstavio. (HDA 675b). Hodočasničkom karavanom je nastavio za Mekku i ispunio svoju dugogodišnju želju. I tamo je upoznao učenjake

⁷⁶ V. Genç, *Acem'den Rum'a*, 111.

⁷⁷ Bidlīsī, *Munša'āt*, Esad Efendi 1888, 148a.

⁷⁸ Bidlīsī, *Munša'āt*, Esad Efendi 1888, 148a.

⁷⁹ Vidi: S. Gačanin, "Obavještajne aktivnosti ...", 87-90.

⁸⁰ P. M. Holt, "Qānṣawh al-Ġhawrī", *EP*², IV, 552-553.

⁸¹ TSMA, E. 5675.

i sufije iz različitih krajeva muslimanskog svijeta, uključivši se tako u naučnu razmjenu i književnu produkciju koja je trajala oko godinu dana. (HDA 676a)

Na poziv sultana Selima, zbog izbijanja kuge, u Istanbul se vratio preko Sirije, zadržavši se u Karamanu, a potom preko Edirne krajem 1512. stiže na dvor. Izuzetno obradovan Selimovim pozivom izrazio je radost u prepisci s osmanskim državniciima *što će opet biti uvršten među dobronamjernike osmanske dinastije*.⁸²

Bidlisijeva dvorska pokroviteljska mreža

Nakon dolaska na dvor nastojao je uspostaviti dobre odnose s uticajnim dvorskim službenicima, pišući panegirike i pisma. Iz njegovih zapisa očigledno je da je nastojao da ugoditi određenom dijelu dvora, kao i drugim bogatim pokroviteljima, jer veli da se perom posvetio poslu (tj. traženju patronata): *Moje pero je postalo bajrak trga milosti*.⁸³ U društvenoj mreži koju je pažljivo gradio Bidlisi i o kojoj nalazimo zapise ističu se Mustafa–paša (u. 1512),⁸⁴ Iskender–paša (u. 1505), anadolski defterdar Piri⁸⁵ (u. 1532)⁸⁶ i rumelijski defterdar Lejs Čelebi (u. 1500)⁸⁷ (HDA 655b), dok posebno mjesto zauzimaju veliki vezir Atik Ali–paša⁸⁸ (u. 1511)⁸⁹ i Abdurrahman Mu’ejjedzade (u. 1516),⁹⁰ koji su uz sultana bili najutjecajniji u dvorskim krugovima. U prvoj verziji hronike iz 1506. godine (Esad Efendi, No 2199) spominje svog prijatelja Mu’ejjedzadea, kazaskera, koji je bio podrška pjesnicima i doseljenicima iz Irana. On mu je kao sultanov prijatelj pružio podršku u historiografskom projektu,

⁸² Bidlīsī, *Munša’āt*, 230a-231a.

⁸³ Bidlīsī, *Hašt bihišt*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi 2199, 361a.

⁸⁴ Feridun Emecen, “Koca Mustafa Paşa”, *TDV İA*, C. 26 (2002), 131-133; HDA 646a, 648a.

⁸⁵ Bidlīsī, *Qašā’id, munša’āt va murāsalāt*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi 1888, 148b; HDA 656a-b.

⁸⁶ Yusuf Küçükdağ, “Pirî Mehmed Paşa”, *TDV İA*, C. 34 (2007), 280-281.

⁸⁷ *XVI. Yüzyıl Osmanlı Ulema Defterleri*, haz. Ercan Alan – Abdurrahman Atçıl, TÜBA, Ankara, 2018, 41; Tahsin Yazıcı, “Persian Authors of Asia Minor, Part 2”, <https://www.iranicaonline.org/articles/persian-authors-2/>, (Pristupljeno: 24. aprila 2025).

⁸⁸ Bidlīsī, *Qašā’id, munša’āt va murāsalāt*, 149b.

⁸⁹ Mehmet İpşirli, “Atik Ali Paşa”, *TDV İA*, C. 4 (1991), 64-65.

⁹⁰ Hasan Aksoy, “Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi”, *TDV İA*, C. 31(2020), 483-485.

kao i na druge načine. Bidlisi je bio svjestan podrške koju mu je pružao Abdurrahman Mu'ejjedzade – anadolski, a poslije rumelijski kazasker – budući da je on bio vrlo moćan i uticajan uz sultana Bajezida II, stoga mu je uzvrćao panegiricima. U *Hašt bihištu* su spomenuti brojni državni službenici, ali je kazasker dobio posebnu pozornost u narativima pripoćenim stihovima: *jedinstven u svom vremenu, u znanju i majstorstvu [...] On je univerzalni razum i manifestacija svega zajedno, dok bi on kazivao pouke i meleki bi ih slušali.* (HDA 654b) Sultan mu je povjerio zadaću odgoja učenjaka i čestitih ljudi i odabira zaslužnih među visprenim i mudrim prema njegovom mišljenju: *Stavio je vagu pravde u ruke prave vjere, tržišta milosti, za procjenu vrijednosti i težine savršenih umjetnosti da je mjeri svojim iskustvom. Zadaću otkrivanja prirode teškog kamenja i razlikovanja vrijednih i neprocjenjivih dragulja znanja i mudrosti prepustio je vještini i mudrosti tog mudrog čovjeka.* (HDA 554b) Brojne pohvale na račun kazaskera iz prve verzije iz 1506. godine, uklonio je iz revidirane verzije iz 1512. godine.⁹¹ Uljepšavanje činjenica u pisanju narativa za Bidlisa je bila stvar metodološkog friziranja kako bi udovoljio prijateljima i da ne ugrozi svoje veze na dvoru.

Njegov znakoviti alat je isticanje velikodušnosti dvorskih službenika, što je bila dobra građa za pohvalu onih na čije je resurse računao. Najbolji primjeri velikodušnosti su defteri troškova njihovih imareta (narodnih kuhinja) koje su izgradili (HDA 541b), stoga je uvrstio imarete Davud-paše, Ali-paše, Ibrahim-paše i Mustafa-paše. (HDA 544b) Premda su njegove veze bile prilično zategnute s Ali-pašom, morao ih je uvrstiti zbog njegove službe velikog vezira. (HDA 648a) S obzirom na to da je pri kraju Bajezidove vladavine bio izoliran iz dvorskog društva, svu krivnju za nesreću svalio je na neprijateljstvo velikog vezira Ali-paše i kazaskera Mu'ejjedzadea. (HDA 675a–b) Bio je svjestan njihove snažne ljubomore i namjere čak da spriječe njegov odlazak na hadž. Tražio je nekoliko puta dozvolu za odlazak, dok mu nije konačno odobreno. Taj odlazak je bio svjestan napor da se izmakne iz političke zavrzlake u koju je bio zapao, s obzirom na to da je smjena ostarjelog sultana Bajezida bila izvjesna i da su neredi bili na pomolu. Razdoblje tranzicije između Bajezida II i njegovog sina Selima I je rezultiralo smrću njegove braće i većine rođaka. U vezi s tom političkom izolacijom i pritiskom njegovih ličnih neprijatelja, Bidlisi je uputio pismo sultanu Bajezidu II. (TSMA, E. 5675) Uputio je, ustvari, žalbu i izrazio duboku žalost zbog nerazumijevanja i njega kao autora i vrijednosti

⁹¹ V. Genç, *Acem'den Rum'a*, 175.

njegove hronike. Naglasio je da nije ispoštovano sultanovo obećanje u pogledu izdašnosti nagrade za trud koji je uložio da proširi slavu osmanskih sultana (*zıkr-i ğamîl*).

Iako je recepcija djela bila u početku izvrsna, kako je to Bidlisi sam neskromno isticao, sve glasniji su bivali prigovori velikog vezira Ali-paše i kazaskera Abdurrahmana Mu'ejjedzadea na preopsežnost, stil i jezik hronike.⁹² Potom su kritikovali narativne dijelove o susjednim vladarima, savremeniciima osmanskih sultana, kao uvredu dostojanstva zaštitnika, na šta se osvrnuo i Bidlisi: *Za mahanu jednu objašnjenje je ovo, da sam dušmanima hvale dao / hvalospjeve iskitio iranskim vladarima, pričama i obmanama, o onima što su dušmani ove kuće, pa po čemu onda zaslužuju spomen?* (HDA 674b) Prema njihovom rezonovanju, suparničke bi kuće i dinastije trebale biti na marginalnom mjestu u dinastijskoj hronici. Bidlisi je branio svoj pristup retoričkom strategijom koja slikom okruženja (ratovi i kaos u susjednim zemljama rivalima) jasno dokumentira i potkrepljuje leadersku poziciju osmanskih sultana u muslimanskom svijetu. Osim toga, detaljna slika okruženja daje uvid u (prijatelja i neprijatelja) stanje stvari muslimanskog svijeta. (HDA 675a)

I svojim prijateljima je posvetio redove i riječi hvale, kao što je bio nišandžija Carskog divana Tadžizade Džafer Čelebi (u. 1515)⁹³ s kojim je bio u dugogodišnjim dobrim odnosima i koji je *želio da ga svojim znanjem i vrlinom promakne na najviše položaje [...] onaj koji podsjećá na vrlog sultana u svetištu savjesti neuporedivih učenjaka, jedinstveni među čestitima svoga vremena, učenjacima i mudrima, najčestitiji od vrlih, ponos učenjaka i mudraca, uglađeni posjednik retorike, ustvari, poznat po svojem naučnom savršenstvu, mudrim sposobnostima i visokom moralu. Mudri ljudi i žene su prstom upirali na elokvenciju i razgovjetnost njegovog pera iz kojeg je kapalo znanje.* (HDA 651a)

Iskender-paša Mihaloğlu (u. 1505),⁹⁴ spomenut kao posebno drag prijatelj, oko trideset godina je služio na dvoru, još iz vremena Mehmeda II Fatiha i dugo godina je bio sudionik brojnih zbivanja. Bio je jedan od vojnih zapovjednika koji je izbliza svjedočio osvajanjima Bajezida II. On je, kao i drugi zapovjednici, pripadao *umera*, čije je porijeklo od kršćanske porodice Mihaloğulları⁹⁵ iz ugledne istanbulske tr-

⁹² Ch. Markiewicz, *The Crisis of Kingship*, 145-148.

⁹³ İsmail E. Erünsal, "Tâcîzâde Câfer Çelebi", *TDV İA*, C. 39 (2010), 353-356.

⁹⁴ Sema Doğan, "İskender Paşa Camii", *TDV İA*, C. 22 (2000), 567-568.

⁹⁵ Fahameddin Başar, "Mihaloğulları", *TDV İA*, C. 30 (2020), 24-25.

govačke klase, za razliku od Mu'ejjedzadea, koji je pripadao *ulema*, koji su najčešće potjecali iz rumelijskih i anadolskih muslimanskih porodica.

Posebno se ističe njegova uloga kod druge pobune princa Džema, kada ga je sultan stavio na čelo vojske koja je progonila Džemovu vojsku do Aksaraya. Iskender-paša je sudjelovao u moldavskim ratovima (1484–85, 1495–96), u mamelučkim ratovima (1485–1491), u sultanovom pohodu 1492. godine na Albaniju, a potom je imenovan za bosanskog sandžakbega nakon njegovih pohoda oko Bosne. Kada se Bidlisi pridružio dvoru, Iskender-paša je bio bosanski sandžakbeg (bosanski sandžakbeg u tri navrata 1470–1480, 1485–1490 i 1499–1505), odakle je neprestano pravio upade u *franačke zemlje*. Kada je Bidlisi počeo pisati hroniku, počeo se raspitivati za pouzdane informatore o događajima i ljudima koji su važni za sultana i upravu, u čemu je dobio svesrdnu pomoć dvora i njegovih službenika. Nije bilo sumnje da je među njima bio i Iskender-paša, kako navodi Bidlisi, koji je *svjedočio slavi brojnih pohoda i dobronamjernih spomena koji su stekli slavu među ulema i umera*. (HDA 661b) S obzirom da je paša bio u Bosni, Bidlisi se preko pisama počeo raspitivati za informacije koje su mu trebale. Pismo je započeo panegirikom:

O lijepa ptico lijepog glasa! Dostavite mu ovu vijest na vrata i podsjetite ga na moje ime u sezoni ruža. Njegov prag je utočište vjere, a vojska su mu molitve [...] Ti si Aleksandar koji nosi željezo! Zbog željeza u tvojoj ruci, tvoj mač postade gvozdена oprema. Šerijat kod vas pronalazi ispravnost, čistoću i svježinu [...] Hajde Idrise, nemoj previše natezati riječi i dodaj molitvu.⁹⁶ [...] Jedina stvar koju ovaj siromah želi jesu djela koja se s detaljima spominju u ovoj hronici, stoga ako se on odazove na ovu zamolbu o detaljima svojih ratova, službe i osvajanja za ovu dinastiju halifa, biće dostojan mojih molitvi. Ovaj siromah godinama se ponosi ovom bliskošću i prijateljstvom, možda će se diljem zemlje časnom [paši] umnožiti molitve čitanjem ove knjige.⁹⁷

Njihova prijateljska relacija potvrđuje njegovu mrežu zaštitnika, koju je Bidlisi pažljivo gradio, između ostalog i načinom na koji je spominjao detalje Iskender-pašine karijere. Postoje neke indicije da su se lično susretali, s obzirom na detalje kojima je dao dosta mjesta u hronici. Prema Iskender-pašinim usmenim kazivanjima, narativi obiluju detaljima o pohodu na Albaniju 1492. godine, ruti kretanja vojske, odredištima te o suzbijanju atentata na sultana u Bitolju, istrazi, kao i drugim detaljima

⁹⁶ Bidlīsī, *Qaṣā'id, munša'āt va murāsalāt*, 139a-b.

⁹⁷ Ibid., 141a.

o tome. (HDA 585b–587b) A u vezi s Iskender–pašom Bidlisi spominje često Bosnu kroz narative,⁹⁸ naglašavajući važnost Bosne kao tampona između sultanata i zemalja nevjernika (mletačkih i mađarskih teritorija). (HDA 661b) Bidlisi navodi da se Iskender–paša sa šezdeset pet godina povukao s mjesta vezira, ali njegovo veliko iskustvo iz Bosne nagnalo je sultana Bajezida da ga ponovo imenuje za sandžakbega. On izričito navodi u hronici da je taj sultanov potez bio presudan, jer su te godine Osmanlije pokrenuli neprijateljstva protiv Mlečana u Moreji, što je zahtijevalo iskustvo nadarenog vojnika kao što je Iskender–paša (HDA 596a), koji je sa svojim sinom Mustafom izvodio odvažne ekspedicije na mletačkom teritoriju, što je dodatno potvrdilo njegovu reputaciju žestokog ratnika koji je težio širenju granica islamske vjere. (HDA 596a–600b) Opisujući Iskender–pašina osvajanja 1498–99. godine, on daje brojne detalje o geografskom položaju Bosne, njenih granica i susjeda, budući da se Bidlisi pomno raspitivao o međusobnoj udaljenosti gradova, fizičkim karakteristikama tvrđava, topografiji i uslovima terena, veličini rijeka i utvrđenosti gradova u vezi s pohodom koji je razmatrao u narativu. U tom smislu, takve vrste informacija od strane Iskender–paše su bile očekivane i vrlo dragocjene, pogotovu ako se zna da je imao izuzetno razvijenu špijunsku mrežu.⁹⁹ U prvoj verziji iz 1506. godine Bidlisi spominje da je paša samovoljno napustio položaj vezira,¹⁰⁰ nakon čega ga je sultan imenovao bosanskim sandžakbegom, dok u drugoj verziji, nakon smrti njegovog prijatelja Iskender–paše, navodi da ga je sultan otpustio s mjesta vezira. (HDA 645b) Istaknuto mjesto u hronici u više narativa u vrijeme Bajezidove vladavine te epiteti kojima Bidlisi opisuje Iskender–pašu poentirano je na kraju u kratkoj biografiji vezira riječima: *Časni vezir je odvažan, oličenje veličanstva i snage, stoga slavan, uporište džihada i svetog rata.* (HDA 645b)

ZAKLJUČAK

Bidlisijeve novine koje je unio u svoju hroniku *Hašt bihišt* odražavale su ukuse profinjene dvorske kulture ukotvljene u perzijsko–arapsku književnu tradiciju. On je integrisao novonastalu osmansku povijesnu

⁹⁸ Sabaheta Gačanin, “Narativ o osvajanju Bosne...”, 143–165.

⁹⁹ Gökhan Yurtoğlu, “Historical Personality of Iskender Pasha and his Activities in Rumelia”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 32 (2023), 131–150.

¹⁰⁰ Bidlīsī, *Hašt bihišt*, Esad Efendi, 2198, 293b.

tradiciju i timuridsko–turkmensku historiografiju, što je išlo u pravcu usklađivanja osmanske povijesti s drugim povijesnim narativima te označilo novu fazu u razvoju osmanske historiografije.¹⁰¹

Autor u hronici naglašava da je ona napisana na osnovu ogromnog broja dokumenata i svih vrsta deftera koji su mu bili na raspolaganju u pogledu troškova dvora, pohoda, zadužbina, rashoda, darova i svih drugih mogućih prihoda i rashoda. Dalje, na raspolaganju su mu bili svi zakonski propisi, arhivski dokumenti, službena prepiska i drugi važni pojedinačni dokumenti. Kao kriterij pouzdanosti uzimalo se preuzimanje provjerenih tekstova iz više izvora, što navodi na više mjesta. Primjerice, za pripovijedanje o događajima iz perioda Murata I izričito navodi da je utemeljeno na pouzdanim hronikama: *Ovo je pripovijest koja je došla s prenošenjem poznatih naratora*.¹⁰² (HDA 129b) Ova njegova napomena je vrlo važna, budući da je bio vješt i iskusan kancelar sa svim vrstama dokumenata i bio vrlo upućen u državne poslove, naučen da osluškuje najfinije društvene disonance s obzirom na njegovo iskustvo na prethodnim dvorovima na kojima je radio na povjerljivim i osjetljivim poslovima.¹⁰³

Njegovi narativi su prenapučeni parafrazama, sinonimnim jatima, arapskom leksikom, ajetima i hadisima s neprozirnim metaforama¹⁰⁴ koje skrivaju značenje i otežavaju potpuno razumijevanje poruka teksta, kao i suptilnih značenja kojima Bidlisi argumentira svoje stavove. No, svi podaci koji su uneseni u narative od izuzetnog su značaja, bilo da su faktografski – događaji i ličnosti, ili su to socijalno–političke opservacije u cilju edukacije i prefinjenog savjetovanja sultana i prinčeva, kao i ulema i umeri. Dugački uvodi koji prethode faktografskom dijelu u ‘rajevim’ pojedinih sultana, između ostalog, u cilju su izgradnje osmanskog identiteta i ideologije vlasti i autoriteta, odnosno da istaknu plemenitost i vrline Al–i Osman kroz genealogiju, gazu, tedždid, pravo na hilafet i dobročinstvo sultana.

Isticanjem vrlina sultana i dinastije Al–i Osman kroz ideju trajnog sjećanja (*zıkr–i ğamīl*), autor nastoji prikladno predstaviti osmanske

¹⁰¹ Ch. Markiewitz, *The Crisis of Kingship*, 137.

¹⁰² Idris Bidlîsî, *Heşt bihişt*, Esad Efendi, 2199, 135b.

¹⁰³ Na Akkujunlu dvoru oko 1480-ih bio je sudionik reforme poreza u cilju stabilizacije finansija za Irak-i adžem koju je predvodio kadija Isa Savedži (koji je ubijen). Iako su reforme propale, Bidlisi je cijenio da su bile ključne i da bi doprinijele stabilizaciji. Vidi: Ch. Markiewicz, *The Crisis of Kingship*, 15.

¹⁰⁴ O inša stilu perzijske književne tradicije vidi: S. Gačanin, *Pisma...*, 20-28.

vladare, koji, prema njegovom mišljenju, *mogu utjecati na dobre i pozitivne promjene u svijetu, kroz dobra djela (mašlahat) i dobrotvorne institucije (ḥayrāt), razvijajući tako reputaciju pravednosti i dobrog upravljanja.* (HDA 408b–409a)

U pogledu loze Al-i Osmana, on je povezuje sa pravovjernim hali-fama (*ḥulefā-yi rāšidīn*) i dvanaest imama i naziva je *nasab-i ma'navī* (duhovna loza), pripisujući im tako duhovno srodstvo. (HDA 21b) Fizičko srodstvo Al-i Osman je povezao s abrahamovskom linijom, tako da je njihov predak Kaji, čije je koptsko ime el-Ajs, sin Ishaka, a.s., i brat Jakuba, a.s. (20b–23a)

Dvor Akkujunlu je bio žarište diskusija o suverenitetu postabasidskih vladara, koje su učenjaci prenijeli s Timurova dvora. Bidlisi je, kao intelektualac i birokrata dvora Akkujunlu, bio upoznat s tim diskusijama. Preseljenjem u osmanske zemlje, on sa hronikom *Hašt bihišt*, kao i drugim političko–etičkim djelima koje je napisao, predstavlja političke koncepte koji su bili relativno novi za osmanske čitatelje kada su predstavljeni početkom šesnaestog stoljeća i postali su sastavni dio osmanske ideologije vladavine tokom narednog stoljeća. Poput ostalih osmanskih hroničara savremenika, u svojoj povijesti razvio je konceptijske oslonce: širenje muslimanskog teritorija ratovanjem (*ḡazā'*), plemenitu genealogiju Oguza i Seldžuka (*nasab*), cikličnu obnovu vjere (*taḡdīd*), što je u svojoj argumentaciji potkrijepio brojnim epistemološkim postavkama – astrološkim, tesavufskim i filozofskim – koje je ugradio u doktrinu *ḥilāfat-i Raḥmānī* (namjesništvo Božije) kao sveobuhvatnu viziju vladavine utjelovljenu u osmanskim sultanima. (HDA 6a, 22b, 76a, 319b, 371b, 531a) Bidlisi se nije u svojim raspravama doticao oblika vladavine, već je koncept idealne vladavine razmatrao kroz izgradnju i uzdizanje moralnih kvaliteta vladara i njegovih saradnika. Pojam vlasti definiran je u generičkom smislu kao oblik moćnog autoriteta koji dostiže svoju punu legitimnost tek kada se temelji na visokom stupnju morala, duhovnosti i pobožnosti. U svom obrazloženju Bidlisi naglašava dva aspekta osmanske vladavine: pravdoljubivost osmanskih sultana kao garant pravde među muslimanskim zemljama i među savremenim vladarima te da su oni istinski zagovornici širenja vjere. U hronici je istakao nadmoć osmanske države, jer zahvaljujući pravednoj vladavini osmanskih sultana zemlje Rūma nastavile su cvjetati i razvijati se, dok su većina muslimanskih sultanata u stanju razdora i haosa koji podsjeća na *ahir-i zeman* (Posljednje vrijeme). (HDA 7b)

U uvodu (HDA 15b–19a) iznosi argumente o superiornosti Al–i Osman u odnosu na njihove savremenike u okruženju, ali i na prethodnike. Cijeli uvod je posvećen osmanskoj dinastiji, artikulirajući njihovu ulogu idealnih vladara (*ḫalīfet–i raḥmānī*) na temelju povijesnih zapisa o njihovim dobročinstvima, provođenju pravde i širenju vjere. Opservacije i suptilni savjeti koje je iznio ustvari su vodič za idealni upravljački aparat, koji bi se mogao shvatiti i reformistički, o čemu je bio opširniji i konkretniji u svojim političko–etičkim djelima *Mir’āt–i ḡamāl* i *Qānūn–i Šāhanšāhī*, u kojima je raspravljao o idealnom modelu upravljanja zasnovanom na primjeni zakona i šerijata u djelotvornoj i osjetljivoj ravnoteži. U predloženi model, koji je sugerirao za osmanski državni aparat, nastojao je utkati filozofiju države i uprave iz tradicije svoje domovine u kojoj je stekao bogato državničko iskustvo, čime je, kako kaže Fleischer, preuzeo institucionalizatorsku ulogu kojom je želio usmjeravati osmansku politiku.¹⁰⁵

Bidlisi je kratko vrijeme boravio u osmanskim zemljama kada je započeo projekt povijesti Al–i Osman. Morao je da upregne mentalne, intelektualne, obavještajne resurse za učinkovito pisanje. Stoga je, pored arhiviranih dokumenata, tražio informante i sudionike događanja o kojima je pisao, iskusne visoke službenike za osjetljive političke i ekonomske teme za koje je namjeravao ponuditi savjetodavne smjernice u upravljanju i organizovanju, s obzirom na to da je imao dugogodišnje iskustvo. Bidlisi je imao diplomatsku taktičnost i istančan senzibilitet u društveno odgovornim poslovima, što je dokazao kao Selimov savjetnik i emisar. Stoga je nastojao izgraditi mrežu koja je trebala biti izvor informacija i podrška u njegovom imperijalnom projektu. U njegovoj pokroviteljskoj mreži, uz osmanske sultane, bili su brojni pripadnici *umera ve ulema*, stoga su mnogi spomenuti u hronici. Bidlisi je bio svjestan svih benefita ove pokroviteljske mreže, što je posebno vidljivo iz prepiske s Iskender–pašom. Stoga on koristi svoje pero kao način i kao poseban dar da se zahvali spomenutim pojedincima iz pokroviteljske mreže, izražavajući duboko poštovanje i zahvalnost za pruženu potporu u prvim godinama njegove emigracije u osmanske zemlje. Na samom kraju osme knjige, Bajezidovog raja (u opasci koju je dodao u prvoj godini Selimove vladavine) on pojašnjava da je na stranicama hronike iz čiste zahvalnosti ostavio zapise kao trajni spomen u svijetu za

¹⁰⁵ Cornell Fleischer, “From Sehzade Korkud to Mustafa Ali: Cultural Origins of the Ottoman Nasihatname”, *IIIrd Congress on the Social and Economic History of Turkey*, eds. H. Lowry, S. Hatto, Isis Press, Istanbul, 1990, 71.

izvjesne ličnosti: *da se zahvali onima koji prema vama pokazuju dobrotu, a onima koji vam zahvaljuju treba zabilježiti dobro ime te posebne skupine visokorangiranih uglednika koji su prema meni pokazivali dobrote i bili u mom društvu. A da bi se njihova dobrota trajno spominjala na stranicama povijesnih knjiga, treba zapisati i moliti se za sve od značaja ljude države i vjere.* (HDA 663b)

Bidlisi je povijest razumijevao kao najistaknutiju književnu nauku, oplemenjenu svim retoričkim vještinama, u kojoj je fokus na figura autoriteta, aspektima vladavine i upravljanju kroz historiografski pogled i razrađene teorije vladavine. Historijske narative je potkrepljivao teološko–etičkim, poetskim, tesavufsko–filozofskim, fizionomskim, astrološkim i drugim argumentima. Narativi su zasićeni, kako je to bila praksa, eulogijom koja je imala didaktičku svrhu, budući da je čitanje takve povijesti podsticalo usvajanje etički dobrih principa i navika, a obeshrabrivalo usvajanje loših etičkih principa. Kao posljedica ovakvog gledišta, povijest je za Bidlisija i njegove istomišljenike savremenike postala najvažniji način artikuliranja i definiranja idealnog sultanata.

BIBLIOGRAFIJA / BIBLIOGRAPHY

IZVORI / PRIMARY SOURCES

Zagreb

HR–HDA–750. Obitelj Ottenfels, *Hešt bihešt* (HDA), No 2.

Istanbul

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

TSMA, E. 3156.

TSMA, E. 5675.

TSMA, E. 1019.

İdrīs Bidlīsī, *al-Ḥaqq al-mubīn fī šarḥ Risāla al-ḥaqq al-yaqīn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 2338.

İdrīs Bidlīsī, *Šarḥ-i Qašīda-yi ḥamrīya*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 4092.

İdrīs Bidlīsī, *Selīmšāhnāme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2447.

İdrīs Bidlīsī, *Mağmua-ye Munseat*, İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Ktp., F 906.

- Idrīs Bidlīsī, *Munāẓara–yi rūza va ‘īd*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3203.
- Idrīs Bidlīsī, *Mağmū‘a (Qaşā’id, munša’āt va murāsalāt)*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 1888.
- Idrīs Bidlīsī, *Hašt bihišt*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2198.
- Idrīs Bidlīsī, *Hašt bihišt*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2199.
- Idrīs Bidlīsī, *Hāšīya ‘alā anwār al–tanzīl*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 303–M.

LITERATURA / REFERENCES

- “Ismā‘īl I”. *Encyclopedia Britannica*, < <https://www.britannica.com/biography/Ismail-I-shah-of-Iran> > (Pristupljeno: 7. aprila 2025).
- Aksoy, Hasan, “Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi”, *TDV İA*, C. 31(2020), 483–485.
- Bajraktarević, Sulejman, “Ottenfelsova orijentalistička zbirka u zagrebačkom Državnom arhivu”, u: *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije*, Vol. 2, JAZU, Zagreb, 1959., 75–130.
- Başar, Fahameddin, “Mihaloğulları”, *TDV İA*, C. 30 (2020), 24–25.
- Başaran, Orhan, *İdrīs–i Bitlīsī’nin Heşt Bihişt’inin Hâtıme’si* (Metin–İnceleme–Çeviri), Ph. D., Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2000.
- Bınbaş, İlker Evrim, “Oğuz Khan Narratives“, <<https://www.iranicaonline.org/articles/oguz-khan-narratives/>> (Pristupljeno: 5. 5. 2025).
- Darling, Linda, “Reformulating the Gazi Narrative. When Was the Ottoman State a Gazi State”, *Turcica*, 43 (2011), 13–53.
- Doğan, Sema, “İskender Paşa Camii”, *TDV İA*, C. 22 (2000), 567–568.
- Emecen, Feridun, “Koca Mustafa Paşa”, *TDV İA*, C. 26 (2002), 131–133.
- Emecen, Feridun, “Selim I”, *TDV İA*, C. 36 (2009), 407–414.
- Erünsal, E. İsmail, “Tâcîzâde Câfer Çelebi”, *TDV İA*, C. 39 (2010), 353–356.
- Fleischer, Cornell, “From Sehzade Korkud to Mustafa Ali: Cultural Origins of the Ottoman Nasihatname”, *IIIrd Congress on the Social and Economic History of Turkey*, ed. H. Lowry, S. Hatto, The Isis Press, Istanbul 1990, 67–77.
- Fleischer, Cornell H., “The Lawgiver as Messiah: The Making of the Imperial Image in the Reign of Süleyman”, *Süleymân the Magnificent and his time: acts of the Parisian Conference (7–10 March 1990)*, ed. Gilles Veinstein, La Documentation Française, Paris, 1992, 159–177.

- Gačanin, Sabaheta, "Hasht Bihisht (Eight Paradises) Chronicle about the Sultan Hunting", *Annales, Series Historia et Sociologia* 35, 1 (2025), 71–80.
- Gačanin, Sabaheta, "Moć znanja i knjige u osmanskome društvu: Bibliotečki profil kao refleksija intelektualnog kanona", *Pregled*, vol. LIX, 1 (2018), 103–118.
- Gačanin, Sabaheta, "Narativ o osvajanju Bosne iz hronike Hašt bihišt", *Radovi Filozofskog fakulteta*, vol. 11 (2024), 143–165.
- Gačanin, Sabaheta, "Obavještajne aktivnosti u zapisima dinastijskog hroničara Idrisa Bidlîsîja", *Historijska misao*, god. IX, br. 9 (2024), 87–90.
- Gačanin, Sabaheta, "Pomorska historija iz hronike *Osam rajeve*", *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, LXXI, Kotor, 2023., 95–111.
- Gačanin, Sabaheta, *Pisma. Uvodna studija o tumačenju pisama kao izvora za opću, kulturnu i književnu historiju*, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Sarajevo, 2018.
- Genç, Vural, "İdris-i Bidlîsî'nin II. Bayezid ve I. Selim'e Mektupları", *The Journal of Ottoman Studies*, 47 (2016), 147–208.
- Genç, Vural, "Rethinking Idris-i Bidlîsî: An Iranian Bureaucrat and Historian between the Shah and the Sultan", *Iranian studies*, 3–4 (2019), 425–477.
- Genç, Vural, *Acem'den Rum'a bir bürokrat ve tarihçi İdris-i Bidlîsî (1457–1520)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019.
- Genç, Vural, *Acem'den Rum'a: İdris-i Bidlîsî'nin Hayatı, Tarihçiliği ve Heşt Behîşt'in II. Bayezid Kısmı (1481–1512)*, Ph. D., İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2014.
- Genç, Vural, *İdris-i Bitlîsî: Heşt Bihîşt Osman Gazi Dönemi (Tahlil ve Tercüme)*, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul, 2007.
- Glassen, Erika, "Şaraf al-Dîn Khan Bedlîsî", *Elr*, vol. IV, 76–77.
- Hanieh, Hassan Abu, *Sufism and Sufi orders: God's Spiritual Paths Adaptation and Renewal in the Context of Modernization*, Friedrich Ebert Stiftung, Amman, 2011.
- Holt, P. M., "Kānşawh al-Ghawrî", *EP*, IV, 552–553.
- İdrîs-i Bitlîsî, *Heşt Bihîşt I–II*, haz. Mehmet Karataş, Selim Kaya, Yaşar Baş, Betav, Ankara, 2008.
- İdrîs-i Bitlîsî, *İdrîs-i Bidlîsî Selim Şah-nâme*, çev. Hicabi Kırlangıç, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2001.
- Imazawa, Koji, "İdris Bitlîsî'nin Heşt Bihîşt'inin İki Tip Nüshası Üzerine Bir İnceleme", *Belleten* 69 (2005), 859–896.
- İnalcık, Halil, "Osmanlılar'da Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telâkkisiyle İlgisi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 14, no. 1 (1959), 69–94.

- İpşirli, Mehmet, "Atik Ali Paşa", *TDV İA*, C. 4 (1991), 64–65.
- Küçükdağ, Yusuf, "Pîrî Mehmed Paşa", *TDV İA*, C. 34 (2007), 280–281.
- Lingwood, Chad, *Politics, Poetry, and Sufism in Medieval Iran: New Perspectives on Jāmī's Salāmān va Absāl*, Brill, Leiden, 2014.
- Markiewicz, Christopher A., *The Crisis of Rule in Late Medieval Islam; A Study of Idrīs Bidlīsī (861–926/1457–1520) and Kingship at the Turn of the Sixteenth Century*, Ph. D., The University of Chicago, Chicago, 2015.
- Ménage, Victor, *A Survey of the Early Ottoman Histories, with Studies on Their Textual Problems and Their Sources*, Ph. D., University of London, SOAS, London, 1961.
- Muhyî-i Gülşenî, *Menakıb-ı İbrahim Gülşenî*, haz. Tahsin Yazıcı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1982.
- Mustafa Âli, *Menakıb-ı Hünerverân*, Matbaa-i Amire, Istanbul, 1926.
- Parry, V. J., "Bâyazîd II", *EP*, I, 1119–1121.
- Savory, R. M., "Djunayd", *EP*, II, 598.
- Sohrweide, Hanna, "Dichter Und Gelehrte Aus Dem Osten Im Osmanischen Reich (1453–1600)", *Islam*, 46 (1970), 263–302.
- Sönmez, Ebru, *Idris-i Bidlisi: Ottoman Kurdistan and Islamic Legitimacy*, Libra Kitap, İstanbul, 2012.
- Suhrawardî, Shaykh Shihabuddin al-Maqtul, *Orijentalna mudrost. Teozofija svjetlosti*, prev. Rešid Hafizović, Ibn Sina, Sarajevo, 2011.
- Şükrü, Mehmed, "Das Hešt Behešt des Idrīs Bitlīsī", *Der Islam*, 19 (1931), 131–192.
- Touati, Houari, *Islam and Travel in the Middle Ages*, University of Chicago Press, Chicago, 2010.
- Trako, Salih, "Bitka na Kosovu 1389. godine u istoriji Idrisa Bitlisija", *POF XIV–XV/1964–65* (1969), 329–351.
- Trako, Salih, "Bitlisijev opis Balkanskog poluostrva", *POF XII–XIII/1962–63* (1965), 209–218.
- Trako, Salih, "Pretkosovski događaji u Hešt Bihištu Idrisa Bitlisija", *POF XX–XXI/1970–71* (1974), 159–204.
- Walsh, J. R., "Čāldīrān", *EP* (İng.), II, 7–8.
- Woods, E. John, *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire*, The University of Utah Press, Salt Lake City, 1999.
- XVI. Yüzyıl Osmanlı Ulema Defterleri*, haz. Ercan Alan – Abdurrahman Atçıl, TÜBA, Ankara, 2018.
- Yazıcı, Tahsin, "Persian Authors of Asia Minor Part 2", <<https://www.iranicaonline.org/articles/persian-authors-2/>> (Pristupljeno: 24. aprila 2025).

- Yıldırım, Muhammad İbrahim, *İdris-i Bitlisî, Heşt Behişt VII. Ketibe, Sultan Mehmed Devri, 1451–1481*, Ph. D., İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2010.
- Yılmaz, Hüseyin, “II. Kingship and Legitimacy in the Sixteenth-Century Ottoman Empire Political Culture”, in: *The Empires of the Near East and India: Sources Studies of the Safavid, Ottoman, and Mughal Literate Communities*, Columbia University Press, New York, 2019, 193–204.
- Yılmaz, Hüseyin, “Kuruluş Dönemi Osmanlı Tarih Edebiyatında Kimlik ve Siyasi İdeoloji İnşası, in: *Osmanlı’da İlm-i Tarih*, eds. Zahit Atçıl, Ercüment Asil, Cemal Atabaş, İSAR Yayınları, İstanbul, 2023, 21–36.
- Yılmaz, Hüseyin, *Caliphate Redefined: The Mystical Turn in Ottoman Political Thought*, Princeton University Press, Princeton – Oxford, 2018.
- Yurtoğlu, Gökhan, “Historical Personality of Iskender Pasha and his Activities in Rumelia”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 32 (2023), 131–150.
- Zarrabi-Zadeh, Saeed, “Sufism in the Modern West: A Taxonomy of Typologies and the Category of Dynamic Integrejectionism”, in: *Sufism East and West*, eds. Jamal Malik, Saeed Zarrabi-Zadeh, Brill, Leiden – Boston, 2019, 180–209.

PHILOSOPHICAL, POLITICAL AND THEORETICAL CONSIDERATIONS IN THE EIGHT PARADISES CHRONICLE

Summary

Idris Husamuddin Bidlisi (d. 1520), an emigrant from the East, was a prominent figure at the court of Bayezid II, and later Selim I, as a political philosopher, advisor, and statesman whose influence on Ottoman self-perception is more pronounced than that of any other scholar of his generation. He is the author of dynastic chronicle *Hasht Bihisht* in Persian language, which will be discussed in this paper. This chronicle not only presents documentary and factual data about the past, but also represents a historical phenomenon for understanding the political thinking of the time, from descriptions of contemporary rulers and statesmen to interests in the Ottoman court to demonstrations of philosophical and theoretical positions. His perception of history and the way he wrote down historical memory with completely different tools has the consequence that Ottoman society has a different relationship to its own past. An analysis of Bidlisi's tools in his work reveals his conception of governance, supported by creative and original discussions that emphasized the cosmic and sacred aspects of the sultanate, elaborated through *Tasawwuf* ontology.

Keywords: chronicle *Hasht Bihisht*, Idris Bidlisi, philosophical and political considerations, 16th century

NIHAD DOSTOVIĆ^{*}
(Sarajevo)

TRACES OF THE SELF: SCATTERED FIRST- PERSON NARRATIVES IN THE WRITINGS OF MÜNİRİ-İ BELĞRĀDÎ (D. CA 1620–1628)

Abstract

This paper explores traces of first-person narrative in the writings of the Balkan Ottoman author Münirî-i Belğrādî¹ (d. ca 1620–1628). Based on the available data, it is known that he held the positions of mufti, *müderri*s, and Sufi scholar. It is therefore probable that he also served as a sheikh of a Sufi order, most likely the Halveti order. Münirî-i Belğrādî was active during the second half of the sixteenth century and the early decades of the seventeenth century, primarily in Belgrade. Through close textual analysis of his writings, the study contributes to ongoing discussions about the rhetorical construction of

^{*} Nihad Dostović, viši stručni saradnik, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, e-mail: nihad.dostovic@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7937-1944

¹ Since the primary sources consulted in this study are predominantly in Ottoman Turkish, we have opted to follow the transcription conventions of the *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Arabic, Persian, and Turkish words listed in the Oxford English Dictionary appear in this article without italics, for example; Qur'an, sheikh, madrasa, etc. Words and expressions not listed in the Oxford English Dictionary are italicized and written according to Turkish language conventions. Names commonly used in modern Turkish are written in their standard form, while names transliterated from texts and not widely known are rendered phonetically, for example: Muşlihuddîn, Vildân Efendî, etc. Further information on the transcription approach see: İsmail Durmuş, "Transkripsyon", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (hereafter: *TDVİA*), vol. 41, 306-308; Abdurrahman Atçıl, *Scholars and Sultans in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom, New York, 2017, x.

selfhood in Ottoman manuscript culture. Rather than treating the first-person singular pronoun “I” as the sole marker of ego-narrative, the paper identifies and interprets indirect and periphrastic strategies for articulating the self. Such texts offer not only rhetorical complexity but also valuable historical insights, particularly in terms of factual content. The study argues that representation and factuality in these writings are not mutually exclusive, but rather interwoven dimensions of Ottoman literary expression. Researchers approaching ego-narrative in this context should attend to both rhetorical strategies and the historical realities embedded within them.

Keywords: first-person narrative, ego discourse, Mūnīrī-i Belġrādī, Ottoman selfhood, manuscript culture, Sufism, rhetorical strategies

INTRODUCTION

This paper examines ego-narratives and rhetorical gestures of selfhood in the writings of the Ottoman-Balkan author İbrahim ibn İskender, better known by his penname Mūnīrī-i Belġrādī (d. ca 1620–1628). It focuses on first-person expressions embedded within his prose, exploring how such narrative traces contribute to our understanding of self-representation in early modern Ottoman manuscript culture. Drawing on methodologies developed for analysing first-person narratives and autobiographic notes in early modern Europe, particularly in German-speaking lands, France, Italy, Spain, and England, the study aims to situate Mūnīrī’s writings within a broader transregional discourse on selfhood. While the concept of ego-documents gained prominence in European scholarship from the late 1970s onward, Ottoman first-person narratives began receiving sustained scholarly attention in the late 1980s and have since evolved into a diverse and expanding field. This paper offers one further contribution to this growing body of research, with a focus on the rhetorical and historical dimensions of self-articulation in Mūnīrī’s texts.

MŪNĪRĪ-I BELĠRĀDĪ: A SHORT BIOGRAPHY

To date, the most significant contributions to the study of Belġrādī’s biography have been made by Hazim Šabanović, Nathalie Clayer, and the present author.² İbrahim, son of İskender, adopted the penname

² Hazim Šabanović, “Muniri Belgradi”, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo, 1973., 193-201; Natalie Kleje, “Muniri Belgradi,

Münîrî-yi Belğrâdî, a literary construction by which both the name and its bearer were widely recognized throughout the Ottoman Empire. The renown of Münîrî endured well beyond his lifetime and continues to resonate to the present day. According to an autobiographic note written in 1615, Münîrî was born around 1552.³ The available data about his life is limited. Nevertheless, it is known that he served as the Mufti of Belgrade, a *müderriş* – professor at a higher religious school, and a preacher (*vā'iz*, *müzekkir*). In addition, it is certain that he simultaneously held the positions of sheikh and mufti and was most likely affiliated with the Halvetiyye order.⁴ Münîrî produced writings on numerous subjects. His works were composed in all three languages of the intellectual communication in the Ottoman Empire (Ottoman Turkish, Arabic, Persian). Therefore, it is safe to propose that he studied in some of the intellectual centres of the Empire, most probably in Istanbul.⁵ Münîrî's own notes indicate that he spent the earliest part of his life in Sremska Mitrovica (Ott. Dimitrofça), in the Province / Sanjak of Srem.⁶ There he got his primary education and this town was the burial place of both of his parents.⁷ The famous Ottoman biographer Nev'îzâde Aṭâ'î (d. 1635)⁸ mentioned that Münîrî studied higher introductory

život i delo jednog od najuticajnijih beogradskih intelektualaca s početka 17. veka", *Godišnjak grada Beograda*, 54, 2007., 109-124; Nihad Dostović, "Beogradski muftija Munîrî Belğrâdî i hamzevije", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XLI, Sarajevo, 2020., 157-175.

³ Zagreb, Orijentalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti [Oriental Collection of Croatian Academy of Sciences and Arts] (hereafter OZ HAZU), *Muhâḍara al-awâ'il wa musâmara al-awâḥir*, Ms. no. 1550, f. 79a, 137b.

⁴ H. Šabanović, "Munîrî Belğrâdî", 195; 'Abdülkâdir Efendi, *Topçular Kâtibi Abdülkâdir (Kadrî) Efendi tarihi: (Metin ve Tahlîl)* (hereafter; *Topçular Kâtibi*), vol. I, haz. Doç. Dr. Ziya Yılmaz, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2003, 210, 302, 416. On the Ottoman Halvetis see: John Curry, *The transformation of Muslim mystical thought in the Ottoman Empire: the rise of the Halveti order, 1350-1650*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2012.

⁵ N. Dostović, "Beogradski muftija Munîrî Belğrâdî i hamzevije", 162-163.

⁶ On the province of Srem see: Bruce McGowan, *Sirem Sancağı mufassal tahrir defteri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983; Nebojša Šuletić, *Sremski sandžak u XVI veku*, unpublished PhD Dissertation, University of Belgrade, 2013.

⁷ Münîrî-yi Belğrâdî, *Silsiletü'l-muḳarrebîn ve Menâḳibü'l-mutteḳîn*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehîd Ali Paşa, Ms. no. 2819/3 (hereafter in the footnotes: Belğrâdî, *Silsile*), f. 78a-82a, 117a-117b; Taxhidin Bitiçi, *Münîrî-i Belğrâdî ve Silsiletü'l-muḳarrebîn Adlı Eseri*, unpublished MA thesis, University of Marmara, İstanbul, 2001 (hereafter: Bitiçi, *Münîrî-i Belğrâdî*), 18, 154-159.

⁸ On Aṭâ'î see: Haluk İpekten, "Atâî, Nev'îzâde", *TDVİA*, vol. 4, 40-42.

courses (*muḥaddemāt-ı ‘ulūm*) with Vildānzāde’s father Vildān Efendī.⁹ As Mūnirī himself stated, he studied at further levels with Vildān Efendī, attending Vildān Efendī’s courses in both rational and traditional sciences (*‘ulūm-ı nakliyye ve ‘akliyye*).¹⁰ On the other hand, a telling indirect source on his education can be deduced from the facts that he was the Mufti of Belgrade and *müderriş* in the madrasa of Yahyapaşazade Mehmed Pasha. The madrasa endowed by Mehmed Pasha belonged to the highest level of the best paid madrasas in Rumelia. To hold such a position, one had to be in possession of a good education.¹¹ A careful reading of his work *Silsiletü’l-muḥarrebîn ve menāḳibu’l-mutteḳîn* (hereafter in the main text: *Silsiletü’l-muḥarrebîn*)¹² supports the proposition that Mūnirī passed away in the period 1620–1628.¹³ Nev‘izāde Aṭā’ī was the first authority to claim that Mūnirī was of Bosnian origins (*Bosnevīyü’l-aşıldür*).¹⁴

THE CORPUS OF SOURCES AND METHOD APPLIED

In this paper my analysis shall be based on Mūnirī’s following writings:

- a. *Niṣābu’l-intisāb ve ādābu’l-iktisāb* (hereafter *Niṣāb*),¹⁵ a work in the Ottoman language.

⁹ Nev‘izāde Atāi (‘Aṭā’ī, Nev‘izāde ‘Aṭaullāh), *Ḥadā’ikü’l-ḥakā’ik fī tekmeleti’ş-şakā’ik: Zeyl-i şakā’iku’l-‘Aṭā’ī* (hereafter: ‘Aṭā’ī, *Zeyl-i şakā’ik*), İstanbul, Maṭba‘a-i ‘āmiri, 1268 [1852], 607; H. Şabanović, “Muniri Belgradi”, 195.

¹⁰ ‘Aṭā’ī, *Zeyl-i şakā’ik*, 607; Belgrādī, *Silsile*, f. 115a, 118a; Bitiçi, *Müniri-i Belgradi*, 19, 199, 203.

¹¹ Basic literature on scholarly career in Ottoman Empire includes: Richard Cooper Repp, *The Mufti of Istanbul : a study in the development of the Ottoman learned hierarchy*, Ithaca Press, London, 1986; A. Atçıl, *Scholars and Sultans*, passim; On madrasa of Yahyapaşazade Mehmed Pasha see: Hazim Şabanović, “Urbani razvitak Beograda od 1521. do 1688. godine”, *Godišnjak grada Beograda* 17, 1973, 5-40, especially at p. 29-30.

¹² Perhaps the most suitable translation of this title would be: *The Lineage of Those Drawn Near to [God] and the Accounts of the God-Fearing*.

¹³ Belgrādī, *Silsile*, f. 103b; Bitiçi, *Müniri-i Belgradi*, 25-36, 185.

¹⁴ N. ‘Aṭā’ī, *Zeyl-i şakā’ik*, 607.

¹⁵ Mūnirī-yi Belgrādī, *Niṣābu’l-intisāb ve ādābu’l-iktisāb*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp., Ms. no. T6803 (hereafter: Belgrādī, *Niṣāb*, NE). Perhaps the best translation of this title would be: *The Grounds of Association and Manners of Gaining*.

- b. *Silsiletü'l-muḳarrebîn ve menâḳibu'l-mutteḳîn*,¹⁶ a work in the Ottoman language.
- c. *Sübülü'l-hudâ*,¹⁷ a work in the Ottoman language.
- d. *Şerh-i ḳasîde-i Süleyman*,¹⁸ a work in Ottoman language.¹⁹

Both cultural anthropology and historiography have traced the emergence of concepts such as personhood and selfhood across distinct historical periods.²⁰ Together with these developments in anthropology and historiography, studies of personhood and selfhood moved away from narrowly defined autobiographical texts, formerly understood through the post-Diltheyan concept of the rise of Western individualism,²¹ toward the first person narrative / ego-document / autobiographic model developed in early modern German scholarship, which proposes a broadening of the textual corpus under consideration and avoids the teleology of an authorial understanding of personhood. In other words,

¹⁶ Münîrî-yi Belḡrâdî, *Silsiletü'l-muḳarrebîn ve menâḳibü'l-mutteḳîn*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehîd Âlî Paşa, Ms. No. 2819/3, f. 21b-145b; Bitiçi, *Münîrî-i Belḡrâdî*, especially at pp. 69-236.

¹⁷ Sarajevo, Gazi Husrev Bey Library (hereafter: GHB), Ms. no. 826/I.

¹⁸ Belḡrâdî, *Şerh-i ḳasîde-yi Şeyh Süleymân Delâlet-nişân*, Çorum, İl Halk Kütüphanesi, Ms. No. 668/I (a), f. 1b-34a; Idem, *Şerh-i Gazel-i Rusûhî*, Ankara, Millî Kütüphanesi 06 Mil Yz A 2927/10, f. 164b-167b; Oğuzhan Şahin, *On Altıncı Asrın Son Çeyreğinde Bir Gazel Üzerinden Hesaplaşmalar: İki Süfînin Mücadelesi*, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2018. Şahin's volume includes a critical edition of *Şerh-i ḳasîde-i Süleymân* (pp. 317-380). Although the transliteration is not in proper academic sense, the entire book by Şahin is an important contribution to Münîrî's intellectual biography, as well as to a more comprehensive picture of the streams in the Ottoman Sufism during 16th and 17th centuries.

¹⁹ Due to limited space in the article and availability of secondary literature I opted for these four works of Münîrî-i Belḡrâdî.

²⁰ The crucial theoretical framework was provided by Marcel Mauss in French, back in 1938. For an English translation see Marcel Mauss, "A Category of the Human Mind: The Notion of Person; the Notion of Self", *The Category of the Person. Anthropology, Philosophy, History*, ed. Michael Carrithers et al., Cambridge University Press, Cambridge, 1985, 1-25. For a comprehensive bibliography with deep analyses of interpretative paradigms up to 2015 see: Gabriele Jancke, "Persons, the 'Autobiographical Person' and Cultural concepts of the Person: Early Modern-Self Narratives from German Speaking Areas in a Trans-Cultural Perspective", *The Medieval History Journal*, 18, 2, 2015, 346-377.

²¹ For this paradigm and its most expressive testimony, see: Georg Misch, *Geschichte der Autobiographie*, 1. Bd. Das Altertum. 2. v. 3. stark verm. Aufl.-2. Bd. Das Mittelalter. 1. T. Die Frühzeit. 2 v.--3. Bd. Das Mittelalter. 2. T. Das Hochmittelalter im Anfang. 2. v.-4. Bd., A. Francke, Bern, 1949.

such studies assert that personhood and selfhood were expressed in diverse ways. Likewise, the scholarship on first-person narratives advocates distancing from cultural exclusivism, particularly the proposition that European, Western experience, is defined by individuality, whereas non-European experiences are relegated to collectivity. This binary opposition carries an implicit, culturally determined value judgement. As is well known, value judgements are inappropriate in historiographical analysis.²² In Ottoman studies, a turning point in the study of first-person narrative / ego-documents with a special regard to the question of (non)existence of expression of individuality was Cemal Kafadar's paper published in 1989.²³ In the meantime the Berlin group of early modernists-Europeanists developed a set of new paradigms approaching the questions of individuality, selfhood, personhood, first-person narratives, ego-documents, autobiographic expressions, and similar notions. Two important points were raised by the Berlin group. First, the Berlin group strongly argued against earlier predominant Euro-centric concepts which sharply divided Europe from the rest of the world claiming that only Europe and the West were able to give rise to individuality. The Berlin group questioned the teleological and chronological argument of Georg Misch in his famous writings on the rise of autobiography. Therefore, Gabriele Jancke was inclined to see the European early-modern ego-document as not merely expressions of individuality, but also as texts which were concerned with collectivities and communities, and which were expressions of non-individual entities like collectivities and communities. In recent years, one witnesses an important breakthrough in Ottoman studies with regard to the question of first-person / self-narratives. Selim Karahasanoğlu has made significant scholarly contributions, including the formation of a research group dedicated to cataloguing preserved Ottoman self-narratives. The goal was to compile a corpus of known texts that could serve as a foundation for further analysis. In his own writings, he advocates for a balanced position between pre-Janckean and Janckean approaches. Put differently, Karahasanoğlu views the rise of individuality as closely connected to

²² On this problem classical statements are provided in the work of Max Weber. See, *Max Weber-Handbuch: Leben – Werk – Wirkung*, herausgegeben von Hans-Peter Müller und Steffen Sigmund, Verlag J.B. Metzler, Stuttgart, Weimar, 2014.

²³ Cemal Kafadar, "Self and Others: The Diary of a Dervish in Seventeenth Century Istanbul and First-person Narratives in Ottoman Literature", *Studia Islamica*, vol. 69, 1989, 121-150.

the historical processes that Jancke emphasized in her argument. Under his editorship, important works by Turkish scholars have also appeared. These scholars, influenced by his restatement of the Berlin group's paradigm of ego-document and first-person narrative, have contributed meaningfully to the field alongside his own publications.²⁴

In this paper, I have chosen to use the term first-person narrative, despite Karahasanoğlu's deliberate avoidance of it in his own work. Nonetheless, I have endeavoured to follow the methodological principles articulated in his writings and those of scholars in his research group, particularly drawing on his more general, problem-oriented contributions to support my argument.²⁵ Equally, this paper benefits from the analytical framework for study of the Ottoman texts authored by important Sufi masters in the Ottoman language during 16th and 17th century and their connection with the question of expression of selfhood in various publications by Derin Terzioğlu.²⁶ Finally, in this study I should like to analyse ego-documents and first-person narratives scattered in writings by Münirî-i Belğrâdî which were not crafted expressly as independent first-person narratives. Rather than being crafted as independent narratives, these were excursions and interpolations within texts of a different character. Belğrâdî's first-person passages offer

²⁴ Detailed bibliographic references on recent publications by Turkish scholars are found in the thematic issue dedicated to the Ottoman ego-documents, edited by Selim Karahasanoğlu: *Osmanlı Araştırmaları* (hereafter: *OA*), 64, 2024. Also, Karahasanoğlu edits a special journal dedicated to this subject. See: *Ceride: Journal of ego-document studies*, I/1, 2023; I/2 2023; II/1, 2024; II/2 2024.

²⁵ Selim Karahasanoğlu, "Ben-anlatıları", *Tarih Bilimi ve Metodolojisi*, ed. Mehmet Yaşar Ertaş, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2019, 280-284; Idem, "Ben-anlatıları: Tarihsel Kaynak Olarak İmkânları, Sınırları. Ego-documents Potentials and Limitations as a Source for Historical Research", *TUHED, Turkish History Education Journal*, 2019, 8 (1), 211-230; Idem, "Giriş: Hakir ile Fakir, Ben ile Biz – Osmanlı-Türk Toplumunda Kendini Anlatmanın Dayanılmaz Hafifliği. Introduction: The Lowly and the Poor, I and We – The Unbearable Lightness of Expressing Oneself in Ottoman-Turkish Society", *OA*, 64, 2024, 27-44.

²⁶ Derin Terzioğlu, "Tarihi İnsanlı Yazmak: Bir Tarih Anlatı Türü Olarak Biyografi ve Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Cogito*, 29, 2001, 284-296; Eadem, "Men in the Image of God in the Image of the Times: Sufi Self-narratives and the Diary of Niyazi-i Misri (1618-94)", *Studia Islamica*, 94, 2002, 139-165; Eadem, "Mecmu'â-i Şeyh Mısri: On Yedinci Yüzyıl Ortalarında Anadolu'da Bir Derviş Sülûkünü Tamamlarken Neler Okuyup Yazdı?", in: *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları VII. Mecmûa: Osmanlı Edebiyatının Kırkambarı*, ed. Hatice Aynur et al., Turkuaz Yayınevi, İstanbul, 2012, 291-321.

a broader spectrum for understanding not only the intellectual world of an Ottoman thinker but also aspects of everyday life of an ordinary Ottoman citizen. As this paper will demonstrate, such writings were not composed merely to fill blank pages; they served specific purposes. At times, the author seeks to reinforce the message of a particular biography. In other instances, he introduces new information. In one first-person narrative, he attempts to counter the spread of undesirable ideas, such as heresy. Additionally, these texts contain critiques of the political system, corruption, and greed. Belğrādī's first-person narratives are therefore far from expressions of narcissism or boastfulness. As previously noted, these occasional interpolations and ego-documents are scattered throughout his writings. They appear sporadically and often seem to be inserted without deliberate framing but with a clear message.

Let us remind that non-continuous self-narratives embedded within larger works of differing character are not an entirely neglected subject in Ottoman studies. In a recent thematic volume edited by Karahasanoğlu, Göker İnan studied that type of ego-documents exemplified in a cosmographic work by Hasan Esîrî (d. after 1731–2).²⁷ As already explained, my intention is to study a similar corpus of scattered ego-documents and traces of first-person narratives which is roughly 100 years earlier than the one provided in the study by İnan. Before analysing the various ego-documentary / first-person narratives scattered throughout Mûnîrî's works, one must first define Mûnîrî's vocabulary of selfhood. In other words, before any analysis, one has to enumerate rhetorical strategies used by Mûnîrî for expressing the selfhood.

MÛNÎRÎ'S VOCABULARY OF SELFHOOD

For the subject of this paper, the preface-like introductory section (*dîbâce*; *mukaddime*; *sebeb-i te'lîf*, etc.) can be quite revelatory. For a long time, as a consequence of 19th-century positivism and its Eurocentric and value-laden paradigms, any pre-modern preface in general and the Byzantine as well as the Islamic ones in particular were considered formulaic texts, devoid of any message and content. Formulaic they certainly were, but in the meantime the formulaic

²⁷ Göker İnan, "Bu Hakîr Esîr İken: Hasan Esîrî'nin *Mi'yârü'd-Düvel*'inde Ben Anlatısı İzleri", *OA*, 64, 2024, 479-500.

character of any pre-modern text was shown to have been everything but contentless. Concepts, ideas, messages, and even hard data were demonstrated to have been as easily expressible through supposedly repeating and meaningless rhetorical devices.²⁸ The rhetorical strategies of the Ottoman prefaces and preambles in the Ottoman literary texts in the widest sense of the word as well as in the official, semi-official, and private documents were already studied to a degree. These studies revealed that such texts conveyed both explicit and implicit messages. The hidden meanings were not only challenging for modern scholars to interpret, but were also deliberately veiled for contemporary readers at the time of writing, requiring careful reading and contextual understanding even then.²⁹

The personhood in the introductory portion of the Ottoman texts, more exactly the authorial personhood, used to be expressed in somehow periphrastic rhetorical units.³⁰ The most common rhetorical strategy was the strategy of self-deprecation. Self-deprecation was an unavoidable part of the Ottoman dialogic discourse in the Bakhtinian sense of the word. Self-deprecation was grounded in the Qur'anic ideal of Islam; literally subjecting, giving oneself to the Supreme Being. The main trait of man was that he was understood as slave and servant of God. This

²⁸ Ernst Robert Curtius, *European literature and the Latin Middle Ages*, translated from the German by Willard R. Trask, Bollingen series 36, Princeton University Press, Princeton, N. J., 1973; Albert B. Lord, *The Singer of Tales*, Third edition, ed. by David F. Elmer, Harvard Studies in Comparative Literature 24, Harvard University Press, Massachusetts, Cambridge, 2019; Garret P. S. Olberding, *Dubious facts : the evidence of early Chinese historiography*, Suny Series in Chinese Philosophy and Culture, State University of New York Press, Albany, 2012; *Bakhtin and the human sciences: no last words*, edited by Michael Mayerfeld Bell and Michael Gardiner, Thousand Oaks, Calif., Sage, London, 1998. For probably the most important application of the Bakhtinian paradigm in the Ottoman studies see: Derin Terzioğlu, "The Imperial Circumcision Festival of 1582: An Interpretation", *Muqarnas*, 12, 1995, 84-100.

²⁹ For two illuminating papers on the subject see: Rifa'at Ali Abou-El-Haj, "Aspects of the Legitimation of Ottoman Rule as Reflected in the Preamble to two early Liva Kanunnameler", *Turcica*, 21-23, 1991, 371-383; Baki Tezcan, "The Multiple Faces of the One: The Invocation Section of Ottoman Literary Introductions as a Locus for the Central Argument of the Text", *Middle Eastern Literatures*, 12/1, April 2009, 27-41; *Sebeb-i Telif: Osmanlı Literatüründe Açık ve Örtük Yazma Nedenleri*, eds. Mustakim Arıcı and Sami Arslan, Ketebe, İstanbul, 2024.

³⁰ For one of the recent studies that gives new perspectives in this regard, see: Tatjana Paić-Vukić, "Tercüme ve Telif Nedenleri: Muslihuddin Musafi Tarafından 1609'da Banja Luka'da Derlenmiş Eser", in: *Sebeb-i Telif*, 179-194.

cosmological perspective, rooted in Islamic theodicy, permeated the core societal concepts across the broader Muslim world, both in the pre-Ottoman era and among the Ottomans and their contemporaries. In the Ottoman world it was equally important who was in and who was out, meaning who was Ottoman, as opposed to the non-Ottoman, and who was up and down regarding class and social strata. Across many pre-modern cultures, rulers were seen as divinely appointed figures who embodied sacred authority. The Ottoman sultan, for instance, was revered as 'God's shadow on Earth' (*zillullah fi'l-erd*), a concept paralleled by the divine right of kings in medieval Europe. This sacred hierarchy mirrored broader theological beliefs, in which, just as humanity was seen as subject to divine will, rulers were positioned as earthly reflections of that cosmic order. Ottoman subjects were under the authority as well as the custody of the sultan, either directly or via his vicegerents and other official agents. The societal class structure was crafted through various pyramidal relations marked by dependence and hierarchy. Therefore, the stress upon self-deprecation as a value in a hierarchical social matrix was highly significant. The basic terms carrying the representation of hierarchical subjection were ones situated in the semantic field of slavery and servitude. Such terms were *'abd*, *bende*, *faḳīr*, *ḥaḳīr*, etc.³¹ Frequently, those terms were accompanied by adjectives which were semantically congruent to the notion of personal self-deprecation.

Let us see how Mūnīrī represented his selfhood in such self-deprecatory terms. The term *ḥaḳīr* – the lowly one, I – is present in various of Mūnīrī's works in the preface sections relating to his selfhood represented in a self-deprecatory image (*bu ḥaḳīre*).³² The term *ḥaḳīr* was a commonly employed expression, extensively represented in Ottoman petitions and various forms of supplication, cutting across diverse social ranks.³³ More sophisticated authors were inclined to use the term *ḥaḳīr* determined by either an adjective or by a set of adjectives. Mūnīrī displayed his command of the rhetorics of three languages of the Ottoman culture (Ottoman, Arabic, Persian) using a not so common syntagm *bu*

³¹ The quoted terms and similar words were commented upon in all articles in the thematic volume *OA*, 64, 2024, edited by Selim Karahasanoğlu.

³² GHB, Ms. no. 826/1, f. 2b.

³³ Claudia Römer, *Osmanische Festungsbesatzungen in Ungarn zur Zeit Murāds III: dargestellt anhand von Petitionen zur Stellenvergabe*, Schriften der Balkan-Kommission, Philologische Abteilung, 35, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1995.

aḥḳar-ı kemter – this most lowly worthless person. The form *aḥḳar* is the Arabic elative, i.e. superlative of the term *ḥakīr*. While the Persian word *kemter* is a comparative form derived from *kem* and the suffix *-ter*, it conveys the meaning of “more inferior” or “less worthy”. The coining of expressions in Ottoman Turkish that blend Arabic and Persian elements, such as this one, enhances the rhetorical richness and stylistic complexity of the text. One might infer that Mūnīrī intended to highlight his grammatical expertise by using this uncommon form.³⁴ The phrase *bu aḥḳar-ı kemter* was further specified by the personal name Mūnīrī, while the clause finished with the verb in the third person singular in the passive / reflexive mode (*nāmīde kılındı*). One can describe this usage as a circumventing ego-expression and self-effacing. Using his personal name, an adequate of the third person pronoun, after the syntagm *bu aḥḳar-ı kemter* the author referred to himself. The circumventing dimension was strengthened via the use of the passive reflexive mode.

The second most common term for the circumventing expression of selfhood and the notion of ego was *faḳīr* – the poor one. Poverty as a social ideal in the Islamic context used to be more of an ideal in the metaphysical sense of devout subjection to God than a praise of actual poverty. Rather than a person who was really in need, the term defined a person submitted to God’s rule and societal norms.³⁵ In another work of Mūnīrī’s there is a representative specimen of the use of the term *faḳīr* within the framework of described notion. The passage reads as following: *...ve bu cerīdeye bā ‘iṣ budur ki ustāzlaruñ ba ‘zısı bu faḳīre bu fütüvvet-nāmelerin gösterüb didüğüm vücūh üzre niçe ekāzib-i bāṭile ile memlū vü mersūm gördüğümde...*³⁶ The translation can be proposed in following wording: “and the reason for writing of this miscellany is this: when some masters showed this type of *fütüvvet-nāme* to **this poor one**, and when I saw that they are full and written down with so many corrupting lies in a way I already described...”. Here, in this passage *faḳīr* is clearly a substitute for the personal pronoun in the first-person singular, I, and relative clauses were expressed in this passage

³⁴ Belgrādī, *Silsile*, f. 22b; Bitiçi, *Mūnīri-i Belgrādī*, 72. The entire phrase is worth quoting: *Pes bu aḥḳar-ı kemter Mūnīrī bu bir kaç evrāḳı ketb idüb adın Silsiletü ‘l-muḳarrebīn ve menāḳibü ‘l-mutteḳīn deyüb ol nāmle nāmīde kılındı*.

³⁵ For various concepts of poverty in medieval and early modern Islam, see: Adam A. Sabra, *Poverty and Charity in Medieval Islam: Mamluk Egypt 1250-1517*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.

³⁶ Belgrādī, *Nişāb*, NE, f. 2a.

with the pro-participial form in the first-person singular in the appropriate case (*didüğüm; gördüğümde*). In general terms, the syntagm *bu fakîr / hâkîr...idüm* or *idüğümde*³⁷ was the most frequent rhetorical construction for conveying the ego-documentary message referring to the authorial personhood / selfhood. There is no doubt that, for some readers, Belgrâdî's use of first-person singular pronouns (*ben*) would have given an impression of authorial haughtiness. As is well known, humility, kindness, and wholeheartedness are central ideals of pious Islamic life. Moreover, a devout Sufî such as Belgrâdî would be expected to annihilate the ego (*beķā ve fenā*'), even in writing.³⁸ Accordingly, he employed various periphrastic strategies to avoid the direct use of "I" (*ben*), thereby preventing the personification of the text through the self. In this regard, an illustrative example is provided in the preamble section of Mûnîrî's work *Sübûlû'l-hudā*. While referring to himself and reasons for his authorship Mûnîrî used the phrase "and this poor one, that is to say I, saw that" (*...fakîr dahı gördüm ki...*).³⁹ Further, this peculiar way of expressing authorial intention and causes of motivation as an ego-documentary statement is witnessed in another passage: "when some among **my** Sufî brothers as well as **my** friends were insistently approaching this lowly one"⁴⁰ (*Ba'zı ihvānum ve aḥbābum vaḳtā-kim bu ḥaķîre iķdām idüb...*).⁴¹ Here our understanding of the construction *bu ḥaķîre* as a periphrastic circumventing way of expression of personhood is corroborated by the usage of possessive suffixes for the first person singular on certain nouns (*ihvānum; aḥbābum*). Passages like this support the view of discursive textual analysis as a fruitful tool for understanding Mûnîrî's message and the way he authored and published it. In other words, this type of text can benefit from an historically informed, detailed approach, applying models from linguistical disciplines such as text grammar and discourse analysis.⁴² In another clause, Mûnîrî quotes

³⁷ Here auxiliary verb in different tenses and forms is merely an illustration for verbal tenses and modes in general.

³⁸ On the Sufî concept of ego annihilation (*beķā ve fenā*') see: Mustafa Kara, "Fenâ", *TDVİA*, vol. 12, 333-335, along with the references cited therein.

³⁹ GHB, Ms. no. 826/1, f. 2b.

⁴⁰ The bold indications are added by the author of paper.

⁴¹ GHB, Ms. no. 826/1, f. 2b.

⁴² For such models see: Teun A. van Dijk, *Some Aspects of Text Grammars. A Study in Theoretical Linguistics and Poetics*, Janua linguarum, Series maior, vol. 63, Mouton, The Hague, 1972; *Handbook of Discourse Analysis*, 1-4, edited by Teun A. van Dijk, Academic Press, London, Orlando, 1985.

the words of people who expressed the wish for his work to be written. Their wish is addressed to Münîrî in the imperative mood in the second person plural. The subject of the clause is in the first person plural, while the imperative in the second person plural indicates that the addressee was a person and not a collective (...*bize aḥkām-ı şer'ıyyenüñ mühimmâtını cā[mi'] bir kitab-ı müfîd ve muhtaşar cem' idüb virüñ didilerse...*).⁴³ A quite non-standard way of self-deprecatory portrayal of the authorial first person is preserved in another clause in Münîrî's preface to his treatise *Sübülü'l-hudā* (*Pes bu nefsi zelîl ve fikri kelîl ve akıl kalîl 'âcz dahı Hakk celle ve 'alā ḥazretlerine tevekkül idüb şurü' itdüm*).⁴⁴ First of all, the circumventing I in this passage is expressed through the Arabic reflexive term *nefs* – literally soul, person, personhood, further determined with a self-deprecatory adjective *zelîl*. The sentence is then continued with syntagms stressing the incompleteness of the author's mind, and his supposed labouring with the construction of the text. The clause ends in the first-person past tense. This corroborates understanding of the term *nefs* as metonymy for the personal pronoun "I". Together with the topos of non-perfect personhood, sinful and devoid of intellectual perfection, Münîrî used the Sufî category of *tevekkül*, asking sanctuary with God. The idea of *tevekkül*, along with the topoi that illustrated it through metaphorical language, was an important part of the Sufî-inspired Islamic and Ottoman literary legacy.⁴⁵ Further variations in the semantic field of self-deprecating personhood were represented in some rare doublets of Arabic adjectival forms. Therefore, Münîrî wrote about himself as "this weak and utterly frail one, ever in need" (...*bu za'îf ve naḥîfû'l-muhtâc...*).⁴⁶ A pairing of two Arabic adjectives following the form of *fa'îl* (*za'îf ve naḥîf*) expressed a stylistically stronger position at two levels. The first level was prosodic and orthoepic, as the two terms followed the same phonological pattern. This created the effect of rhymed prose (*sec'*). On the semantic level, the two adjectives were close in meaning, conveying notions of frailty, weakness, subjection, and surrender to a stronger observing entity, etc.

⁴³ GHB, Ms. no. 826/1, f. 2b.

⁴⁴ GHB, Ms. no. 826/1, f. 2b.

⁴⁵ Benedikt Reinert, *Die Lehre vom tawakkul in der klassischen Sufik*, Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur des islamischen Orients; N.F., Bd. 3, De Gruyter, Berlin, 1968; Süleyman Uludağ, "Tevekkül 2/2", *TDVİA*, vol. 41, 3-4.

⁴⁶ Belgrâdî, *Silsile*, f. 21b; Bitiçi, *Münîri-i Belgrâdî*, 69-70.

In Ottoman aesthetics, when phonological and semantic messages went hand in hand, such texts were considered masterfully composed.⁴⁷

A further device for ego-documentary expression fashioned by circumventing the personal pronoun “I” was found via an intense use of the first-person possessive suffix (–*m*), both as a determinant appended to the nouns proper or to the verbal nouns, gerunds, gerundives, converbs etc (*ammâ korkum budur ki; ve anladuğum budur ki*).⁴⁸

The closest to the modern “I” clause are examples of the use of first-person singular of a specific type of present tense (*geniş zaman*). In the Ottoman language, this grammatical tense, in addition to its main semantic of the present tense, could also carry a semantics of intentionality, which was primarily situated in the sphere of future, along with notions of hope, expectation, and planning. This passage nicely illustrates the semantics of intentionality in the future: “...*ve adını Nişābü’l-intisāb ve ādābü’l-iktisāb deyü mevsūm idüb umarım ki neticesi hayrū’l-me’āb ola...*”.⁴⁹ This passage translates as following: “...and having named it with the title the wording of which is *The Grounds of Association and Manners of Gaining*, I hope that its achievement shall find itself in the best possible abode”. In this sentence, the first-person expression appears in the verb form of *umarım ki*. Although it is in the first-person singular, it conveys both humility and sincerity. The author, presenting himself as a humble and pious servant of God, acknowledges that his work may be imperfect despite the effort he has invested. Nevertheless, he believes it can still be valuable to others.

Broadly speaking, authorial intentionality and personhood were most prominently articulated in prefaces, particularly within the incipit sections as defined by codicological analysis. In contrast, ego-documentary expressions were comparatively rare in the explicit sections, with the exception of colophons, which were predominantly produced by copyists rather than by the authors themselves.⁵⁰ Nonetheless, Münirî left a very telling and rhetorically excellent example of a first-person

⁴⁷ On this peculiar trait of the Ottoman 16th and 17th century texts see a fundamental paper by Andreas Tietze, “Muşafā ‘Ālî of Gallipoli’s Prose Style”, *Archivum Ottomanicum*, vol. 5, 1973, 297-319.

⁴⁸ O. Şahin, *İki Süfinin Mücadelesi*, 358-359.

⁴⁹ Belğrādî, *Nişāb*, NE, f. 2b.

⁵⁰ On the textual structure of the colophons of the manuscript copied in the Ottoman Balkans and on copyists see: Muhamed Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, I, Biblioteka Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1988, 118-149.

narrative statement in the explicit section of his polemical commentary of a controversial ghazal by the Ottoman poet Rūsūhī.⁵¹ This statement by Münīrī's reads in English translation: "When I **observed** (bold N.D.) this poem in a literary miscellany owned by a friend of mine, the refutation of it streamed directly out of my heart and appeared in public" (...*ol nazm bir dost mecumû 'âsında manzûrum oldukda gönülden inkâr kopup...*).⁵² This short passage is a revelatory one from different perspectives. First of all, the authorial personhood, namely his first-person narrative stance, was announced in the syntagm "*manzûrum oldukda*". This type of construction is characterized by a clear presence of the notion of "I". Another memorable piece of information in this statement was Münīrī's precious information that he discovered the controversial *ghazal* in a literary miscellany owned by a friend of his. Such statements corroborate the importance of friendship ties as a cultural norm⁵³ together with the insight regarding reading practices and book ownership. Books were read together, exchanged, and referred to among friends.⁵⁴ Therefore, it was an important part of Ottoman social life. Without the information obtained in the environment of educated social circles Münīrī probably would not have gained information about the ghazal he commented on and criticized.

The final determinant of the presence of personhood in first-person narrative texts may be discerned in the authorial style. Like other Ottoman authors especially from the 16th and 17th centuries, Münīrī wrote his prose as a mixture of low, middle, and elevated styles. Indeed, he demonstrated considerable skill in composing Ottoman rhymed prose and in employing synonymous and semantically related vocabulary drawn from Ottoman Turkish, Arabic, and Persian – features commonly

⁵¹ Rūsūhī's ghazal was composed in 1575. For more on this poet and his controversial ghazal see: O. Şahin, *İki Süfinin Mücadelesi*, 35-86.

⁵² Ibid., 379-380.

⁵³ Walter G. Andrews and Mehmet Kalpaklı, *The Age of Beloveds Love and the Beloved in Early-Modern Ottoman and European Culture and Society*, Duke University Press, Durham, 2005, passim; Eric R. Dursteler, *Venetians in Constantinople: nation, identity, and coexistence in the early modern Mediterranean*, Johns Hopkins University Press, Baltimore Md., 2006, passim; Serkan Delice, "Friendship, Sociability, and Masculinity in the Ottoman Empire: An Essay Confronting the Ghosts of Historicism", *New Perspectives on Turkey*, 42, 2010, 103-125.

⁵⁴ Cemal Kafadar, "Green Reading: Books and the Outdoors in the Early Modern Ottoman World", *Muqarnas*, vol. 40/1, 2023, 353-387.

associated with educated Ottoman authors.⁵⁵ Beyond these conventional traits acquired through education, reading, and textual reproduction, a close reading of his works reveals distinct personal and authorial stylistic elements.⁵⁶ Taken together, these observations suggest that prevailing aesthetic sensibilities, mentalities, and social norms regarded direct self-reference, especially through the first-person singular pronoun *ben*, as incompatible with the conventions of polite expression.

MÜNİRİ'S LIFE AND EXPERIENCES THROUGH HIS FIRST-PERSON NARRATIVES

A careful examination of the corpus outlined at the outset of this study indicates that Münirî identified Dimitrofça (today Sremska Mitrovica) as his place of birth. Interestingly, up to the present, we have found no passage in Münirî's writings devoted to his father, unlike the one narrative that centers primarily on his mother. Münirî's mother achieved a hagiographic prominence as a comparative example while Münirî was crafting a hagiographic note on a certain Muhammed Dede of Belgrade, a follower of the Ümmî Sinân tarikat.⁵⁷ Münirî was in personal contact with both Muhammed Dede of Belgrade and his brother Hasan Çavuş (...*gendünün nakli üzre...karındaşı Hasan Çavuş nakl itdi ki merhûm Muhammed Dede vefât itdügi gibi zevcesi...âh idüb Yâ Rabbi benüm dahı cānum al diyüb rûhı teslîm eyledi...*).⁵⁸ This anecdote provided Münirî with a reason to remember his mother. He narrated how he resettled from Dimitrofça to Belgrade using a fluvial vessel.⁵⁹ His mother was not entirely happy with their resettlement. She explained her unease

⁵⁵ For the peculiarities of the Ottoman prose style during 16th and 17th centuries see: A. Tietze, "Muştafâ 'Âlî of Gallipoli's Prose Style", 297-319; Claudia Römer, "The language and Prose of Bostân's Süleymännâme", in: *Humanism, culture, and language in the Near East: Studies in Honor of Georg Krotkoff*, edited by Asma Afsaruddin and A.H. Mathias Zahniser, Ind., Eisenbrauns, Winona Lake, 1997, 401-418.

⁵⁶ On this topic see: A. Tietze, "Muştafâ 'Âlî of Gallipoli's Prose Style", 311-312.

⁵⁷ On this branch of the Halvetiyye tarikat see: M. Baha Tanman, "Ümmî Sinan Tekkesi", *TDVİA*, vol. 42, 311-314. On the concept of Ümmîlik see: Derin Terzioğlu, *Sufî and Dissident in the Ottoman Empire: Niyâzî-i Mişrî (1618-1694)*, unpublished PhD Dissertation, Harvard University, 1999, 61-76.

⁵⁸ Belğrâdî, *Silsile*, f. 117a; Bitiçi, *Münîrî-i Belğrâdî*, 202.

⁵⁹ This should be the river Sava.

to Münîrî, for she hoped to be buried next to his father, obviously in Dimitrofça. After living in Belgrade for eleven years (...*Belğrâdda on bir yıl temekkün müyesser olub...*),⁶⁰ Münîrî decided to move elsewhere (...*âher yere göçmek...*).⁶¹ His mother accompanied him and when they came to a townlet close to Dimitrofça she contracted typhoid fever (...*vâlîde dahî hummāya mübtelâ ider...*).⁶² After that, he quotes his mother as speaking in the first-person singular. She said that she felt a strange and strong exhaustiveness (...*'aceb za 'fûm vardur deyüb...*).⁶³ And finally, she said "I am parting" (...*hāy ben gitdüm...*). She expressed her last wish asking that she should be buried next to her spouse, i.e. in Dimitrofça (...*elbette beni yoldaşum yanında defn eyle deyü vaşıyyet idüb...*).⁶⁴ The note was structured around the topos of spousal fidelity. A devoted wife wants to be buried next to her husband as a token of permanent closeness. From the narrative technique point of view, after narrating an example of spousal fidelity in the biography of Muhammed Dede, Münîrî involves the example of his parents. This reveals the oral character of the Sufi hagiographic texts which generally tended to emerge from the copies of dictated oral narratives.⁶⁵ The orality is characterised by a flow of free associations. One example suggests another example, similar to the moral of the story, but not chronologically or topologically identical. The orality in general is characterised by anachronisms and anapisms.⁶⁶ As far as the topoi of representation of women in the Sufi texts are concerned, Münîrî's note on his mother reflects the standard type of representation of a virtuous woman, wife, and mother. Those narratives follow the Anatolian early hagiographic tradition and its ways of the representation of women with 'Āşîkpāşā-zāde as a paragon to be followed.⁶⁷ Different passages from Münîrî's various works

⁶⁰ Belğrādî, *Silsile*, f. 117b; Bitiçi, *Münîri-i Belğrādî*, 202.

⁶¹ Ibid., f. 117b; Ibid., 202.

⁶² Ibid., f. 117b; Ibid., 202.

⁶³ Ibid., f. 117b; Ibid., 202.

⁶⁴ Ibid., f. 117b; Ibid., 202.

⁶⁵ This trait of the Ottoman hagiographic texts was demonstrated in: Halil İnalçık, "How to Read 'Ashık Pasha-zade's History'", *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, eds. Colin Heywood and Colin İmber, The Isis Press, Istanbul, 1994, 139-156.

⁶⁶ On orality, anachronisms, anapisms the fundamental analysis is provided in: A. B. Lord, *The Singer of Tales*, passim.

⁶⁷ On the question how Aşîkpāşāzade represented women a fundamental study is: Barbara Flemming, "'Āşîkpāşāzādes Blick auf Frauen" in: Sabine Prātor and

reveal that ‘Āşîkpāşā-zāde was both a spiritual and intellectual paragon for Münîrî. This especially applies to Münîrî’s clear intertextual allusions to the celebrated passage by ‘Āşîkpāşā-zāde on how the early Ottoman ulema associated with the royal court (*dānişmend*) deprived the frontier warriors of their rights by imposing non-Islamic Persianate taxation upon the praiseworthy, brave and pious people of the marches.⁶⁸ It is necessary to deal with an important point at this place. No matter how the ways of representing female characters in Münîrî’s works were possessed of certain formulaic traits, this by no means undermines the evidentiary value of Münîrî’s works. Münîrî’s portrait of his mother is full of vivid and trustable details like the fluvial traffic, funerary architecture, etc. Yet again topoi and facts in the Ottoman texts are to be looked at as a mixed, not a distinguishable unit, and not as two parallel, but never overlapping worlds.⁶⁹

In his seminal article dealing with the approach to Ottoman ego-documents, Selim Karahasanoğlu emphasized that there were different ways of expressing the self among the Ottomans. According to him, an ego-document clearly referring to a first-person experience might be even a text without use of either first person singular pronoun or first-person singular verb.⁷⁰ This point made by Karahasanoğlu is borne by certain passages by Münîrî dealing with the precariousness of the social position of children among the Ottomans.⁷¹ Both natural and social circum-

Cristoph K. Neumann (eds.), *Arts, Women and Scholars: Studies in Ottoman Society and Culture – Festschrift Hans Georg Majer*, vol. 1, Simurg Yayınları, İstanbul, 2002, 69-97. Also see: Bruno de Nicola, “The Ladies of Rûm: A Hagiographic View of Women in Thirteenth- and Fourteenth-Century Anatolia”, *Journal of Sufi Studies*, 3 (2014), 132-156.

⁶⁸ For Münîrî’s intertextual allusions to ‘Āşîkpāşā-zāde see: Belgrâdî, *Silsile*, f. 79a-80a; Bitiçi, *Münîri-i Belgrâdî*, 156-157. On the social background and nature of ‘Āşîkpāşā-zāde’s attack on the early Ottoman ulema–went-courtiers see: H. İnalçık, “How to Read ‘Ashik Pasha-zade’s History”, 139-156.

⁶⁹ On these overlapping characteristics of the Ottoman sources using the metonymical image *onion* vs. *garlic*, Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*, University of California Press, Berkeley, 1995, passim.

⁷⁰ Selim Karahasanoğlu: “The Lowly and the Poor, I and We – The Unbearable Lightness of Expressing Oneself in Ottoman-Turkish Society”, *OA*, 64, 2024, 27-44.

⁷¹ On the topic of Ottoman childhood, see: Yahya Araz, *16. yüzyıldan 19. yüzyıl başlarına Osmanlı toplumunda çocuk olmak*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013; Colin Heywood, “Ottoman Childhoods in Comparative Perspective”, in: *Children and Childhood in the Ottoman Empire. From the 15th to the 20th Century*, eds. Gülay

stances caused a high level of child mortality in the Ottoman Empire. One of the basic notions of Ottoman childhood was this high presence of mortality among the youngest population. It was not so infrequent that Ottoman parents not only outlived some of their children; sometimes Ottoman parents outlived all their children. One such case occurred in the household of a certain Ali Efendi whom Münîrî names as his master (...*şeyhunā ve mevlānā*...).⁷² A colourful person, Ali Efendi was presented by Münîrî with great approval and praise. According to Münîrî, he lost more than twenty children, but he submitted to God's design and will without complaints about his fate (...*yegirmiden mütecāviz evlād-i kirāmlarınıñ...acısını çeküb emr-i ilāhīye inkiyād göstermişdür*...).⁷³ As the cause of death of some of Ali Efendi's children Münîrî singled out the plague (*maṭ'ūn*).⁷⁴ Münîrî praised Ali Efendi's finding peace in God in his Job-like situation. Ali Efendi was said to have washed the corpse of one of his deceased sons. He preserved his dignity although he was overwhelmed with grief (...*şabr mertebesin yerine götürüb ve merhumı gendüsi gısl idüb...bir damla yaş gelmek vāki ' olmayub ammā kalbı ızdırābindan*...).⁷⁵ This sort of very precise information could be only noted down by an eyewitness. It appears that Münîrî was himself an eyewitness, or that the account was relayed to him by someone who had witnessed the events concerning Ali Efendi, whom Münîrî seems to have known personally.

Yilmaz, Fruma Zachs, Colin Heywood, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2021, 31-54; Eyüp Ensar Dal, *The Social Construction of Childhood in the Ottoman Society: A Socio-legal Analysis of Childcare in Early Eighteenth-century Üsküdar*, unpublished MA Thesis, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 2021. On the social and legal position of a child in the Ottoman Bosnia see: Nenad Filipović, *Acta Ottomanica Saraeviensia (osmanski dokumenti Arhiva Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu – studijski katalog)*, Centar za istraživanje i razvoj UNSA, Sarajevo, 2024, 76-85, 134-144, 258-269.

⁷² Belgrādî, *Silsile*, f. 77b-82a; Bitiçi, *Münîri-i Belgrādî*, 155-159. This biography represents one of the most developed and the most telling parts of this work by Münîrî.

⁷³ Belgrādî, *Silsile*, f. 80a-80b; Bitiçi, *Münîri-i Belgrādî*, 157.

⁷⁴ Ibid., f. 80b; Ibid., 157; Nükhet Varlık, *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World: The Ottoman Experience, 1347-1600*, Cambridge University Press, Cambridge, 2015. On the plague epidemics in Ottoman Bosnia see: Nenad Filipović, "Oko kuge u Bosni 1763–1764. godine", *Prilozi Instituta za historiju*, 49, Sarajevo, 2020, 45-87.

⁷⁵ Belgrādî, *Silsile*, f. 80b; Bitiçi, *Münîri-i Belgrādî*, 157.

Child mortality was a significant problem in the pre-modern world, including the Ottoman one. Nonetheless, the most difficult situation for early modern Ottomans was the absence of male offspring. A story in another complex biography in Mūnīrī's work, i.e. the biography of Sheikh Muṣliḥuddīn of Dimitrofça, provides a nice illustration. Sheikh Muṣliḥuddīn's miraculous abilities and his faculty of seeing into both the future and the supra-sensual spheres are nicely illustrated in a story about one of Mūnīrī's followers whose name was Ġā'ibī. This follower of Mūnīrī narrated to his sheikh that he was born in a family in which children used to die soon after they were brought to this world. His grandfather on the maternal side asked for Sheikh Muṣliḥuddīn's intercession with God in this regard and the Sheikh assured that they should not worry about their male child and grandchild. After quoting a story narrated in the first-person singular by his follower Ġā'ibī, Mūnīrī added his own remarks – also in the first person – emphasizing that the prophecy had been fulfilled, as Ġā'ibī was already fifty years old at the time Mūnīrī was recording the account. He concluded the passage with a prayer for Ġā'ibī's continued longevity (...*bu maḥalli yazduğumda elli yaşına varmış idi*...).⁷⁶ The history of pre-19th century Ottoman orphans is a highly neglected subject. The published studies are almost exclusively devoted to the period 1839–1924.⁷⁷ Although the Qur'an and the Islamic law developed a sophisticated discourse on orphans,⁷⁸ the care of orphans was not officially institutionalized in the pre-Tanzimat period. Almost exclusively, the care of orphans in the pre-1839 Ottoman society resulted either from private initiative, or it was a part of the Muslim religious endowments' activities. For that reason, we are almost devoid of the state-originated sources dealing with the subject. But the sources being still uncovered is one thing, and the absence of the sources is another. Legal and private documents preserved a plethora of evidence on the Ottoman orphans before 1839. Such evidence is scattered and non-serialised, but it is not non-existent. The lack of studies on the pre-1839 Ottoman orphans is a telling example of the setbacks of the statism mentality in the study of Ottoman history.

⁷⁶ Ibid, f. 86b; Ibid, 165.

⁷⁷ For instance, see: Tahsin Özcan, "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytâm Sandıkları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14, İstanbul, 2006, 103-121.

⁷⁸ Abdüsselam Arı, "Yetim", *TDVİA*, vol. 43, 501-503.

That the Ottomans who lived in the classical and post-classical eras (ca 1453–1839) were deeply concerned with the questions arising from the status of orphans in the Ottoman society is well illustrated in certain notes by Mūnīrī which bear the characteristics of indirect ego-documents as they are defined by Karahasanoğlu. The examples of praiseworthy attitudes toward orphans are again to be found in lives and activities of certain charismatic Sufi leaders. Apparently, to be protector of the orphans for the Ottomans of that period was a commendable activity. The charismatic Sufi leader who was one of Mūnīrī's teachers, Sheikh Muşliḥuddīn of Dimitrofça was one such protector. Mūnīrī's story goes on like this: on a winter day Sheikh Muşliḥuddīn saw two young boys wandering through the downtown in Dimitrofça and was moved by their state, so he started feeling sorry for them (...*göñline teraḥḥum galebe ider...*). He was surprised by their condition and how they were wandering around in the cold day. He sat in front of a charcoal brazier and asked the children to sit with him and investigated their condition. They said that their father died recently and that a rich merchant (*ḥvāce*)⁷⁹ unlawfully got a hold of the farm they inherited from their father, corrupting a proxy judge for that reason. Sheikh Muşliḥuddīn confronted the rich merchant and reprimanded him with heavy words about his lack of conscious behaviour, reminding him of God's sanction for those who put their hands on the property of orphans. Then he appeared in the court room of the town, where he disposed the forgery and the false writ of the proxy judge. After this demonstration, he made the court to issue a new writ which corroborated the rights of orphans who by it reclaimed their property. A new court writ endorsing the rights of minor orphans was issued and given to the two orphans. Sheikh Muşliḥuddīn rented a horse for the orphans and provided them with food so that they could return safely to their village. These kinds of deeds performed by Sheikh Muşliḥuddīn were described as service for orphans and charity for widows (*ḥizmet-i eytām ve merḥamet-i bīve*).⁸⁰ For him, his peers, and his community this was something committed on God's path (*dīn yolında*).⁸¹ By doing this, Sheikh Muşliḥuddīn became the leader of the people with

⁷⁹ On the term *ḥvāce* meaning a rich gross merchant see: Halil İnalcık, "Capital formation in the Ottoman Empire", *The Journal of Economic History*, vol. 29, no. 1, 1969, 97–140.

⁸⁰ Belğrādī, *Silsile*, f. 83b; Bitiçi, *Müniri-i Belğrādī*, 161.

⁸¹ *Ibid.*, f. 83b; *Ibid.*, 161.

a sincere faith (*ṣādiqlara imām*).⁸² The story's vivid and orderly details point to a source with immediate access – either the author himself as a witness or a reliable first-hand informant whose account was faithfully recorded. The story is characterized by Mūnīrī's high respect for Sheikh Muṣliḥuddīn whom he portrays not only as a spiritual leader, but also as somebody who is following the Qur'anic injunction to command the right and forbid the wrong.⁸³ In this story there is nothing which is impossible or formulaic. An illustration of the role of a charismatic sheikh as somebody who commands right and forbids wrong is offered in the careers of Niyāzī-i Miṣrī in the 17th century and Sheikh Mehmed of Užice in the first half of the 18th century. They did not confront merely local evil doers and corruptors, they also criticised and acted against abuse committed by governors and the central administration invoking the Qur'anic injunction and the discourse about the injunction.⁸⁴

That the stories about Sheikh Muṣliḥuddīn stemmed from Mūnīrī's personal closeness to him is corroborated by a first-person narrative passage that Mūnīrī incorporated into his biography of the Sufi master. Mūnīrī narrated how Sheikh Muṣliḥuddīn was constantly walking inside of a mosque (...*ṣeyḥ ḥazretleri ilerüde mescidde revāne olub gider... fi'l-hāl dönüb ḥaḳīre bakdı ḥaḳīr dahī ta'accüb idüb ḥayā u i'cāb galebe itdi...*).⁸⁵ In this anecdote, Mūnīrī related to himself using the self-deprecatory terms *ḥaḳīr* and *faḳīr*, the function of which we explained in the introductory part of the paper. The moral of the anecdote is based on two notions: the miraculous gift of reading other people's thoughts possessed by Sheikh Muṣliḥuddīn and Mūnīrī's subserviently giving himself over to the sheikh. The sheikh saw through Mūnīrī's thoughts, and Mūnīrī

⁸² Ibid., f. 83a-83b; Ibid., 160-161. According to Mūnīrī Sheikh Muṣliḥuddīn of Dimitroŕa was a pupil of Ayni Dede of Sarajevo, on this topic also see: Nedim Zahirović, "O vjerodostojnosti narodnog predanja o sarajevskom šejhu Ajnidedu", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XLIII, Sarajevo, 2022., 211-220.

⁸³ On the discourse about this duty, see Michael A. Cook, *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.

⁸⁴ On Niyazi-i Miṣrī see: D. Terzioğlu, "Sufi and Dissident in the Ottoman Empire: Niyāzī-i Miṣrī (1618-1694)"; on Mehmed of Užice see: Nathalie Clayer, *Mystiques, Etat et société: les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XVe siècle à nos jours*, E. J. Brill, Leiden, New York, 1994, 185-191, 196, 200, 201. Clayer summarizes rich ex-Yugoslav and Bosnian literature on this person although some of her claims seem to be far-fetched and based on misunderstanding of primary sources.

⁸⁵ Belgrādī, *Silsile*, f. 89b; Bitiçi, *Mūnīrī-i Belgrādī*, 168.

found himself in the state of an awed sense of self-denigration and shame in front of the Sheikh. The terms *hayā* and *‘uccāb* possess such meanings as technical terms in the Sufi vocabulary.⁸⁶ Written directly in the first-person singular, but without the first-person pronoun, this story is a direct record of Mūnīrī’s mystical experience and devotion to the Sheikh who led him through the mystical stages (*ṣeyh-i terbiyye*).⁸⁷

Another mystical experience involving one of Mūnīrī’s Sufi teachers centers on a story whose main character is Ali Efendi – previously mentioned in this paper in connection with narratives about child mortality and intertextual use of ‘Āṣīkpāṣāzāde’s critique of the ulema-turned-courtier class. In this account, no direct personal encounter or its consequences are described; rather, the focus is on the transformative power of dream vision. In this story, the personal meeting and its consequences do not take place. Rather, it is a story about the power of dream visions. Mūnīrī narrates how he saw in his dreams the deceased Ali Efendi who took him aside and put a white sweetmeat into his mouth (...*bir gice ḥakīri der kenār idüb ağzuma bir beyāz loḡum bıraḡdı...*).⁸⁸ Encounters between a sheikh and his disciples in dreams were a frequent theme in Ottoman Sufi texts.⁸⁹ Upon waking, Mūnīrī immediately narrated his vision, which he understood within the framework of the well-known controversy surrounding Ibn ‘Arabī’s interpretation of the Qur’anic Pharaoh’s death as that of a believer.⁹⁰ The controversy was rampant in the Ottoman society in the 16th and 17th centuries⁹¹ especially, though it

⁸⁶ Mustafa Çağrıç, “Hayā”, *TDVİA*, vol. 16, 554-555; Seyyid Mustafa Râsım Efendi, *Tasavvuf Sözlüğü (İstılâhât-ı İnsan-ı Kâmil)*, hz. İhsan Kara, İnsan Yayınları, İstanbul, 2008, 778.

⁸⁷ Fritz Meier, “Ḥurāsān und das Ende der klassischen Sūfik”, *Bausteine I, Ausgewählte Aufsätze zur Islamwissenschaft*, hgg. Erika Glassen und Gudrun Schubert, Franz Steiner Verlag, Istanbul – Stuttgart, 1992, 131-156, esp. at pp. 150-154.

⁸⁸ Belgrādî, *Silsile*, f. 81b; Bitiçi, *Münîri-i Belgrâdî*, 159.

⁸⁹ Cemal Kafadar, “Mütereddît Bir Mutasavvıf: Üsküp’lü Asiye Hatun’un Rüya Defteri 1641-43”, *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık*, vol. 5, İstanbul, 1992, 168-222; *Kitābü’l-Menāmāt: Sultan III. Murad’ın rüya mektupları*, hz. Özgen Felek, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.

⁹⁰ Eric Ormsby, “The Faith of Pharaoh: A Disputed Question in Islamic Theology”, *Studia Islamica*, vol. 98/99, 2004, 5-28; Ömer Faruk Harman, Mustafa İsmet Uzun, “Firavun”, *TDVİA*, vol. 13, 118-122.

⁹¹ *The Balance of Truth* by Katib Chelebi, Translated with an introd. and notes, by G. L. Lewis, George Allen and Unwin, London, 1957, II (Singing), 38-41, III (Dancing), 42-46, IX (The Faith of Pharaoh), 75-79, X (The Controversy), 80-83;

is one of those gross never ending intra-Muslim strives which are present even in our days. Münîrî concluded his narrative with the remark that in order to clarify the questions regarding the faith of Pharaoh and İbn ‘Arebî he composed a treatise as a draft regarding the question (... *bir risāle tesvîd olunmak müyesser oldu...*).⁹²

On the widespread practice of visiting the graves of holy men (*ziyâret-i kubûr*) and seeking their intercession, Münîrî included a first-person narrative remark in which he reflected on the custom. This story was concerned with the famous siege of Kanije in 1600 led by Bosnian born Grand Vizier Damad Ibrahim Pasha.⁹³ This prolonged siege was one of the great issues in the Ottoman centres in Serbia, Bosnia and Hungary. The Ottoman people of the frontiers felt that without Kanije falling into Ottoman hands, the entire Ottoman frontier towards the Habsburgs would be endangered.⁹⁴ But, the siege was prolonged and difficult because the Habsburgs put all their sources at work to prevent the fall of the fortress. In that situation Münîrî, as he retold the story, went to visit the grave of Sheikh Muslihuddin in Dimitrofça. Together with Münîrî the rite of visitation was performed by a person named Ġā’ibî who was a preacher (*ḥaṭīb*).⁹⁵ They both asked in front of the Sheikh’s grave for his intercession that the Ottoman military might take over the fortress. They both recited the *Feth* (Q 48) chapter of the Qur’an, which is famous as a text invoked by Muslims seeking God’s help, especially in war. Then they had a vision of a rooster, which in Sufism particularly was considered as a creature connected with the Muslim paradise and miraculous deeds.⁹⁶ Münîrî and his friend Ġā’ibî received news of the conquest of Kanije quite soon thereafter. This story reflects the importance of

D. Terzioğlu, “Sufî and Dissident in the Ottoman Empire: Niyâzî-i Mişrî (1618-1694)”, *passim*.

⁹² Belğrâdî, *Silsile*, f. 82a; Bitiçi, *Münîrî-i Belğrâdî*, 159, the term *tesvîd* referres to the draft (*müsvedde*). It is not clear whether some independent treatise of Münîrî existed, or this was a reference to his commentary on a ghazal in which the poet, according to Münîrî, inappropriately used some statements by İbn Arebi, see: O. Şahin, *İki Süfinin Mücadelesi*, 317-380

⁹³ On him see: Nezihî Aykut, “Damad İbrâhim Paşa”, *TDVİA*, vol. 8, 440-441.

⁹⁴ *Topçular Kâtibi*, I-II, Index, s.v. Kanije (col. 1269a).

⁹⁵ It is not possible to determine whether this was the same Ġā’ibî mentioned in the previous story, whose children were dying.

⁹⁶ Fritz Meier, “Nizâmi und die Mythologie des Hahns”, *Bausteine II, Ausgewählte Aufsätze zur Islamwissenschaft*, hgg. Erika Glassen und Gudrun Schubert, Franz Steiner Verlag, Istanbul – Stuttgart, 1992, 996-1056.

visitation of miraculous tombs in Mūnīrī's worldview. As is well-known, tomb visitation was also a highly contested question during the 16th and 17th centuries in Ottoman Islam.⁹⁷ The visitation of saintly tombs was apparently spread throughout the Ottoman society. Mūnīrī indeed was a learned sharia minded sheikh, but unlike the Kadızadelis, he apparently favoured the tomb visitation practices and personally took place in such activities. Sharia-minded he might have been, but he was much closer to the people whom Birgivī, Kadızade, and Kadızadelis launched attacks against, rather than being a Kadızadeli himself.

Mūnīrī belonged to a peculiar caste of the learned Sufī masters in the Ottoman Empire during 16th and 17th centuries⁹⁸ who were sharia-minded and well-versed in the exoteric Islamic scholarly disciplines as well as the secular aspects of traditional Islamic canon of learning, yet remained devoted Sufis. Therefore, it is evident that, in his view, the visitation of tombs did not constitute a para-Islamic excess, but reflected a normative dimension of Ottoman Islam.

The story about the Ottoman capture of Kanije and its impact on the public opinion of the Ottoman frontier society towards the Habsburgs brings another detail in which Mūnīrī, narrating in the first person, describes his contacts with the conqueror of Kanije, Damad İbrahim Pasha (d. 1601). On one occasion Mūnīrī was granted an audience in front of Damad İbrahim Pasha. He appeared in front of the Pasha for his concerns about the Belgrade endowment of Yahyalü Mehmed Pasha.⁹⁹ During his third vizierate Damad İbrahim Pasha was practically present all the time in the Hungarian war theatre.¹⁰⁰ Given that Belgrade served as the principal Ottoman logistical hub during the war of 1593–1606,¹⁰¹ it is high-

⁹⁷ *The Balance of Truth*, XIII (Pilgrimages to Tombs), 92-99; Derin Terzioğlu, "İbn Taymiyya, al-Siyāsa al-shar'īyya, and the Early Modern Ottomans", in: *Historicizing Sunni Islam in the Ottoman Empire, c. 1450-c. 1750*, ed. Tijana Krstić and Derin Terzioğlu, Brill, Leiden, Boston, 2021, 101-154, especially at pp. 134-136, and n. 121.

⁹⁸ Hanna Sohrweide, "Gelehrte Scheiche und sufische 'Ulemā im Osmanischen Reich", in: *Studien zur Geschichte und Kultur des Vorderen Orients. Festschrift für Bertold Spuler*, hg. Hans Robert Roemer, Albrecht Noth., Brill, Leiden, 1981, 375-386.

⁹⁹ On this endowment see: Aleksandar Fotić, "Yahyapaşa-oğlu Mehmed Pasha's Evkaf in Belgrade", *Acta Orientalia Hungarica*, 54, 2001, 437-452.

¹⁰⁰ N. Aykut, "Damad İbrâhim Paşa", 440-441.

¹⁰¹ Toma Popović, *Dubrovačka arhivska građa o Beogradu, 3, 1593-1606*, Istorijiski arhiv Beograda, Beograd, 1986; *Topçular Kâtibi*, I-II, Index, Belgrad (coll. 1204b); Caroline Finkel, *The administration of warfare : the Ottoman military*

ly likely that Münîrî and the Pasha did, in fact, meet – even if Münîrî’s account of the encounter has not survived. The main contemporary chronicler Topçular Kâtibi found it important to mention Münîrî Efendî as a famous sheikh and mufti of Belgrade who was a frequenter of the Divan of any *serdar* passing through Belgrade on his way to Hungary.¹⁰² Münîrî described in the anecdote that when he appeared at the Divan of Damad İbrahim Pasha one of the ulema scholars attached to the Palace (...*sarây müderrislerinden biri*...) questioned why he came with his request and why he is there, since he (Münîrî) is not officially recorded as belonging to this setting (...*senüñ bunda ne kayduñ vardur*...). Münîrî responded saying that “this poor fellow, I (*bu fakîr*), came for the purpose of the re-establishment of the endowment and preservation of the memory of the late Mehmed Pasha because ‘to serve this *gâzî* causes God’s grace’” (...*islâhı vakf için geldüğüm...Meḥemmed Pâşâ merḥûmuñ...zîkr idecek...ol gâziye hizmet sebab-i rahmetdür*...).¹⁰³ From this anecdote emanates the social tension between the Palace circles in the capital and the frontier society in the Balkans and Hungary. Münîrî in this passage indirectly criticized the ulema occupying the courtly bureaucratic positions. He expressed his critique of the ulema of his time, who were competing for bureaucratic positions, through various means and in various contexts. In one passage in *Silsiletü’l-mukarrebîn* after describing some virtues of the ulema of the Levant, Iraq and Egypt he says that: “As the pillars of the state continue to deteriorate in the present situation, the customs of the esteemed *sheikhs* [of earlier times] are now remembered with longing.” (*Şimdiki hâlde erkân-ı devlet bozuldukça meşâyihüñ siñirleri özöldü olur*).¹⁰⁴ This was an old theme and topos in the discourse of the pious Islamic intellectuals.¹⁰⁵ Yet again we hear the echo of the olden Aşıkpaşazade’s theme on the corrupted scholars

campaigns in Hungary, 1593-1606, VWGÖ, Wien, 1988; Nenad Filipović, “Grand Vizier Koca Sinan Pasha and the Ottoman Non-Muslims”, *Entangled confessionalizations?: dialogic perspectives on the politics of piety and community building in the Ottoman Empire, 15th-18th Centuries*, eds. Tijana Krstić and Derin Terzioğlu, Gorgias Press, Piscataway, 2022, 625-672.

¹⁰² Topçular Kâtibi I, 210, 302, 416.

¹⁰³ Belğrādî, *Silsile*, f. 120a; Bitiçi, *Münîrî-i Belğrādî*, 206.

¹⁰⁴ Ibid., f. 49b; Ibid., 116.

¹⁰⁵ Nikki R. Keddie, “Symbol and Sincerity in Islam”, *Studia Islamica*, 19, 1963, 27-63; Gibril Fouad Haddad, “Quietism and End-time Reclusion in the Qur’ân and Hadith: al-Nâbulusî and his Book Takmîl al-nu’ût within the ‘Uzla Genre”, *Islamic Sciences*, vol. 15, No. 2, Winter 2017, 91-124.

attached to the court.¹⁰⁶ But this was not all. The anecdote regarding the renovation of Mehmed Pasha's endowment is indicative of the repeated cases of deterioration of endowments in the Ottoman Empire during the 16th century. Roughly 50–60 years after the famous members of the Yahyalü dynasty passed away (Bālī Beg, Mehmed Pasha, Arslan Pasha, and others), their endowments were in a mess. The Belgrade endowment of Mehmed Pasha was one of the greatest in the Ottoman Balkans. Nonetheless, around 1600, the state found it necessary to intervene and rectify the situation surrounding the endowment. Mūnīrī not only demonstrated concern for the legal and administrative integrity of the endowment but also expressed a personal attachment to the legacy of the frontier dynasty that had originally established it. As a prominent sheikh and jurisconsult in Belgrade, he may have held an official role in overseeing the endowment's affairs; yet his writings suggest a deeper emotional investment in the symbolic and cultural memory of the dynasty itself. This memory, rooted in narratives of piety, martial valour, and local patronage functioned as a foundational element of frontier identity in the Ottoman Balkans, shaping communal values and legitimizing local religious authority. All of this was neatly recorded in his note in which he repeatedly uses the first person of the verb together with the circumventing syntagm "this poor fellow". This exclusive use is a telling testimony of his selfhood dominating other discourse voices in his hagiographic work.

The interplay between the oral and written as reflected in both Mūnīrī's writings and in his Sufi experience is well represented in a story where Mūnīrī recounts how a certain Emīr Efendī related to him some stories about the important Halveti sheikhs of Damascus. Emīr Efendī said that he was the fourth transmitter and that Mūnīrī should be the fifth one in that chain (...*buña beñzer hikāyeti Emīr Efendī bu ḥakīre naql eyledi ve buyurdi ben dördünci rāwiyem sen beşinci ol...*).¹⁰⁷ Here one observes the adoption of the learned hadith scholarship terminology when relating the Sufi hagiographic data. This shows the incorporation

¹⁰⁶ As a curiosity, it can be mentioned that during the ceremonies marking the departure of the Ottoman armies from the capital for the Hungarian campaign, the flag of the ancestor of Aşıkpaşazade – one of the founding fathers of the Ottoman Sufism, as well as the religio-ethical lore of the Ottoman ghazis, Aşıkpaşa – was carried as a mighty relic to aid in the war. *Topçular Kâtibi*, II, 717, 1071. On Aşık Paşa see: Günay Kut, Ahmet Yaşar Ocak, "Aşık Paşa", *TDVİA*, vol. 4, 1-3.

¹⁰⁷ Belgrādī, *Silsile*, f. 129b; Bitiçi, *Müniri-i Belgrādī*, 217.

of the Islamic scholarly disciplines and their terminology into the popular Sufi hagiographic texts. In this regard one can observe the interwoven character of such hagiographic texts and traditions which used to contain the streams of both the higher and the lesser forms of tradition in the Burkeian sense of the word.¹⁰⁸

In the context of the mentioned interplay between the oral and written regarding the Sufi hagiographic tradition in general and the Halveti one in particular, further explication by Münîrî on tradition regarding the Halveti sheikhs of Damascus is a quite pertinent piece of the first-person narrative. Münîrî observed that the traditions about *sheikh* Şemseddîn and the Üveysiyye branch in Damascus were carefully written down. A pupil of Şemseddîn-i Rûmî was said by Münîrî to have compiled a thick volume in Arabic wherein the miracles and mystic stages of Şemseddîn were recorded carefully. Then Münîrî comes to the authorial first-person singular narrative saying how he was unable to find a copy of that collection while he was writing his hagiographic work. Nonetheless Münîrî reiterated his frequent trope about the sharia mindedness of his discourse for he said that the main goal of his work was to be the purport of sharia and not merely a collection of the miracle stories (...*bir ‘âşık bir nice cüz’-i ‘arebî terākīb ile cem’ u derc etmiş sâbıkda gördüm idüm lâkin tahrîr hîninde dest-res bulmayub emmâ ġarrâz hāmî’-i şerî’at olmağdur cāmî’-i kerāmet degüldür*).¹⁰⁹

Furthermore, Münîrî reflected on his authorial experience in a brief excursus, noting that he had composed a treatise addressing the permissibility and prohibition of dancing within the ritual life of the *ṭarîkat*. As he put it, “In the treatise that this humble poor man, I, compiled on the defects of dancing [*nağş-ı rağş*], I have presented a clarification of the error” (...*bu ednâ faķîr cem ‘eyledüğüm nağş-ı rağş risālesinde haṭîe’-i beyān getürmüşümdür*...).¹¹⁰ During a period marked by intense controversy over devotional practices, Münîrî emerged as a significant voice in the debates concerning the permissibility of *semā’* and *rağş* within Sufi

¹⁰⁸ Peter Burke, “From Pioneers to Settlers: Recent Studies of the History of Popular culture. A Review Article”, *Comparative Studies in Society and History*, vol. 25, No. 1 (Jan., 1983), 181-187; Idem, “Learned Culture and Popular Culture in Renaissance Italy”, *Revista de Historia*, vol. 125-126, Aug-Dec/91 – Jan-July/92, 53-63, especially at pp. 57-58, and p. 63.

¹⁰⁹ Belğrādî, *Silsile*, f. 131b; Bitiçi, *Münîrî-i Belğrādî*, 219.

¹¹⁰ Ibid., f. 140; Bitiçi, Ibid., 228.

ritual life.¹¹¹ As a prominent critic of their permissibility in devotional practice, he articulated in an extraordinary way the views of earlier generations of scholars who opposed *semā*’ and *raḳṣ*. Mūnīrī’s writings pertaining to this controversy survive to our days, although one might think that what reached our days is not his entire input on the question.¹¹²

Besides his authorial activities, Mūnīrī left notes about his activities as a copyist. The craft of manuscript copying was quite developed in the Ottoman Balkans. There were totally professionalized copyists who were involved in the mass production of the manuscripts in the marketplaces,¹¹³ then followed high ranking calligraphers who were attached to the imperial or local potentate households. Finally, there were non-professional copyists, mostly intellectuals and members of the religious institutions, who were engaged in the craft of copying out of their love for it and not due to its marketability.¹¹⁴ Among his works, Mūnīrī authored a biographical account devoted to the esteemed Halveti sheikh Yaybaşızade

¹¹¹ On this see: D. Terzioğlu, “Sufi and Dissident in the Ottoman Empire: Niyāzī-i Mişrī (1618-1694)”; Eadem, “Sunna-minded sufi preachers in service of the Ottoman state: the naṣīhatnāme of Hasan addressed to Murad IV”, *Archivum Ottomanicum*, vol. 27, 2010, 241-312. Also see, for the bibliographic purposes, an unsatisfactory summary: Ali Efdal Özkul and Slobodan Ilić, “Ibn Arabi, Malami-Bayrami Dervish Order and the 17th Century Ottoman Balkans”, *Journal of History Culture and Art Research*, vol. 6, no. 6, 2017, 328-335.

¹¹² Mūnīrī-i Belğrādī, *Risāle fī reddi’s-semā*’, Konya, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Ms. no. 198, f. 148a-162b; f. 173b-188a; Idem, *Risāle ḳavlu’r-rizā fī’t-tenbīh ‘ale’l-fuṣūṣ ve’s-semā*, Konya, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Ms. no. 198, f. 199b-214a; Idem, *Mektüb*, İstanbul Sülyemaniye Şehid Ali Paşa, Ms. no. 2819/3, f. 148a-160b. Comp. Anonymous, *The Treatise on the Raḳṣ and Semā*, Vienna, Österreichische Nationalbibliothek, Mixt. 956, f. 108a-113a.

¹¹³ For a particular example of how Ottoman manuscript practices influenced and mirrored the commercial trajectories of select treatises across different periods, see: Mustafa Altuğ Yayla, “Müellifler, Piyasa, ve Kendini Göstermek, *Hüsrev ü Şirin* Anlatısının Diyâr-ı Rûm’daki Serüveni”, in: *Sebeb-i Telif*, 313-349.

¹¹⁴ On the various types of Ottoman copyists in the Balkans see: M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači*, I, passim. An illustrative case of local-level book copying in the Balkans can be found in: Muamer Hodžić, “Skriptorij”, *Foča: središte Hercegovačkog sandžaka*, Orijentalni institut, Sarajevo, 2019., 181-188. For exemplary figures of bibliophilic zeal and scribal dedication in the Ottoman Balkans, see: Tatjana Paić-Vukić, *Svijet Mustafe Muhibbija, sarajevskog kadije*, Srednja Europa, Zagreb, 2007; Stoyanka Kenderova, “Ahmed Keşfi Efendi”, *TDVİA*, vol. EK-2, reviewed second edition, Ankara, 2020, 44-45.

Hızır Efendi.¹¹⁵ He was one of those sheikhs who were politically deeply engaged and personally well connected. He played an important role in the Ottoman–Habsburg wars in Hungary.¹¹⁶ This sheikh met a martyr’s death in the Egri Campaign in 1596 and was buried in the Rumelian town of Tatarpazarcık, next to the grave of another famous sheikh Kurd Efendi to whom Münîrî also dedicated a biographic note. He immediately gained the status of the dead holy man because miracles related to his dead body made certain Christians convert to Islam, according to Münîrî.¹¹⁷ Hızır Efendi was a learned sheikh involved in writing his own work as well as in commenting on the Islamic canon works. Münîrî mentioned his literary miscellanies (...*iki mecmû‘ası gendüden soñra vakf olsun...*).¹¹⁸ He was particularly interested in Qur’anic commentary – *tefsîr*, and in the works of substantive Islamic law. Münîrî copied some of his scholarly works (...*bu fakîr istinsâh etmiş idüm...*).¹¹⁹ Münîrî’s engagement with prominent Halveti and other sheikhs, evident not only in his biographical writings but also in earlier documented interactions, suggests that he maintained close personal ties within influential Sufi circles. While composing biographies alone may not constitute definitive proof of intimacy, the cumulative evidence points to a network of relationships that shaped his intellectual and spiritual orientation. As he was a sheikh himself, most probably Halveti, Münîrî occupied a position that granted him privileged access to these figures, and his writings

¹¹⁵ Belgrâdî, *Silsile*, f. 95b-97b; Bitiçi, *Münîri-i Belgrâdî*, 175-177. Further on this important sheikh see: Hafız Hüseyin Ayvansarayı, *Hadikatü'l-Cevâmî' / İstanbul Câmileri ve Diğer Dîni-Sivil Mi'mârî Yapılar*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2001, 262. Also see: Gülrü Necipoğlu, *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2005, 500; Ayşe Bölükbaşı, “XVI. Yüzyılda İstanbul’daki Halveti Tekkelerinde Mekânsal İşleyiş: Tekkelerin Mensup Oldukları Külliye İçindeki Diğer Birimlerle İlişkileri”, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, vol. 3, no. 1, June 2018, 214-239, esp. at p. 217, 220.

¹¹⁶ Belgrâdî, *Silsile*, f. 95b-96a; Bitiçi, *Münîri-i Belgrâdî*, 175. On this peculiar type of politically involved sheikh – courtier and frequenter of assemblies in the palaces of potentates see: Derin Terzioğlu, “Power, Patronage and Confessionalism: Ottoman Politics as Seen through the Eyes of a Crimean Sufi, 1580-1593”, in: Marinos Sariyannis (ed.), *Halcyon Days in Crete IX, Political Thought and Practice in the Ottoman Empire*, Crete University Press, Rethymnon, 2019, 149-186.

¹¹⁷ Belgrâdî, *Silsile*, f. 96a; Bitiçi, *Münîri-i Belgrâdî*, 176.

¹¹⁸ Ibid, f. 96b; Ibid., 176. On this type of manuscript see: *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları VII*.

¹¹⁹ Belgrâdî, *Silsile*, f. 96a-96b; Bitiçi, *Münîri-i Belgrâdî*, 176.

reflect more than mere hagiographic convention. His notes, therefore, warrant close scholarly attention: they offer rare glimpses into the experiential and relational dimensions of Ottoman religious life that remain largely inaccessible through conventional archival sources. Parallel to the biographical narrative, this episode also underscores the willingness of socially prominent and intellectually distinguished individuals to engage in the labour-intensive practice of manuscript copying. Far from being a task reserved for professional scribes or lower-status figures, copying texts was, in certain contexts, a meaningful act that reflected scholarly devotion, piety, and participation in manuscript culture. In this sense, the case of Mūnīrī serves as a testimony not only to the social capital associated with authoring texts, but also to the cultural and symbolic value attached to the act of copying itself within Ottoman intellectual life.

CONCLUSION

This paper explored whether traces of a first-person narrative legacy can be discerned in texts not explicitly conceived as autobiographical. The case study focuses on the oeuvre of Mūnīrī-i Belġrādī, a Sufi and scholar active in Ottoman Belgrade, and shows that Mūnīrī frequently embedded first-person narratives and various forms of autobiographical excursions throughout his works. These passages offer compelling evidence of the significance of selfhood and personality within the Ottoman worldview. The Ottomans possessed a richly layered vocabulary of selfhood that reflected a synthesis of mystical, rhetorical, and social registers shaped by broader currents of Sufi thought. Mūnīrī's autobiographical excursions extended across both private and public domains, including domestic and institutional spheres. Although they were often used to illustrate spiritual concepts, particularly those rooted in Sufi tradition, the examples were drawn from real life and contained elements of factual information regardless of their representational function. The reliability and depth of this information are closely tied to the author's high intellectual achievements. To reach more definitive conclusions about the purpose and nature of Ottoman first-person narrative texts, it is essential to examine works by authors of varying educational backgrounds and social statuses. Future research should also pay greater attention to provincial settings, since much of the existing scholarship in Ottoman cultural history has relied predominantly on palace-centered texts.

BIBLIOGRAPHY / BIBLIOGRAFIJA

PRIMARY SOURCES (UNPUBLISHED) / IZVORI (NEOBJAVLJENI)

- Anonymous, *The Treatise on the Rakş and Semā*, Vienna, Österreichische Nationalbibliothek, Mixt. 956, f. 108a–113a.
- Belğrādī, *Şerh-i kaşīde-yi Şeyh Süleymān Delālet-nişān*, Çorum, İl Halk Kütüphanesi, Ms. No. 668/I (a), f. 1b–34a.
- Belğrādī, *Şerh-i Gazel-i Rusûhî*, Ankara, Millî Kütüphanesi 06 Mil Yz A 2927/10, f. 164b–167a.
- Münirî-yi Belğrādī, *Mektûb*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, Ms. no. 2819/4, f. 148a–160b.
- Münirî-yi Belğrādī, *Nişābu'l-intisāb ve ādābu'l-iktisāb*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp., Ms. no. T6803.
- Münirî-i Belğrādī, *Risāle fî reddi's-semā*, Konya, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Ms. no. 198, f. 147a–162b; f. 173b–188a.
- Münirî-i Belğrādī, *Risāle kavlu'r-rizā fî't-tenbîh 'ale'l-fuşûş ve's-semā*, Konya, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Ms. no. 198, f. 199b–214a.
- Münirî-yi Belğrādī, *Silsiletü'l-mukarrebîn ve Menākıbü'l-muttekin*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, Ms. no. 2819/3.
- Sarajevo, Gazi Husrev Bey Library, Ms. no. 826/I.
- Zagreb, Orijentalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, *Muhādara al-awā'il wa musāmara al-awāhir*, Ms. no. 1550.

PRIMARY SOURCES (PUBLISHED) / IZVORI (OBJAVLJENI)

- ‘Abdülkâdir Efendi, *Topçular Kâtibi Abdülkâdir (Kadrî) Efendi tarihi: (Metin ve Tahlil)*, v. I, haz. Doç. Dr. Ziya Yılmaz, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2003.
- Atâî, Nev‘îzâde (‘Aṭā’î, Nev‘îzâde ‘Aṭaullāh), *Hadā'ikü'l-hakā'ik fî tekmileti's-şakā'ik: Zeyl-i şakā'iku'l-'Aṭā'î*, Matba‘a-i ‘āmire, İstanbul, 1268 [1852].
- Kitābü'l-Menāmāt: Sultan III. Murad'ın rüya mektupları*, haz. Özgen Felek, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.
- McGowan, Bruce, *Sirem Sancağı mufassal tahrir defteri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983.

The Balance of Truth by Katib Chelebi, Translated with an introd. and notes, by G. L. Lewis, George Allen and Unwin, London, 1957, II (Singing), 38–41, III (Dancing), 42–46, IX (The Faith of Pharaoh), 75–79, X (The Controversy), 80–83, XIII (Pilgrimages to Tombs), 92–99.

REFERENCES / LITERATURA

- Abou-El-Haj, Rifa'at Ali, "Aspects of the Legitimation of Ottoman Rule as Reflected in the Preamble to two early Liva Kanunnameler", *Turcica*, 23, 1991, 371–383.
- Andrews, Walter G.; Mehmet Kalpaklı, *The Age of Beloveds Love and the Beloved in Early-Modern Ottoman and European Culture and Society*, Duke University Press, Durham, 2005.
- Arı, Abdüsselam, "Yetim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 43, 501–503.
- Araz, Yahya, *16. yüzyıldan 19. yüzyıl başlarına Osmanlı toplumunda çocuk olmak*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013.
- Atçıl, Abdurrahman, *Scholars and Sultans in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom, New York, 2017.
- Aykut, Nezihi, "Damad İbrâhim Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 8, 440–441.
- Ayvansarayi, Hafız Hüseyin, *Hadikatü'l-Cevâmi' / İstanbul Câmileri ve Diğer Dîni-Sivil Mi'mârî Yapılar*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2001.
- Bakhtin and the human sciences: no last words*, edited by Michael Mayerfeld Bell and Michael Gardiner, Thousand Oaks, Calif., Sage, London, 1998.
- Bitiçi, Taxhidin, *Münîri-i Belgrâdî ve Silsiletü'l-mukarrebîn Adlı Eseri*, unpublished MA thesis, University of Marmara, İstanbul, 2001.
- Bölükbaşı, Ayşe, "XVI. Yüzyılda İstanbul'daki Halveti Tekkelerinde Mekânsal İşleyiş: Tekkelerin Mensup Oldukları Külliye İçindeki Diğer Birimlerle İlişkileri", *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, vol. 3, no. 1, June 2018, 214–239.
- Burke, Peter, "From Pioneers to Settlers: Recent Studies of the History of Popular culture. A Review Article", *Comparative Studies in Society and History*, vol. 25, No. 1 (Jan., 1983), 181–187.
- Burke, Peter, "Learned Culture and Popular Culture in Renaissance Italy", *Revista de Historia*, v. 125–126, Aug–Dec/91 – Jan–July/92, 53–63.
- Ceride: Journal of ego-document studies*, I/1, 2023; I/2, 2023; II/1, 2024; II/2, 2024.

- Clayer, Nathalie, *Mystiques, Etat et société: les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XVe siècle à nos jours*, E. J. Brill, Leiden – New York, 1994.
- Cook, Michael A., *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
- Curry, John, *The transformation of Muslim mystical thought in the Ottoman Empire: the rise of the Halveti order, 1350–1650*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2012.
- Curtius, Ernst Robert, *European literature and the Latin Middle Ages*, translated from German by Willard R. Trask, Bollingen series 36, Princeton University Press, Princeton, N. J., 1973.
- Çağrı, Mustafa, “Hayâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 16, 554–555.
- Dal, Eyüp Ensar, *The Social Construction of Childhood in the Ottoman Society: A Socio-legal Analysis of Childcare in Early Eighteenth-century Üsküdar*, unpublished MA Thesis, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 2021.
- Delice, Serkan, “Friendship, Sociability, and Masculinity in the Ottoman Empire: An Essay Confronting the Ghosts of Historicism”, *New Perspectives on Turkey*, 42, 103–125.
- Dijk, Teun A. van, *Some Aspects of Text Grammars. A Study in Theoretical Linguistics and Poetics*, Janua linguarum, Series maior, vol. 63, Mouton, The Hague, 1972.
- Dostović, Nihad, “Beogradski muftija Munīr Belğrādī i hamzevije”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XLI, Sarajevo, 2020., 157–175.
- Durmuş, İsmail, “Transkripsyon”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 41, 306–308.
- Dursteler, Eric R., *Venetians in Constantinople: nation, identity, and coexistence in the early modern Mediterranean*, Johns Hopkins University Press, Baltimore Md., 2006.
- Filipović, Nenad, “Okolo kuge u Bosni 1763–1764. godine”, *Prilozi Instituta za historiju*, 49, Sarajevo, 2020., 45–87.
- Filipović, Nenad, “Grand Vizier Koca Sinan Pasha and the Ottoman Non-Muslims”, in: *Entangled confessionalizations?: dialogic perspectives on the politics of piety and community building in the Ottoman Empire, 15th–18th Centuries*, eds. Tijana Krstic and Derin Terzioğlu, Gorgias Press, Piscataway, 2022, 625–672.
- Filipović, Nenad, *Acta Ottomanica Sarajevoensia: (osmanski dokumenti Arhiva Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu – studijski katalog)*, Centar za istraživanje i razvoj UNSA, Sarajevo, 2024.
- Finkel, Caroline, *The administration of warfare: the Ottoman military campaigns in Hungary, 1593–1606*, VWGÖ, Wien, 1988.

- Flemming, Barbara, “‘‘Āşıkpaşazādes Blick auf Frauen’’ in: Sabina Prător and Cristoph K. Neumann (eds.), *Arts, Women and Scholars: Studies in Ottoman Society and Culture – Festschrift Hans Georg Majer*, vol. 1, Simurg Yayınları, İstanbul, 2002, 69–97.
- Fotić, Aleksandar, “Yahyapaşa-oğlu Mehmed Pasha’s Evkaf in Belgrade”, *Acta Orientalia Hungarica*, 54, 2001, 437–452.
- Handbook of Discourse Analysis*, 1–4, edited by Teun A. van Dijk, Academic Press, London, Orlando, 1985.
- Haddad, Gibril Fouad, “Quietism and End-time Reclusion in the Qur’ān and Hadith: al-Nābulusī and his Book Takmīl al-nu’ūt within the ‘Uzla Genre”, *Islamic Sciences*, v. 15, No. 2, Winter 2017, 91–124.
- Harman, Ömer Faruk; Uzun, Mustafa İsmet, “Firavun”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi*, vol. 13, 118–122.
- Heywood, Colin, “Ottoman Childhoods in Comparative Perspective”, in: *Children and Childhood in the Ottoman Empire. From the 15th to the 20th Century*, ed. Gülay Yilmaz, Fruma Zachs, Colin Heywood, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2021, 31–54.
- Hodžić, Muamer, *Foča: središte Hercegovačkog sandžaka*, Orijentalni institut, Sarajevo, 2019.
- İnalcık, Halil, “Capital formation in the Ottoman Empire”, *The Journal of Economic History*, vol. 29, no. 1, 1969, 97–140.
- İnalcık, Halil, “How to Read ‘Ashık Pasha-zade’s History”, *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, eds. Colin Heywood and Colin İmber, The Isis Press, Istanbul, 1994, 139–156.
- İnan, Göker, “Bu Hakîr Esîr İken: Hasan Esîrî’nin *Mi’yârü’ d-Düvel*’inde Ben Anlatısı İzleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, 64, 2024, 479–500.
- İpekten, Haluk, “Atâî, Nev‘izâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi*, vol. 4, 40–42.
- Jancke, Gabriele, “Persons, the ‘Autobiographical Person’ and Cultural concepts of the Person: Early Modern–Self Narratives From German Speaking Areas in a Trans–Cultural Perspective”, *The Medieval History Journal*, 18, 2, 2015, 346–77.
- Kafadar, Cemal, “Self and Others: The Diary of a Dervish in Seventeenth Century Istanbul and First–person Narratives in Ottoman Literature”, *Studia Islamica*, vol. 69, 1989, 121–150.
- Kafadar, Cemal, “Mütereddî Bir Mutasavvîf: Üsküp’lü Asiye Hatun’un Rüya Defteri 1641–43”, *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık*, vol. 5, Istanbul, 1992, 168–222.
- Kafadar, Cemal, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*, University of California Press, Berkeley, 1995.

- Kafadar, Cemal, "Green Reading: Books and the Outdoors in the Early Modern Ottoman World", *Muqarnas*, vol. 40/1, 2023, 353–387.
- Kara, Mustafa, "Fenâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 12, 333–335.
- Karahasanoglu, Selim, "Ben–anlatıları", *Tarih Bilimi ve Metodolojisi*, ed. Mehmet Yaşar Ertaş, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2019, 280–284.
- Karahasanoglu, Selim, "Ben–anlatıları: Tarihsel Kaynak Olarak İmkânları, Sınırları. Ego–documents Potentials and Limitations as a Source for Historical Research", TUHED, *Turkish History Education Journal*, 2019, 8 (1), 211–230.
- Karahasanoglu, Selim, "Giriş: Hakir ile Fakir, Ben ile Biz – Osmanlı–Türk Toplumunda Kendini Anlatmanın Dayanılmaz Hafifliği. Introduction: The Lowly and the Poor, I and We – The Unbearable Lightness of Expressing Oneself in Ottoman–Turkish Society", *Osmanlı Araştırmaları*, 64, 2024, 27–44.
- Keddie, Nikki R., "Symbol and Sincerity in Islam", *Studia Islamica*, 19, 1963, 27–63.
- Kenderova, Stoyanka, "Ahmed Keşfi Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. EK–2, reviewed second edition, Ankara, 2020, 44–45.
- Kleje, Natalie, "Muniri Belgradi, život i delo jednog od najuticajnijih beogradskih intelektualaca s početka 17. veka", *Godišnjak grada Beograda*, 54, 2007, 109–124.
- Kut, Günay; Ocak, Ahmet Yaşar, "Aşık Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 4, 1–3.
- Lord, Albert B., *The Singer of Tales*, Third edition, ed. by David F. Elmer, Harvard Studies in Comparative Literature 24, Harvard University Press, Massachusetts, Cambridge, 2019.
- Max Weber–Handbuch : *Leben – Werk, Wirkung*, herausgegeben von Hans–Peter Müller und Steffen Sigmund, Verlag J. B. Metzler, Stuttgart, Weimar, 2014.
- Mauss, Marcel, "A Category of the Human Mind: The Notion of Person; the Notion of Self", *The Category of the Person. Anthropology Philosophy, History*, ed. Michael Carrithers et al., Cambridge University Press, Cambridge, 1985, 1–25.
- Meier, Fritz, "Hurāsān und das Ende der klassischen Sūfik", *Bausteine I, Ausgewählte Aufsätze zur Islamwissenschaft*, hgg. Erika Glassen und Gudrun Schubert, Franz Steiner Verlag, Istanbul – Stuttgart, 1992, 131–156.

- Meier, Fritz, "Nizāmi und die Mythologie des Hahns", *Bausteine II, Ausgewählte Aufsätze zur Islamwissenschaft*, hgg. Erika Glassen und Gudrun Schubert, Franz Steiner Verlag, Istanbul – Stuttgart, 1992, 996-1056.
- Misch, Georg, *Geschichte der Autobiographie*, 1. Bd. Das Altertum. 2. v. 3. stark verm. Aufl.–2. Bd. Das Mittelalter. 1. T. Die Frühzeit. 2 v.—3. Bd. Das Mittelalter. 2. T. Das Hochmittelalter im Anfang. 2. v.—4. Bd., A. Francke, Bern, 1949.
- Necipoğlu, Gülrü, *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2005.
- Nicola, Bruno de, "The Ladies of Rüm: A Hagiographic View of Women in Thirteenth– and Fourteenth–Century Anatolia", *Journal of Sufi Studies*, 3 (2014), 132–156.
- Olberding, Garret P. S., *Dubious facts: the evidence of early Chinese historiography*, Suny Series in Chinese Philosophy and Culture, State University of New York Press, Albany, 2012.
- Ormsby, Eric, "The Faith of Pharaoh: A Disputed Question in Islamic Theology", *Studia Islamica*, vol. 98/99, 2004, 5–28.
- Osmanlı Araştırmaları*, ed. by Selim Karahasanoğlu, 64, 2024.
- Özcan, Tahsin, "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytâm Sandıkları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14, İstanbul, 2006, 103–121.
- Özkul, Ali Efdal; Ilić, Slobodan, "Ibn Arabi, Malami–Bayrami Dervish Order and the 17th Century Ottoman Balkans", *Journal of History Culture and Art Research*, vol. 6, no. 6, 2017, 328–335.
- Paić–Vukić, Tatjana, *Svijet Mustafe Muhibbija, sarajevskog kadije*, Srednja Europa, Zagreb, 2007.
- Paić–Vukić, Tatjana, "Tercüme ve Telif Nedenleri: Muslihuddin Musafi Tarafından 1609'da Banja Luka'da Derlenmiş Eser", in: *Sebeb–i Telif: Osmanlı Literatüründe Açık ve Örtük Yazma Nedenleri*, eds. Mustakim Arıcı and Sami Arslan, Ketebe, İstanbul, 2024, 179–194.
- Popović, Toma, *Dubrovačka arhivska građa o Beogradu, 3, 1593–1606*, Istorijski arhiv Beograda, Beograd, 1986.
- Râsım Efendi, Seyyid Mustafa, *Tasavvuf Sözlüğü (İstılâhât–ı İnsan–ı Kâmil)*, hz. İhsan Kara, İnsan Yayınları, İstanbul, 2008.
- Reinert, Benedikt, *Die Lehre vom tawakkul in der klassischen Sufik*, Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur des islamischen Orients; N.F., Bd. 3, De Gruyter, Berlin, 1968.
- Repp, Richard Cooper, *The Müfti of Istanbul: a study in the development of the Ottoman learned hierarchy*, Ithaca Press, London, 1986.

- Römer, Claudia, *Osmanische Festungsbesetzungen in Ungarn zur Zeit Murāds III: dargestellt anhand von Petitionen zur Stellenvergabe*, Schriften der Balkan-Kommission, Philologische Abteilung, 35, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1995.
- Römer, Claudia, “The language and Prose of Bostān’s Süleymānnāme”, in: *Humanism, culture, and language in the Near East: Studies in Honor of Georg Krotkoff*, edited by Asma Afsaruddin and A.H. Mathias Zahniser, Ind., Eisenbrauns, Winona Lake, 1997, 401–18.
- Sabra, Adam A., *Poverty and Charity in Medieval Islam: Mamluk Egypt 1250–1517*, University Press Cambridge, Cambridge, 2000.
- Sebeb-i Telif: Osmanlı Literatüründe Açık ve Örtük Yazma Nedenleri*, eds. Mustakim Arıcı and Sami Arslan, Ketebe, İstanbul, 2024.
- Sohrweide, Hanna, “Gelehrte Scheiche und sufische ‘Ulemā im Osmanischen Reich”, in: *Studien zur Geschichte und Kultur des Vorderen Orients. Festschrift für Bertold Spuler*, hg. Hans Robert Roemer, Albrecht Noth., Brill, Leiden, 1981, 375–386.
- Šabanović, Hazim, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo, 1973.
- Šabanović, Hazim, “Urbani razvitak Beograda od 1521. do 1688. godine“, *Godišnjak grada Beograda* 17, Beograd, 1973, 5–40.
- Şahin, Oğuzhan, *On Altıncı Asrın Son Çeyreğinde Bir Gazel Üzerinden Hesaplaşmalar: İki Sûfinin Mücadelesi*, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2018.
- Šuletić, Nebojša, *Sremski sandžak u XVI veku*, unpublished PhD Dissertation, University of Belgrade, 2013.
- Tanman, M. Baha, “Ümmî Sinan Tekkesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 42, 311–314.
- Terzioğlu, Derin, “The Imperial Circumcision Festival of 1582: An Interpretation”, *Muqarnas*, 12, 1995, 84–100.
- Terzioğlu, Derin, *Sufi and Dissident in the Ottoman Empire: Niyāzī-i Mişrī (1618–1694)*, unpublished PhD Dissertation, Harvard University, 1999.
- Terzioğlu, Derin, “Tarihi İnsanlu Yazmak: Bir Tarih Anlatı Türü Olarak Biyografi ve Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, *Cogito*, 29, 2001, 284–296.
- Terzioğlu, Derin, “Men in the Image of God in the Image of the Times: Sufi Self-narratives and the Diary of Niyazi-i Misri (1618–94)”, *Studia Islamica*, 94, 2002, 139–165.
- Terzioğlu, Derin, “Sunna-minded sufi preachers in service of the Ottoman state: the naşihatnāme of Hasan addressed to Murad IV”, *Archivum Ottomanicum*, vol. 27, 2010, 241–312.
- Terzioğlu, Derin, “*Mecmu’â-i Şeyh Mısrî: On Yedinci Yüzyıl Ortalarında Anadolu’da Bir Derviş Sülûkünü Tamamlarken Neler Okuyup Yazdı?*”,

- in: *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları VII. Mecmûa: Osmanlı Edebiyatının Kırkambarı*, ed. Hatice Aynur, et al., Turkuaz Yayınevi, İstanbul, 2012, 291–321.
- Terzioğlu, Derin, “Power, Patronage and Confessionalism: Ottoman Politics as Seen through the Eyes of a Crimean Sufi, 1580–1593”, in: Marinos Sariyannis (ed.), *Halcyon Days in Crete IX, Political Thought and Practice in the Ottoman Empire*, Crete University Press, Rethymnon, 2019, 149–186.
- Terzioğlu, Derin, “İbn Taymiyya, al-Siyāsa al-shar‘iyya, and the Early Modern Ottomans”, in: *Historicizing Sunni Islam in the Ottoman Empire, c. 1450–c. 1750*, eds. Tijana Krstić and Derin Terzioğlu, Brill, Leiden, Boston, 2021, 101–154.
- Tezcan, Baki, “The Multiple Faces of the One: The Invocation Section of Ottoman Literary Introductions as a Locus for the Central Argument of the Text”, *Middle Eastern Literatures*, 12/1, April 2009, 27–41.
- Tietze, Andreas, “Muştafâ ‘Âlî of Gallipoli’s Prose Style”, *Archivum Ottomanicum*, vol. 5, 1973, 297–319.
- Uludağ, Süleyman, “Tevekkül 2/2”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 41, 3–4.
- Varlık, Nühket, *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World: The Ottoman Experience, 1347–1600*, Cambridge University Press, Cambridge, 2015.
- Yayla, Mustafa Altuğ, “Müellifler, Piyasa, ve Kendini Göstermek, *Hüsrev ü Şirin* Anlatısının Diyâr-ı Rûm’daki Serüveni”, in: *Sebeb-i Telif: Osmanlı Literatüründe Açık ve Örtük Yazma Nedenleri*, eds. Mustakim Arıcı and Sami Arslan, Ketebe, İstanbul, 2024, 313–349.
- Zahirović, Nedim, “O vjerodostojnosti narodnog predanja o sarajevskom šejhu Ajni-dedeu”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XLIII, Sarajevo, 2022., 211–220.
- Ždralović, Muhamed, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabič-kim rukopisima*, I, Biblioteka Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1988.

TRAGOVİ VLASTITOG JA: RASPRŠENI NARATIVI U PRVOM LICU U SPISIMA MÜNİRİ-I BELĞRĀDĪJA

Abstrakt

Ovaj rad istražuje detalje i načine izražavanja u prvom licu (samoiskaz) u spisima balkansko-osmanskog autora Münirija Belğrādija (u. 1620–1628). Iz nama dostupnih podataka znamo da je bio muftija, muderis i sufijski učenjak, odnosno vjerovatno je bio i šejh nekog tarikata, po svoj prilici halvetijskog. Münirī-i Belğrādī djelovao je tokom druge polovine 16. i prvih decenija 17. vijeka, uglavnom u Beogradu. Kroz pažljivu tekstualnu analizu njegovih spisa, studija doprinosi savremenim raspravama o retoričkoj konstrukciji sebstva u osmanskoj rukopisnoj kulturi. Umjesto da se lična zamjenica „ja“ tretira kao jedini pokazatelj ego-narativa, rad prepoznaje i tumači niz indirektnih i perifrastičnih strategija artikulacije sebstva. Također je pokazano da je ovaj tip narativa zaista bogat historijski izvor i sa činjenične strane gledanja. Studija zastupa tezu da predstave i činjeničnost u ovakvim rukopisima nisu međusobno isključive, već međusobno isprepletene dimenzije osmanskog književnog izraza. Prilikom analize ovih ego-narativa istraživači bi trebali obratiti pažnju ne samo na retoričke strategije već i na historijsku zbilju koja je u njima izričito prisutna.

Ključne riječi: naracija u prvom licu, ego-diskurs, Münirī-i Belğrādī, osmansko sebstvo, rukopisna kultura, sufizam, retoričke strategije.

ALMA OMANOVIĆ-VELADŽIĆ*
(Sarajevo)

JEDAN GODIŠNJI TROŠKOVNIK SARAJEVSKE MENZILHANE S KRAJA 18. STOLJEĆA

Abstrakt

Osmanskoj vlasti bilo je od velike važnosti uspostaviti brzu, sigurnu i redovnu poštansku vezu između Carigrada, Bosne i drugih administrativnih centara. Na glavnim trgovačkim putevima izgrađene su posebne poštanske stanice, *menzilhane*, koje su bile smještene na udaljenosti jedna od druge otprilike deset sati hoda. Menzilhane su se zakupljivale na godinu dana, koliko je i trajao mandat izabranog *menzildžije*, državnog službenika i/ili zakupnika koji je obavljao nadzor nad cjelokupnim poslovanjem menzilhane. U ovom radu bit će predstavljen jedan godišnji troškovnik Sarajevske menzilhane s kraja 18. stoljeća iz siđžila Sarajevskog šerijatskog suda za navedeni period, koji se čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Troškovnik je pokrivao različite izdatke menzilhane, uključujući njeno održavanje, cijenu zakupa i druge poslovne troškove. Jednu trećinu tih troškova snosila je Visočka nahija, dok su preostale dvije trećine bile podmirene od strane okolnih sela Sarajevske nahije.

Ključne riječi: Sarajevo, menzilhana, menzildžija, tatar, kurir, troškovnik

Potreba Osmanskog Carstva za efikasnom i pouzdanom komunikacijom između prijestolnice i provincija rezultirala je razvojem složenog sistema poštanskih stanica, poznatih kao *menzilhane*.¹ Ove stanice, raspore-

* Dr. Alma Omanović-Veladžić, viši naučni saradnik, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, e-mail: almav37@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7567-2886

¹ Od autora koji su se u bosanskohercegovačkoj historiografiji detaljnije bavili historijom poštanskog sistema spomenut ćemo Milana Ljiljka i njegovu studiju

đene duž glavnih trgovačkih i administrativnih puteva, imale su ključnu ulogu u održavanju državne infrastrukture prijenosa informacija. Jedna od takvih poštanskih stanica nalazila se u Sarajevu, važnom upravnom, trgovačkom i kulturnom centru Bosne u osmanskome periodu.

Ovaj rad ima za cilj da analizira i interpretira jedan godišnji troškovnik Sarajevske menzilhane s kraja 18. stoljeća iz jednog siđžila Sarajevskog šerijatskog suda, arhiviranog u Gazi Husrev-begovoj biblioteci. Kroz analizu troškownika nastoji se rekonstruisati finansijska struktura i svakodnevno funkcionisanje menzilhane, kao i odnos između centralne vlasti i lokalnih zajednica u pogledu njenog održavanja. Time se doprinosi dubljem razumijevanju načina na koji je Osmansko Carstvo uspostavljalo i održavalo svoju administrativnu prisutnost u provincijama i kroz infrastrukturno izuzetno važne ustanove poput *menzilhane*.

o poštanskom saobraćaju u Bosni i Hercegovini, čiji prvi dio obuhvata period od kraja 18. stoljeća do austrougarske okupacije, a drugi period austrougarske uprave. Više vidi: Milan Ljiljak, *Pošta, telegraf i telefon u Bosni i Hercegovini*, 1, Razvoj i razmještaj mreže poštanskog i telegrafskog saobraćaja za vrijeme osmanlijske vlade, Preduzeće PTT Saobraćaja Sarajevo, Sarajevo, 1975.; Isti, *Pošta, telegraf i telefon u Bosni i Hercegovini*, 2, Razvoj i razmještaj mreže poštanskog, telegrafskog i telefonskog saobraćaja za vrijeme austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine (1878-1918), Svjetlost, Sarajevo, 1981. Što se tiče ostalih domaćih autora, o temi *menzilhane* tek sporadično možemo pronaći određene podatke kod onih rijetkih, poput Hamdije Kreševljakovića u knjizi *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Djela, knj. VIII, Naučno društvo NR BiH, knj. 7, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, Sarajevo, 1957., zatim u studiji *Na periferiji svijeta islama: osmanska poreska politika u Bosanskom ejaletu 1699–1839*, u kojoj F. Kasumović u potpoglavlju “Ostale vrste reparticionih listi u siđžilima šerijatskih sudova” razmatra pitanje posebnih poreza koji su se ubirali za potrebe finansiranja menzilhana. Više vidi: Fahd Kasumović, *Na periferiji svijeta islama: osmanska poreska politika u Bosanskom ejaletu 1699–1839*, Posebna izdanja LXIII, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2021., 407-412.

Pored navedenih naslova iz domaće historiografije, želimo ukazati i na rad i studiju Olge Zirojević. U radu “Carigradski drum od Beograda do Sofije (1459–1683)” O. Zirojević proučava razvoj, strateški značaj i svakodnevnu funkciju ove ključne osmanske putne komunikacije kao dijela glavnog puta između Carigrada i srednje Evrope u periodu od sredine 15. do kraja 17. stoljeća. Više vidi: Olga Zirojević, “Carigradski drum od Beograda do Sofije (1459-1683)”, *Zbornik Istorijskog muzeja Srbije*, 7, Istorijski muzej Srbije, Beograd, 1970., 3-195. U studiji *Carigradski drum od Beograda do Budima u XVI i XVII veku* autorica se bavi proučavanjem značaja i funkcije ove važne osmanske saobraćajnice u političkom, privrednom i društvenom kontekstu tog perioda. Više vidi: Olga Zirojević, *Carigradski drum od Beograda do Budima u XVI i XVII veku*, Monografije, knjiga 14, Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad, 1976.

Metodološki, istraživanje se oslanja na historijsko-analitičku metodu, pri čemu se akcenat stavlja na kvalitativnu obradu izvornog rukopisnog dokumenta. Analizom konkretnih stavki troškovnika nastoji se obuhvatiti ne samo struktura izdataka već i njihovo značenje u širem društveno-političkom okviru.

Primarni izvor na kojem se rad zasniva je spomenuti troškovnik pro-nađen u jednom od sidžila Sarajevskog šerijatskog suda (GHB, SSK 36). Ovaj izvor, kao autentični dokument osmanske administracije, omogućava neposredan uvid u materijalnu i organizacijsku osnovu funkcionisanja menzilhana u Bosni. Uz primarni izvor, bit će korišteni i podaci iz Kadićeve *Hronike*² i literatura o osmanskoj administraciji, menzilhanama i javnim finansijama, kako bi se osigurao širi kontekst i interpretacija podataka.

ORGANIZACIJA I RAZVOJ SISTEMA MENZILA/ MENZILHANA U OSMANSKOM CARSTVU

Putevi su kroz historiju imali izuzetno veliki značaj u ekonomskom, socijalnom i vojnom smislu. Kretanje vojski, obezbjeđivanje komunikacije između središta i drugih administrativnih jedinica, kao i transport trgovačke robe putem karavana, bili su od ključne važnosti za države kroz sve historijske periode. U oblasti komunikacije, želja za brzim i efikasnim prenošenjem informacija podstakla je razvoj novih metoda, kao što su korišćenje vatrogasnih tornjeva, golubova, brzih konjanika i sl. Iako su ovi sistemi bili u upotrebi, kopneni put je uglavnom bio preferiran zbog svoje sposobnosti da zadovolji potrebe komunikacije, kao i da obezbijedi kretanje vojski i transport roba.³

² Sarajevo, GHB, Kadi-zade (Kadić) Muhamed Enverī, *Tārīḥ-i Enverī* (TE), R-7307 – R-7314. O Kadiću iscrpnu bibliografiju donose: Mehmed Mujezinović, “Muhamed Enveri-Efendi Kadić kao epigrafičar (17 I 1855 – 21 II 1931)”, *Glasnik VIS* u FNRJ, god. X/1959., br. 1-3, 175-176; god. XI/1960., br. 4-6, 12-19; br. 7-9, 316-326; br. 10-12, 466-481; Alma Omanović-Veladžić, *Hronika Muhameda Enverija Kadića kao izvor za izučavanje kulturne historije Bosne i Hercegovine*, Posebna izdanja LXV, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Sarajevo, 2021., 27-44.

³ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Seri – Sa. 127, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991., 146; Detaljnije

Kako bi komunikacija nesmetano funkcionisala, bilo je ključno obezbijediti sigurnost na putevima. Zbog toga su na glavnim trgovačkim i karavanskim rutama, kao i u planinskim i prelaznim područjima, izgrađeni hanovi za smještaj trgovaca i putnika. Pored ovih objekata, postojali su i “menzili”, koji su u početku postavljeni kako bi prenosili informacije između provincija, prenosili podatke o situaciji na granicama i obezbjeđivali prijenos hitne državne pošte. Kasnije su postali ključni za snabdijevanje vojske potrebnim resursima, prijenos specijalnih informacija i djelimično za transport trgovačke robe.⁴

Riječ “menzil” označava mjesto poput “kuće, konaka”, razdaljinu između dva konaka, tatarsku poštu ili tatarskog konja na kojem se prenosila hitna državna pošta, važni dokumenti i, uopće, stvari od većeg značaja i vrijednosti, a najčešće kao sinonim za *menzilhane* – poštanske stanice koje su podizane obično na udaljenosti jedna od druge oko deset sati hoda, te odmorište gdje su tatari – poštari ostavljali umorne konje i preuzimali odmorne.⁵ Ove stanice bile su opremljene potrebnim brojem konja, uključujući osedlane konje za jahanje i tovarne konje, te su obezbjeđivale hranu za ljude i konje. Briga o pravilnom funkcionisanju poštanskih stanica bila je povjerena specijalizovanim državnim službenicima, *menzildžijama*, koji su za obavljanje tog zadatka bili posebno plaćeni. Njihova plata, opremanje i snabdijevanje stanica, najviše su padali na teret lokalnog stanovništva. Ajani (prvaci, uglednici, funkcioneri lokalne vlasti) su još od druge polovine 17. stoljeća imali obavezu, uz pomoć šerijatskog suda, da nadgledaju održavanje stanica, obezbijede konje, hranu i poslugu. Također, u saradnji s kadijom, bili su odgovorni za izbor pouzdanih menzildžija i njihovih jamaca, vodili su računa i o počinjenim troškovima menzilhane i obezbjeđivanju novčanih sredstava

vidi: O. Zirojević, “Carigradski drum od Beograda do Sofije (1459-1683)”, 50-54; O. Zirojević, *Carigradski drum od Beograda do Budima u XVI i XVII veku*, 15-19.

⁴ Više vidi: Y. Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, 146-147; Y. Halaçoğlu, “Menzil”, u: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 29, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2004., 159-161; Colin Heywood, “menzil/menzilhane”, in: *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, Editors: Gábor Ágoston and Bruce Masters, Facts On File, New York, 2009., 374-375.

⁵ Više vidi: Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izd., “Svjetlost”, Sarajevo, 1989., 458. Za poštara, kurira, glasonošu koristi se i izraz *ulak*. Vidi: A. Škaljić, *Turcizmi...*, 631.

za pokriće tih troškova. Ta sredstva su se obezbjeđivala djelimično iz državne blagajne, a većim dijelom putem oporezivanja stanovništva.⁶

Porezi u novcu ubirali su se prema kalendaru u finansijskoj godini, čiji se obračunski sistem ravnao prema julijanskom kalendaru.⁷ Najčešće su se ubirali u dvije rate (ljetni i zimski taksit, koji odgovara jurjevskom i kasumskom taksitu, obračunu prema narodnom kalendaru, dok su postojale i muharremska i redžebaska rata, ukoliko se obračun troškova vršio prema hidžremskom kalendaru) ili tri godišnje rate, odnosno dva ili tri taksita.⁸ Predračun svih troškova menzilhane se planirao i obračunavao unaprijed za narednu godinu, kako bi se na vrijeme obezbijedila novčana sredstva neophodna za normalno funkcionisanje menzilhane.

Pored ajana, ključnu ulogu u funkcionisanju svake menzilhane imalo je i lokalno stanovništvo (*ahâlî*). Tu su uglavnom spadali stanovnici sudskog okruga (*kaze/kadiluka*) u kojoj se menzilhana nalazila, kao i obližnjih sela i naselja. Također, prilikom imenovanja menzildžija bilo je neophodno da se svi ugledni građani i stanovnici *kazâ* slože sa odabranim kandidatima.⁹

U menzilima su radili i drugi službenici koji su svojim radom doprinosili njihovom normalnom funkcionisanju: pomoćnik upravitelja menzila (*menzil kethüdası*), nadzornik štale (*ahır kethüdası*), konjušar (*seyis*), poslužitelj, koji je bio zadužen za čišćenje i druge pomoćne poslove (*odacı*), surudžija (*sürücü*) i kuhar (*aşçı*).¹⁰

⁶ Vidi opširnije: Avdo Sućeska, *Ajani: Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Djela, knjiga XXII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 14., Naučno Društvo SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1965., 111-112; O. Zirojević, "Carigradski drum...", 49-50.

⁷ Počinjala je prvog marta i trajala do 28. ili 29. šubata, odnosno februara. Muhamed Kantardžić, "Hidžremski kalendar i ostali kalendar kod islamskih naroda", *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, III-IV/1952-53, Sarajevo, 1953., 341.

⁸ Više o terminu "taksit" vidi: Avdo Sućeska, "Taksit (Prilog izučavanju dažbinskog sistema u našim zemljama pod turskom vlašću)", *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, god. VIII/1960, Sarajevo, 1960., 339-340; Fahd Kasumović, "O terminu taksit: nesklad izvora i literature", *Prilozi*, 38, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2009., 61-79.

⁹ Opširnije vidi: Cemal Çetin, "Osmanlı Devleti'nde Ulaşım ve İletişimin Örgütlenmesi", *Tarihinin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 5 (Nisan 2011), Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Konya, 2011., 20.

¹⁰ Y. Halaçoğlu, "Menzil", 160; İzzet Sak – Cemal Çetin, "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri

Izvještaji koje su kadije podnosili o radu menzildžija često su bili osnova za njihovo razrješenje, što potvrđuje da su kadije vršile lokalni nadzor nad funkcionisanjem menzilhana. Sukobi između menzilskih službenika i lokalnog stanovništva uglavnom su rješavani posredovanjem kadije. Pored toga, kadije su regulisale i zajedničke poslovne aranžmane između više osoba koje su upravljale jednom menzilhanom – uključujući sastavljanje ugovora o poslovnom partnerstvu, rješavanje sporova u slučaju raskida tih ugovora, kao i pravno potvrđivanje postignutih dogovora. Sve navedeno jasno ukazuje na široku i višeslojnu ulogu kadija u upravljanju menzilhanama.¹¹

Najčešći razlog za imenovanje novog menzildžije bio je zato što je istekao ugovor sa prethodnim menzildžijom. Pored isteka ugovora, nove menzildžije su imenovane i u situacijama kada bi prethodne menzildžije dobrovoljno raskinule ugovor ili ih je zadesila smrt, zatim kada bi stanovnici kazâ izrazili nezadovoljstvo radom menzildžija i smijenili ih itd.¹²

Ulaci, koji su obavljali transport vijesti i naređenja, bili su pažljivo birani među ljudima koji su bili čestiti, odani, sposobni da podnesu teškoće putovanja i jahanja i koji su imali iskustva i obrazovanja, često kao dugogodišnji zaposlenici u vladarskim dvorovima. Zbog važnosti i hitnosti njihovog posla, ponašanje ulaka je bilo pod stalnim nadzorom i bila je potrebna uredna organizacija njihovog rada.¹³

U okviru Osmanskog Carstva, pojedinci koji su obavljali dužnost ulaka u službi sultana i njegovih najbližih saradnika raspolagali su značajnim privilegijama, među kojima je bila i mogućnost oduzimanja konja od lokalnog stanovništva na osnovu dokumenta poznatog kao *ulak hükmü*. Ovaj akt im je, pored toga, omogućavao da zahtijevaju ispunjavanje svih svojih potreba tokom putovanja. Kasnije su veziri, defterdari i

Örneği”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 16, SÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Konya, 2004., 190.

Surudžija (*surugdžija*) – 1. gonič, pratilac uz konja, naročito pratilac menzildžija, koji na konju prati tatarske konje i tuče ih kandžijom da brže idu. Više vidi: A. Škaljić, *Turcizmi...*, 576. Jedna od njihovih glavnih dužnosti je vraćanje kurirskih konja nazad u *menzilhane* nakon što bi ih kuriri koristili, kao i pružanje pomoći ulacima kao vodiči u slučaju potrebe. Vidi: Y. Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, 152; İ. Sak – C. Çetin, “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Menziller ve Fonksiyonları”, 192.

¹¹ C. Çetin, “Osmanlı Devleti’nde Ulaşım ve İletişimin Örgütlenmesi”, 22.

¹² Ibid., 29-30.

¹³ Yusuf Halaçoğlu, “Ulak”, u: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 42, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2012., 78.

age također počeli izdavati *ulak hükmü*, a zatim beglerbezi, sandžakbezi, kadije i subaše u provincijama. Lice koje je posjedovalo ovaj dokument imalo je pravo da uzme konje za sebe, svoje sluge i vodiče, ali i za transport lične imovine. Po završetku putovanja, ulaci bi ostavljali životinje koje su koristili, dok bi za povratak prisvajali druge, odmorne i izdržljivije konje. U slučajevima kada bi im konji oslabili tokom puta, imali su zakonski osnov da zatraže ili oduzmu životinje od bilo kojeg pojedinca na kojeg bi naišli. Ovaj njihov postupak se u dokumentima eksplicitno karakteriše kao “okrutnost ulaka”.¹⁴

Zbog štete uzrokovane ovom praksom, veliki vezir Lutfi-paša je 1540. godine ukinuo *ulak hükmü* i zamijenio ga dokumentom pod nazivom *in ‘ām hükmü*. Naime, tokom putovanja ulaka između različitih menzila, njihova putovanja su bila regulisana specifičnim dokumentom (*in ‘ām hükmü*), koji je sadržavao: ime ulaka ili odjeljenja kojem je bio pridružen; razlog njegovog putovanja; koji je nalogodavac naredio njegovo putovanje; da li je putovanje bilo povratak ili odlazak; naziv područja iz kojeg je prvo krenuo i područja u koje će stići te imena surudžija. Ulacima koji su posjedovali službeni nalog obezbjeđivani su potrebni konji u menzilima, dok onima bez zvanične dozvole konji nisu bili davani.¹⁵

Komunikacija između menzila odvijala se prema unaprijed utvrđenim pravilima. Uobičajeno je bilo da se vijesti prenose od jednog do drugog menzila preko ulaka, pri čemu bi se ulaci na svakoj stanici mijenjali. Međutim, kada su u pitanju bile izuzetno važne i povjerljive vijesti, koristio se jedan te isti ulak koji bi ih prenosio od mjesta polaska do konačnog odredišta, a takvi ulaci su se nazivali “ulaci poslani po posebnom naređenju”. S druge strane, ulaci koji su dolazili s pograničnih područja imali su pravo da uzimaju konje iz svakog menzila, čak i ako nisu imali *in ‘ām hükmü*, zvanični dokument koji im to omogućava.¹⁶

Kako su nepravilnosti nastavljene i u narednom periodu, 1697. godine uvedena je nova uredba kojom je izvršena reorganizacija menzila i kojom se od ulaka zahtijevalo da plate za konje koje su uzeli. Nakon reforme iz 1697. godine, prema dokumentima poznatim kao *in ‘ām hükmü*, ulaci su morali prilikom preuzimanja konja iz menzilhana priložiti službene potvrde. Istovremeno, u svim menzilhanama počela se redovno voditi evidencija u knjigama poznatim kao *in ‘āmāt defteri*, gdje su se

¹⁴ Ibid., 77.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid., 78.

bilježili podaci o ulacima, uključujući njihova zvanja, zadatke, odredišta i broj konja koje su preuzeli. Primjenom ove prakse u Osmanskom Carstvu razvijen je novi tip deftera, zapisnika, koji je predstavljao vrijedan izvor podataka o obimu službene komunikacije koja se obavljala. In *‘ām hükmü*, koji je izdavan ulacima, bio je strogo vezan za konkretan službeni zadatak, te su, u skladu s tadašnjim propisima, ulaci smjeli izvršiti samo jedno putovanje na osnovu jednog izdatog dokumenta. Ove evidencije je lično vodio kadija ili su ih vodile menzildžije, ali su ti defteri u svakom slučaju bili pod stalnim nadzorom kadije.¹⁷

Uprkos svim nastojanjima, zloupotrebe nisu mogle biti potpuno odstranjene. Zbog toga se pojavila ideja da se menzilhane daju u zakup i tako stave u funkciju, te se to rješenje pokušalo sprovesti u praksi. U 18. stoljeću uvedena je nova regulativa prema kojoj su svi menzili dati pod zakup. Prava primjena sistema zakupa započela je 1191. (1777) godine. U okviru ove prakse, uprava menzila više nije bila u nadležnosti upravitelja menzila, već je prešla na glavnog kirajdziju, zakupca (*kiracıbaşı*) koji je obavljao iste dužnosti. Prema toj regulativi, iz menzila su se pod zakup uzimali konji, a kuriri i državni službenici bili su obavezni da zakupninu za korištenje konja isplaćuju glavnom zakupcu u gotovini. Troškove hrane i ostalih potrepština za kurire, tokom njihovog boravka u menzilu, snosili su oni sami, uz plaćanje po unaprijed utvrđenim, razumnim cijenama.¹⁸

Primarni cilj uspostavljanja sistema zakupa bio je da se spriječi degradacija menzilhana, zaštiti lokalno stanovništvo od potencijalnih štetnih posljedica i osigura efikasno i pravovremeno funkcionisanje glasničke službe. Iako su prve mjere reorganizacije donijele određene pozitivne rezultate, vrlo brzo su se pojavile određene neregularnosti u poslovanju. Najčešći oblik neregularnosti odnosio se na manipulacije u vođenju evidencije prihoda i rashoda od strane glavnog zakupca, što je dovelo do znatnog povećanja troškova održavanja komunikacionog sistema.¹⁹

Pored gore spomenutog, iako su u 18. stoljeću teorijski postojali sistemi zakupa i funkcija glavnog zakupca, zbog ratova i drugih dešavanja

¹⁷ Više vidi: İ. Sak – C. Çetin, “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Menziller ve Fonksiyonları”, 187; C. Çetin, “Osmanlı Devleti’nde Ulaşım ve İletişimin Örgütlenmesi”, 23.

¹⁸ Više vidi: Y. Halaçoğlu, “Menzil”, 160; İ. Sak – C. Çetin, “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Menziller ve Fonksiyonları”, 188.

¹⁹ Opširnije vidi: İ. Sak – C. Çetin, “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Menziller ve Fonksiyonları”, 189.

ti sistemi nikada nisu mogli biti široko rasprostranjeni. Kao posljedica toga, tokom cijelog 18. stoljeća ostao je u primjeni tradicionalni sistem menzilhana, gdje se upravljanje ovim ustanovama sprovodilo na organiziran i uređen način kao i ranije, pod upravom imenovanih menzildžija. Iako su sistemi zakupa menzilhana i uvođenje funkcije glavnog zakupca razmatrani još u 18. stoljeću, njihova stvarna primjena započela je tek u 19. stoljeću. Iznajmljivanje svih menzilhana u cijeloj zemlji i potpuno uspostavljanje sistema glavnog zakupca na cijelom području moglo je biti ostvareno tek nakon 1824. godine.²⁰

Nakon što su sve reforme propale, sistem više nije bio funkcionalan i konačno je 1839. godine osnovana poštanska služba.²¹

ORGANIZACIJA I NADZOR RADA MENZILHANA U BOSANSKOM EJALETU

Dokumenti izdavani od strane sultana i bosanskih valija pružaju uvid u aktivnosti potrebne za normalno funkcionisanje menzilhana, uključujući njihove popravke, plan izdržavanja i nabavke novih konja, imenovanje menzildžija i druge slične zadatke.

Sultan je fermane upućivao kadijama, naibima, čehajama i drugim nadležnim osobama s ciljem da pomognu tataragi u realizaciji poslova vezanih za menzilhane i primjeni Uredbe (*nizam*) koja je važila za njih. Od njih se tražilo da se izbjegne kašnjenje u predaji pošte, poboljša efikasnost i uspostavi dobar rad u menzilhanama, kao i da se izvrši njihova klasifikacija prema broju konja i ljudi.

U svim kadilucima Bosanskog ejaleta, prema ranije utvrđenim propisima i običajima, počev od Đurđevdana (*rûz-ı Hızır*),²² vršeni su radovi na popravkama puteva i menzilhana, nabavci novih konja i raspoređivanju menzildžija, a svi radovi su morali biti završeni na vrijeme. Menzilhane su izdavane na licitaciji u zakup na godinu dana.

Bosanske valije su bujuruldije upućivali kadijama, naibima, mutesellimu, ajanima, agama, zabitima i drugim prvacima, s naredbom da se na vrijeme planiraju troškovi za nesmetan rad menzilhana za narednu godinu,

²⁰ İ. Sak – C. Çetin, “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Menziller ve Fonksiyonları”, 189-190.

²¹ Y. Halaçoğlu, “Menzil”, 160.

²² *Đurđevdan, Jurjev*, pada 6. maja. Dakle, kada nastupi 6. maj, završava se prošla godina i nastaje nova radna godina za menzilhane i menzildžije.

imenuju odgovorni ljudi za obavljanje poslova i da se obezbijede novi konji za tatarske potrebe. Kandidati za tatara su ugovarali posao na godinu dana, obavezujući se da će ga savjesno obavljati. Ovi postupci su bili usklađeni sa šerijatom i zakonom – kanunom, kojih se trebalo pridržavati.

Nakon obilaska menzilhana, tataraga je izvještavao nadležne o problemima koji moraju biti riješeni za njihovo nesmetano funkcionisanje.

Sarajevska menzilhana: jedan godišnji troškovnik s kraja 18. stoljeća

U Sarajevu je postojala menzilhana koja je kuririma i drugim službenicima, zaduženim za državne zadatke, obezbjeđivala poštanske konje. O postojanju menzilhane u Sarajevu u 18. stoljeću svjedoče različite bilješke i prijepisi dokumenata iz Kadićeve *Hronike* (sv. VII-XIV), koje je Kadić prepisao iz nekoliko *sidžila* – knjigâ Sarajevskog šerijatskog suda, kao i nekoliko zapisa iz Bašeskijinog *Ljetopisa*.²³ H. Kreševljaković navodi da se jedno vrijeme u Gazi Husrev-begovom hanu nalazila menzilhana.²⁴

Sarajevska nahija je svake godine izdvajala određeni iznos za održavanje menzilhane, u zavisnosti od stvarnih troškova. Jednu trećinu tih troškova snosila je Visočka nahija, dok su preostale dvije trećine bile podmirene od strane određenog broja džemata, zajednica Sarajevske nahije.

Kao što je već ranije spomenuto, menzilhane su davane u zakup. Na osnovu Kadićeve *Hronike*, među zakupnicima Sarajevske menzilhane, od 1763. do 1797. godine spominju se sljedeća imena: bivši menzildžija Muharem-aga;²⁵ bivši menzildžija Atlibegović (Atlibeg-zade) hadži Ibrahim-aga;²⁶ Fejzulah-beg, sin Mehmed-age, iz Ojandži-zade mahale;²⁷ Džanbazović (Džanbaz-ogli) serdengečtija Mustafa-aga;²⁸

²³ Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, prevod s turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović, 3. izd., Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 1997., 80, 146, 308. Usp. M. Ljiljak, *Pošta, telegraf i telefon u Bosni i Hercegovini*, 1, 58-59.

²⁴ Više vidi: H. Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, 87.

²⁵ TE:VII:290; TE:VII/II:110; TE:VII/II:206. Prijepis iz "Sidžila Sarajevskog šerijatskog suda". U radu smo se opredijelili za naziv Sidžil sarajevskog kadije (dalje: SSK).

²⁶ TE:VIII:437; TE:IX/II:44. Prijepis iz SSK br. 17, 10; TE:IX/II:217. Prijepis iz SSK br. 18, 116.

²⁷ TE:VIII/II:46; TE:XI:83. Prijepis iz SSK br. 21, 90; TE:XI:158. Prijepis iz SSK br. 22, 181.

²⁸ TE:X:230. Prijepis iz SSK br. 20, 66. Njegovi jamaci su: Ablagija/Ablaković (Ablagi-zade) hadži ...? i ćurčija Mehmed-efendija. TE:XI:259. Prijepis iz SSK br. 23, 72.

Serdengečtija – pripadnik dobrovoljačkog odreda janjičara ili drugih rodova vojske.

seratik 52. džemata hadži Abdulkadir;²⁹ Poljo (Polo) Osman-alemdar;³⁰ Fejzulahbeg-ogli Salih-baša/Salih-aga;³¹ bivši menzildžija Salih-aga i njegov ortak Traljo (Tralo-ogli) Salih-baša;³² menzildžija Traljo Salih-baša;³³ serdengečtija Bektaš-aga i Osman-alemdar³⁴ i Pehlivan (Peh[le]vān) Husejn.³⁵ Po socijalnoj strukturi, to su većinom ugledni ljudi, među kojima je najviše bilo onih sa vojnom titulom *serdengečtije*.

Cijena zakupa Sarajevske menzilhane mijenjala se iz godine u godinu, a samim tim i ostali troškovi koje je trebalo na vrijeme podmiriti za njen nesmetani rad. Pod ostalim, administrativnim i sudskim troškovima su se podrazumijevale razne takse za administrativne usluge, kao što su: izrada deftera (zapisnika) za zakup (*hardž-i defter*); ono što otpada na mutesellimagu; ono što otpada na naib-efendiju; na taksu čehaji i posluži; na taksu pisaru (*kalemija/katibija*); na taksu muhzirima – sudsku taksu koja se davala za uslugu sudskog službenika koji je dostavljao obavještenja i pozive strankama (*ihzarija*); na taksu za unošenje u sudsku knjigu (*kajdija*) i ono što otpada na plaću telalu (*telalija*). U nekim specifikacijama troškova Sarajevske menzilhane spominje se i sudska taksa koja se plaćala za angažiranje i usluge mubašira³⁶ (*mubaširija*),

²⁹ Njegovi jamaci su: Bakarija/Bakarević (Bakari-zade) Husejn-aga i Sejjid Ibrahim-aga, sin Mehmed-age. TE:X:299. Prijepis iz SSK br. 29, 92.

Seratik – bivši janjičarski zapovjednik.

³⁰ TE:XI: 322. Prijepis iz SSK br. 24, 95.

³¹ TE:XII/II:32. Prijepis iz SSK br. 25, 109; TE:XIV:76. Prijepis iz SSK br. 33, 172.

³² TE:XIII:332. Prijepis iz SSK br. 32, 117, 123.

³³ TE:XIII:215. Prijepis iz SSK br. 28, 119.

³⁴ TE:XIV:212. Prijepis iz SSK br. 35, 122.

³⁵ TE:XIV:276. Prijepis iz SSK br. 36, 100. Prilikom prepisivanja kod Kadića je ispušteno slovo “lām”, pa je ubilježeno: “Peh[le]vān”. Vidi: TE:XIV:276. Vjerovatno se radi o ocu sarajevske dobrotvorke Fatime Dudije hatun. Vidi: Alma Omanović-Veladžić, “Zaostavština Fatime Dudije hatun, sarajevske dobrotvorke”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 73/2023, Sarajevo, 2024., 161-186. Njegovo ime pronašli smo zabilježeno i među umrlima u jednom popisu sarajevskih janjičara s početka 19. stoljeća, gdje je navedeno: “Serdengečdija Pehlivan Husein aga (umro)”. Vidi: Riza Muderizović, “Jedan popis sarajevskih janjičara iz početka XIX. vijeka”, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, XXIX/1917, Sarajevo, 1918., 106.

³⁶ *Mubašir* – ovlašteni službenik koji je djelovao kao predstavnik nadležnih državnih organa na terenu s ciljem koordinacije, nadzora i podsticanja realizacije poslova od državnog značaja. Više vidi: *Katalog osmanskih dokumenata*, sv. 1, obradila Azra Gadžo-Kasumović, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Sarajevo, 2018., 262.

taksa za čehaju i čohadara,³⁷ taksa za tataragu koji je donio bujuruldiu u vezi sa uređenjem menzila i sl.

U nastavku donosimo tabelarni pregled cijena zakupa Sarajevske menzilhane za određeni broj godina u obračunskom periodu od, aproksimativno, finansijske 1176. do 1210. (1763–1797) godine, prema Kadićevoj *Hronici*.³⁸

Tabela 1. *Cijena zakupa Sarajevske menzilhane 1176–1210 (1763–1797) prema Kadićevoj Hronici*

<i>Obračunski period</i> ³⁹	<i>Cijena zakupa Sarajevske menzilhane</i> ⁴⁰
6. V 1176 – 5. V 1177 (17. V 1763 – 16. V 1764)	900 ⁴¹
6. V 1180 – 5. V 1181 (17. V 1767 – 16. V 1768)	1.500 ⁴²
6. V 1181 – 5. V 1182 (17. V 1768 – 16. V 1769)	1.700 ⁴³
6. V 1182 – 5. V 1183 (17. V 1769 – 16. V 1770)	750 ⁴⁴
6. V 1184 – 5. V 1185 (17. V 1771 – 16. V 1772)	1.799 ⁴⁵
6. V 1185 – 5. V 1186 (17. V 1772 – 16. V 1773)	1.600 ⁴⁶

³⁷ *Čohadar* – dvorjanin sultana, paše, vezira ili sandžakbega koji se stara o njihovoj odjeći, naročito za čuvanje kaftana svoga gospodara. Čohadari u ejaletu bili su angažovani kao čohadari i čehaje na kapiji u službenim kancelarijama, a osim toga bili su odgovorni za mnoge druge zadatke koje su im povjeravali valije, kajmekami i mutesarrifi sandžaka, kao što su nadzor nad nečijim poslovanjem, istraživanje nepravilnosti u vezi s državnom imovinom, o naplatama poreskih prihoda itd. Više vidi: A. Gadžo-Kasumović, *Katalog osmanskih dokumenata*, sv. 1, 254.

³⁸ U Kadićevoj *Hronici* smo pronašli zabilježen jedan troškovnik Sarajevske menzilhane čiji je obračun troškova urađen prema hidžretskom kalendaru (1. redžeb 1202 – 29. džumadel-sani 1203/7. IV 1788 – 27. III 1789). Navedeni obračunski period je jedini podatak koji je ubilježen u uvodnom dijelu ovog dokumenta, bez uobičajenih podataka o cijeni zakupa niti imena lica kojem je menzilhana data u zakup. Pretpostavljamo da se iznos od 6.000 groša, koji je zabilježen prvi u specifikaciji troškova, odnosi na cijenu zakupa ove menzilhane. Više vidi: TE:XII:237. Prijepis iz SSK br. 27, 164.

³⁹ Obračunski period se računa počev od Đurđevdana do nastupanja sljedećeg Đurđevdana za period od jedne godine.

⁴⁰ Cijene zakupa Sarajevske menzilhane u ovoj tabeli izražene su u grošima.

⁴¹ TE:VII:290.

⁴² TE:VII/II:110.

⁴³ TE:VII/II:206. Prijepis iz SSK.

⁴⁴ TE:VIII:276.

⁴⁵ TE:VIII:437.

⁴⁶ TE:VIII/II:46.

<i>Obračunski period</i> ³⁹	<i>Cijena zakupa Sarajevske menzilhane</i> ⁴⁰
6. V 1189 – 5. V 1190 (17. V 1775 – 16. V 1776)	3.500 ⁴⁷
6. V 1191 – 5. V 1192 (17. V 1777 – 16. V 1778)	2.950 ⁴⁸
6. V 1193 – 5. V 1194 (17. V 1779 – 16. V 1780)	3.000 ⁴⁹
6. V 1194 – 5. V 1195 (17. V 1780 – 16. V 1781)	2.770 ⁵⁰
6. V 1196 – 5. V 1197 (17. V 1782 – 16. V 1783)	2.750 ⁵¹
6. V 1197 – 5. V 1198 (17. V 1783 – 16. V 1784)	4.250 ⁵²
6. V 1198 – 5. V 1199 (17. V 1784 – 16. V 1785)	3.500 ⁵³
6. V 1199 – 5. V 1200 (17. V 1785 – 16. V 1786)	3.500 ⁵⁴
6. V 1200 – 5. V 1201 (17. V 1786 – 16. V 1787)	4.000 ⁵⁵
6. V 1205 – 5. V 1206 (17. V 1791 – 16. V 1792)	5.000 ⁵⁶
6. V 1206 – 5. V 1207 (17. V 1792 – 16. V 1793)	3.500 ⁵⁷
6. V 1207 – 5. V 1208 (17. V 1793 – 16. V 1794)	6.000 ⁵⁸
6. V 1209 – 5. V 1210 (17. V 1795 – 16. V 1796)	5.400 ⁵⁹
6. V 1210 – 5. V 1211 (17. V 1796 – 16. V 1797)	4.900 ⁶⁰

U zadnjem redu navedene tabele ubilježena je cijena zakupa Sarajevske menzilhane u vrijednosti od 4.900 groša koja je planirana za finansijsku godinu 1210/1796-97. na osnovu njenog troškovnika od 21. ševvala 1210/29. IV 1796. godine kojeg prezentujemo u ovom radu. Ranije smo već spomenuli da se ovaj dokument nalazi ubilježen u jednom sidžilu Sarajevskog šerijatskog suda za navedeni period, koji se čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci.

⁴⁷ TE:IX/II:44. Prijepis iz SSK br. 17, 10.

⁴⁸ TE:IX/II:217. Prijepis iz SSK br. 18, 116.

⁴⁹ TE:X:230. Prijepis iz SSK br. 20, 66.

⁵⁰ TE:X:299. Prijepis iz SSK br. 29, 92.

⁵¹ TE:XI:83. Prijepis iz SSK br. 21, 90.

⁵² TE:XI:158. Prijepis iz SSK br. 22, 181.

⁵³ TE:XI:259. Prijepis iz SSK br. 23, 72.

⁵⁴ TE:XI:322. Prijepis iz SSK br. 24, 95.

⁵⁵ TE:XII/II:32. Prijepis iz SSK br. 25, 109.

⁵⁶ TE:XIII:215. Prijepis iz SSK br. 28, 119.

⁵⁷ TE:XIII:332. Prijepis iz SSK br. 32, 117, 123.

⁵⁸ TE:XIV:76. Prijepis iz SSK br. 33, 172.

⁵⁹ TE:XIV:212. Prijepis iz SSK br. 35, 122.

⁶⁰ TE:XIV:276. Prijepis iz SSK br. 36, 100.

Iz uvodne bilješke ovog dokumenta⁶¹ vidi se da je od Đurđevdana u 1210. godini do nastupanja sljedećeg Đurđevdana, za punu godinu dana (17. V 1796 – 16. V 1797), za obavljanje dužnosti ulaka koji dolaze i odlaze s važnim naređenjima potrebno uzgojiti jake poštanske konje (*menzil bârgîri*), uz već utvrđenu naknadu, da se Sarajevska menzilhana daje pod zakup Pehlivan Husejnu za iznos od 4.900 groša, uz odobrenje šerijatskog suda i u sporazumu sa stanovništvom, a koju je on primio u obavezu pod zakup. Jednu trećinu tih troškova u iznosu od 1.633 groša snosit će Visočka nahija, dok će preostale dvije trećine, tj. preostali dio u iznosu od 3.267 groša, zajedno sa administrativnim i sudskim troškovima u iznosu od 130 groša, što ukupno iznosi 3.397 groša, biti podmirene od strane okolnih sela Sarajevske nahije.

Radi se o dvadeset i dva džemata Sarajevske nahije, među kojima su: džemat Butmir⁶² (732 groša); džemat Pazarić⁶³ (323 groša); džemat Rakova Noga⁶⁴ (318 groša); džemat Trnovo⁶⁵ (323 groša); džemat Hadžići⁶⁶ (107,5 groša); džemat Rakovica⁶⁷ (107,5 groša); džemat Drozgometva⁶⁸ (107,5 groša); džemat Kuliješ⁶⁹ (107,5 groša); džemat Zeamet Crna Rijeka⁷⁰ (215 groša); džemat Ledići⁷¹ (118 groša); džemat Kijevo⁷² (118 groša); džemat Daštansko⁷³ (118 groša); džemat

⁶¹ GHB, SSK br. 36, 100.

Upoređujući Kadićev prijepis s originalnim dokumentom, uočavamo određene razlike. Naime, Kadić ne navodi pojedinačno nazive dvadeset i dva džemata Sarajevske nahije uz iznose koji otpadaju na njih, već bilježi samo ukupan iznos, tj. dvije trećine, uz određene administrativne i sudske troškove. Pored navedenog iznosa od 3.397 groša stoji ubilježeno: *Spomenuti iznos podmiren je od džemata Sarajevske nahije*. Potom, u Kadićevom prijepisu na kraju dokumenta nije navedeno ime sarajevskog kadije koji ga je sastavio i ovjerio. Usp. TE:XIV:276.

⁶² GHB, SSK br. 36, 100: *Butmîr*.

⁶³ GHB, SSK br. 36, 100: *Pâzârîk*.

⁶⁴ GHB, SSK br. 36, 100: *Râkova Nôga*.

⁶⁵ GHB, SSK br. 36, 100: *Trnova*.

⁶⁶ GHB, SSK br. 36, 100: *Hacelli*.

⁶⁷ GHB, SSK br. 36, 100: *Râkovîçe*.

⁶⁸ GHB, SSK br. 36, 100: *Drozgometva*.

⁶⁹ GHB, SSK br. 36, 100: *Kuliş*. Danas selo Kuliješ, u blizini Rakovice, zapadno od Sarajeva.

⁷⁰ GHB, SSK br. 36, 100, 108: *Ze'âmet-i Çrnô Rîka*.

⁷¹ GHB, SSK br. 36, 100: *Ledîk*.

⁷² GHB, SSK br. 36, 100: *Kiyeva*.

⁷³ GHB, SSK br. 36, 100: *Dâştânska*.

Presjenica⁷⁴ (118 groša); džemat Pale⁷⁵ (68,5 groša); džemat Mokro sa Bogovićima⁷⁶ (68,5 groša); džemat Srednje⁷⁷ (68,5 groša); džemat Čifluk Crna Rijeka⁷⁸ (68,5 groša); džemat Nahorevo⁷⁹ (68,5 groša); džemat Vogošća⁸⁰ (68,5 groša); džemat Kriva Rijeka⁸¹ (144 groša); Čifluk Žeravica⁸² (16 groša) i selo Luke⁸³ (13 groša). Pod administrativnim i sudskim troškovima su obuhvaćeni: troškovi izrade deftera za zakup, po utvrđenom starom običaju (50 groša); ono što otpada na mutesellimagu (30 groša); na taksu pisaru (10 groša); na naib-efendiju (10 groša); na taksu čehaji i posluži (10 groša); na taksu muhzirima (5 groša); ono što otpada na plaću telalu (3 groša); na taksu za unošenje u sudsku knjigu (2 groša) i taksa za tatara koji je donio bujuruldiju (10 groša).

I na kraju se nalazi potpis sarajevskog kadije Šejh-zade Sejjid Muhameda Seida,⁸⁴ koji je ovaj spisak troškova sastavio i ovjerio.

Taj važni izvor donosimo u prijevodu i transliteraciji osmanskog teksta.

⁷⁴ GHB, SSK br. 36, 100: *Presednića*.

⁷⁵ GHB, SSK br. 36, 100: *Pâle*.

⁷⁶ GHB, SSK br. 36, 100: *Môkrô me'a Bôgovik*.

⁷⁷ GHB, SSK br. 36, 100: *Sredna*.

⁷⁸ GHB, SSK br. 36, 100: *Çiftlik-i Çrnô Rîka*.

⁷⁹ GHB, SSK br. 36, 100: *Nâhoreva*.

⁸⁰ GHB, SSK br. 36, 100: *Vôgôšta*.

⁸¹ GHB, SSK br. 36, 100: *Eğri dere*. Danas naselje Krivaja kod Zavidovića.

⁸² GHB, SSK br. 36, 100: *Çiftlik-i Jerâvîça*. Početkom XIX vijeka u Sarajevskoj nahiji bilo je dvadeset džemata, među kojima su s područja općine Ilijaš džemati: Sudići, Crna Rijeka, Srednje, Čifluk Crna Rijeka, Rakova Noga i sela Luka i Žeravica. (<http://www.ilijas.ba>). Pristupljeno: 17. 12. 2024.

⁸³ GHB, SSK br. 42, 108: *Luka*.

⁸⁴ O imenovanju sarajevskog kadije Šejh-zade Sejjid Muhameda Seida (1. rebiul-evvela 1210/15. IX 1795) više vidi: A. Omanović-Veladžić, *Hronika Muhameda Enverija Kadića...*, 309. Detaljnije o njegovoj karijeri vidi u radu: Behçet Loklar, "Sarajevski mula Šejhzade es-sejjid Muhamed Seid-efendija i njegova uloga u Bosanskom ejaletu (1795-1814)", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 71/2021, Sarajevo, 2022., 163-193.

*Troškovnik Sarajevske menzilhane
od 21. ševvala 1210/29. IV 1796. godine*

Povod za izdavanje dokumenta je sljedeći:

Od Đurđevdana koji pada u ovoj 1210. godini do nastupanja sljedećeg Đurđevdana, za punu godinu dana (17. V 1796 – 16. V 1797), za obavljanje dužnosti ulaka koji dolaze i odlaze s važnim naređenjima potrebno je uzgojiti jake poštanske konje (*menzil bârgîri*), uz već utvrđenu naknadu. Sarajevska menzilhana, uz odobrenje šerijatskog suda i u sporazumu sa stanovništvom, data je pod zakup Pehlivan Husejnu za iznos od 4.900 groša, primivši je u obavezu pod zakup. Prema ustaljenoj praksi, jedna trećina tog iznosa se raspoređuje na Visočku nahiju, dok preostale dvije trećine, u iznosu od 3.267 groša, zajedno s uobičajenim troškovima popisa, raspoređuju se na okolna sela Sarajevske nahije i naplaćuju prema sljedećem spisku. Dana 21. ševvala 1210/29. IV 1796. godine.

	groša
[1.] Cijena zakupa menzilhane	4900
[2.] Naplata trećine koja je upisana na Visočku nahiju	<u>1633</u>
	3267

[1.] Troškovi izrade deftera za zakup, po utvrđenom (ustaljenom) starom običaju	50
[2.] Ono što otpada na mutesellimagu	30
[3.] Ono što otpada na taksu pisaru (katibija)	10
[4.] Ono što otpada na naib-efendiju	<u>10</u>
	3367
[5.] Ono što otpada na taksu ćehaji i posluži (hudamija)	10
[6.] Ono što otpada na taksu muhzirima	5
[7.] Ono što otpada na plaću telalbaši	3
[8.] Ono što otpada na taksu za unošenje u sudsku knjigu (kajdija)	2
[9.] Ono što otpada na taksu tataru koji je donio bujuruldiju	<u>10</u>
[Samo: tri hiljade tristo devedeset sedam groša]	3397

[1.] Džemat Butmir	732 groša
[2.] Džemat Pazarić	323 groša
[3.] Džemat Rakova Noga	318 groša
[4.] Džemat Trnovo	323 groša
[5.] Džemat Hadžići	107,5 groša
[6.] Džemat Rakovica	107,5 groša
[7.] Džemat Drozgometva	107,5 groša
[8.] Džemat Kuliješ	107,5 groša
[9.] Džemat Zeamet Crna Rijeka	215 groša
[10.] Džemat Ledići	118 groša
[11.] Džemat Kijevo	118 groša

[12.] Džemat Daštansko	118 groša
[13.] Džemat Presjenica	118 groša
[14.] Džemat Pale	68,5 groša
[15.] Džemat Mokro sa Bogovićima	68,5 groša
[16.] Džemat Srednje	68,5 groša
[17.] Džemat Čifluk Crna Rijeka	68,5 groša
[18.] Džemat Nahorevo	68,5 groša
[19.] Džemat Vogošća	68,5 groša
[20.] Džemat Kriva Rijeka	144 groša
[21.] Čifluk Žeravica	16 groša
[22.] Selo Luke	<u>13 groša</u>
[Ukupno]	3397 groša

[Ovo je napisano u sporazumu sa starješinama i zemljoposjednicima među tamošnjim stanovništvom, a sastavio ga je i ovjerio onaj ubogi koji je potrebit pomoći Onoga čija je slava uzvišena, Šejh-zade Sejjid Muhamed Seid, kadija u gradu Sarajevu]

Transliteracija
GHB, SSK 36, 100.

Bâ'is-i tahrîr-i ħurûf oldur ki
İşbu biñ iki yüz on senesinde vâkı'-i rûz-ı Hızır'dan rûz-ı Hızır'a varınca bir senede umûr-ı mühimme ile murûr u 'ubûr iden ulaqlara ücret-i ma'lûme ile tûvânâ menzil bârgirlerini yetiştirmek üzere medîne-i Sarây menzilhânesi dört biñ dokuz yüz ġurûşa ma'rifet-i şer' ve cümle-yi ittifâk ma'rifetleriyle Pehlevân Hüseyn Âgâ'ya der-'uhde ve iltizâm ol dağı ber-minvâl-i muħarrer te'ahhud ve iltizâm ve kabûl birle mu'tâd-ı kâdim üzere meblağ-ı mezkûruñ sülûsi Visoka nâhiyesinde ba'de'l-ifrâz sülûsânı olan üç biñ iki yüz altmış yedi ġurûş ile ber-mu'tâd-ı ħarc-ı defter ve meşârif-i sâ'ire medîne-i mezbûre nâhiyesi kûrâsına tevzî' ve sâliyâne olunan defterdir-ki ber-vech-i âtî zikr olunur fî 21 ġurre-i Şevvâli'l-mükerrem sene 1210.

	ġurûş
[1.] Bedel-i iltizâm-i menzilhâne	4900
[2.] İhrac-ı sülûs Visoka nâhiyesine	<u>1633</u>
	3267
[1.] Ĥarc-ı defter ber mu'tâd-ı [kâdim]	0050
[2.] Berây-i mütesellim âgâ	0030
[3.] Berây-i kâtibiyye	0010
[4.] Berây-i nâ'ib efendî	<u>0010</u>
	3367
[5.] Berây-i ketħudâ me'a ħuddâmiyye	0010
[6.] Berây-i muħzirân	0005
[7.] Dellâl bâşıya	0003

[8.] Kaydiyye	0002
[9.] Buyuruldi'i götüren tâtare	<u>0010</u>
[Yalnız üç biñ üçyüz doksân yedi ğurûştur]	3397
[1.] Cemâ'at-i Butmîr	ğurûş 732
[2.] Cemâ'at-i Pâzârîk	ğurûş 323
[3.] Cemâ'at-i Râkova Nôğa	ğurûş 318
[4.] Cemâ'at-i Tınova	ğurûş 323
[5.] Cemâ'at-i Hâcellî	ğurûş 107,5
[6.] Cemâ'at-i Râkovîçe	ğurûş 107,5
[7.] Cemâ'at-i Drozgometva	ğurûş 107,5
[8.] Cemâ'at-i Kuliş	ğurûş 107,5
[9.] Cemâ'at-i Ze'âmet-i Çrnô Rîka	ğurûş 215
[10.] Cemâ'at-i Ledîk	ğurûş 118
[11.] Cemâ'at-i Kıyeva	ğurûş 118
[12.] Cemâ'at-i Dâştânska	ğurûş 118
[13.] Cemâ'at-i Presedniça	ğurûş 118
[14.] Cemâ'at-i Pâle	ğurûş 68,5
[15.] Cemâ'at-i Môkrô me'a Bôgovîk	ğurûş 68,5
[16.] Cemâ'at-i Sredna	ğurûş 68,5
[17.] Cemâ'at-i Çiftlik-i Çrnô Rîka	ğurûş 68,5
[18.] Cemâ'at-i Nâhôteva	ğurûş 68,5
[19.] Cemâ'at-i Voğôšta	ğurûş 68,5
[20.] Cemâ'at-i Eğri dere	ğurûş 144
[21.] Çiftlik-i Jerâvîça	ğurûş 16
[22.] Karye-i Luğa	ğurûş <u>13</u>
[Cem'an yekûn]	ğurûş 3397

[Hurrîre bi'l-ittifâkı er-rüesâ ve aşhâbi'l-'alâka mine'l-ehâlî nemeķa-hû el-fakîr iley-hî 'azze şâ'nu-hû Şeyh-zâde Es-Seyyid Meħemmed Se'îd el-kâzî bi-medîne-i Sarâybôsna]

۱۰۰

۱۰۰

باعث شتر بر حروف اول در

استو بکتاب الیوم زاون رسد سن واقع روز حضرت و در نیم بر کرده امور

مهره ایله هرور عبور ایدنا و فکره اجرت معلوم اید تا ان منزل باربر برای شتر بک

اوزره مدینه برای مزاج نه در ت بک لفقور برز غرضه معرفت شتر و حکم

انفاق مو فخر یله بهلول حسن اغیه در عکام و انذار اولدی بر منوال محور

نعمه و انذار و قبول بر معنای قدیم اوزره مبلغ مذکور کنی و بیوفه ناجیه

بعد از شاز ناله اولان اوج بک الیوم المینی بی غرض الی بر معنای خرج

دختر و مصارف ساعده مدینه مزبوره ناجیه و از سید و ربع و سبانه اولان

دختر در بر وجهه ذرا اولنور حور ۴۱ شتر سوال المکم المکم

عروس

۴۹۰۰ بدل التزام مندرجی

۱۶۴۴ ۹ اخراج نکاح و بیوفه ناجیه

۴۲۶۷ خرج دختر بر معنای

۱۰۵۰ برای شتر آغا

۱۰۴۰ برای کاتبه

۱۰۱۰ برای ناقب افندی

۱۰۱۰

۳۳۶۷ برای کتبه ایله حد اتمه

۱۰۱۰ برای محضر

۱۰۰۵ دلال بایک

۱۰۰۳ قیدی

۱۰۱۲ بیورده و کتور رز تاناره

۱۰۱۰

۳۳۹۷ یا کتور اوج بکنا و حیدر طغسیای غوردر

جمعه	جمعه	جمعه	جمعه
۳۴۴	۳۱۸	۳۴۴	۳۴۴
جمعه	جمعه	جمعه	جمعه
۱۰۷۴	۱۰۷۴	۱۰۷۴	۱۰۷۴
جمعه	جمعه	جمعه	جمعه
۱۱۸	۱۱۸	۱۱۸	۱۱۸
جمعه	جمعه	جمعه	جمعه
۶۸۴	۶۸۴	۶۸۴	۶۸۴
جمعه	جمعه	جمعه	جمعه
۱۲۴	۱۲۴	۱۲۴	۱۲۴
جمعه	جمعه	جمعه	جمعه
۳۳۹۷	۳۳۹۷	۳۳۹۷	۳۳۹۷

حور بلاعاق الروس و امی الدار و الاکافه الفروع

سج راجع السجده و سجده برای نوره

ZAKLJUČAK

Zbog potrebe za efikasnom i pouzdanom komunikacijom između prijestolnice i provincija, Osmansko Carstvo je razvilo složen sistem poštanskih stanica poznatih kao *menzilhane*. Kroz ove institucije Osmansko Carstvo je uspješno održavalo upravni nadzor i kontrolu nad svojim širokim teritorijama, a sistem menzilhana predstavljao je jedan od stubova imperijalne infrastrukturne komunikacije.

Organizacija rada menzilhane bila je precizno regulisana i obuhvatala je različite administrativne, logističke i tehničke aktivnosti, uključujući popravke puteva, nabavku konja i raspoređivanje menzildžija. Svake godine, prema naredbama bosanskih valija i sultana, obavljali su se pripremni radovi za nesmetano funkcionisanje menzilhana. Svi procesi bili su usklađeni sa šerijatom i zakonima, a tataraga je bio ključna figura u praćenju i izvještavanju o problemima i potrebama menzilhana, kako bi se obezbijedio njihov efikasan rad. Praćenje rada menzilhana u određenom sudskom okrugu bilo je odgovornost lokalnog kadije, koji je u svoje službene knjige (*sicill*) bilježio sve relevantne podatke o prometu koji je prolazio kroz menzilhane pod njegovom nadležnošću. Za rad menzilhana bili su odgovorni kadija, uglednici i narod tog kraja.

Vremenom je došlo do promjena u organizaciji menzilhane, uključujući uvođenje sistema zakupa. Zakup je podrazumijevao odgovornost za uzgoj i održavanje poštanskih konja i uredno podmirivanje svih troškova. Menzilhane su se zakupljivale na godinu dana, koliko je trajao i mandat izabranog *menzildžije*, državnog službenika i/ili zakupnika koji je obavljao nadzor nad cjelokupnim poslovanjem menzilhane. U radu menzilhana bili su uključeni i drugi službenici koji su svojim radom doprinosili njihovom normalnom funkcionisanju. Riječ je o pomoćniku upravitelja menzila, nadzorniku štale, konjušaru, poslužitelju koji je bio zadužen za čišćenje i druge pomoćne poslove, kuharu, kao i surudžiji.

Na osnovu izvora vidi se da je u 18. stoljeću u Sarajevu postojala menzilhana koja je kuririma i drugim službenicima, zaduženim za državne zadatke, obezbjeđivala poštanske konje. Sarajevska menzilhana, analizirana kroz troškovnik iz 1796. godine, otkriva visok nivo organizacije i precizno razrađen sistem finansiranja i nadzora. Njeno funkcionisanje bilo je zasnovano na saradnji centralne vlasti, lokalnih vlastodržaca (valija, kadija, ajani), kao i lokalnog stanovništva, koje je snosilo veći dio troškova putem oporezivanja. Uvid u raspodjelu troškova među Visočkom nahijom i dvadeset i dva džemata Sarajevske

nahije, kao i ulogu brojnih činovnika i institucija u nadzoru i upravljanju menzilhanom, potvrđuje da je riječ o složenom, ali funkcionalnom administrativno-komunikacionom sistemu. Popis džemata iz navedenog troškovnika predstavlja vrijedan izvor za poznavanje mikroteritorijalne organizacije Sarajevske nahije.

Rad Sarajevske menzilhane je bio regulisan strogo definisanim procedurama, uključujući izradu zakupnog ugovora, raspodjelu finansijskih obaveza po džematima te plaćanje brojnih administrativnih i sudskih službi.

Finansiranje i zakup menzilhane su bili usklađeni i odobreni od strane Sarajevskog šerijatskog suda i lokalnih vlasti, što svjedoči o urednoj upravi i pravnoj regulativi u osmanskome sistemu vlasti.

Cijena zakupa Sarajevske menzilhane varirala je kroz godine, sa tendencijom rasta, što odražava i promjene u ekonomskim okolnostima i troškovima održavanja.

Sarajevska menzilhana tako predstavlja primjer funkcionalne infrastrukture koja je, uprkos složenom administrativnom aparatu, uspješno služila svojoj svrsi, osiguravajući redovnu i organizovanu komunikaciju između centra i periferije Carstva.

BIBLIOGRAFIJA / BIBLIOGRAPHY

NEOBJAVLJENI IZVORI / UNPUBLISHED PRIMARY SOURCES

Sarajevo, Gazi Husrev-Begova biblioteka (GHB)

Kadi-zade (Kadić) Muhamed Enverī, *Tārīḥ-i Enverī* (TE), R-7307 – R-7314.

Sidžil sarajevskog kadije (SSK) br. 36.

OBJAVLJENI IZVORI / PUBLISHED PRIMARY SOURCES

Bašeskija, Mula Mustafa Ševki, *Ljetopis (1746-1804)*, prevod s turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović, 3. izd., Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 1997.

LITERATURA / REFERENCES

Çetin, Cemal, "Osmanlı Devleti'nde Ulaşım ve İletişimin Örgütlenmesi", *Tarihinin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 5 (Nisan 2011), Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Konya, 2011., 17-38.

- Halaçoğlu, Yusuf, "Menzil", u: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 29, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2004., 159-161.
- Halaçoğlu, Yusuf, "Ulak", u: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 42, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2012., 77-79.
- Halaçoğlu, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Seri – Sa. 127, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.
- Heywood, Colin, "menzil/menzilhanе", in: *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, Editors: Gábor Ágoston and Bruce Masters, Facts On File, New York, 2009., 374-375.
- <https://www.ilijas.ba/index.php/opcina/o-opcini> (Pristupljeno: 17. 12. 2024.)
- Kantardžić, Muhamed, "Hidžretski kalendar i ostali kalendari kod islamskih naroda", *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, III-IV/1952-53, Sarajevo, 1953., 299-348.
- Kasumović, Fahd, "O terminu taksit : nesklad izvora i literature", *Prilozi*, 38, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2009., 61-79.
- Kasumović, Fahd, *Na periferiji svijeta islama: osmanska poreska politika u Bosanskom ejaletu 1699–1839*, Posebna izdanja LXIII, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2021.
- Katalog osmanskih dokumenata*, sv. 1, obradila Azra Gadžo-Kasumović, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Sarajevo, 2018.
- Kreševljaković, Hamdija, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Djela, knj. VIII, Naučno društvo NR BiH, knj. 7, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, Sarajevo, 1957.
- Loklar, Behçet, "Sarajevski mula Šejhzade es-sejjid Muhamed Seid-efendija i njegova uloga u Bosanskom ejaletu (1795-1814)", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 71/2021, Sarajevo, 2022., 163-193.
- Ljiljak, Milan, *Pošta, telegraf i telefon u Bosni i Hercegovini*, 1, Razvoj i razmještaj mreže poštanskog i telegrafskog saobraćaja za vrijeme osmanlijske vlade, Preduzeće PTT saobraćaja Sarajevo, Sarajevo, 1975.
- Ljiljak, Milan, *Pošta, telegraf i telefon u Bosni i Hercegovini*, 2, Razvoj i razmještaj mreže poštanskog, telegrafskog i telefonskog saobraćaja za vrijeme austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine (1878-1918), Svjetlost, Sarajevo, 1981.
- Muderizović, Riza, "Jedan popis sarajevskih janjičara iz početka XIX. vijeka", *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, god. XXIX/1917, Sarajevo, 1918., 105-114.
- Mujezinović, Mehmed, "Muhamed Enveri-Efendi Kadić kao epigrafičar (17 I 1855 – 21 II 1931)", *Glasnik VIS* u FNRJ, god. X/1959., br. 1-3, 175-176; god. XI/1960., br. 4-6, 12-19; br. 7-9, 316-326; br. 10-12, 466-481.

- Omanović-Veladžić, Alma, "Zaostavština Fatime Dudije hatun, sarajevske do-brotvorke", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 73/2023, Sarajevo, 2024., 161-186.
- Omanović-Veladžić, Alma, *Hronika Muhameda Enverija Kadića kao izvor za izučavanje kulturne historije Bosne i Hercegovine*, Posebna izdanja LXV, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Sarajevo, 2021.
- Sak, İzzet; Çetin, Cemal, "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 16, SÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Konya, 2004., 179-221.
- Sućeska Avdo, "Taksit (Prilog izučavanju dažbinskog sistema u našim zemlja-ma pod turskom vlašću)", *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, god. VIII/1960, Sarajevo, 1960., 339-362.
- Sućeska, Avdo, *Ajani: Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Djela, knjiga XXII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 14., Naučno Društvo SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1965.
- Škaljić, Abdulah, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izd., "Svjetlost", Sarajevo, 1989.
- Zirojević, Olga, "Carigradski drum od Beograda do Sofije (1459-1683)", *Zbornik Istorijskog muzeja Srbije*, 7, Istorijski muzej Srbije, Beograd, 1970., 3-195.
- Zirojević, Olga, *Carigradski drum od Beograda do Budima u XVI i XVII veku*, Monografije, knjiga 14, Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad, 1976.

A YEARLY EXPENSE REPORT OF THE SARAJEVO MENZILHANE FROM THE LATE 18TH CENTURY

Summary

It was of great importance for the Ottoman authorities to establish a fast, secure, and regular postal connection between Istanbul, Bosnia, and other administrative centers. On the main trade routes, special postal stations, *menzilhane*, were built at intervals of approximately from each other ten hours of walking. The *menzilhane* were leased for one year, which also marked the duration of the appointed *menzilci*'s mandate – an official and/or lessee who supervised the entire operation of the *menzilhane*. This paper presents a yearly expense report of the Sarajevo *menzilhane* from the late 18th century, based on a *sicill* (court record) from the Sarajevo Sharia Court for the specified period, which is kept in the Gazi Husrev-beg Library in Sarajevo. The expense report covers various expenditures of the *menzilhane*, including its maintenance, lease price, and other business costs. One-third of these costs were covered by the Nahiya of Visoko, while the remaining two-thirds were paid by the surrounding villages of the Nahiya of Sarajevo.

Keywords: Sarajevo, *menzilhane*, *menzilci*, tatar, courier, expense report

AMER MASLO*
(Sarajevo)

NAJEZDE SKAKAVACA U KASNOOSMANSKOJ HERCEGOVINI (1866–1878)

U znak sjećanja na moju nanu Esmu – Hatu Šehović (1950–2025)

Abstrakt

U periodu od 1866. do 1878. godine na području Bosanskog vilajeta u tri navrata su zabilježene najezde skakavaca. Kroz ovaj rad, na osnovu sačuvane građe, predstavljeni su i analizirani slučajevi iz okoline Mostara 1866, 1873. i 1878. godine. Uz duži uvod, u koji su uključeni podaci o problemima s najezdama skakavaca u drugim dijelovima Osmanskog Carstva i svijeta općenito, u radu se nastojalo na osnovu dostupne izvorne građe odgovoriti na pitanja vezana za uzroke, učestalost, reakciju i posljedice ove prirodne nepogode u Bosanskom vilajetu.

Ključne riječi: skakavci, Osmansko Carstvo, Bosanski vilajet, Hercegovački sandžak, Mostar, Bišće polje

UVOD

Skakavci su insekti iz reda ravnokрилаша čija se rasprostranjenost bilježi širom svijeta. Onoga trenutka kada počnu djelovati kolektivno i formirati velika jata, oni potencijalno počinju predstavljati opasnost za poljoprivredne i prirodne ekosisteme regija u kojima se pojavljuju. Uzroci koji dovode do najezde skakavaca su povezani sa ekološkim i klimatskim

* Amer Maslo, viši stručni saradnik, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, e-mail: amermaslo9@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5134-6322

faktorima. Naježdama doprinose ekstremne poplave i suše koje pogađaju razmnožavanju skakavaca, ali i ljudski faktor koji se ogleda prije svega u demografskim promjenama i prekomjernoj deforestaciji.¹ Iako se najeзде skakavaca u okvirima historiografskih istraživanja nalaze na marginama, ovoj temi potrebno je posvetiti ozbiljnu pažnju s obzirom na to da su najeзде skakavaca imale ozbiljnu refleksiju na život pojedinca i kolektiva u prošlosti. One veće su dovodile do humanitarnih kriza pošto bi najeзда pokrenula čitav lanac dešavanja. Nakon što jata skakavaca u onim ekstremnim situacijama opustoše usjeve, mogu se pojaviti poremećaji na tržištu hrane i može doći do pojave gladi. Posljedično su se dešavala i migracijska kretanja. Treba uzeti u obzir i da je vizuelni doživljaj ove prirodne katastrofe kod ljudi mogao biti zastrašujući. Iako se neće detaljno ulaziti u religijski segment, vrlo bitno je spomenuti da monoteističke religije u svojim svetim knjigama sadrže uznemirujuća spominjanja skakavaca vezana uz Božiju kaznu i opomenu.² Zbog toga ne iznenađuje prisutan tradicionalistički odnos prema ovom problemu u nekim društvima koja su kroz prošlost bila izravno pogođena prirodnom katastrofom ovog tipa.³

¹ O skakavcima i razlozima njihovih naježdi napisane su brojne knjige i naučni radovi. Između ostalog, vidjeti: Boris Uvarov, *Grasshoppers and Locusts: A Handbook of General Acridology*, vol. 1, Cambridge University Press, Cambridge, 1966, vol. 2, Centre for Overseas Pest Research, London, 1977.; Keith Cressman, "Desert Locust" u: *Biological and Environmental Hazards, Risks, and Disasters*, ur. Ramesh Sivanpillai, Elsevier, Amsterdam, Boston, Heidelberg, London, New York, Oxford, Paris, San Diego, San Francisco, Singapore, Sydney, Tokyo, 2016., 87-105.

² U kontekstu kazne za faraonov narod u Kur'anu je navedeno: *Zato smo Mi na njih slali i poplave, i skakavce, i krpelje, i žabe, i krv – sve jasna znamenja, ali su se oni oholili, narod zlikovački su bili.* (Kur'an, 7:133, korišten prevod Besima Korkuta), dok Knjiga izlaska donosi sljedeći tekst: *GOSPOD reče Mojsiju: 'Pruži ruku na Egipat za pozvati skakavce: nek se podignu iznad zemlje egipatske! Nek pojedu svu travu na zemlji, sve što je tuča ostavila.'* (Izlazak, 10:12, korišten prevod Tomislava Dretara) *Mojsije pruži svoj štap na zemlju Egipat, a GOSPOD usmjeri jedan vjetar na zemlju, cijelog onog dana i čitavu noć. Dođe jutro: vjetar istočnjak je bio donio skakavce.* (Izlazak, 10:13) *Skakavci se digoše iznad sve zemlje egipatske i zaposjedoše svu njenu teritoriju: jedna takva masa skakavaca nikad nije bila viđena ni prije ni poslije.* (Izlazak, 10:14) *Oni prekriše zemlju i tako ju zamračiše. Oni pojedoh svu travu na zemlji i sve plodove na stablima preostale poslije tuče. Ne ostade ništa zeleno na drveću i na livadama u cijeloj zemlji Egipat.* (Izlazak, 10:15). Uporediti: Ümmügülsüm Candeğer, "Locust problem in the Ottoman State in World War One", *International Journal of Human Sciences*, 13-1, 2016., 2128.

³ Prilikom najeзде skakavaca za vrijeme Prvog svjetskog rata u Palestini, Siriji i Libanu jedan od lokalaca je prišao onima koji su pokušavali na različite načine

Kroz 19. stoljeće zabilježene su brojne najezde skakavaca različitog intenziteta i u različitim geografskim sredinama. Sjeverna Amerika,⁴ Buharski emirat⁵ i Indija⁶ su samo neka od mjesta u kojima se vodi-

da se bore protiv skakavaca i rekao im: *All this is no use; go home and rest; you can do nothing. They are Allah's army*. Vidjeti: Stefanie Wichhart, "The 1915 Locust Plague in Palestine", *Jerusalem Quarterly*, 56-57, 2014., 34; Također, u Buharskom emiratu lokalno stanovništvo oslonjeno na tradicionalne načine borbe protiv najezdi skakavaca, između ostaloga, koristilo je različite hamajlije i amulete koje su stavljali u zemlju i time su molili Boga da ih zaštiti od skakavaca i podari im beričet. Vidjeti: Jeanine Elif Dağyeli, "The Fight Against Heaven-Sent Insects: Dealing with Locust Plagues in the Emirate of Bukhara", *Environment and History*, 26-1, 2020., 96; U prvim stoljećima osmanske vlasti susretala su se i mišljenja da skakavce ne treba uništavati jer se na taj način suprotstavlja Božijim odredbama. Vidjeti: Gilles Veinstein, "Sur les sauterelles à Chypre, en Thrace et en Macédoine à l'époque ottomane" u: *Festschrift für Andreas Tietze*, ur. Ingeborg Baldauf, Suraiya Faruqi i Rudolf Veselý, Enigma Corporation, Prague, 1994., 212-213. Navedeni primjeri su dobar pokazatelj na koji način je religija oblikovala percepciju skakavaca i kako je utjecala na način borbe protiv njih.

⁴ U literaturi je svakako dominantno mjesto zauzela najezda skakavaca u ljeto 1874. godine u Sjedinjenim Američkim Državama i Kanadi. Neke od karakteristika ovih najezdi koje su potvrdila recentna istraživanja teme jesu veća vjerovatnoća migracija u kasnijem periodu kod poljoprivrednika iz onih krajeva koji su bili pogođeni najezdom i određene promjene u obrascima uzgoja. Aurélie Gillen, Eric Strobl, Luisito Bertinelli, "Gillen, Aurelie and Strobl, Eric and Bertinelli, Luisito, Bugged Out: Locust Plagues, Migration, and Adaptation in 19th Century US" (February 21, 2025). Dostupno na: SSRN: <https://ssrn.com/abstract=5148153> ili <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5148153>, stranica članka 41.

⁵ Tokom 19. stoljeća ozbiljan problem sa najezdama skakavaca bio je prisutan i na području Buharskog emirata (područje današnjeg Uzbekistana) i Indije. Jeanine Elif Dağyeli u svome članku o najezdama skakavaca u Buharskom emiratu se osvrnula na utjecaj korištenja zemljišta, ratove i druge okolnosti, poput uništavanja prirodnih predatora, koje su pogodovala razmnožavanju skakavaca. Također, u ovom članku je ukazano na različit pogled na ovu prirodnu katastrofu i na pristup u borbi protiv nje kod tradicionalnog lokalnog stanovništva i ruske kolonijalne uprave prema pitanju korištenja pesticida krajem 19. i početkom 20. stoljeća. J. E. Dağyeli, "The Fight Against Heaven-Sent Insects", 79-104 (posebno obratiti pažnju na stranice 82, 90-91 i 94-103).

⁶ Mike Davis je u svome istraživanju pokazao na koji način su prirodne katastrofe, među kojima su bile i najezde skakavaca, uz političku situaciju, imale utjecaj na veliku glad u Indiji u periodu od 1876. do 1878. godine, a koja je u konačnici uzrokovala smrt više miliona ljudi. Mike Davis, *Late Victorian Holocausts: El Niño Famines and the Making of the Third World*, Verso, London, New York, 2002., 49-50.

la borba protiv skakavaca.⁷ Problemi vezani uz skakavce nisu zaobišli ni Osmansko Carstvo kroz njegovu historiju, uključujući i 19. stoljeće. Pojava ove prirodne katastrofe ne iznenađuje s obzirom na to da je riječ o Carstvu koje se teritorijalno prostiralo na tri kontinenta i čiju je ekonomsku osnovu činila agrarna proizvodnja. Najozbiljnije najeзде u Osmanskom Carstvu i njegovom neposrednom susjedstvu u 19. stoljeću dešavale su se u azijskim područjima. Ovom prirodnom katastrofom su najčešće bila pogođena područja Arapskog poluotoka, Sirije, Palestine i Iraka.⁸ Ipak, po svojoj razornosti i historijskoj pozadini najznačajnije mjesto u kasnoosmanskom periodu zauzima najeзде skakavaca koja je dijelove Osmanskog Carstva pogodila 1915. i 1916. godine. Tada su ugrožena područja bila Palestina, Sirija i Liban. Tom prilikom Prvi svjetski rat i najeзде skakavaca u kombinaciji su uzrokovali nedostatak hrane

⁷ Iako su najeзде skakavaca u Evropi (u neosmanskim krajevima) u 19. stoljeću bile rijetkost, to ne znači da se evropski kontinent u ranijim stoljećima nije intenzivnije susretao s ovim problemom. O naježdama skakavaca na području današnjih Italije, Češke Republike, Slovačke, Mađarske, Poljske, Njemačke, Austrije i drugih krajeva Evrope u srednjem i novom vijeku vidjeti: Dario Camuffo i Silvia Enzi, "Locust Invasions and Climatic Factors from the Middle Ages to 1800", *Theoretical and Applied Climatology*, 43, 1991., 43-73; Bernd Herrmann i Jana Sprenger, "Das landesverderbliche Übel der Sprengsel in den brandenburgischen Gemarkungen – Heuschreckenkalamitäten im 18. Jahrhundert", u: *Katastrophen machen Geschichte: Umweltgeschichtliche Prozesse im Spannungsfeld von Ressourcennutzung und Extremereignis*, ur. Patrick Masius, Jana Sprenger, Eva Mackowiak, Universitätsverlag Göttingen, Göttingen, 2010., 79-118; Christian Rohr, "Zur Wahrnehmung, Deutung und Bewältigung von Heuschreckenplagen in Mitteleuropa im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit", u: *Umweltgeschichte in globaler Perspektive: Vortragsreihe des Historischen Seminars der Universität Erfurt im Sommersemester 2010*, ur. Thoralf Klein, Reiner Prass, Susanne Rau, Lars Schladitz, Universität Erfurt – Philosophische Fakultät, Erfurt, 2010., 1-34; Rudolf Brázdil et al., "Past locust outbreaks in the Czech Lands: do they indicate particular climatic patterns?", *Theoretical and Applied Climatology*, 116, 2014., 343-357; Jana Sprenger, "An Ocean of Locusts – The Perception and Control of Insect Pests in Prussian Brandenburg (1700–1850)", *Environment and History*, 21-4, 2015., 513-535.

⁸ Kada se govori o naježdama skakavaca na području Bliskog istoka, korisno je uputiti na knjigu Samuela Dolbeea koji je s fokusom na provinciju Jazira promatrao diskurzivnu i praktičnu povezanost skakavaca i nomadskog stanovništva (konkretno pleme Shammar), te njihov utjecaj na granice, Carstvo i životnu sredinu na Bliskom istoku u drugoj polovini 19. stoljeća i prvoj polovini 20. stoljeća. Vidjeti: Samuel Dolbee, *Locusts of Power: Borders, Empire, and Environment in the Modern Middle East*, Cambridge University Press, Cambridge, 2023.

i glad, a posljedično uništavanje poljoprivrede, finansijsku krizu, epidemije i smrtno slučajeve.⁹

Pored navedenih područja, najeзде skakavaca bile su prisutne u Anadoliji i na Kipru, te u nešto manjem obimu na Balkanu, tako da se s pravom može reći da je riječ o prirodnoj nepogodi koja je osmanskoj administraciji zadavala probleme na gotovo svim stranama Carstva. Najcjelovitiji prikaz najeзде skakavaca u drugoj polovini 19. stoljeća u zapadnoj Anadoliji ponudio je Ertan Gökmen. Ovaj autor je na osnovu arhivskih izvora i štampe detektirao značajnije najeзде u periodu od 1850. do 1915. godine u azijskom dijelu današnje Turske analizirajući preventivne mjere, odgovore vlasti na krize uzrokovane ovom nepogodom i posljedice iste.¹⁰ U turskoj historiografiji napisano je također nekoliko studija koje tematiziraju najeзде skakavaca u drugoj polovini 19. i početkom 20. stoljeća na primjerima pokrajina Mardin i Diyarbakır u jugoistočnom dijelu današnje Turske,¹¹ pokrajine Konya u centralnoj Anadoliji¹² te u Izmitu

⁹ O najeздama skakavaca na ovim područjima 1915. i 1916. godine, borbi državnog sistema i različitim vrstama posljedica više informacija vidjeti kod: S. Wichhart, "The 1915 Locust Plague in Palestine", 29-39; Zachary J. Foster, "The 1915 Locust Attack in Syria and Palestine and its Role in the Famine During the First World War", *Middle Eastern Studies*, 51-3, 2015., 370-394. Zachary J. Foster ukazuje da su najeзде skakavaca u istraživanjima gladi u Siriji tokom Prvog svjetskog rata nepravedno marginalizirane, te da je utjecaj ove pojave na glad i smrtno ishode puno značajniji nego što su to istraživanja teme gladi na ovom području ranije prikazivala. Proučavanjem skakavaca u Osmanskom Carstvu za vrijeme Prvog svjetskog rata bavili su se i Ümmügülsüm Candeğer i Remzi Çavuş koji su u svojim istraživanjima više pažnje posvetili području Anadolije i propisima koji su donošeni u vezi sa skakavcima neposredno pred rat, tokom rata i nakon rata. Ümmügülsüm Candeğer, "Locust problem in the Ottoman State in World War One", 2125-2134; Remzi Çavuş, "Osmanlı Devleti'nde Çekirgelere Karşı Mücadele (1908-1918)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XVIII/2, 2017., 59-76. Vidjeti i: Serap Taştekin, "Osmanlı Devleti'nin Çekirge Afeti ile Mücadelesinde Bir İşgücü Olarak Amele Taburları", *Afet ve Risk Dergisi*, 6-1, 2023., 257-272.

¹⁰ Ertan Gökmen, "Batı Anadolu'da çekirge felâketi (1850-1915)", *Belleten*, 74-269, 2010., 127-180.

¹¹ Hakan Asan, "Diyarbakır Vilayeti'nde Meydana Gelen Çekirge Afetleri (1886-1919)", *History Studies: International Journal of History*, 9-4, 2017., 1-18; Edip Bukarlı, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Çekirge İstilaları: Mardin Örneği", *Niğde Ömer. Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2-2, 2020., 81-90;

¹² Ali Rıza Gönüllü, "Konya Vilayeti'nde Meydana Gelen Çekirge İstilaları (1866-1917)", *Tarihin Peşinde*, 4-8, 2012, 1-41.

na sjeverozapadu današnje Turske.¹³ Svi nabrojani radovi sadržajno su koncentrirani na predstavljanje najeзде skakavaca, osvrst na reakciju nadležnih struktura, te na analizu posljedica koje su dolazile s najezdom. Dva pionirska historiografska rada koja uključuju istraživanje najeзде skakavaca na Kipru, ali i u Osmanskom Carstvu općenito, napisali su Ronald Jennings i Gilles Veinstein. Dok se Jennings fokusirao samo na Kipar,¹⁴ Veinstein je ponudio i nekoliko podataka o najeздama u Makedoniji i Trakiji.¹⁵ Oba autora su nastojala istaći neopravdanost tvrdnji u literaturi da Osmansko Carstvo nije poduzimalo odgovarajuće akcije protiv uništavanja skakavaca i da su se previše oslanjali na religijski aspekt ove pojave. Oni su pažnju posvetili percepcijama i doživljaju ove prirodne nepogode te borbi protiv skakavaca iz perspektive ljudi koji su je doživjeli. U nekoliko recentnijih istraživanja također su tematizirane najeзде skakavaca na Kipru.¹⁶

Prirodne katastrofe, uključujući i najeзде skakavaca, imale su značajan utjecaj u svakodnevnom životu Carstva. Samostalno, više njih u isto ili približno vrijeme, te u kombinaciji s ratovima, negativno su se reflektirali na ekonomiju i izazivali različite vrste kriza.¹⁷ Područje Bosanskog ejaleta/vilajeta zahvaljujući svome geografskom položaju izbjeglo je razarajuće prirodne katastrofe. Međutim, to ne znači da stanovništvo ovog kraja nije imalo ozbiljnije susrete sa prirodnim nepogodama.

¹³ Serkan Yazıcı, "İzmit Sancağı'nda Çekirge Afetleri (1891-1914)", u: *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, II, ur. Haluk Selvi et al., Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kocaeli, 2016., 849-858.

¹⁴ R. Jennings prati najeзде skakavaca na Kipru od 12. do 20. stoljeća, uključujući osmanski period uprave od 1571. do 1878. godine. Ronald C. Jennings, "The Locust Problem in Cyprus", *Bulletin of SOAS*, 51-2, 1988. 289-304.

¹⁵ G. Veinstein, "Sur les sauterelles à Chypre, en Thrace et en Macédoine à l'époque ottomane", 218-223.

¹⁶ Mehmet Yavuz Erler, "Kıbrıs'ta Çekirge İstilasları (1845-1869)", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 10-1, 2002., 195-204; İhsan Seddar Kaynar, "Kıbrıs'ın Çekirge Sorunu ve İktisadi Felaketi (1878-1930)", *Kebikeç*, 46, 2018., 121-154; Suha Oğuz Baytimur, "The Locust Invasions in the Island of Cyprus and Its Social and Economic Affects (1750-1840)", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29, 2022., 259-273.

¹⁷ O utjecaju prirodnih katastrofa na različite segmente života kroz historiju Osmanskog Carstva vidjeti: Yaron Ayalon, *Natural Disasters in the Ottoman Empire: Plague, Famine and Other Misfortunes*, Cambridge University Press, New York, 2015.

Kroz ovaj rad bit će predstavljeni podaci o problemima stanovništva Hercegovačkog sandžaka u vezi sa skakavcima 1866, 1873. i 1878. godine.¹⁸ Riječ je o neistraženoj temi u bosanskohercegovačkoj historiografiji, a kao glavna izvorna podloga koristit će arhivska građa, memoarska građa i štampa. Cilj rada je na osnovu dostupne izvorne građe pokušati dati odgovore na pitanja u kojim su se dijelovima Bosanskog vilajeta najeзде dešavale i koji je uzrok tome, da li se može pratiti reakcija lokalnih vlasti u ovim slučajevima, kakve su bile posljedice ovih najeзде te koje su sličnosti s drugim krajevima Osmanskog Carstva i susjednih područja u kojima su se najeзде javljale.

NAJEZDA SKAKAVACA 1866. GODINE

U Sarajevu je 1910. godine objavljena knjiga “Memoari sa Balkana (1858–1878)” Martina Gjurgjevića (1845–1913) iz Stoca.¹⁹ Gjurgjević, kao službenik i poliglota, bio je dobro upućen u dešavanja u Bosanskom ejaletu/vilajetu u njegovim posljednjim godinama postojanja, a kao domaći čovjek dobro je poznao područje ove pokrajine te susjednih oblasti i zemalja. S te strane memoarska građa o turbulentnom periodu koji uključuje brojna previranja, ustanak i okupaciju predstavlja izuzetno vrijedan zapis jednog od savremenika tih dešavanja. Međutim, memoarska i građa sličnog tipa čitateljima vrlo često donosi i drugu vrstu podataka vezanu za izazove s kojima se susretalo stanovništvo, a da to nisu nužno problemi političke prirode. Upravo jedan takav opis će biti tematiziran u ovome radu.

Gjurgjević se 1866. godine vratio iz Dubrovnika u Mostar. U memoarima prenosi svoj susret sa smrtnim kaznama te opisuje načine na koji su se izvršavale i razloge zbog kojih je dolazilo do takvih presuda.²⁰ Zatim je pisao o problemima koje je lokalno stanovništvo imalo sa Hadži Derviš–begom Rizvanbegovićem Stočevićem, njegovim ljudima i surovim metodama koje je sprovodio, na što ga je motivirao prolazak pored Hadži–begove kule na Utovu.²¹ Određenu pažnju je posvetio opisivanju

¹⁸ Potrebno je naglasiti da u sklopu ovog istraživanja podaci o najeздama skakavaca tokom drugih godina u Bosanskom vilajetu nisu pronađeni, što ne isključuje mogućnost njihovog postojanja.

¹⁹ Martin Gjurgjević, *Memoari sa Balkana*, Naklada samoga pisca, Sarajevo, 1910.

²⁰ Ibid., 13–16.

²¹ Ibid., 16–18.

načina na koji je dobio službu zahvaljujući Topal Osman Šerif-paši pri likom njegove posjete Mostaru.²² Na kraju drugog poglavlja, u kojem se autor prisjetio godine svoga povratka u Bosanski vilajet, ukratko se osvrnuo na najezdu skakavaca i izložbu u Parizu koju je pohodio sultan Abdulaziz sa svojom velikom svitom, što se negativno odrazilo na plate činovnika.²³ Za temu ovog rada bitan je opis najeзде skakavaca za koju je Gjurgjević napisao sljedeće:

One godine bijahu u Hercegovinu navalili skakavci jatimice kao oblaci. Harali su nemilice sve doline i usjeve kao u Africi. Znalo se je, da ti skakavci obično ne žive u Hercegovini, jer ih prije nije bilo, ali se ipak nije znalo, odakle su, tolika sila, doletjeli i pritisluli Bišćepolje od Bune do Mostara. Našid-paša odredi hajku na skakavce, a na čelu hajke bijaše glavom taj paša. Malo i veliko, iz okolišnih sela i gragjani iz Mostara, bijahu se u rano jutro sakupili na Buni. Najprvo su bili iskopali jarke na više mjesta po Bišću, razapeli ponjave i čilime sa sohama i s gornju stranu jaraka, pa su onda počam od Bune gonili skakavce granjem pred sobom, od jarka do jarka sve do Mostara. Skakavci bi leteći udarali na ponjave i čilime, te bi pali u jarke, a svijet bi prihvatio za lopate, te bi ih zemljom u jarcima zatrpao na toware. Tako na sreću za dva dana uništiše skakavce; a dabome na polju su već bili učinili veliku štetu.²⁴

Opis najeзде skakavaca Martina Gjurgjevića donosi nekoliko bitnih podataka. Prva stvar koju je moguće primijetiti iz Gjurgjevićevog teksta jest da u bliskoj prošlosti stanovništvo Hercegovine nije imalo ozbiljnijih problema s ovom pojavom koji bi izazvali zajedničku akciju usmjerenu na uništavanje skakavaca.²⁵ Da je takva pojava bila češća, Gjurgjević bi preko starijih ljudi u svome okruženju bio upoznat s njome. Također, najeзде skakavaca su očito bile pojava koja je iz ugla hercegovačkog čovjeka bila karakteristična za afričke predjele i nije predstavljala nešto uobičajeno za Bosanski vilajet.²⁶ Autor memoara je detaljno opisao i područje na kojem se najeзда dogodila, pa je tako napisao da su oni *pritisluli Bišćepolje od Bune do Mostara*.²⁷ Razlozi zbog kojeg se najeзда dogodila u ovom području, a ne u drugim područjima vilajeta, najvećim

²² Ibid., 19-20.

²³ Ibid., 20-21.

²⁴ Ibid., 20; Zahvaljujem se gospodinu Smailu Špagi, uredniku portala cidom.org na kojem su arhivirane brojne vijesti iz historije Mostara i preko kojeg sam se prvi put susreo s informacijom o najeзdi skakavaca u mostarskoj regiji 1866. godine.

²⁵ Ibid., 20.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid.

dijelom su geografske i klimatske prirode. U geografskom smislu područje koje je naveo Gjurgjević ima i predjele višeg reljefa, ali njegovi nizinski predjeli koji se nalaze uz rijeku čine idealno tlo za najezde in-sekata. Postavlja se pitanje šta je ovo područje činilo pogodnim za ovakvu vrstu prirodne nepogode? To su svakako submediteranska klima (visoke temperature, sušni periodi ljeti i prisutna vlaga), ali i klimatske promjene praćene procesima modernizacije u Osmanskom Carstvu koje su zasigurno imale utjecaja na sve češću pojavu skakavaca u različitim dijelovima Carstva.

Ipak, Gjurgjević pred istraživača stavlja problem tačne datacije. On najezdu skakavaca smješta hronološki u događaje koji su se desili 1866. godine, i to na posljednjem mjestu, naznačivši to s *One godine*, da bi već u narednom pasusu prešao na dešavanja iz 1867. godine. U takvoj konstrukciji se ostalo bez tačnog datiranja dana ili barem mjeseca u godini u kojem se najezda dogodila. S obzirom na klimatske uslove, s pravom je moguće pretpostaviti da se ova najezda desila u ljetnim mjesecima 1866. godine. Tome bi u prilog išla suša u gotovo čitavom Bosanskom vilajetu 1866. godine,²⁸ a u hercegovačkim kadilucima posebno izražena u julu, u kojem nije bilo kišnih perioda.²⁹ Pogodnu okolnost za najezdu skakavaca u Mostaru i okolini činila je izmjena kišnih perioda, zabilježenih krajem juna i u augustu, sa sušom.³⁰

²⁸ U izvještajima su ostale zabilježene vijesti o suši u Sarajevskom, Bihaćkom i Hercegovačkom sandžaku koja je značajno utjecala na usjeve. Konkretno, na primjeru kadiluka Ljubuški u Hercegovini poznato je da je više sedmica trajala suša koja je ozbiljno prijetila usjevima, ali da su padavine krajem augusta spriječile veću štetu. *Bosna*, broj 12, Rebuje-Ahir 2. godine 1283, Ponedjeljak 1. i 13. Avgust 1866. godine; *Bosna*, broj 16, Rebuje-Ahir 30. godine 1283, Ponedjeljak 29. Avgust i 10. Septembar 1866. godine. Narod je bio izuzetno uplašen zbog suše, jer je sredinom jula izgledalo da će u nekim dijelovima Bosanskog vilajeta ova pojava treću godinu zaredom imati negativan utjecaj na usjeve. To se najbolje vidi iz dostupnih izvještaja iz Banje Luke i Nove Varoši. *Bosanski Vjestnik*, broj 15, 16. Julija 1866. godine. Padavine krajem augusta 1866. godine spominje Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, s tim da on navodi da je tuča koja je tada padala naštetila usjevima. Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, 2, El-Kalem, Sarajevo, 1999., 1124.

²⁹ *Bosna*, broj 19, Eljur (Eylül) 19. godine 1283, Ponedjeljak 19. Septembar i 1. Oktobar 1866. godine.

³⁰ U izvještaju iz druge polovine septembra 1866. godine navedeno je da je u svim hercegovačkim kadilucima bilo dovoljno kiša koje su doprinijele dobrom i izdašnom ljetinom, osim što je suša oštetila proju, krompir i duhan. *Bosna*, broj 19, Eljur (Eylül) 19. godine 1283, Ponedjeljak 19. Septembar i 1. Oktobar 1866. godine.

Gjurgjević je napisao i da se ne zna odakle je tolika sila skakavaca doletjela. O kretnji skakavaca i njihovom putu do mostarske regije je teško govoriti.³¹ Ono što se može tvrditi jest da nije bila riječ o skakavicima koji su se izlegli na tom mjestu, jer nije zabilježeno njihovo veće prisustvo u godinama prije 1866. godine. Ne treba zanemariti podatak da su krajem maja 1866. godine Bosanski vilajet, ali i cjelokupan region (Mađarska, Slavonija, Dalmacija i Srbija), bili pogođeni jakim mrazom koji bi na jaja skakavaca i mlade skakavce, da su u većoj mjeri postojali, mogao utjecati destruktivno.³²

Gjurgjević je detaljno opisao i način na koji je vođena borba protiv ove pojave. Ono što je bio očekivan korak jest hajka, naređena od strane vlasti.³³ Hajka je označavala lov, odnosno potjeru u kojoj su se vlasti i stanovništvo organizirano angažirali kako bi eliminirali životinje koje su im činile štetu ili ih u većoj mjeri ugrožavale na bilo koji način.³⁴ Osim što je doprinosila istrebljenju životinja, svakom uspješno realiziranom hajkom vlasti su dokazivale sposobnost da uspješno mobiliziraju i kontroliraju lokalno stanovništvo, dok su podanici učešćem dokazivali lojalnost. U procesu eliminacije skakavaca u mostarskoj regiji 1866.

³¹ U 1866. godini zabilježene su najeзде skakavaca i u drugim geografskim krajevima, kao što su Konya i Burdur, Alžir (period od 1866. do 1875. godine je period učestalih najeзде skakavaca u Alžiru), Alep, Kipar i Sjedinjene Američke Države. Vidjeti: A. R. Gönüllü, "Konya Vilayeti'nde Meydana Gelen Çekirge İstilaları (1866-1917)", 6-7, 13; Antonio Buj, "International Experimentation and Control of the Locust Plague: Africa in the First Half of the 20th Century", u: *Nature et Environnement*, vol. 3, ur. Yvon Chatelin et Christophe Bonneuil, ORSTOM Éd., Paris, 1995., 96; S. Dolbee, *Locusts of Power*, 47; M. Y. Erler, "Kıbrıs'ta Çekirge İstilası", 198; Wiley Britton, "The Grasshopper Plague of 1866 in Kansas", *The Scientific Monthly*, vol. 25, no. 6, 1927., 540-545.

³² *Bosna*, broj 2, Muharem 20. godine 1283, Ponedjeljak 23. Maja i 4. Junija 1866. godine.

³³ M. Gjurgjević, *Memoari sa Balkana*, 20.

³⁴ U Bosanskom vilajetu se u više navrata organizirala "hajka na zvjerad". Primjera radi, krajem 1866. godine naredbom valije otpočela je "hajka na zvjerad", tj. na divlje životinje koje su predstavljale opasnost za domaće životinje i na taj način ugrožavale egzistenciju domaćinstava. Tom prilikom u Čajničkom kadiluku ubijena su tri vuka i pet medvjeda, u Visočkom kadiluku je ubijeno mnogo životinja i istaknuto je da je mudir ubio jednog vuka, dok je u Konjičkom kadiluku nastradalo šest vukova i jedan medvjed. Vidjeti: *Bosna*, broj 36, Đanun-Sani 16. godine 1283, ponedjeljak 16. i 28. januara 1867. godine. Tokom iste hajke u Novopazarskom sandžaku ubijeno je devet vukova i 35 divljih svinja, a u Banjalučkom sandžaku ubijeno je 27 vukova i tri lisice. Vidjeti: *Bosna*, broj 40, Šubat 13. godine 1283, Ponedjeljak 13. i 25. Februara 1867. godine.

godine upotrebljavala se jedna od poznatih metoda koja je podrazumijevala korištenje različitih tkanina (Gjurgjević je naveo ćilime i ponjave) koje su sužavale prostor za kretanje skakavaca i usmjeravale ih prema ranije iskopanim rupama, nakon čega bi uslijedilo njihovo zakopavanje.³⁵ Ovakav način borbe protiv skakavaca bio je uspješan, posebno u krajevima Carstva u kojima najezde nisu bile u velikoj mjeri razorne. Ukoliko se sudi prema Gjurgjevićevim riječima, učinkovitost metode je zasvjedočena i 1866. godine u Bosanskom vilajetu kada je problem riješen kroz dva dana.³⁶ Ova metoda, koja se u literaturi često naziva “metoda zavjesa i zamki”, posebno je razvijana 60-ih godina prilikom najezdi skakavaca na Kipru i doprinosila je manjem broju skakavaca u posljednjim godinama osmanske vlasti na Kipru.³⁷ Njen uspjeh je zabilježen i u drugim krajevima Osmanskog Carstva.³⁸

Nakon svake prirodne nepogode, glavno pitanje koje se postavlja jest kolika je i kakva je šteta koja je načinjena. Gjurgjević konstatira da su polja od ove najezde pretrpjela veliku štetu, što je u ovakvim prilikama neizbježno. Međutim, drugi prezentirani izvori svjedoče da se ta šteta teško može porediti sa štetom zabilježenom u drugim krajevima Carstva koji su tokom druge polovine 19. stoljeća i prve dvije decenije 20. stoljeća bili teško pogođeni najezdama skakavaca. Razlog tome je što najezda nije imala naročit utjecaj na ljetinu i nije izazvala glad.³⁹ Očito intenzitet ove najezde nije bio u potpunosti razarajući, što potvrđuje vijest da je problem riješen kroz samo dva dana, ali je sa druge strane ova pojava za lokalno stanovništvo nenaviknuto na nju predstavljala faktor iznenađenja.⁴⁰ Tokom 1866. godine u Bosanskom vilajetu su zabilježene

³⁵ M. Gjurgjević, *Memoari sa Balkana*, 20.

³⁶ Ibid.

³⁷ R. C. Jennings, “The Locust Problem in Cyprus”, 302-304; İ. S. Kaynar, “Kıbrıs’ın Çekirge Sorunu ve İktisadi Felaketi (1878-1930)”, 123-124; S. O. Baytimur, “The Locust Invasions in the Island of Cyprus”, 265-266.

³⁸ Korištenje ovakve metode se spominje i u drugim krajevima. Vidjeti: H. Asan, “Diyarbakır Vilayeti’nde Meydana Gelen Çekirge Afetleri (1886-1919)”, 8; E. Bukarlı, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Çekirge İstilaları: Mardin Örneği”, 88. O metodama u borbi protiv skakavaca u Osmanskom Carstvu na primjeru zapadne Anadolije opširnije vidjeti kod: E. Gökmen, “Batı Anadolu’da çekirge felâketi (1850-1915)”, 144-157; R. Çavuş, “Osmanlı Devleti’nde Çekirgelere Karşı Mücadele (1908-1918)”, 70-74.

³⁹ *Bosna*, broj 19, Eljur (Eylül) 19. godine 1283, Ponedjeljak 19. Septembar i 1. Oktobar 1866. godine; *Bosanski Vjestnik*, broj 19, 13. Avgusta 1866. godine.

⁴⁰ S obzirom na to da je riječ o memoarskoj građi, potrebno je zadržati oprez i ukazati na mogućnost da je Gjurgjević određene stvari u ovom opisu preuveličao, posebno

suša, najeзде skakavaca i kolera.⁴¹ Iako su u pojedinim situacijama suša i najeзде skakavaca mogle dovesti do širenja kolere, činjenica da nije zabilježeno veće stradanje usjeva i migracije na ovom području ukazuje da je širenje ove bolesti u jesen i zimu 1866. godine teško povezivo sa prirodnim nepogodama u ranijem dijelu godine.

PREKOMJERNA POJAVA SKAKAVACA U OKOLINI MOSTARA 1873. I 1878. GODINE

Pojava prekomjernog broja skakavaca u mostarskoj regiji zabilježena je 1873. i 1878. godine. Sačuvani izvještaji o problemima sa kojima se suočilo stanovništvo ovog kraja u dva navrata tokom sedamdesetih godina 19. stoljeća nisu bogati informacijama, za razliku od svjedočanstva Martina Gjurgjevića iz 1866. godine.

U vilajetskom listu *Bosna* je u junu 1873. godine objavljen tekst u kojem je prezentiran problem koji su stanovnici dijela Mostarskog kadiuka imali sa skakavcima. Kao žarište isticalo se mjesto Gnojnice (navedeno kao Gnojanica), za koje je napisano da je bilo udaljeno jedan sat od Mostara.⁴² Naselje geografski pripada Bišće polju. U Gnojnicama su se sredinom juna 1873. godine pojavili skakavci uslijed čega je stanovništvo tog i okolnih mjesta dobilo naredbu da krenu sakupljati skakavce.⁴³ Kroz tekst je moguće još saznati da je potjera bila uspješna, da su skakavci sakupljeni i uništeni, a posebno je bilo potrebno pohvaliti *energiju mutesarifa hercegovačkoga sandžaka Hasan-bega i naroda tih mjesta i zahvaliti im za zaslugu za javno blagostanje*.⁴⁴ Skakavci su ponovo izazvali nevolju lokalnim zajednicama neposredno pred austrougarsku okupaciju Bosanskog vilajeta. U maju 1878. godine u Istanbul je poslan telegram u kojem su tražene dodatne instrukcije u borbi protiv

jer nisu dostupni drugi izvori za ovo dešavanje s kojima bi se Gjurgjevićev izvještaj mogao uporediti. Ipak, vrijedi naznačiti da se u ovom opisu ne vidi autorova tendencija da podatke predstavi pogrešnim.

⁴¹ O širenju kolere i upravljanju epidemijom u Bosanskom vilajetu u ovom periodu vidjeti: Giorgio Ennas, "Borders and Contagion. Ottoman Administration of Bosnia between Border Reinforcement and Health Protection (1866-1867)", *Historijska traganja*, 22, 2023., 91-122. Vidjeti i: Muvekkit, *Povijest Bosne*, 2, 1125.

⁴² *Bosna*, broj 365, Rebiulaher 27. godine 1290, Ponedjeljak 11. i 23. Junija 1873. godine.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Ibid.

skakavaca i o načinu njihovog uništavanja. U tom telegramu spomenuta je pojava skakavaca u polju *Yaşenîçe* (transkripcijski oblik) za koje se iz ostatka teksta može saznati da se nalazi u Mostarskom kadiluku i da je smješteno na desnoj obali rijeke Neretve.⁴⁵ Telegram otkriva da je problem sa skakavcima obuhvatao i dolinu Bune s Blagajem. Hercegovački mutesarifluk je ovom prilikom poduzeo sve mjere i to, kako je navedeno, ne gubeći ni jedne minute, te je poslao dovoljan broj stanovnika koji su u potpunosti prikupili skakavce, nakon čega je bilo potrebno raditi na njihovom uništavanju.⁴⁶ Vijest o skakavcima objavljena je 1878. godine i u vilajetskom listu *Bosna*, te je tom prilikom navedeno: *Iz Mostara javlja se, da su se u poljima oko Bune i Blagaja kao i u jaseničkom polju na južnoj strani Neretve skakavci pojavili no da su trudom naroda tri četvrtine ovijeh škodljivijeh životinja uništene, kao što se trudi polažu, da se i ostale unište.*⁴⁷ Kako se može vidjeti, ponuđeni podaci u novinskom tekstu su dosta slični podacima koje je sadržavao ranije predstavljani telegram.⁴⁸

Na primjerima iz 1866, 1873. i 1878. godine moguće je primijetiti da su skakavci u Bosanskom vilajetu predstavljali problem sa kojim se jedino ili uglavnom suočavalo stanovništvo mostarske regije. Podaci koji su sačuvani o problemima vezanim za skakavce iz 1873. i 1878. godine navode na zaključak da je bila riječ o manjim najezdama u odnosu na onu zabilježenu najezdu iz 1866. godine, te najezdama koje su, ako je suditi prema izvještajima vilajetskih glasila i lokalnih vlasti, efikasno riješene već u samom svom početku. O broju skakavaca i eventualnoj šteti

⁴⁵ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (dalje: BOA), A.}MKT.UM.01575.00059.001, 7. maj 1294. godine (rumijski kalendar), 19. maj 1878. godine.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ *Bosna*, broj 9, 18. i 30. Maja 1878. godine.

⁴⁸ Podatak o najezdi skakavaca iz 1878. godine ostao je sačuvan i u knjizi Corneliusa Walforda *The Famines of the World: Past and Present* objavljenj 1879. godine. Walford je u ovoj knjizi prikupio podatke o brojnim uzrocima koji su dovodili do gladi u svijetu, te je u jednoj od bilješki vezanih za 1878. godinu naveo sljedeće: "Bosnia. 9th. June. Locusts have appeared on the south side of the Neretva river, devastating the scanty crops there, which were the only hope of a resource from threatening famine" (prevod teksta: Bosna. 9. juni. Skakavci su se pojavili na južnoj strani rijeke Neretve, uništavajući oskudne usjeve, koji su bili jedina nada za sprječavanje od prijeteće gladi). Cornelius Walford, *The Famines of the World: Past and Present*, Edward Stanford 55, London, 1879, 70. Nisam uspio otkriti na koji način je Walford došao do ove informacije s obzirom da je to jedini podatak vezan za Bosnu u njegovoj publikaciji.

koju su prouzrokovali nije bilo riječi u izvještajima vezanim za 1873. i 1878. godinu. Ta činjenica može ukazati na to da je pričinjena šteta bila minimalna i da u širem kontekstu nije bila vrijedna spomena, iako je pojedinačno zasigurno imala posljedice na određeni broj domaćinstava, na što ukazuje i Gjurgjevićev izvještaj u slučaju najeзде iz 1866. godine. Tokom 1873. godine su, prema svemu sudeći, u Bosanskom vilajetu vremenske prilike pogodovale prekomjernoj pojavi skakavaca. Iako nisu pronađeni konkretni podaci za mostarski kraj, 1872. godina je na nivou vilajeta donijela sušu, nakon čega su uslijedili blaga jesen 1872. godine, blaga zima krajem 1872. i početkom 1873. godine te proljeće bez naglih promjena vremena i sa dovoljno padavina 1873. godine.⁴⁹ Ovakav redosljed je mogao doprinijeti pojavi skakavaca, odnosno preživljavanju položenih jaja. Podaci o vremenskim prilikama za kraj 1877. i prvu polovinu 1878. godine su dosta šturi, s obzirom na to da preovladavajuće mjesto zauzimaju ustanička dešavanja i vanjska politika. Postoje izvještaji koji ukazuju na snijeg i žestinu zime tokom decembra 1877. i januara 1878. godine u Sarajevu i njegovoj okolini.⁵⁰ Ostali podaci su uglavnom vezani za povremene prirodne nepogode koje su stvarale probleme vojsci, tako da na osnovu trenutno dostupnih podataka nije moguće pretpostaviti na koji način su vremenske prilike doprinosile najeзdi 1878. godine. S druge strane, 1873. i 1878. godine problemi sa skakavicima su bili prisutni i u drugim krajevima Osmanskog Carstva (Kipar, arapska područja, Anadolija),⁵¹ a tokom ovih godina zabilježene su najeзде ovih insekata u različitim dijelovima svijeta.⁵²

⁴⁹ *Bosna*, broj 342, Zilkade 15. godine 1289, Utornik 2. i 14. Januara 1873. godine; *Bosna*, broj 360, Rebiulevel 23. godine 1290, Utornik 8. i 20. Maja 1873. godine; *Bosna*, broj 364, Rebiaher 21. godine 1290, Utornik 5. i 17. Junija 1873. godine; Vidjeti i: Muvekkat, *Povijest Bosne*, 2, 1155.

⁵⁰ *Bosna*, broj 608, 26 Muharem 1295, 31. Januara 1878. godine.

⁵¹ Vidjeti: R. C. Jennings, "The Locust Problem in Cyprus", 301; E. Bukarlı, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Çekirge İstilaları: Mardin Örneği", 82; S. Taştekin, "Osmanlı Devleti'nin Çekirge Afeti ile Mücadelesinde Bir İşgücü Olarak Amele Taburları", 259.

⁵² Tokom 1873. godine problem s najeздama skakavaca je bio prisutan u Sjedinjenim Američkim Državama i Indiji, a među teritorijama koje su se suočavale s nevoljama vezanim za najeзде skakavaca 1877. i 1878. godine nalazi se i Kina. Vidjeti: Annette Atkins, *Harvest of Grief: The Grasshopper Plagues and Public Assistance in Minnesota, 1873-78*, Minnesota Historical Society Press, St. Paul, 1984.; De'er Zhang i Youye Liang, "A Long Lasting and Extensive Drought Event over China in 1876-1878", *Advances in Climate Change Research*, 1/2, 2010., 96-97; Aditya Narayan Rai i Ayushi Sharma, "Historical Overview of Locusts Attack in India: A

Kroz tri slučaja predstavljena u ovom radu, koja svjedoče o nevoljama stanovništva Mostarskog kadiluka sa pojavom skakavaca, nisu navedene konkretne vrste koje su prouzrokovale probleme. To i ne čudi, jer za osmanske izvore ovog perioda nije bilo karakteristično da bilježe takve podatke. Međutim, iz drugih izvora je moguće saznati da su tri vrste skakavaca bile posebno problematične, a to su migratorni skakavac, pustinjiski skakavac i marokanski skakavac.⁵³ Izvori u 20. stoljeću bilježe pojavu marokanskog skakavca kao štetočine na području Mostara i okoline u više navrata.⁵⁴ Vjerovatno se radi o vrsti koja je pravila probleme lokalnom stanovništvu i pred kraj osmanske vladavine, mada je nemoguće isključiti mogućnost da je tokom najezde 1866. godine bila riječ i o migratornom skakavcu. Kako ovdašnje prilike nisu pogodne za razvoj najezdi pustinjiskog skakavca, ovu vrstu je moguće skoro sa sigurnošću isključiti u kontekstu problema Mostarskog kadiluka sa skakavcima.

U oba slučaja, 1873. i 1878. godine, kada se spominje način borbe protiv skakavaca navedeno je da su vlasti i lokalno stanovništvo u sinergiji radili na njihovom sakupljanju i uništavanju.⁵⁵ S obzirom na to da nije navedeno na koji način su skakavci sakupljeni i uništavani, moguće je pretpostaviti da se taj proces 1873. i 1878. godine odvijao na jedan od dva načina ili njihovom kombinacijom. Prvi način, ujedno i najprostiji, borbe protiv skakavaca je uključivao sakupljanje skakavaca i jaja koje su skakavci položili u vreće ili posude, nakon čega bi uslijedilo njihovo zakopavanje u jarke ili spaljivanje.⁵⁶ Takva metoda je mogla biti uspješna u regijama poput Hercegovine gdje su problemi s ovim insektima bili prisutni, ali njihova razornost nije bila u onolikoj mjeri kao što je to bio

Review Article", *International Journal of Agriculture System*, 8/2, 2020., 144; M. Davis, *Late Victorian Holocausts*, 49-50. C. Walford je zabilježio da su problem sa skakavcima 1878. godine, osim Bosne, imali Sjeverna Kina, Španija, Alžir i Indija. C. Walford, *The Famines of the World*, 69-70.

⁵³ Uporediti: J. E. Dağyeli, "The Fight Against Heaven-Sent Insects", 88.

⁵⁴ Sofija Mikšić, "O masovnoj pojavi marokanskog skakavca – *Dociostaurus Maroccanus* Thunb. (Orthoptera, Acridoidea) u Hercegovini 1976. godine", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Prirodne nauke, Nova serija XVIII, 1979., 149-159; Sead Šejtanić, "Proizvodnja duhana u Hercegovini na primjeru rada duhanske stanice Mostar u 1932. godini", *Historijska traganja*, 16, 2015., 173.

⁵⁵ *Bosna*, broj 365, Rebiulaher 27. godine 1290, ponedjeljak 11. i 23. junija 1873. godine; BOA, A.}MKT.UM.01575.00059.001, 7. maj 1294. godine (rumijski kalendar), 19. maj 1878. godine.

⁵⁶ Uporediti: E. Gökmen, "Batı Anadolu'da çekirge felâketi (1850-1915)", 144-147; S. Dolbee, *Locusts of Power*, 30-31.

slučaj s drugim osmanskim provincijama. Drugi način bi bila primjena “metode zavjesa i zamki” u borbi protiv skakavaca, odnosno prilagođene verzije te metode koja je korištena i prilikom najeзде u okolini Mostara 1866. godine. U Bosanskom vilajetu je već 1870. godine ta metoda, odnosno njen “kiparski model”, u borbi protiv skakavaca promovirana kao iznimno uspješna, uz detaljno objašnjenje njene primjene.⁵⁷

Da su dvije navedene metode bile preovladavajuće u borbi protiv skakavaca na području Hercegovine potkraj osmanske vlasti svjedoči i jedan kasniji osvrt koji je još 1895. godine napisao Ivan Zovko povodom tada aktuelne najeзде u Ljubuškom i okolini, a objavljen je u *Glasniku Zemaljskog muzeja* uz, za ovu temu vrlo vrijedan, komentar uredništva. Ovi tekstovi se mogu smatrati vjerodostojnim jer su nastali u vremenskoj distanci od svega dvije do tri decenije u odnosu na najeзде skakavaca u kasnoosmanskoj Hercegovini. Podstaknut najeзdom skakavaca u okolini Ljubuškog 1895. godine, Zovko je na osnovu vlastitih sjećanja i sjećanja drugih ljudi napisao tekst o načinu borbe protiv ovoga problema prije austrougarske okupacije. U njegovom tekstu je navedeno da se prilikom pojave skakavaca u velikom broju prvo slala obavijest vlastima, nakon čega bi se krenulo u lov na skakavce,⁵⁸ pri čemu je svako domaćinstvo imalo propisanu količinu skakavaca koju je moralo

⁵⁷ Vilajetski list *Bosna* u martu 1870. godine objavio je opširan tekst u kojem je istaknuta uspješnost kiparske borbe protiv skakavaca. Tom prilikom su detaljno opisani način i sredstva u borbi protiv skakavaca. Objašnjeno je kada se kupe jaja skakavaca, gdje se zakopavaju, ko je dužan učestvovati u potjerama i sakupljanju, kakva se platna i koje metode koriste prilikom najeзде, kakav je raspored obaveza angažiranog ljudstva i slično. Na kraju je data i napomena da je potrebno iz onih krajeva u kojima se skakavci pojave poslati obavijest, kako bi se u ta područja uputile osobe koje su stručne u primjeni uspješnih metoda u borbi protiv skakavaca. Također, navedeno je da je ova obavijest datirana 10. ševala 1286. godine, što odgovara 23. januaru 1870. godine po gregorijanskom kalendaru. Vidjeti: *Bosna*, broj 194, Zilkade 28. godine 1286, Utornik 17. Februara i 1. Marta 1870. godine. Uporediti: İ. S. Kaynar, “Kıbrıs’ın Çekirge Sorunu ve İktisadi Felaketi (1878-1930)”, 123-124; S. O. Baytimur, “The Locust Invasions in the Island of Cyprus”, 265-266. U kasnijim vremenima izražene su sumnje u uspješnost metoda koje su predviđale usmjeravanje skakavaca prema iskopanim rupama i njihovo uništavanje na taj način. Uporediti: J. E. Dağyeli, “The Fight Against Heaven-Sent Insects”, 94-95.

⁵⁸ Obavješćavanje vladajućih struktura nakon što bi se primijetio prekomjeran broj skakavaca je bilo uobičajeno u većini mjesta u Osmanskom Carstvu koja su bila pogođena ovom prirodnom nepogodom.

uloviti ili uništiti.⁵⁹ Lov je, prema njegovim riječima, trajao od jutra do mraka, nakon čega bi neki od predstavnika vlasti izvršio uvid i ocjenu urađenog posla.⁶⁰ Kao oružje u borbi protiv skakavaca spomenute su različite vrste granja, gunjci i drolje.⁶¹ Kroz tekst je napravljen i osvrt na drugu stranu hajki, poput anegdote o žiteljima jednog hercegovačkog sela koji su postali predmet ismijavanja jer su u lov na skakavce krenuli s puškama, zatim o “teferičima” u koje su povremene hajke na skakavce prerastale, te o fizičkim sukobima između stanovnika dva susjedna sela zbog prelaska granice vlastitog sela u procesu sakupljanja skakavaca.⁶² Zovkin tekst prati i urednička napomena u kojoj je napisano: *Kako smo s druge pouzdane strane utvrdili, tamanili su se skakavci u pravilu ovako: Iskopali bi se na više mjesta uporedo po dva hendeka, pa bi onda digli narod, da kakvim droljama i granama ispred sebe goni skakavce u pravcu prema hendecima, jedni s jedne, drugi s druge strane. Onda bi skakavce, koji popadaše u hendেকে, zatrpali onom iskopanom zemljom.*⁶³ Ova napomena je ustvari još jedan pokazatelj da se u kasnoosmanskoj Hercegovini u borbi protiv skakavaca koristila prilagođena verzija “kiparskog modela” primjerena području i intenzitetu najeзде.

Na kraju, potrebno je ukazati i na još jednu stavku koja je zajednička predstavljanim izvorima. Martin Gjurgjević je u svojim memoarima zapisao da je nakon proglašene hajke na skakavce na njenom čelu bio lično Našid-paša,⁶⁴ dok je u izvještaju vilajetskog lista *Bosna* iz 1873. godine pohvaljeno držanje mutesarifa Hercegovačkoga sandžaka Hasan-bega prema pitanju pojave skakavaca.⁶⁵ Također, u telegramu iz 1878. godine istaknut je angažman hercegovačkog mutesarifluka oko problema sa skakavcima.⁶⁶ Navedeni primjeri ukazuju na značajnu uključenost različitih nivoa vlasti, prije svega Hercegovačkog sandžaka, u suzbijanju najeзде skakavaca. Informiranost o posljedicama koje su skakavci mogli izazvati te upute o djelovanju koje su dolazile sa viših nivoa vlasti su

⁵⁹ Ivan Zovko, “Boj na skakavce”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 7-3, 1895., 468.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Ibid.

⁶² Ibid, 468-469.

⁶³ Ibid, 468 (urednička napomena).

⁶⁴ M. Gjurgjević, *Memoari sa Balkana*, 20.

⁶⁵ *Bosna*, broj 365, Rebiulaher 27. godine 1290, Ponedjeljak 11. i 23. Junija 1873. godine. Pohvale funkcionerima za njihove zasluge u borbi protiv skakavaca nisu bile rijetkost u Osmanskom Carstvu. Vidjeti i: S. Dolbee, *Locusts of Power*, 77.

⁶⁶ BOA, A.}MKT.UM.01575.00059.001, 7. maj 1294. godine (rumijski kalendar), 19. maj 1878. godine.

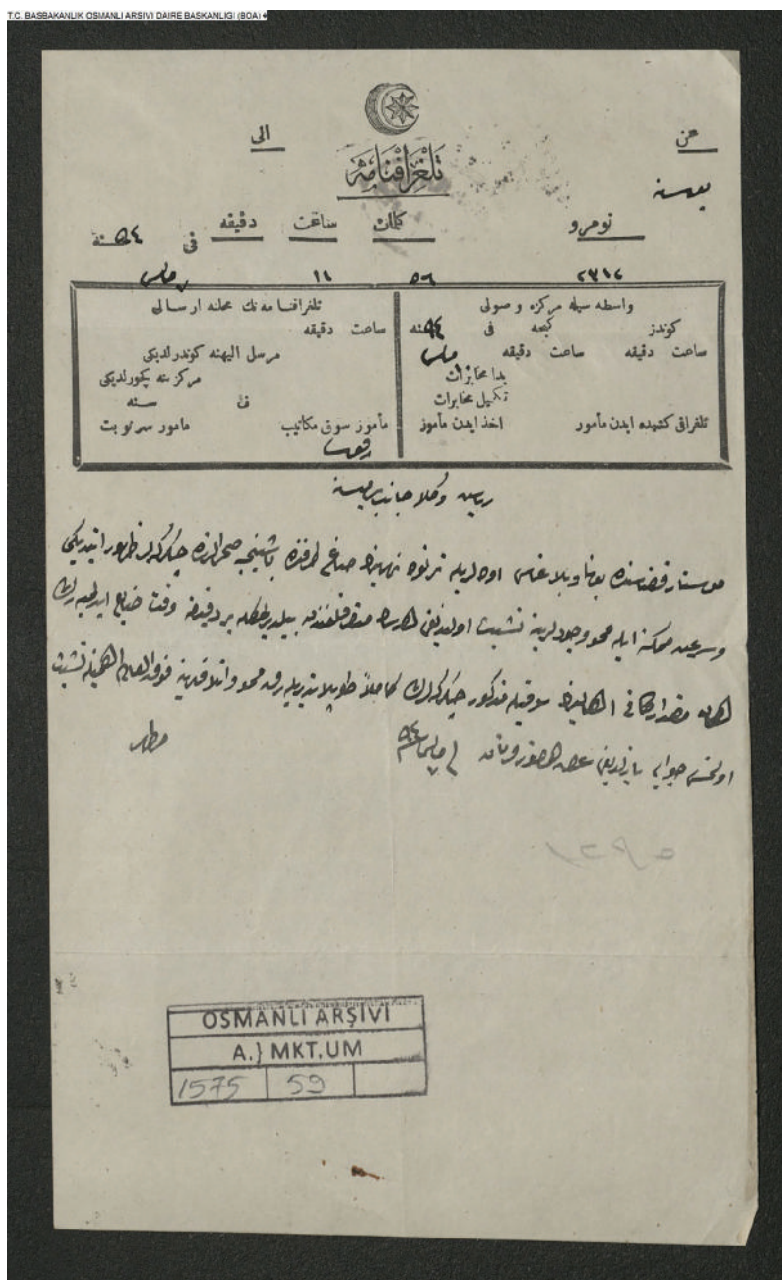
zasigurno utjecali na njihovu angažiranost o ovome pitanju i rad na tome da ovaj sandžak izbjegne sudbinu drugih u Osmanskom Carstvu gdje su najeзде skakavaca imale devastirajuće posljedice. Svakako ne treba zanemariti ni mogućnost da su predstavnici vlasti svojim pojavljivanjem željeli izgraditi sliku o sebi kod stanovništva prema kojoj su se svim silama trudili riješiti problem s kojim se susrela jedna lokalna zajednica, što je u konačnici moglo pozitivno utjecati na lojalnost te zajednice prema vlastima.

ZAKLJUČAK

Klimatske promjene i modernizacijski procesi tokom 19. stoljeća imali su utjecaj na životnu sredinu Osmanskog Carstva i na živa bića koja su je nastanjivala. Prirodne nepogode su bile sve češći problem s kojim se osmanska administracija i stanovništvo pogođenih krajeva moralo pozabaviti, a u tom kontekstu posebno pogubne su bile najeзде skakavaca. Od sredine 19. stoljeća do kraja Prvog svjetskog rata skoro da nije bilo perioda u kojem neka od carskih pokrajina nije bilježila problem prekomjerne pojave skakavaca. Bosanski vilajet, kao granična pokrajina na sjeveru Balkana, od perioda uspostave vilajeta do austrougarske okupacije 1878. godine u nekoliko navrata se suočavao s ovim problemom, iako u ranijim periodima prekomjerna pojava skakavaca nije bila karakteristična za ovo područje. U ovom radu su predstavljeni i analizirani pronađeni podaci koji svjedoče o prijetnjama skakavaca 1866, 1873. i 1878. godine sa kojima se susrelo stanovništvo Mostarskog kadiluka. Ovo područje je u geografskom i klimatskom smislu bilo pogodno za najeзде skakavaca i to je doprinijelo činjenici da se Bosanski vilajet pridružio drugim pokrajinama Osmanskog Carstva u kojima je izazvana neka vrsta krize koja je podrazumijevala akciju protiv skakavaca. Istraživanje pokazuje da intenzitet najeзде i šteta koju su skakavci prouzrokovali u jednom dijelu Hercegovačkog sandžaka u periodu od 1866. do 1878. godine nisu bili toliko razorni u odnosu na posljedice koje su zabilježene ovom prirodnom nepogodom u istom ili približnom vremenskom razdoblju na Bliskom istoku, Kipru i u zapadnoj Anadoliji. Način borbe sa skakavcima u Bosanskom vilajetu je bio sličan načinima koji su zabilježeni i u ostalim krajevima Osmanskog Carstva. Poduzimale su se akcije sakupljanja skakavaca i njihovih jaja, a izvori potvrđuju i korištenje široko rasprostranjene "metode zavjesa i

zamki”. Praćen je i način borbe u drugim vilajetima, poput Kipra koji je u vilajetskim listu (novinama) pohvaljen i preporučen za korištenje zbog svoje uspješnosti. Vlast u Bosanskom vilajetu je ozbiljno shvatala ovaj problem. Prikazani podaci pokazuju da se na vrijeme započinjala borba protiv skakavaca, a učešće u hajkama (potjerama) su, pored lokalnog stanovništva, uzimali i upravitelji sandžaka. Treba uzeti u obzir da su sezonski kontrasti izraženi u klimi Mostara i okoline u odnosu na druge pogođene krajeve Carstva također mogli doprinijeti manjem intenzitetu i učinkovitom suzbijanju najezdi. Kroz ovaj rad, na primjeru najezdi skakavaca, moguće je vidjeti na koji način su prirodne nepogode povezane s klimatskim, društvenim i institucionalnim faktorima potencijalno mogle izazvati ozbiljan problem agrarnoj proizvodnji i posljedično djelovati na druge segmente svakodnevnog života u Osmanskom Carstvu. Dijelovi Bosanskog vilajeta su iz prve ruke osjetili “strah od skakavaca”, ali je i pored zabilježene štete ova pokrajina izbjegla sudbinu drugih pokrajina u kojima su najeзде tokom posljednjeg stoljeća osmanske vlasti imale pogubne posljedice.

PRILOG

A.}MKT.UM.01575.00059.001

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), A.}MKT.UM.01575.00059.001, 7. maj 1294. godine (rumijski kalendar), 19. maj 1878. godine

BIBLIOGRAFIJA / BIBLIOGRAPHY

NEOBJAVLJENI IZVORI / UNPUBLISHED PRIMARY SOURCES

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), A.} MKT.UM.01575.00059.001, 7. maj 1294. godine (rumijski kalendar), 19. maj 1878. godine.

ŠTAMPA / PRESS (NEWSPAPERS)

Bosanski Vjestnik, 1866.

Bosna, 1866, 1867, 1870, 1873, 1878.

OBJAVLJENI IZVORI / PUBLISHED PRIMARY SOURCES

Gjurgjević, Martin, *Memoari sa Balkana*, Naklada samoga pisca, Sarajevo, 1910.

Hadžihuseinović, Salih Sidki Muvekkit, *Povijest Bosne*, 2, El-Kalem, Sarajevo, 1999.

Knjiga Izlaska, korišten prevod Tomislava Dretara.

Kur'an, korišten prevod Besima Korkuta.

LITERATURA / REFERENCES

Asan, Hakan, "Diyarbakır Vilayeti'nde Meydana Gelen Çekirge Afetleri (1886–1919)", *History Studies: International Journal of History*, 9–4, 2017., 1–18.

Atkins, Annette, *Harvest of Grief: The Grasshopper Plagues and Public Assistance in Minnesota, 1873–78*, Minnesota Historical Society Press, St. Paul, 1984.

Ayalon, Yaron, *Natural Disasters in the Ottoman Empire: Plague, Famine and Other Misfortunes*, Cambridge University Press, New York, 2015.

Baytimur, Suha Oğuz, "The Locust Invasions in the Island of Cyprus and Its Social and Economic Affects (1750–1840)", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29, 2022., 259–273.

- Brázdil, Rudolf, et al., "Past locust outbreaks in the Czech Lands: do they indicate particular climatic patterns?", *Theoretical and Applied Climatology*, 116, 2014., 343–357.
- Britton, Wiley, "The Grasshopper Plague of 1866 in Kansas", *The Scientific Monthly*, vol. 25, no. 6, 1927., 540–545.
- Buj, Antonio, "International Experimentation and Control of the Locust Plague: Africa in the First Half of the 20th Century" u: *Nature et Environnement*, vol. 3, ur. Yvon Chatelin et Christophe Bonneuil, ORSTOM Éd., Paris, 1995., 93–105.
- Bukarlı, Edip, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Çekirge İstilaları: Mardin Örneği", *Niğde Ömer. Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2–2, 2020., 81–90.
- Camuffo, Dario; Enzi, Silvia, "Locust Invasions and Climatic Factors from the Middle Ages to 1800", *Theoretical and Applied Climatology*, 43, 1991., 43–73.
- Candeğer, Ümmügülsüm, "Locust problem in the Ottoman State in World War One", *International Journal of Human Sciences*, 13–1, 2016., 2125–2134.
- Cressman, Keith, "Desert Locust" u: *Biological and Environmental Hazards, Risks, and Disasters*, ur. Ramesh Sivanpillai, Elsevier, Amsterdam, Boston, Heidelberg, London, New York, Oxford, Paris, San Diego, San Francisco, Singapore, Sydney, Tokyo, 2016., 87–105.
- Çavuş, Remzi, "Osmanlı Devleti'nde Çekirgelere Karşı Mücadele (1908–1918)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XVIII/2, 2017., 59–76.
- Dağyeli, Jeanine Elif, "The Fight Against Heaven–Sent Insects: Dealing with Locust Plagues in the Emirate of Bukhara", *Environment and History*, 26–1, 2020., 79–104.
- Davis, Mike, *Late Victorian Holocausts: El Niño Famines and the Making of the Third World*, Verso, London, New York, 2002.
- Dolbee, Samuel, *Locusts of Power: Borders, Empire, and Environment in the Modern Middle East*, Cambridge University Press, Cambridge, 2023.
- Ennas, Giorgio, "Borders and Contagion. Ottoman Administration of Bosnia between Border Reinforcement and Health Protection (1866–1867)", *Historijska traganja*, 22, 2023., 91–122.
- Erlər, Mehmet Yavuz, "Kıbrıs'ta Çekirge İstilasası (1845–1869)", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 10–1, 2002., 195–204.
- Foster, Zachary J., "The 1915 Locust Attack in Syria and Palestine and its Role in the Famine During the First World War", *Middle Eastern Studies*, 51–3, 2015., 370–394.

- Gökmen, Ertan, “Batı Anadolu’da çekirge felâketi (1850–1915)”, *Belleten*, 74–269, 2010., 127–180.
- Gönüllü, Ali Rıza, “Konya Vilayeti’nde Meydana Gelen Çekirge İstilaları (1866–1917)”, *Tarihin Peşinde*, 4–8, 2012., 1–41.
- Herrmann, Bernd; Sprenger, Jana, “Das landesverderbliche Übel der Sprengsel in den brandenburgischen Gemarkungen – Heuschreckenkalamitäten im 18. Jahrhundert”, u: *Katastrophen machen Geschichte: Umweltgeschichtliche Prozesse im Spannungsfeld von Ressourcennutzung und Extremereignis*, ur. Patrick Masius, Jana Sprenger, Eva Mackowiak, Universitätsverlag Göttingen, Göttingen, 2010., 79–118.
- Jennings, Ronald C., “The Locust Problem in Cyprus”, *Bulletin of SOAS*, 51–2, 1988., 279–313.
- Kaynar, İhsan Seddar, “Kıbrıs’ın Çekirge Sorunu ve İktisadi Felaketi (1878–1930)”, *Kebikeç*, 46, 2018., 121–154.
- Mikšić, Sofija, “O masovnoj pojavi marokanskog skakavca – Dociostaurus Maroccanus Thunb. (Orthoptera, Acridoidea) u Hercegovini 1976. godine”, *Glasnik Zemaljskog muzeja, Prirodne nauke, Nova serija XVIII*, 1979., 149–159.
- Rai, Aditya Narayan; Sharma, Ayushi, “Historical Overview of Locusts Attack in India: A Review Article”, *International Journal of Agriculture System*, 8–2, 2020., 140–148.
- Rohr, Christian, “Zur Wahrnehmung, Deutung und Bewältigung von Heuschreckenplagen in Mitteleuropa im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit”, u: *Umweltgeschichte in globaler Perspektive: Vortragsreihe des Historischen Seminars der Universität Erfurt im Sommersemester 2010*, ur. Thoralf Klein, Reiner Prass, Susanne Rau, Lars Schladitz, Universität Erfurt – Philosophische Fakultät, Erfurt, 2010., 1–34.
- Sprenger, Jana, “An Ocean of Locusts – The Perception and Control of Insect Pests in Prussian Brandenburg (1700–1850)”, *Environment and History*, 21–4, 2015., 513–535.
- Šejtanić, Sead, “Proizvodnja duhana u Hercegovini na primjeru rada duhanske stanice Mostar u 1932. godini”, *Historijska traganja*, 16, 2015., 157–179.
- Taştekin, Serap, “Osmanlı Devleti’nin Çekirge Afeti ile Mücadelesinde Bir İşgücü Olarak Amele Taburları”, *Afet ve Risk Dergisi*, 6–1, 2023., 257–272.
- Uvarov, Boris, *Grasshoppers and Locusts: A Handbook of General Acridology*, vol. 1, Cambridge University Press, Cambridge, 1966, vol. 2, Centre for Overseas Pest Research, London, 1977.

- Veinstein, Gilles, “Sur les sauterelles à Chypre, en Thrace et en Macédoine à l’époque ottomane”, u: *Festschrift für Andreas Tietze*, ur. Ingeborg Baldauf, Suraiya Faroqhi i Rudolf Veselý, Enigma Corporation, Prague, 1994., 211–226.
- Walford, Cornelius, *The Famines of the World: Past and Present*, Edward Stanford 55, London, 1879.
- Wichhart, Stefanie, “The 1915 Locust Plague in Palestine”, *Jerusalem Quarterly*, 56–57, 2014., 29–39.
- Yazıcı, Serkan, “İzmit Sancağı’nda Çekirge Afetleri (1891–1914)”, u: *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, II, ur. Haluk Selvi et al., Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kocaeli, 2016., 849–858.
- Zhang, De’er; Liang, Youye, “A Long Lasting and Extensive Drought Event over China in 1876–1878”, *Advances in Climate Change Research*, 1–2, 2010., 91–99.
- Zovko, Ivan, “Boj na skakavce”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 7–3, 1895., 468–469.

INTERNET IZVORI / INTERNET SOURCES

- Gillen, Aurélie; Strobl, Eri; Bertinelli, Luisito, “Gillen, Aurelie and Strobl, Eric and Bertinelli, Luisito, Bugged Out: Locust Plagues, Migration, and Adaptation in 19th Century US” (February 21, 2025). Dostupno na: SSRN: <https://ssrn.com/abstract=5148153>, 1–48.

LOCUST PLAGUE IN LATE OTTOMAN HERZEGOVINA (1866–1878)

Summary

Climate change and modernization processes during the 19th century significantly affected the environment of the Ottoman Empire and the living beings inhabiting it. Natural disasters increasingly posed a challenge that both the Ottoman administration and the populations of affected regions had to address, with locust plagues proving particularly devastating. From the mid-19th century until the end of World War I, there was scarcely a period in which some imperial province was not grappling with the problem of excessive locust plagues. The Bosnian Vilayet, as a frontier province on the northern Balkans, encountered this problem several times from the establishment of the vilayet until the Austro-Hungarian occupation of 1878, even though earlier periods had not witnessed locust plagues as a characteristic phenomenon in this region. This study presents and analyzes documented evidence of locust threats recorded in 1866, 1873, and 1878 in the Mostar area. Owing to its geographical and climatic conditions, this area was particularly susceptible to locust invasions, which contributed to the Bosnian Vilayet joining other Ottoman provinces in experiencing a form of crisis that necessitated organized action against the pests. The research suggests that the intensity of locust plagues and the resulting damage in parts of the Sanjak of Herzegovina between 1866 and 1878 was not as destructive as the consequences recorded from similar natural disasters during the same or comparable periods in the Middle East, Cyprus, or Western Anatolia. The methods of combating locusts in the Bosnian Vilayet were similar to those employed in other parts of the Ottoman Empire. Measures taken in other vilayets, such as those in Cyprus, were reported in provincial newspapers where they were praised for their effectiveness and recommended for implementation. The authorities of the Bosnian Vilayet took the problem seriously. The records show that efforts to fight locusts began promptly, with the participation not only of the local population but also of sanjak administrators. Through the example of locust plagues, this study illustrates how natural disasters, in conjunction with climatic, social, and institutional factors, could pose a serious threat to agricultural production and consequently affect other aspects of everyday life in the Ottoman Empire. Although parts of the Bosnian Vilayet directly experienced the “fear of locusts,” this province, despite the recorded damage, avoided the fate of other regions where such natural calamities had devastating consequences during the last century of Ottoman rule.

Keywords: locusts, Ottoman Empire, Bosnian Province, Herzegovinian Sanjak, Mostar, Bišće Field

AIDA SMAILBEGOVIĆ*
(Sarajevo)

MINIJATURE U *DĪVĀNU* ḤĀFIẒA ŠĪRĀZĪJA IZ RUKOPISNE ZBIRKE GAZI HUSREV–BEGOVE BIBLIOTEKE

Abstrakt

Dīvān glasovitoga liričara Šams al–dīna Muḥammada Ḥāfiẓa Šīrāzīja (umro c. 1390), jedno je od najznačajnijih djela klasične perzijske književnosti. Sastoji se poglavito od gazela, uz manji broj kasida i rubaija. U rukopisnoj zbirci Gazi Husrev–begove biblioteke u Sarajevu, pod signaturom R–1366, sačuvan je iluminirani prijepis ovog značajnog djela, oslikan s pet minijatura. Rukopis Ḥāfiẓova *Dīvāna* iznimno je važan s više aspekata, osobito kao do danas jedino poznato djelo perzijske provenijencije u bosanskohercegovačkim zbirkama opremljeno minijaturama. Premda je do sada bio predmetom nekoliko osvrtā i predstavljanja, dosadašnja istraživanja nisu obuhvatila cjelovitu i sustavnu analizu njegove likovne opreme. U ovom će se radu stoga posebna pažnja posvetiti analizi i interpretaciji likovne opreme, a minijature će biti predmetom formalne, stilske i ikonografske analize. Cilj je istražiti odnos minijatura prema tekstu, utvrditi moguće porijeklo njihova stila te njihovo mjesto u povijesnom i kulturološkom kontekstu perzijske minijature.

Ključne riječi: islamska umjetnost, perzijska minijatura, Gazi Husrev–begova biblioteka, *Dīvān*, Ḥāfiẓ Šīrāzī

* Dr. Aida Smailbegović, viši stručni saradnik, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, e-mail: aida.smailbegovic@ois.unsa.ba, ORCID ID: 0000-0003-0750-1791

UVODNA NAPOMENA

Rukopis *Dīvāna* Šams al-dīna Muḥammada Ḥāfiẓa Šīrāzīja (c. 715–792/1315–1390) iz zbirke Gazi Husrev-begove biblioteke, pohranjen pod signaturom R–1366, jedan je od dragocjenijih među 10.585 kodeksa rukopisa¹ koji se ondje čuvaju. Iznimno je važan kao do danas jedini poznati kodeks perzijske provenijencije u sklopu umjetničke baštine Bosne i Hercegovine opremljen minijaturama, njih ukupno pet, oslikanih rukom nepoznata sitnoslikara u XVI stoljeću. S obzirom na to da rukopis ne sadrži podatke o prepisivaču, mjestu i vremenu nastanka, okvirnu dataciju moguće je uspostaviti temeljem ikonografskog detalja prisutnog na svim minijaturama u *Dīvānu*, kao i na osnovu njegova luksuznog uveza, koji također upućuje na mjesto nastanka, o čemu će biti više riječi u nastavku teksta. Nakon prispijea u Gazi Husrev-begovu biblioteku, kao *vakuf* Abdalbaki-efendije Džinića (Ġīnū-zāde), rukopis je bio predmetom nekoliko osvrta, od kojih je prvi iz 1951. u radu Hakije Kulenovića *Ukrasi i minijature u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu*, u kojem je podcrtana vrijednost minijatura te ostvarena kraća morfološka analiza, a samo djelo opisano kao “vrlo rijedak i sasvim neobičan primjerak orijentalne bibliografije”.² Kulenović je naveo da vrijeme nastanka rukopisa nije poznato, no da sukladno “izvjesnim okolnostima orijentalisti zaključuju [...] da potiče iz Persije, iz IX vijeka”³, tj. XV [nap. a.]. Sljedeći, detaljniji opis rukopisa nastao je dvadeset jednu godinu poslije, u radu Ismeta Rizvića *Illuminirani rukopisi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci*. Autor također ističe vrijednost rukopisa, a njegov nastanak smješta najkasnije u XVI stoljeće na temelju činjenice “da su na minijaturama ovog rukopisa naslikani ljudi u turbanima s palicom koji su se nosili za vlade

¹ Broj donosim prema podacima navedenim na službenim stranicama Gazi Husrev-begove biblioteke. Usp.: Fond rukopisa – Gazi Husrev-begova biblioteka [8. juna 2025]. Pored ovog izvanrednog primjerka, u rukopisnoj zbirci Biblioteke čuva se još petnaest rukopisa *Dīvāna*, što nedvojbeno svjedoči o važnosti djela u Bosni i Hercegovini, među kojima su najstarija dva prepisana potkraj XV stoljeća. Usp. i: Mustafa Jahić, *Trajnost islamskog naslijeđa: Rukopisi Gazi Husrev-begove biblioteke*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2019., 256. U zbirci se također čuva i nekoliko komentara ovog poznatoga djela.

² Hakija Kulenović, “Ukrasi i minijature u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu”, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva*, broj 1-3, god. II, Sarajevo, januar-mart 1951., 172.

³ Ibid. Autor navodi stoljeće sukladno hidžretskom kalendaru.

šaha Ismaila”,⁴ pozivajući se na relevantnu literaturu onog vremena. Rizvić je dao i opis četiri od pet minijatura te istaknuo neke od njihovih osnovnih značajki, ali ukazao i na sličnost kompozicija s drugim minijaturama koje su mu bile poznate. Kataloška obrada rukopisa izvršena je u četvrtom svesku *Kataloga rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke* (kat. br. 3165), koji je 1998. priredio Fehim Nametak, a kojim su obuhvaćena književna djela iz rukopisnog fonda Biblioteke. Među ostalim elementima koji podrazumijevaju katalošku obradu rukopisa, Nametak je iznio pretpostavku da je rukopis vjerovatno iz XVI stoljeća.⁵ Najrecentniji rad o rukopisu Ḥāfiẓova *Dīvāna* iz zbirke Gazi Husrev-begove biblioteke je magistarski rad naslova *Dīvān-i Ḥāfiẓ: A Case Study of a Persian Manuscript in the Sixteenth Century Bosnia* (Dīvān-i Ḥāfiẓ: studija perzijskog rukopisa u Bosni XVI stoljeća) Lejle Bajramović, odbranjen 2007. na Srednjoeuropskom univerzitetu (Central European University) u Budimpešti.⁶ Središnji dio ovog rada čini opis minijatura i interpretacija odnosa između teksta i slike, pri čemu se nudi dvostruko tumačenje: jedno u okviru profanog, a drugo iz perspektive sufijske tradicije. Autorica ističe da su neke od značajki minijatura u *Dīvānu* karakteristika perzijskog sitnoslikarstva XVI stoljeća, a u uvodu poglavlja u kojem opisuje i analizira ovo djelo navodi: “Rukopis je nepoznatog porijekla, a njegova se izrada datira u 16. stoljeće.”⁷

Navedena istraživanja i predstavljanja nisu ponudila niti sugerirala mjesto nastanka rukopisa, tj. nije bilo pokušaja da se rukopis pripiše određenoj školi, bilo to na osnovu njegovih minijatura ili pak uveza.⁸ Uz

⁴ Ismet Rizvić, “Iluminirani rukopisi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci”, *Analizirani Gazi Husrev-begove biblioteke*, knjiga I, Sarajevo, 1972., 86.

⁵ *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, svezak četvrti, obradio Fehim Nametak, Al-Furqan Fondacija za islamsko naslijeđe – Rijaset Islamske zajednice u BiH, London – Sarajevo, 1998., 400.

⁶ Lejla Bajramović, “*Dīvān-i Ḥāfiẓ: A Case Study of a Persian Manuscript in the Sixteenth Century Bosnia*”, Central European University, Budimpešta, 2007. Rad je u cijelosti dostupan putem poveznice: https://www.etd.ceu.edu/2007/bajramovic_lejla.pdf [14. juna 2025.].

⁷ Usp. ibid., 51.

⁸ U svojoj knjizi *Islamska minijatura* Zagorka Janc predstavila je iluminirane rukopise na prostoru bivše Jugoslavije, a među onima koji su nastali u XVI stoljeću pod Safavidima ubraja i “Hafisov” *Divan*. Janc primjećuje da su “minijature rađene bleđim bojama i na njima sitni cvetovi ispunjavaju skoro sav slobodan prostor između figura. [...] Na minijaturama su predstavljene scene iz bitaka, gozbi, karavana sa kamilama i slično.” Zagorka Janc, *Islamska minijatura*, Izdavački zavod Jugoslavija – Spektar – Prva književna komuna, Beograd – Zagreb – Mostar, 1985.,

opis luksuznoga uveza kojim je rukopis opremljen, u ovom ću se radu prvenstveno usredotočiti na minijature, te ću putem stilske, ikonološke i ikonografske analize istaknuti njihove značajke i predložiti preciznije mjesto nastanka u kontekstu sitnoslikarskih škola koje su djelovale u safavidskom Iranu tokom XVI stoljeća. U nastavku ću se najprije ukratko osvrnuti na vrijeme i okolnosti u kojima je živio i stvarao autor ovoga poznatoga djela, te podcrtati neke od osnovnih značajki njegove poezije.

ḤĀFIZ ŠĪRĀZĪ I DĪVĀN

Široka razaranja prouzročena mongolskim osvajanjima muslimanskoga svijeta, a koja su kulminirala zauzimanjem prijestolnice hilafeta, Bagdada, potaknula su i niz korjenitih promjena u kulturi. Jedna od najznačajnijih promjena bilo je pomjeranje kulturne osovine dalje na Istok, tj. njezino dislociranje izvan prijašnjih okvira isključivo arapskoga govornog podneblja. U tim novim centrima političke moći dolazi do snažne afirmacije perzijskog kao drugog po važnosti jezika orijentalnoislamske kulture i civilizacije. Arapski je, dakako, zadržao primat kao jezik vjerskih znanosti i nauke općenito.

Upravo u periodu vladavine Mongola, uključujući i takozvani drugi val Tīmūrovih osvajanja i razdoblje njegovih nasljednika, živjeli su

37. Rukopis je neposredno spomenut i u radu Ahmeda Mehmedovića, u kojem je istaknuto da je djelo prepisano vjerovatno u XVI stoljeću te da predstavlja "jedan od rijetkih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke sa klasičnim perzijskim minijaturama." Vidi: Ahmed Mehmedović, "Hadži hafiz Muhammed Baqī Džino-zade – sarajevski kadija, vakif, kaligraf i bibliofil", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XXIX-XXX, Sarajevo, 2009., 229. Podrobniji opis rukopisa dat je u knjizi Hase Popare *Iz rukopisnog blaga Gazi Husrev-begove biblioteke*, što je zapravo jedan od članaka iz istoimene rubrike koje je Popara tokom proteklih godina objavio u glasilu IZ "Preporod" (1. februara 2006., br. 3/821, 43). Ondje je podcrtana važnost Ḥāfizova djela u nas i svijetu, dat detaljan opis rukopisa i uveza, te kratak opis minijatura (koji se oslanja na onaj Ismeta Rizvića), kao i provenijencija rukopisa. I Popara navodi da je vrijeme nastanka rukopisa najvjerovatnije XVI stoljeće, a pretpostavlja to prema njegovu pismu, papiru, povezu i ukrasnim elementima. Vidi: Haso Popara, *Iz rukopisnog blaga Gazi Husrev-begove biblioteke*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2019., 75-78. Predstavljajući rukopise Gazi Husrev-begove biblioteke, ni Mustafa Jahić nije izostavio ovaj vrijedni kodeks, ističući vrijednost njegovih minijatura "u više različitih boja", te kožni uvez ukrašen "izvanrednim ornamentima i lijepim prijeklopom", no navodi da prepisivač i vrijeme prijepisa nisu poznati. Usp.: M. Jahić, *Trajnost islamskog naslijeđa*, 255.

autori koji su stvarali na perzijskom jeziku, a čija djela danas tvore kantske osnove tradicije klasične perzijske književnosti kakvu poznajemo. Trojica od sedmorice “blistavih zvijezda na nebu perzijske klasične književnosti”, kako ih nazivaju historičari perzijske književnosti, živjela su upravo u ovom periodu, a to su Mawlānā Ġalāl al-dīn Rūmī, Sa’dī Šīrāzī i Ḥāfiẓ Šīrāzī. Još je jedan znakoviti faktor koji privlači pažnju: istaknuti položaj Širaza kao nove/stare prijestolnice kulture i nauke. Takav status moguće je pripisati prije svega uspješnom sustavu mecenata, te činjenici da je grad, u odnosu na druge gradove muslimanskog svijeta, uključujući i mnoga mjesta u neposrednoj blizini, pretrpio relativno slaba razaranja. Dvojica perzijskih klasika iz Širaza dosegli su svojim djelima široku i neprolaznu slavu, gotovo jednako unutar perzijskog svijeta i izvan njega, Sa’dī Šīrāzī i Muḥammad Šams al-dīn, a ovdje ću se kratko osvrnuti na potonjega, poznatijeg po nadimku Ḥāfiẓ Šīrāzī. Premda se za njegovo ime veže samo jedno djelo, tj. *Dīvān* – obimnu zbirku poezije, pretežno u pjesničkoj formi gazela, Ḥāfiẓ (umro c. 1390) i njegovo pjesništvo obilježili su XIV stoljeće. Ne samo da u njegovim pjesmama tradicija lirske poezije doseže svoj vrhunac već, sagledana i situirana u široj retrospektivi, Ḥāfiẓova poezija predstavlja sukus jedne raskošne lirske tradicije: sve što se zbivalo prije njega u perzijskoj književnosti bio je svojevrsni preludij koji je neizbježno vodio pojavi upravo takve pjesničke ličnosti, a sve što se u perzijskoj književnosti dešavalo nakon njega bilo je, u većoj ili manjoj mjeri, trajno prožeto njegovim utjecajima. Dostignuće je tim veće što Ḥāfiẓove teme nisu nove; to su praiskonske i vječne pjesničke preokupacije: ljubav, vino, ljepota, mladost, uživanje i tomu slično. No, on je o njima pjevao na specifičan način.⁹

Ključ uspjeha i neprolazne slave vjerovatno se nalazi u činjenici da je većinu njegovih stihova moguće tumačiti najmanje dvojako, jer su se u njima srele i trajno ispreplele dvije struje perzijske poezije: mistična i puteno ljubavna, od kojih je svaka imala raskošnu tradiciju i važne predstavnike prije Ḥāfiẓa Šīrāzīja. Značajan doprinos tom uspjehu dala je i gramatička struktura perzijskog jezika koja nekim svojim temeljnim

⁹ Literatura o Ḥāfiẓu Šīrāzīju, njegovom životu, poeziji i njenoj interpretaciji na perzijskom i drugim jezicima u tolikoj je mjeri obimna da je gotovo nemoguće izdvojiti jedno djelo kao polaznu osnovu. Najbliže tomu mogla bi biti studija Parvin Loloi, *Hafiz, Master of Persian Poetry: A Critical Bibliography*, I.B. Tauris, London, 2004.

karakteristikama podstiče višeznačnost.¹⁰ I kod Hāfizā, kao i kod mnogih drugih autora nakon njega koji su s manje ili više uspjeha koristili isti način pisanja, stihove je često moguće tumačiti doslovno, stvarno i realno s jedne strane, i mistično, preneseno i alegorijski s druge. Time u prvi plan dolazi koncept koji će u savremenoj nauci o književnosti dobiti istaknuto mjesto i teoretsko razmatranje, a to je horizont očekivanja čitatelja, pri čemu je Hāfizova poezija i u tom smislu razotkrivajuća.¹¹ Pri tome su najbolja rješenja ona koja su najisključivija, jer dovode do potpune polarizacije na dvije skupine koje Hāfizove stihove čitaju u vlastitom ključu, nastojeći pri tome protumačiti i objasniti određena rješenja i ponuditi tekstualna i druga uporišta za svoja gledišta. U toj polarizaciji i sučeljavanju, razmjeni i trenju ideja, potvrđivanja i opovrgavanja, najviše koristi ima Hāfizova poezija, koja ostaje vječno mlada i aktualna. Uvažavajući stanovišta jedne i druge strane u onim slučajevima kada se ista doimaju uvjerljiva i prihvatljiva, vremenom se pojavila i treća, pomirujuća tendencija koja nastoji kombinirati dva dominantna ključa za tumačenje Hāfizovih stihova.

Brojni bosanskohercegovački autori na orijentalnim jezicima pisali su pod izravnim ili posredovanim utjecajem Hāfiza Šīrāzija, a neki od njih, poput Ahmeda Sudija Bosnevića, ostavili su do danas relevantna djela o tumačenju njegove poezije.¹²

¹⁰ Pri tome u prvom redu mislim na nepostojanje gramatičkog roda u perzijskom jeziku, pa je zbog te svoje osobine upravo perzijski jezik bio osobito pogodan za iskazivanje dvosmislenosti.

¹¹ Iz te osobenosti, između ostalog, razvila se i tradicija predviđanja ili proricanja pomoću Hāfizova *Dīvāna*, koja se na perzijskom jeziku naziva “fāl”.

¹² Zanimljivo je primijetiti da je Ahmed Sudi Bosnević jedan od rijetkih tumača Hāfiza koji je nastojao svjesno ostati izvan okvira rasprave o višeznačnosti njegove poezije, te je stoga napisao obiman i autoritativan filološki komentar Hāfizova *Dīvāna*. O tom autoru i njegovom djelu vidi: Namir Karahalilović i Munir Drkić, *Ahmed Sudi Bošnjak – komentator perzijskih klasika*, online izdanje Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2014. Dostupno putem poveznice: https://ebooks.ff.unsa.ba/index.php/ebooks_ffunsa/catalog/download/22/21/87?inline=1 [14. juna 2025.].

*DĪVĀN ḤĀFIẒA ŠĪRĀZĪJA IZ RUKOPISNE ZBIRKE GAZI
HUSREV–BEGOVE BIBLIOTEKE*

*Opis rukopisa*¹³

Dīvān Ḥāfiẓa Šīrāzīja iz rukopisne zbirke Gazi Husrev–begove biblioteke kodeks je manjega formata, dimenzija 21,2 x 11,9 cm. Širina u hrptu iznosi 3 cm, dok je unutrašnja veličina listova oko 21,1 x 11,7 cm. Rukopis broji ukupno 196 listova izrađenih od tankog i glatkog papira žućkaste boje. Na početku i na kraju kodeksa nalaze se po dva zaštitna lista tvrdoga i svjetlijea papira, dodana nakon restauratorskih zahvata. Prednja strana prvog lista na kojem počinje tekst (fol. 1r) nosi različite zabilješke i vakufske pečate, dok se na poleđini (fol. 1v) nalazi bogato iluminirani *unvan* ('unwān) ispod kojeg teku prepoznatljivi stihovi prvog gazela *Dīvāna*,¹⁴ koji u prijevodu na bosanski glase:

*Dolazi, hej krčmarice, nek se u krug čaše toče,
Sprva ljubav lahka bješe, al' zapade u teškoće.*¹⁵

Bogato dekorirani *unvan* izveden je u vidu pravokutnika, zaključen izlomljenim šiljatim lukom iz kojeg se izdižu plave vitice. Pravokutnik

¹³ Opis rukopisa temelji se na trenutnom stanju, uvidom u izvornik, nakon restauratorskih i konzervatorskih zahvata kojima je podvrgnut potkraj 2024. godine u biblioteci Āstān-i Quds-i Ražavī u Mešhedu. Izražavam srdačnu zahvalnost direktoru Gazi Husrev-begove biblioteke mr. Dženanu Handžiću na susretljivosti i omogućenom izravnom uvidu u rukopis, kao i kolegi Ruhulahu Hodžiću na stručnim informacijama o restauratorskim i konzervatorskim zahvatima provedenim na rukopisu. Zahvalnost dugujem i mr. Osmanu Laviću, ranijem direktoru Biblioteke, te kolegi Emrahu Seljaciću, koji su me zadužili svojom susretljivošću.

¹⁴ U opisu se oslanjam na: Milan Pelc, *Minijature u misalima zagrebačkoga biskupa Jurja od Topuskog*, Institut za povijest umjetnosti, Sisačka biskupija, Zagreb, 2018., 11.

¹⁵ Hafiz, *Divan*, prijevod s perzijskog i pogovor Muamer Kodrić, Vrijeme, Zenica, 2023., 7. Ovaj poznati bejt jezički je kombiniran iz prvog arapskog mišrā'a i drugog perzijskog mišrā'a, a na temelju njega nastao je zaseban žanr takozvanih *sāqīnāma*, tj. poema o položaju i funkciji krčmara u islamskom misticizmu. Vidi o tome radove Namira Karahalilovića, "O tematsko-motivskom utjecaju prvog gazela Hafizovog *Divana* na jedan gazel Zijaije Mostarca na perzijskom jeziku", *Pismo – časopis za jezik i književnost*, br. 10, Sarajevo, 2012., 115-136, te "Kruženje čaše – od Walīd ibn Yazīda do Zijaije Mostarca", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 57/2007, Sarajevo, 2008., 111-124.

uramljuje uska bordura ispunjena plavom bojom, po kojoj su naslikani sitni ornamenti u repetativnom uzorku stiliziranih četverolista i tačaka. Unutrašnjost pravokutnika i luka iluminirana je zlatnom i plavom bojom, po kojima su prosute isprepletene vitice zlatne boje te stilizirani raznobojni cvjetovi i plodovi, među kojima dominiraju oni svijetloplave i crvene boje. Središnji dio pravokutnika zauzima izduženi medaljon u kojem je bijelim slovima na zlatnoj podlozi, na mjestu koje obično sadrži naslov djela, ispisan tekst na arapskom jeziku *fa-llāhu hayrun ḥāfiẓan*,¹⁶ koji u prijevodu glasi: *A uistinu je Allah najbolji zaštitnik – Hāfiẓ – što je kalk na pjesnički pseudonim Šams al-dīna Muḥammada Šīrāzīja.*

Ispisana i oslikana polja, dimenzija 13,7 x 5,7 cm, dosljedno su smještene na svim stranicama rukopisa, uz konzistentno zadržane široke margine, osobito pri gornjem i vanjskom rubu. Tekst je ispisan njegovanim *nasta'liq* pismom, podijeljen u dva stupca koji na svim stranicama razdvajaju dvije tanke linije u zlatu, a uski prostor među njima ostaje prazan, izuzev na prve dvije stranice s tekstom (fol. 1v–2r) na kojima je decentno ukrašen tankom plavom linijom. Slobodni prostor iznad i ispod teksta na ove je dvije stranice obilato iluminiran zlatom i sićušnim stiliziranim cvjetovima. Bogatstvu dekoracije ovih stranica doprinose i dva uska pravokutnika ispunjena viticama u zlatu u kojima je ispisan tekst *ayḍan lahu*, što označava početak nove pjesme (ovdje gazela) istoga autora u nizu. Ove se oznake protežu dalje kroz rukopis, bez iluminacije, a tekst je pisan zlatnom i plavom bojom, naizmjenično. Svako ispisano i oslikano polje uokvireno je tankim zlatnim i crnim linijama, izvedenim vješto i precizno. Izuzetak je samo stranica koja nosi *unvan*, čije je polje uokvireno i tamnoplavom bojom. Na ostalim je stranicama, vjerovatno naknadno, pridodana još jedna crna, nešto šira linija, koja sada varira bojom, a čijim je dodavanjem izgled stranice nagrđen. Tekst završava na foliju 193r, dok njegova poledina ostaje prazna. Izvorno su posve prazni ostali i listovi 195 i 196, a naknadno je, tamnijom crnom tintom, na foliju 196v ispisan stih na arapskom jeziku.¹⁷ Ista je ruka na širokoj margini folija 150v ispisala stih iz *Dīvāna*, s ispravkama osnovnoga teksta. Folijacija je provedena nakon restauratorskih zahvata, a arapski su brojevi ispisani u lijevom uglu gornje margine listova (*recto*).¹⁸

¹⁶ Ovo je dio šezdeset četvrtog ajeta kur'anske sure *Yūsuf*.

¹⁷ Stihovi su arapskoga pjesnika po imenu Ibn Mayyāda (umro 766).

¹⁸ Ranije su bile paginirane tek pojedine stranice rukopisa (u lijevom uglu donje margine), što nije provedeno dosljedno. Broj folija u ovom radu navodim sukladno novoj folijaciji.

UVEZ RUKOPISA

Rukopis je opremljen luksuznim uvezom od fino obrađene tamnosmeđe kože, s integriranim preklom na stražnjoj korici, koji se presavija preko vanjskih rubova knjižnog bloka i umeće ispod prednje korice, čime osigurava dodatnu fizičku zaštitu listovima.¹⁹ Prednja i stražnja korica ukrašene su na identičan način, u formi trodijelne kompozicije koju čine središnje polje s izduženim medaljonom (*šamsa*) i četiri kutna ornamentalna motiva, te vanjske uske bordure u kojima su utisnuti stilizirani cvjetni motivi u linearnom slijedu. Rubovi su uokvireni dvostrukom zlatnom bordurom i pedantno oblikovanom pletenicom. Istovjetnim motivima dekorirana je i površina preklopa. Sva je ornamentika izvedena u sofisticiranoj tehnici plitkog reljefa, dodatno naglašena obilatim primjenom pozlate, što je jasno vidljivo na preklopu na kojem je pozlata gotovo u cijelosti očuvana. Danas to pak nije slučaj s prednjom i stražnjom koricom, na kojima je pozlata znatno izbljedjela i nazire se tek u manjem dijelu, što dakako ukazuje na činjenicu da je rukopis bio u često upotrebi tokom minulih stoljeća. U sklopu restauratorskih zahvata zamijenjeni su hrbat te nešto uža segment koji povezuje stražnju koricu s preklom, koji su sada izrađeni od kože tamnosmeđe boje.

Unutrašnja obloga korica presvučena je tankim slojem fino obrađene glatke kože tamnocrvene boje, po čijim su rubnim dijelovima izvedeni dekorativni okviri sastavljeni od dviju tanjih linija u zlatu i bogate pletenice, identične onoj na vanjskim dijelovima korica. Obje strane (uključujući preklom) bogato su urešene središnjim istovjetnim izduženim medaljonom te rubnim i kutnim ukrasima. Svi navedeni elementi imaju pedantno izrađene stilizirane floralne motive od fine filigranske kože, postavljene na plavoj pozadini, a njihovi rubovi oplemenjeni su pozlatom.

Gotovo identičnim uvezom opremljen je i jedan rukopis Nizāmījeve *Ḥamse*, koji se danas čuva u biblioteci muzeja Topkapı Sarayı (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi) u Istanbulu, pod signaturom H. 770, nastao u Širazu 918. godine po hidžri, što odgovara 1512–13. Lâle Uluç, jedna od vodećih istraživača u polju perzijskog knjižnog sitnoslikarstva, osobito širaskog, zaključuje da je većina širaskih rukopisa od razdoblja u kojem je završen naprijed spomenuti rukopis pa nadalje imala uvez od kože s utisnutim ornamentima i pozlatom, dok je unutarnja obloga korica

¹⁹ Usp. Duncan Haldane, "Bookbinding", BOOKBINDING (article 1) - Encyclopaedia Iranica [12. juna 2025.].

također sadržavala identične ornamente od filigranske kože, postavljene na plavoj podlozi,²⁰ jednako kao i primjerak Ḥāfīzova *Dīvāna* iz rukopisne zbirke Gazi Husrev–begove biblioteke. Navedeno predstavlja izuzetno snažno uporište za pretpostavku da je i sarajevski primjerak nastao u Širazu, žarištu razvijene umjetničke produkcije safavidskoga Irana, što će dodatno poduprijeti i podrobna analiza njegovih minijatura.

MINIJATURE U *DĪVĀNU* ḤĀFĪZA ŠĪRĀZĪJA IZ RUKOPISNE ZBIRKE GAZI HUSREV–BEGOVE BIBLIOTEKE

Sve minijature u sarajevskom primjerku *Dīvāna* naslikane su na lijevoj stranici lista rukopisa (*recto*), identičnih dimenzija 10 x 5,7 cm. Tekst je na svim stranicama raspoređen simetrično na način da su iznad i ispod minijature ispisana po dva reda teksta, tj. dva bejta. Minijature su duž gornjega i donjega ruba od teksta odijeljene uskim pozlaćenim trakama preko kojih ponekad prelaze dijelovi ispisanog teksta, a nerijetko i pojedini elementi slike. Njihovu je visinu stoga odredio kaligraf brojem ispisanih stihova, dok je širina minijatura određena okvirom polja. Svaka od ukupno pet minijatura uvelike prati zadane okvire kadra – ujednačeni format vertikalno postavljenog pravokutnika, dok na prve tri minijature dijelovi kompozicije prelaze preko pisanoga teksta. Analizom sarajevskog primjerka ustanovljeno je da nema ispuštanja teksta, odnosno da su prisutni svi stihovi onog gazela koji je sadržajno povezan s minijaturom. To predstavlja snažno uporište za pretpostavku da su slike suvremene s prijepisom, te da nisu dodane naknadno, preko teksta, što je katkad bila praksa u cilju povećanja vrijednosti rukopisa na tržištu.²¹ Naprijed navedeno sugerira i način pripreme rukopisa: majstori su zacijelo najprije

²⁰ Vidi slikovne priloge 42–43, osobito njihove opisne legende u: Lâle Uluç, *Turkmen Governors, Shiraz Artisans, and Ottoman Collectors: Sixteenth Century Shiraz Manuscripts*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Istanbul, 2006., 88.

²¹ U rukopisu zagrebačke *Timūrnāme*, koji se čuva u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti, na mjestu stihova naslikane su minijature, što je također slučaj i sa primjerkom *Timūrnāme* (Lewis O. 43) iz biblioteke Free u Philadelphiji (The Free Library of Philadelphia), no nije poznato jesu li stihovi u oba rukopisa izbrisani ili su minijature naslikane preko njih. Vidi: Aida Smailbegović, “Iluminacije rukopisa Hatifijeve *Timūrnāme* u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti u Zagrebu”, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2025., doktorski rad, 94. i napomena 274.

iscrtali polja i redove koristeći šablonu, nakon čega je kaligraf pristupio ispisivanju teksta, a naposljetku je i sitnoslikar izveo minijature.

Imajući u vidu pravilo osobito prepoznatljivo kod nekih škola perzijske minijature da se “unutrašnjost” scene smješta bliže užoj margini stranice, početak narativnog slijeda kompozicije pratimo od vanjske, široke margine, bez obzira na smjer čitanja teksta.²² S obzirom na smještaj unutar rukopisa, za sarajevski primjerak to bi značilo da se radnja na svim minijaturama prikazuje suprotno smjeru čitanja teksta.

1.1. *Zaljubljeni u vrtu*²³

Prva minijatura (fol. 29r) naslikana je između drugog i trećeg bejta četrdeset šestog gazela,²⁴ a slika dosljedno prati tekst i prikazuje intimni trenutak zabave i uživanja u vrtu, popraćen muzikom i pićem. Stihovi koji prate minijaturu u prijevodu na bosanski glase:

*Oko mene cvatu ruže, tu je vino, a i Draga,
u tom času i padišah postao bi meni sluga.
Reci svakom nek na s'jelo luč ne nosi, ne trebam ga,
jer na s'jelu večerašnjem sjaj je lišca Draginoga.
Bar je vino dozvoljeno spram učenja mog vjerskoga,
al' je meni zabranjeno, znaj, bez Tvoga lica, Draga!
Naj i harfu slušat' stalno, to je želja uha moga;
gledao bih Tvoje usne, hod pehara tog vinskoga.*

Scena prikazuje zabavu u vrtu, na kojoj glavnu ulogu ima zagrljeni par smješten uz desni rub kadra (sl. 1). Par je posjednut na pravokutnom

²² Rachel Milstein, “Persian Painting: The page and the text as determinants in the construction of pictorial space”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, sv. 50 (2021), 315-316.

²³ U stručnoj su se literaturi uvriježili nazivi pojedinih scena temeljeni na njihovu opisu, ali i sadržaju tekstualnoga predloška koji slijede.

²⁴ Broj gazela i prijevod bejtova donosim prema: Hafiz Širazi, *Divan*, preveo s perzijskog Bećir Džaka, Naučnoistraživački institut “Ibn Sina”, Sarajevo, 2009., 50. Valja napomenuti da se redoslijed stihova razlikuje u sarajevskom rukopisu i verziji teksta koju koristi Bećir Džaka. Stihovi su ovdje navedeni sukladno njihovu rasporedu u rukopisu.

ćilimu purpurne boje, po čijoj su podlozi prosuti ornamenti u zlatu i crnoj boji. Muškarac je odjeven u bogato dekorirani tamnoplavi kaftan čiji rukavi sežu do lakata, ispod kojega ima košulju crvene boje, s plošnim pozlaćenim ornamentima istovjetnim onima na kaftanu. Njegovu odjeću dodatno krase crni pojas sa zlatnim tokama u vidu raznolikih geometrijskih oblika. Na glavi nosi safavidski tadž (*tāğ-i ḥaydarī*) s crnim vrškom u obliku palice i turbanom koji je tradicionalno bio omotan s dvanaest nabora, odražavajući suptilno i moćno političku ideologiju i religijsko uporište safavidske države.²⁵ Uslijed oštećenja dijelova slikanoga sloja²⁶ nije moguće jasnije razaznati rubne ukrase tkanine omotane oko turbana, koji “padaju” preko njegova prednjeg dijela, dodatno ga ukrašavajući. Žena je naslikana priljubljena uz svog družbenika, odjevena u jednostavnu haljinu žute boje, duboka izreza sprijeda, s jedva uočljivim stiliziranim floralnim ornamentima izvedenim cijelom dužinom. Na glavi ima jednostavno pokrivalo koje nosi u kombinaciji s izrazito visokom, zlatnom perjanicom optočenom dragocjenim kamenjem, što je karakteristično za širaske minijature XVI stoljeća.²⁷

²⁵ Nakon što je osnovao novo, moćno carstvo u ljeto 1501. godine, Šāh Ismā‘īl uspostavio je šiizam kao službenu državnu religiju. Dvanaest nabora na kapi simbolizira dvanaest šiitskih imama časnog *ahl-i bayta*. Opširnije vidi u: Barbara Schmitz, “On a Special Hat Introduced during the Reign of Shāh ‘Abbās the Great”, *Iran*, sv. 22, (1984), 104.

²⁶ Znakovito je to da je većina slika najteže oštećena na onim dijelovima kompozicije s prikazima ljudskih lica. To snažno sugerira mogućnost njihova namjernoga uništenja i brisanja.

²⁷ Grace Dunham Guest, *Shiraz Painting in the Sixteenth Century*, Freer Gallery of Art, Washington, 1949., 30 i slika 14, c.

Sl. 1. Zaljubljeni u vrtu, Dīvān, R-1366 (fol. 29r), Šīraz, XVI stoljeće,
Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo

Muškarac je jednom rukom – naslikanom pomalo nevješto – obgrlio svoju partnericu, a drugom, privijenom uz grudi, primio je pehar koji mu je netom poslužio jedan od dvojice sučelice posjednutih mladića. Oba mladića, naslikani jedan iza drugoga, prikazani su u gotovo identičnom položaju; razlikuju se samo u tome što je lijeva ruka mladića posjednutog bliže zagrljenom paru ispružena i u njoj pridržava veliki zlatni ibrik uska, visoka vrata. Pred njim je još jedna posuda – izduženi zlatni pladanj s tri nara, poslužena zagrljenom paru. Odjeća dvojice mladića služitelja posve je srodna onoj koju nosi protagonist ove radnje, ali druge boje, s neznatno diferenciranim dekorativnim uzorcima koji ju obogaćuju. Na glavi također nose safavidski tadž, no unatoč oštećenju slike ukrasi na prednjem dijelu njihovih turbana mogu se nešto jasnije razaznati.

U prvom planu kompozicije smješteni su muzičari zabavljači, također svi posjednuti na tlo, u blago polukružnom rasporedu. U donjem desnom dijelu, najbliže oku gledatelja, smještena je žena koja, sukladno stihovima između kojih se minijatura nalazi, svira na zlatnoj harfi, naslikanoj sa znatnom pažnjom i posvećenosti. Odjevena je gotovo identično kao i prvi poslužitelj, samo je boja košulje koju nosi ispod haljine znatno intenzivnija, s istaknutim ornamentima u zlatu. Na glavi ima jednako pokrivalo i ukras kao i protagonistkinja radnje. Naspram nje su, jedan do drugoga, posjednuta dvojica muškaraca, koji svojim dijagonalnim razmještajem promatračev pogled vode ka dubini prizora i glavnini radnje. Ni njihova se odjeća ne razlikuje od one koju nose ostali likovi, a sitnoslikar ih je opremio tek nešto drugačijim remenjem, te na njihovim kaftanima izveo neznatno složenije ornamente. Prvi od njih, prislonjen uz rub kadra na strani široke lijeve margine, svira na defu koji se ne spominje u stihovima, ali je jedan od najčešće prikazivanih muzičkih instrumenata na minijaturama koje prikazuju srodne scene. Premda sprva teško uočljiv, drugi muzičar svira naj prislonjen na njegove usne, pridržavajući ga u visoko podignutim rukama.

Cijeli se prizor odigrava u vrtu, horizontalno podijeljenom na prevladavajući pojas tla svijetlosmeđe boje i uski odsječak zlatnoga neba – znamenja sunca. Površina tla prekrivena je ravnomjerno raspoređenim biljkama zašiljenih listova koji se koloristički stapaju s tlom, s raznobojnim cvjetnim glavicama. Veliki dio kompozicijske plohe zauzima procvalo elegantno stablo čiji su cvjetovi – oblikom istovjetni onima prosutim po tlu – razrađeni sa zadivljujućom pažnjom i posvećenošću. Duge, vitke grane po kojima su pomno nanizani listovi identična oblika i ljupki cvjetovi izdižu se visoko i zadiru među tekst, prelazeći tanku

liniju ispunjenu zlatom, koja razdvaja oslikano i pisano polje, mjestimi-ce se ispreplićući sa slovima (*ḥarfovima*).

Istraživači perzijske minijature srodnim su scenama davali romantične nazive, od kojih bi za ovu minijaturu bio najprikladniji onaj “Zaljubljeni u vrtu”. Srodan prikaz sadržan je u primjerku *Dīvāna* iz biblioteke muzeja Topkapı Sarayı (E. H. 1650), nastalom u prvoj polovini XVI stoljeća u Širazu. Minijatura je naslikana između prvog i drugog bejta četristo devedesetog gazela,²⁸ naziva “Prizor u vrtu”, a dijelovi verbalne naracije također su posve prikladni za sadržaj koji je sitnoslikar želio ilustrirati. U ovoj fazi istraživanja moguće je, između ostaloga, uputiti i na dva zasebna folija koji su se nekoć nalazili u dvama rukopisima Ḥāfiẓova *Dīvāna*, nastalim prije sarajevskog primjerka, a na kojima je također prikazana srodna scena. Onaj stariji, nastao u Heratu i datiran u 1523–24. godinu, iz Nacionalnoga muzeja azijske umjetnosti (National Museum of Asian Art) u Washingtonu, ima minijaturu naslikanu kod prvog bejta dvjesto osamdeset petog gazela.²⁹ Drugi folij, koji se danas čuva u Harvardskim muzejima umjetnosti (Harvard Art Museums), nastao u Tabrizu oko 1530. i pripisan ruci Sultān Muḥammada, ima minijaturu kod prvog bejta stotinu pedeset sedmog gazela.³⁰ Sve navedeno govori o proizvoljnom slijedu iluminacija prema nahođenju redaktora, priređivača, naručitelja, prepisivača ili pak sitnoslikara, čemu je zacijelo pogodovalo različito čitanje Ḥāfiẓove poezije, ali i učestalo ponavljanje pojedinih motiva kao što su vino, ples, muzika, uživanje, voljena, draga.

²⁸ U prijevodu na bosanski stihovi glase: *Vino toči, ruže beri, od vremena šta još želiš – / ovo ruža zorom reče; o slavuju šta ti veliš!/? // U cvijetnjaku na klupici ljubiš usne voljene; / vino piješ, djevu ljubiš – pokraj ruže mirisne.* Hafiz Širazi, *Divan*, 510. Zanimljivo je i to da je prvi stih ispisan na foliju posljednji stih četristo sedamdeset četvrtog gazela. Vidi minijaturu kod: Nasrin Rohani Neyestani, “Illustrated Manuscripts of Diwan of Hafiz Produced During the Safavid Period (1501-1722)”, University of Victoria, 1987., magistarski rad, 164, slika 11.

²⁹ U prijevodu na bosanski stihovi glase: *Pokraj vode ispod vrbe s voljenom uz pjesmu ptica, / draga mazna i privlačna, krčmarica divnog lica.* Istraživači su minijaturi dali naziv “Lovers in a Garden”, a osnovne informacije i minijatura dostupni su putem poveznice: Folio from a Divan (collected poems) by Hafiz (d. 1390); verso: lož vers in a garden; recto: text, poem of annihilation of worldly possessions - National Museum of Asian Art [28. juna 2025.].

³⁰ U prijevodu na bosanski stihovi glase: *Bez lijepog lica Drage – šta mi vr'jedi ta ružica; / ni proljeću se ne divim kada nemam rujna vinca!* Ovoj su minijaturi istraživači dali naziv “Lovers’ Picnic”, a opis i minijatura dostupni su putem poveznice: Lovers’ Picnic, painting (recto), text (verso), illustrated folio from a manuscript of the Divan (Collected Works) of Hafiz | Harvard Art Museums [28. juna 2025.].

1.2. Laylīn posjet Maġnūnu u pustinji

Druga minijatura (fol. 65r) sadržava scenu koja se gotovo uvijek veže za prikaze povezane s Niḡāmījevom *Hamsom*, a kojoj su istraživači dali naziv “Laylīn posjet Maġnūnu u pustinji”³¹ (sl. 2). Kao što je istaknuto samim nazivom, minijaturom je prikazana jedna od najupečatljivijih scena u poznatoj tragičnoj ljubavnoj poemi, naslijeđenoj iz arapske književnosti.

³¹ Dakako, takvi su prizori prisutni i u *Hamsi* Amīra Ḥusrava Dihlavīja. Vidi primjerice folij s minijaturom kojom je prikazana ista scena: possibly Ala al-Din Muhammad | “Laila Visiting Majnun in the Desert”, Folio from a Khamsa (Quintet) of Amir Khusrau Dihlavi | The Metropolitan Museum of Art [18. juna 2025.]. Sadržaj je jednako ilustriran i kod Osmanlija, u mesneviji koju je pod utjecajem perzijskih pjesnika spjevao Fuḡūlī (umro 1556). Vidi minijaturu (fol. 116r) dostupnu putem poveznice <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84272029/f270.item> [18. juna 2025.].

Sl. 2. *Laylīn posjet Maġnūnu u pustinji*, Dīvān, R-1366 (fol. 65r), Širaz, XVI stoljeće, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo

Minijatura je naslikana između petog i šestog bejta sto desetog gazele, a stihovi koji ju prate savršeno su pretočeni u sliku. U prijevodu na bosanski glase:

*Bože, onog ko sjaj lune i Lejlinu devu vodi
Ti nadahni: neka prođe onuda kud Medžnun hodi!
Ti proljeće, srce, traži, svakog ljeta na livadi;
puno narcis—ruža cvate, mnog' se ašik—bulbul budi.
Ranjeno mi srce s Tvojim solufima se nagodi:
nek me smire poljupcima, mednim usnam' Ti naredi.³²
Srce slomljeno, s teretom tuge od stotinu mana,
idi jedan sladak gutljaj ti potegni, da ponovo u stanje dobro dođeš.³³*

U prvom planu kompozicije, na ulomku ružičaste stijene prekrivenom sitnim tačkastim uzorcima, posjednut je do pojasa obnaženi Medžnun, prikazan kao asketa tamnijega tena i izražene mršavosti. Oko njega su okupljene sićušne gazele i jedan zec – vjerni mu pratitelji često prisutni na srodnim prikazima.³⁴ Još jedna značajka temeljem koje je moguće zaključiti da je u pitanju prikaz Medžnuna odsustvo je pokrivala za glavu, tj. turbana. Izostanak ovoga dijela ustaljene nošnje nije posve neobična pojava, a među ostalim rijetkim slučajevima u kojima su muškarci prikazani bez turbana riječ je o likovima luđaka (poput Medžnuna) te pustinjaka.³⁵ Njegov asketski život u pustinji dodatno naglašava i činjenica da je prikazan bosonog, u istrošenim, jednostavnim hlačama. Središnji i najveći dio kompozicije zauzima prikaz deve s bogato urešenom nosiljkom i muškarca vodiča, koji svojom desnom rukom pridržava uzde deve. Vodič je odjeven posve skromno: ima jednostavan

³² Hafiz Širazi, *Divan*, 116.

³³ Ovdje treba istaknuti da se posljednji stih koji prati minijaturu, a pretposljednji u ovom gazelu sarajevskog primjerka *Dīvāna* (ispisan na narednoj stranici, fol. 65v), ne nalazi u verziji teksta koju koristi Bećir Džaka, niti u većini drugih konzultiranih verzija. Pa ipak, bez uvida u kritička izdanja perzijskoga teksta nije moguće zaključiti da li je navedeni stih zabilježen samo u sarajevskom primjerku.

³⁴ Usporedi primjerice minijaturu (fol. 97r) u bogato iluminiranom rukopisu Nizāmijeve *Hamse* (Per 171) nastalom u Širazu 1492, a koji se danas čuva u Chester Beatty Library u Dublinu. Minijatura dostupna putem poveznice: Five Poems (Khamsa), by Nizami - Chester Beatty Online Collections [18. juna 2025.].

³⁵ Robert Dankoff, "Turban and Crown: An Essay in Islamic Civilization", 30-49., dostupno putem poveznice (99+) Turban and Crown: An Essay in Islamic Civilization [16. juna 2025.].

ogrtač tamnoljubičaste boje s crno–bijelim pojasom, visoke kožne čizme iznad kojih se tek naziru narandžaste hlače, a na glavi nosi bijeli turban. Njegova desna ruka kojom pridržava uzde je podignuta, a kažiprst upeřen u smjeru kretanja i smjeru odvijanja radnje. Lejla je smještena u nosiljci, ali je njezin lik djelomično vidljiv, a uslijed oštećenja slikanoga sloja njezino se lice tek neznatno nazire. Odjevena je u zelenu haljinu po kojoj su prosuti ornamenti u zlatu, a desno rame i prednji dio tijela zakriva joj draperija, bojom i detaljima identična pokrivalu njezine deve i zastoru na nosiljci. Lejlin pogled i podignuti kažiprst desne ruke, koju je ispružila kroz otvor nosiljke, usmjereni su ka Medžnunu. Na glavi ima izduženu zlatnu perjanicu, identičnu onima koje nose ženski likovi na prvoj minijaturi, a prikaz ovog luksuznog ukrasa za glavu pred šiljatim lukom kojim je zaključena nosiljka ukazuje na to da je i glavu promolila vani. Njezin smještaj u nosiljku i prisutnost pratnje nedvojbeno upućuju na visoki društveni status.

Premda se prizor odvija u pustinji, pozadina je prekrivena gusto raspoređenim floralnim ornamentima crvene, ružičaste i narandžaste boje te stiliziranim busenovima trave plave boje. Privid prostorne dubine stvaraju dva promatrača smještena iza brežuljka pred kojim se odigrava cijeli prizor. Oleg Grabar konstatira da su takvi likovi, uz nas promatrače koji smo izvan imaginarnog prostora slike, svjedoci prizora, tj. “prikazan nam je neko drugi na slici kako gleda glavnu scenu i zapravo opravdava njezin prikaz.”³⁶ Palice na njihovim turbanima, jednako kao i dijelovi stabla na prvoj minijaturi, prelaze preko jednostavne zlatne linije koja razdvaja pisano i oslikano polje, dok je jedna od njih (ona obojena u crveno) naslikana i preko teksta. Iako znatno oštećeni, ukrasi na turbanima dvojice promatrača mogu se vidjeti znatno jasnije nego oni na prethodnoj minijaturi, a njihova se lica mogu tek nazrijeti (također uslijed oštećenja). Jednako kao i na prvoj minijaturi, sitnoslikar kompoziciju dijeli horizontalno na prevladavajući, bogato dekorirani pojas tla i nešto širi pojas zlatnoga neba, čija boja sugerira da se prizor odigrava danju.

Premda često oslikavana i omiljena scena perzijskim, ali i osmanskim majstorima, osobito u Nizāmījevoj i *Ḥamsi* Amīra Ḥusrava Dihlavija te Fuẓūlijevoj mesneviji *Laylī va Mağnūn*, prizor Lejle i Medžnuna u pustinji u iluminiranim primjercima Ḥāfiẓova *Dīvāna* u ovoj fazi istraživanja čini se iznimno rijetkim. Uvid u znanstvenu literaturu i relevantne zbirke

³⁶ Oleg Grabar, “The Hidden Eye: An Approach to Persian Painting”, dostupno putem poveznice: <https://fis-iran.org/our-programs/noruz-lectures/the-hidden-eye-an-approach-to-persian-painting/> [18. juna 2025.].

ne otkriva druge poznate rukopise *Dīvāna* sa srodnim prikazom, a proširena komparativna analiza pokazat će da li je ova scena specifična samo za sarajevski primjerak *Dīvāna* iz zbirke Gazi Husrev-begove biblioteke.³⁷

1.3. *Husrev posmatra Širīn dok se kupava*

Za ilustrativni sadržaj u sarajevskom primjerku Ḥāfiẓova *Dīvāna* skoro da i nije potrebna identifikacija pomoću teksta. Treća minijatura (fol. 75r) u rukopisu, smještena između trećeg i četvrtog bejta sto osamdeset šestog gazela (sl. 3), prikazuje jednu od scena omiljenih perzijskim majstorima: Husreva koji posmatra Širīn dok se kupava. Premda su gotovo identične kompozicije iznova karakteristične za prikaze u Niẓāmījevoj *Ḥamsi*,³⁸ nije neuobičajeno da se ranije uspostavljene i prepoznatljive ikonografske sheme, vizualni obrasci i tematski motivi koriste i prenose u druga djela (kao što je velikim dijelom slučaj i s prethodnom minijaturom). Stihovi koji prate minijaturu u prijevodu na bosanski glase:

*Šta bi bilo kad bi Selma glas mi mira uputila?
O Dragani da nav'jesti, po glasniku, zdrava bila!
Gospodaru, Ti nadahni slatku Širīn, lica mila,
ne bi li se smilovala, do Ferhada navratila!
De, oprobaj koliko bi hazni želja zadobila
kad bi mene razorenog Tvoja milost obnovila!
Časak pravde u životu vladara je veća sila
Nego kad bi sto godina ibadeta provodila!*³⁹

³⁷ Veliki je broj rukopisa Ḥāfiẓova *Dīvāna* u različitim kolekcijama arabičkih rukopisa, kako na Zapadu tako i na Istoku, stoga ovakve zaključke treba donositi s krajnjim oprezom. Za primjer navodim bogatu kolekciju Topkapı Saraya, u kojoj se čuva devetnaest rukopisa ovog djela, od kojih je jedanaest opremljeno minijaturama, a njih sedam izrađeno u Širazu. Među rukopisima je i onaj nastao u XVII stoljeću, a sadrži zadivljujući broj minijatura – petsto pedeset pet. Usp. Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu*, Topkapı Sarayı Müzesi, Istanbul, 1961., 216-221, te N. R. Neyestani, "Illustrated Manuscripts of Diwan of Hafiz Produced During the Safavid Period (1501-1722)", 126-134.

³⁸ Na tu je činjenicu ukazivala i Grace Dunham Guest. Vidi popis petnaest rukopisa koji donosi, a u kojima je sadržana minijatura koja prikazuje istu scenu u: G. Dunham Guest, *Shiraz Painting in the Sixteenth Century*, 36.

³⁹ Hafiz Širazi, *Divan*, 194.

Stihovima je zapravo iskazana Ferhadova čežnja za Širin, no sitnoslikar se na ovom mjestu odlučio ilustrirati sadržaj koji se uvijek veže za Husreva. Mnoge su srodne scene prikazane u rukopisima koji se danas čuvaju u različitim bibliotekama diljem svijeta,⁴⁰ a pažnju osobito privlači folij s minijaturom iz Nizāmījeve *Hamse* u Muzeju lijepih umjetnosti u Montrealu (Montreal Museum of Fine Arts),⁴¹ čija se kompozicija razlikuje tek u nekoliko detalja. S druge pak strane, u već spomenutom primjerku *Dīvāna* iz Topkapı Saraya (E. H. 1650), kod istih je stihova također naslikana minijatura, ali prikazuje posve različitu scenu iz ljubavne poeme o Husrevu i Širin,⁴² koja ovdje doista podrazumijeva Ferhada, što može sugerirati na slobodu koju je sitnoslikar imao prilikom odabira onoga što je želio naslikati ili pak želju naručitelja rukopisa, premda nije u izravnoj vezi s tekstom.

⁴⁰ Na srodnost kompozicije s onom na minijaturi u rukopisu iz Britanske biblioteke ukazao je i Ismet Rizvić, no nažalost ne navodi o kojem se konkretnom rukopisu radi. Usp. Ismet Rizvić, "Iluminirani rukopisi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci", 87 i slika 14. Srodne su scene korištene i za prikaz Aleksandra Velikog dok promatra kupačice u jezeru, naslikane u različitim djelima. Vidi primjerice onu u *Antologiji perzijske poezije* iz XV stoljeća, koja se danas čuva u Metropolitan Museum of Art, dostupnu putem poveznice: Anthology of Persian Poetry | The Metropolitan Museum of Art [19. juna 2025.].

⁴¹ Minijatura dostupna putem poveznice: Khusraw Watching Shirin Bathing Folio from Khamsa of Nizami [18. juna 2025.]. Znatno je srodna i ona u Seattle Art Museum, nastala sredinom XVI stoljeća u Širazu. Podroban opis i minijatura dostupni putem poveznice: Khosrow Discovers Shirin at her Bath – Works – eMuseum [19. juna 2025.].

⁴² Usp. N. R. Neyestani, "Illustrated Manuscripts of Diwan of Hafiz Produced During the Safavid Period (1501-1722)", 100-101, slika 5. Ovaj primjerak *Dīvāna* nastao je pod Safavidima, u prvoj polovini XVI stoljeća. Za šturi opis rukopisa vidi i: F. E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu*, 220.

Sl. 3. *Ḥusrev posmatra Šīrīn dok se kupā*, *Dīvān*, R-1366 (fol. 75r), Širaz, XVI stoljeće, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo

Prizor se odvija kraj obale rijeke, zaklonjen elegantnim stablom, stijenama i brežuljkom, koji Širin omogućavaju uživanje u intimnom trenutku opuštanja, posve nesvjesna Husrevova pogleda. Prikazana je u prvom planu kompozicije, uz rub desne margine, u sjedećem položaju, razodjevena do struka, dok svoju dugu crnu kosu raščešljava zlatnim češljem. Njezin vranac, prisutan na brojnim srodnim prikazima, naslikan je i na sarajevskoj minijaturi. Prikaz konja, kojemu se vidi samo glava, vrat, dio leđa i prednje noge, stvara iluziju neprekinutosti toka rijeke i stjenovitih brežuljaka. Središnjim i najvećim dijelom kompozicije dominira tek procvalo stablo prikazano pred smeđim brežuljkom po kojem su prosuti raznobojni cvjetovi i stilizirani busenovi trave. Širinina bogato dekorirana odjeća i kruna, koja se teško razaznaje zbog oštećenja slikanoga sloja, prebačeni su preko nježne grane, blago povijene prema lijevom rubu kadra pod težinom odjevnih predmeta. Husrev je posjednut u zlatnom sedlu na svome konju Šabdīzu, a prinošenjem prsta ustima izražava divljenje⁴³ spram prizora pred njim. Sitnoslikar se konja odlučio obojiti u ružičasto i dodati mu suptilne zlatne detalje i bogati vratni ukras, jednak onome koji ima i Širin vranac. Na Husrevovu glavu stavlja turban kakav nosi i većina ostalih sudionika radnje na drugim minijaturama u rukopisu, dok vršak pokrivala i crvena palica cijelom dužinom prekrivaju dio ranije ispisanog teksta u desnom stupcu. Husrevov smještaj iza brežuljka stvara iluziju dubine slikanoga prostora, a široki odsječak zlatnoga neba i na ovoj minijaturi sugerira da se prizor zbio danju.

Premda je minijaturom prikazana jedna od najpoznatijih scena prisutna u brojnim drugim djelima, konzultiranje digitalno dostupnih resursa i uvid u relevantnu znanstvenu literaturu nisu rezultirali pronalaskom istih prizora u drugim primjercima Ḥāfīzova *Dīvāna*. Ondje su pak sitnoslikari ilustrirali dijelove poeme koji se odnose na Ferhāda i Širin, poput onih “Šīrīn obilazi mliječni kanal koji Ferḥād kopa”, “Ferḥād i Šīrīn posjednuti zajedno”, “Šīrīn na konju kojeg nosi Ferḥād”, no nikada Ferhāda koji ju posmatra dok se kupava, jer takav prizor nije niti opisan poemom. Da li je i ova minijatura jedinstvena samo sarajevskom primjerku *Dīvāna*, nastala vjerovatno željom naručitelja i/ili slobodom odabira koju je uživao sitnoslikar radeći na rukopisu za širu publiku kao što je ovaj, pokazat će buduća proširena komparativna analiza.

⁴³ Usp. Ivan Stchoukine, “Les Peintures Turcomanes et Šafavides d’une Khamseh de Niẓāmī, achevée à Tabrīz en 886/1481”, *Arts Asiatiques*, sv. 14 (1966), 8.

1.4. Prizor iz krčme

Jedini prikaz koji sitnoslikar sarajevskog primjerka *Dīvāna* ne smješta u krajolik jest onaj na četvrtoj minijaturi (fol. 104r), naslikan između drugog i trećeg bejta dvjesto sedamdeset devetog gazela, za koji bi najprikladniji naslov bio “Prizor iz krčme” (sl. 4). U unutrašnjosti bogato dekorirane krčme sitnoslikar je smjestio pet muških sudionika radnje koje je razmjestio u prvi i drugi plan kompozicije. Stihovi koji prate minijaturu u prijevodu na bosanski glase:

*Za vrijeme padišaha koji prašta i oprašta,
Hafiz peharnik posta, a muftija pilac, jašta.
Sufi iz ćoška tekije zasjeo je u mejhanu,
i vidje da i čuvar nosi krčag i vino smješta.
O šejhu i kadiji i skrivenom im opijanju,
jutros rano pitah pira što prodaje vino budzašta.
Reče: To nije za priču, iako si ti povjerljiv;
nego prihvati čašu i o tome ne zbori ništa!*⁴⁴

Protagonisti radnje smješteni su uz desni rub kadra, posjednuti sučelice, no nije moguće pretpostaviti da li umjetnik na njihova mjesta stavlja *šejha* i *kadiju* koji su spomenuti stihovima. Istaknutiju ulogu zacijelo ima muškarac posjednut na izdvojenom mjestu, na četvrtastu prostirku, čiji turban, uz bijelu palicu, krasi i visoka perjanica, kao jedan od simbola njegova dostojanstva i časti, ali jednako i vlasti. Sitnoslikar ovdje narušava simboličku hijerarhiju jer mu je, iako odveć uvriježeno, očito bilo nepoznato ikonografsko značenje i činjenica da je bijeli tadž bio rezervisan isključivo za Šāha Ṭahmāspa.⁴⁵ Protagonist se ističe i bogatstvom odjevnih predmeta koji su bogato dekorirani zlatnim motivima, a dodatno ga krasi i bogati remen oko struka. U desnoj ruci koju je ispružio prema muškarcu ispred sebe drži nar, dok je ovaj već usnama primakao zlatni pehar u koji je vjerovatno netom prije vino sipao krčmar naslikan uz lijevi rub kadra. Zbog težeg oštećenja slikanoga sloja, desna ruka kojom bi morao pridržavati pehar uopće se ne vidi, dok je lijevu mirno položio na koljeno. Obrve i oči su vjerovatno naknadno naglašene gustim slojem crne boje i time nagrđene. U prvom planu kompozicije

⁴⁴ Hafiz Širazi, *Divan*, 291.

⁴⁵ O tome vidi: Ebadollah Bahari, “The Timurid to Safavid Transition in Persian Painting. Artists in Limbo: New Evidence”, *Iran: Journal of the British Institute of Persian Studies*, 52:1 (2014), 163.

smještene su goleme bačve s vinom, od kojih jedna djelomično zaklanja još jednog posjetitelja u krčmi, koji gestom lijeve ruke od krčmara pred njim traži da ga usluži vinom.

Pozadinom ostalih minijatura u rukopisu (uključujući i posljednju) prevladavaju zagasite boje, a sitnoslikar se ovdje odlučio koristiti posve drukčiju paletu, pomno dekorirajući zidove stiliziranim geometrijskim i floralnim motivima. Iluziju dubine ostvario je slikajući odsječak omiljenog motiva brežuljka koji se jasno vidi u središnjem dijelu gornjeg dijela kompozicije, kroz otvoreni prozor. Ne odolijeva izostaviti prikaz raznobojne cvjetne glavice biljaka sa zašiljenim listovima.

sl. 4. *Prizor iz krčme*, Dīvān, R-1366 (fol. 104r), Širaz, XVI stoljeće, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo

Često prikazivana i u drugim djelima, poput Nizāmījeve *Hamse* i Gāzūrgāhījeva *Mağālis al-‘uṣṣāqa*, ovo je pak jedna od scena koja je prisutna i u drugim primjercima Ḥāfiḏova *Dīvāna*, a suvremeni istraživači konstatuju da su se srodni prikazi počeli javljati osamdesetih godina XVI stoljeća.⁴⁶

1.5. Utakmica pola

Posljednja minijatura (fol. 137r) u sarajevskom primjerku *Dīvāna* iz Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, naslikana između šestog i sedmog stiha tristo sedamdeset osmog gazela, prikazuje utakmicu pola (*čavgān*), poznate i popularne igre koja potječe iz Perzije. Najčešće se igrala na konjima, kako je i prikazano ovom minijaturom (sl. 5), ali i brojnim drugim, sadržanim u različitim djelima poput Firdūsījeve *Šāhnāme*, Nizāmījeve *Hamse*, Gāzūrgāhījeva *Mağālis al-‘uṣṣāqa*. Premda je igra podrazumijevala dvije momčadi s više igrača, sitnoslikar se ovdje odlučio prikazati tek njih dvojicu kao svojevrsni *pars pro toto*.

Stihovi koji prate minijaturu u prijevodu na bosanski glase:

*Svaki divlji konj se smiri samo kad ga Ti osedlaš,
mirujemo na mejdanu – znak za napad dok nam ne daš.
Tvoja sablja jeste voda, r'jeka što je život dala,
stablo pravde ti posadi, posijeci kor'jen zala!
Sila sina Pešangova i golema mu snaga
stoljećima narodu će biti priča draga.
Kad Ti narav tako je divna, nikakva čuda nema
Što u pustinji Iredža raste mošus iz Hotena.*⁴⁷

Dva igrača prikazana u prvom planu snažno prodiru u središte kompozicije, od kojih onaj smješten uz desni rub kadra jaše na vrancu, dok njegova protivnika sitnoslikar posjeda na smeđeg konja. Jedan od njih snažno je zamahnuo palicom, visoko podignutom u desnoj ruci, dok je drugi svoju palicu spustio na lopticu i sprema se ubaciti ju kroz protivničke vratnice na kraju igrališta – ovdje prikazane postavljene na tanku zlatnu liniju koja razdvaja sliku od teksta. Plemićkom porijeklu igrača

⁴⁶ Usp. L. Uluç, *Turkmen Governors, Shiraz Artisans, and Ottoman Collectors*, 208 i prilog 152.

⁴⁷ Hafiz Širazi, *Divan*, 395.

svjedoče bogate perjanice koje pridržava ornament od zlata, uz neizostavni ikonografski detalj – safavidski tadž. Pozadinom dominira površina tla koloristički stopljena s brežuljcima, po kojima sitnoslikar bez iznimke prosipa ravnomjerno raspoređene stilizirane busenove trave i raznobojne cvjetove. Druge vratnice postavljene su u podnožju brežuljka, veličinom neproporcionalne onima naslikanim u prvom planu. Sitnoslikar i ovdje ostaje dosljedan obrnutoj perspektivi, pri čemu se predmet širi prema dubini slikanoga prostora, umjesto da se sužava.

Sl. 5. *Utakmica pola*, *Dīvān*, R-1366 (fol. 137r), Širaz, XVI stoljeće,
Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo

Za prikaz prividne dubine pribjegava omiljenom rješenju perzijskih majstora: iza brežuljka smješta dvojicu promatrača koji zorno prate igru. Odsječak zlatnoga neba iza njih i ovdje sugerira da se prizor zbija danju.

Na drugim minijaturama kojima su prikazane srodne scene prikazani su paviljoni na čijim su krovovima bili smješteni muzičari, a kao karakteristiku perzijskog urbanizma XVI stoljeća autori ističu upravo kombinaciju paviljona i terena za polo.⁴⁸ No sitnoslikar sarajevskih minijatura odlučuje se prikazati samo igrače, što dakako nije usamljen slučaj, i jedna je od karakteristika širaske škole osamdesetih godina XVI stoljeća.⁴⁹ Valja napomenuti da su isti prikazi, pored rukopisa Hāfizova *Dīvāna*, sastavni dio ustaljenoga repertoara u oslikavanju djela poput Firdūsijeve *Šāhnāme* i Gāzūrgāhījeva *Maḡālis al-‘uṣṣāqa*.

ZAKLJUČAK

Primjerak Hāfizova *Dīvāna* iz rukopisne zbirke Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu predstavlja jedan od najvrjednijih kodeksa koji se ondje čuvaju. Pohranjen je pod signaturom R-1366, a u Biblioteku je dospio kao vakuf Abdulbaki-efendije Džinića (Ġīnū-zāde). Osobito je dragocjen kao do danas jedino poznato djelo perzijske provenijencije u bosanskohercegovačkim rukopisnim zbirkama opremljeno minijaturama. Premda je bio predmetom nekoliko osvrta i predstavljanja, dosadašnja istraživanja nisu obuhvatila sustavnu analizu njegove likovne opreme niti njegova luksuznog uveza. Njegove minijature, koje sa stajališta historije umjetnosti imaju najveću vrijednost u rukopisu, u ovom su radu podvrgnute podrobnoj formalnoj, stilskoj i ikonografskoj analizi. Teme prepoznate na minijaturama sarajevskog primjerka *Dīvāna* su sljedeće: *Zaljubljeni u vrtu* (fol. 29r), *Laylīn posjet Maḡnūnu u pustinji* (fol. 65r), *Husrev posmatra Šīrīn dok se kupava* (fol. 75r), *Prizor iz krčme* (fol. 104r) te *Utakmica pola* (fol. 137r). Stihovi su savršeno pretočeni u sliku, osim na minijaturi *Husrev posmatra Šīrīn dok se kupava* (fol. 75r), u kojima se zapravo spominje Ferhad, no sitnoslikar se ipak odlučio za ovaj poznati i omiljeni prikaz među perzijskim majstorima. Analizom sarajevskog primjerka ustanovljeno je da nema ispuštanja teksta, odnosno da su prisutni svi stihovi onog gazela koji je sadržajno povezan s

⁴⁸ Usp. L. Uluç, *Turkmen Governors, Shiraz Artisans, and Ottoman Collectors*, 205.

⁴⁹ Ibidem, 203, bilješka 25.

minijaturom. To predstavlja snažno uporište za pretpostavku da su slike suvremene s prijepisom, te da nisu dodane naknadno, tj. preko teksta, što je katkad bila praksa u cilju povećanja vrijednosti rukopisa na tržištu.

S obzirom na to da rukopis ne sadrži podatke o prepisivaču, mjestu i vremenu nastanka, datiranje je uspostavljeno upravo temeljem analize njegovih minijatura, odnosno ikonografskog detalja (safavidski tadž) prisutnog na svim minijaturama u *Dīvānu*, koji je dataciju usmjerio prema XVI stoljeću. Još precizniju dataciju djela u drugu polovinu XVI stoljeća dopušta scena s krčmom te prikaz utakmice pola samo s dva igrača, što je, sukladno zaključcima suvremenih istraživača, karakteristično za širasku školu osamdesetih godina XVI stoljeća. Određivanju vremena i mjesta nastanka sarajevskog rukopisa doprinio je i njegov luksuzni uvez, a njegova je detaljna analiza i usporedba s drugim poznatim uvezima iznova nametnula XVI stoljeće i grad Širaz. Riječ je dakako o rukopisu čija se izrada ne može povezati s narudžbom nekog od vladara ili pak uglednika safavidskog Irana XVI stoljeća, već je nastao kao komercijalni primjerak priređen za tržište i imućniju klijentelu.

Provedena komparativna analiza minijatura sarajevskog primjerka *Dīvāna* ukazala je na njihove specifičnosti u odnosu prema ostalim dostupnim iluminacijama u ovom poznatom djelu Ḥāfiẓa Šīrāzīja te omogućila njihov smještaj u povijesnom i kulturološkom kontekstu perzijske minijature.

BIBLIOGRAFIJA / BIBLIOGRAPHY

IZVORI / PRIMARY SOURCES

[Šams al-dīn Muḥammad Ḥāfiẓ Šīrāzī], *Dīvān*, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, R-1366

LITERATURA / REFERENCES

Bajramović, Lejla, "Dīvān-i Ḥāfiẓ: A Case Study of a Persian Manuscript in the Sixteenth Century Bosnia", Central European University, Budimpešta, 2007., https://www.etd.ceu.edu/2007/bajramovic_lejla.pdf [14. juna 2025.].

Bahari, Ebadollah, "The Timurid to Safavid Transition in Persian Painting. Artists in Limbo: New Evidence", *Iran: Journal of the British Institute of Persian Studies*, 52:1 (2014), 157–204.

- Dunham Guest, Grace, *Shiraz Painting in the Sixteenth Century*, Freer Gallery of Art, Washington, 1949.
- Grabar, Oleg, "The Hidden Eye: An Approach to Persian Painting", <https://fisi-iran.org/our-programs/noruz-lectures/the-hidden-eye-an-approach-to-persian-painting/> [18. juna 2025.]
- Haldane, Duncan, "Bookbinding", BOOKBINDING (article 1) – Encyclopaedia Iranica [12. juna 2025.]
- Hafiz, *Divan*, prijevod s perzijskog i pogovor Muamer Kodrić, Vrijeme, Zenica, 2023.
- Jahić, Mustafa, *Trajnost islamskog naslijeđa: Rukopisi Gazi Husrev-begove biblioteke*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2019.
- Janc, Zagorka, *Islamska minijatura*, Izdavački zavod Jugoslavija, Spektar, Prva književna komuna, Beograd – Zagreb – Mostar, 1985.
- Karahalilović, Namir; Drkić, Munir, *Ahmed Sudi Bošnjak – komentator perzijskih klasika*, online izdanje Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2014. https://ebooks.ff.unsa.ba/index.php/ebooks_ffunsa/catalog/download/22/21/87?inline=1 [14. juna 2025.]
- Karahalilović, Namir, "O tematsko-motivskom utjecaju prvog gazela Hafizovog *Divana* na jedan gazel Zijaije Mostarca na perzijskom jeziku", *Pismo – časopis za jezik i književnost*, br. 10, Sarajevo, 2012., 115–136.
- Karahalilović, Namir, "'Kruženje čaše' – od Walīd ibn Yazīda do Zijaije Mostarca", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 57/2007, Sarajevo, 2008., 111–124.
- Karatay, Fehmi Edhem, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu*, Topkapı Sarayı Müzesi, Istanbul, 1961.
- Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, svezak četvrti, obradio Fehim Nametak, Al-Furqan Fondacija za islamsko naslijeđe, Rijaset Islamske zajednice u BiH, London – Sarajevo, 1998.
- Kulenović, Hakija, "Ukrasi i minijature u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu", *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva*, broj 1–3, god. II, Sarajevo, januar–mart 1951., 168–172.
- Loloi, Parvin, *Hafiz, Master of Persian Poetry: A Critical Bibliography*, I.B. Tauris, London, 2004.
- Mehmedović, Ahmed, "Hadži hafiz Muhammed Baqi Džino-zade – sarajevski kadija, vakif, kaligraf i bibliofil", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XXIX–XXX, Sarajevo, 2009., 225–238.
- Milstein, Rachel, "Persian Painting: The page and the text as determinants in the construction of pictorial space", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, sv. 50 (2021), 313–356.

- Neyestani, Nasrin Rohani, "Illustrated Manuscripts of Diwan of Hafiz Produced During the Safavid Period (1501–1722)", University of Victoria, 1987., magistarski rad.
- Pelc, Milan, *Minijature u misalima zagrebačkoga biskupa Jurja od Topuskog*, Institut za povijest umjetnosti, Sisačka biskupija, Zagreb, 2018.
- Popara, Haso, *Iz rukopisnog blaga Gazi Husrev–begove biblioteke*, Gazi Husrev–begova biblioteka, Sarajevo, 2019.
- Rizvić, Ismet, "Iluminirani rukopisi u Gazi Husrev–begovoj biblioteci", *Anali Gazi Husrev–begove biblioteke*, knjiga I, Sarajevo, 1972., 75–90.
- Schmitz, Barbara, "On a Special Hat Introduced during the Reign of Shāh 'Abbās the Great", u: *Iran*, sv. 22 (1984), 103–112.
- Smailbegović, Aida, "Iluminacije rukopisa Hatifiĵeve Tīmūrnāme u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti u Zagrebu", Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2025., doktorski rad.
- Stchoukine, Ivan, "Les Peintures Turcomanes et Şafavides d'une Khamseh de Niẓāmī, achevée à Tabrīz en 886/1481", *Arts Asiatiques*, sv. 14 (1966), 3–16.
- Širazi, Hafiz, *Divan*, preveo s perzijskog Bećir Džaka, Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", Sarajevo, 2009.
- Uluç, Lâle, *Turkmen Governors, Shiraz Artisans, and Ottoman Collectors: Sixteenth Century Shiraz Manuscripts*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Istanbul, 2006.

MINIATURES IN THE *DĪVĀN* OF ḤĀFIZ ŠĪRĀZĪ FROM THE MANUSCRIPT COLLECTION OF THE GAZI HUSREV-BEG LIBRARY

Summary

The *Dīvān* of the celebrated lyrical poet Shams al-dīn Muḥammad Ḥāfiẓ Šīrāzī (d. c. 1390) ranks among the most significant works of classical Persian literature. It consists primarily of ghazals, some qasidas and ruba'is. An illuminated manuscript of the *Dīvān* is held at the Gazi Husrev-beg Library in Sarajevo under the call number R-1366. It contains five miniatures. This manuscript of Ḥāfiẓ' *Dīvān* is particularly noteworthy as it represents the only preserved illuminated manuscript in the Bosnian manuscript collections that contains miniatures of Persian provenance. Even though it has been hitherto briefly overviewed, showcased, and presented, scholars so far did not provide a comprehensive description of its decorative programme. This paper aims at analysing and interpreting the *Dīvān* illustrations in R-1366, with particular attention accorded to its miniatures in a formal and systematic study of their iconographic features in an attempt to determine the possible origin of its miniatures' style, contextualizing the Sarajevan illuminated copy of the *Dīvān* in a broader cultural landscape of Persian miniature painting. This study also examines the relationship between the miniatures and the relevant passages in the text.

Keywords: Islamic art, Persian miniature painting, Gazi Husrev-beg Library, *Dīvān*, Ḥāfiẓ Šīrāzī

MERJEM KASUMOVIĆ*
(Sarajevo)

POSLANICA HADŽI BAJRAMA VELIJA O SAVRŠENOM ČOVJEKU

Abstrakt

Ovaj rad ima za cilj predstaviti *Poslanicu o Savršenom Čovjeku*, djelo poznatog osmanskog sufije i šejha Hadži Bajrama Velija. Prvi dio sadrži biografske podatke o autoru i pregled utjecaja bajramijsko-melamijskog derviškog reda, s osvrtom na njegov razvoj na prostorima Anadolije i Balkana te doprinos bosanskih predstavnika reda. U drugom dijelu ponudit ćemo prijevod *Poslanice* te ukazati na dosadašnja istraživanja i sačuvane rukopise. Na kraju ćemo se osvrnuti na pitanje autentičnosti i ispitati utjecaj Ibn Arebijevog učenja na sadržaj *Poslanice*. U prilogu rada nalazi se faksimil izvornog rukopisa (Ali Emiri Šeriyye, br. 1386/2) iz fonda Millet Kütüphanesi u Istanbulu.

Ključne riječi: Hadži Bajram Veli, bajramijsko-melamijski red, *Poslanica*, Savršeni Čovjek, Ibn Arebi

IZ BIOGRAFIJE HADŽI BAJRAMA VELIJA

Hadži Bajram Veli (tur. Hacı Bayrâm-ı Velî)¹ rođen je sredinom četrnaestog stoljeća u selu Solfasıl nedaleko od Ankare.² Ime mu je Numan

* Merjem Kasumović, stručni saradnik, Internacionalni univerzitet u Sarajevu, e-mail: merjemzuzo@gmail.com; ORCID ID: 0009-0008-1889-4547

¹ U radu smo imena Hadži Bajrama Velija i Ibn Arebija navodili u fonetskoj transkripciji prilagođenoj govornicima bosanskog jezika, dok su ostala imena navedena prema savremenoj turskoj transkripciji.

² Fuat Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Veli Yaşamı-Soyu-Vakfı*, C. 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989., 11; Nihat Azamat, "Hacı Bayram-ı Veli", *İslam Ansiklopedisi*, C. 14, Türkiye Diyanet Vakfı, Istanbul, 1996., 442-443; Abdülbaki

b. Ahmed b. Mahmud,³ dok je nadimak Hadži Bajram, po kojem će i ostati poznat, dobio od svog šejha Hamîdüddina Aksarâyîja.⁴ Prema jednoj predaji, otac Hadži Bajrama Velija, Koyunluca Ahmed, usnio je san u kojem mu se ukazao starac i prenio poruku da sinu koji će mu se roditi treba dati ime Numan i usmjeriti ga na put stjecanja znanja, kako bi Božija milost i blagodati bile nad njima. Tako je od ranog djetinjstva Hadži Bajram bio posvećen učenju i obrazovanju, što će i odrediti njegov životni put.⁵ Po završetku temeljitog obrazovanja u tradicionalnim naukama, Hadži Bajram Veli je obavljao dužnost profesora u uglednoj Kara medresi u Ankari, koja je predstavljala jedan od važnijih centara naučne misli i vjerskog obrazovanja.⁶ Osim Kara medrese, u izvorima se navodi da je predavao i u medresi Čelebi Mehmeda u Bursi.⁷

Ne postoje pouzdani podaci o vremenu kada je Hadži Bajram napustio medresu i susreo se sa šejhom Hamîdüddinom Aksarâyîjem.⁸ Prema nekim autorima, Hadži Bajram se potpuno posvetio duhovnom putu nakon 1392. godine.⁹ Sa svojim šejhom putovao je u Šam i Hidžaz, te su zajedno obavili hadž.¹⁰ Hadži Bajram Veli ostao je uz šejha do njegove smrti, nakon čega se vratio u Ankaru, u kojoj će nastaviti svoje djelovanje i širenje tesavvufskog učenja. Ostavio je dubok trag na duhovni život Anadolije, te je nakon njega tarikatski red nazvan po njemu i ujedno je

Gölpınarlı, *Melamilik ve Melamiler*, Devlet matbaası, İstanbul, 1931., 33; Ahmed Efendi Taşköprülüzade, *eş-Şakâ'îku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye (Osmanlı Âlimleri)*, priredio: Muhammet Hekimoğlu, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2019., 107.

³ F. Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Veli Yaşamı-Soyu-Vakfi*, C. 1, 12; Mehmet Erol, "Hacı Bayram Veli", u: *Cumhuriyetin 100. Yılında 100 Türk Büyüğü: Din ve Tasavvuf*, C. 3, priredio: Vahit Türk, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul, 2022., 185.

⁴ Više o Hamîdüddinu Aksarâyîju: Dženan Hasić, *Tesavufske teme i perspektive*, Samostalno izdanje, Sarajevo, 2017., 37-54.

⁵ Baki Yaşa Altınok, *Hacı Bayram Veli Bayramilik Melamiler ve Melamilik*, Oba Yayınevi, Ankara, 1995., 6.

⁶ A. Gölpınarlı, *Melamilik ve Melamiler*, 34; Mehmet Ali Ayni, *Hacı Bayram Veli*, priredio: H. Rahmi Yananlı, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2015., 80.

⁷ Hüseyin Vassâf Osmânzâde, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 2, priredili: Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2006., 435.

⁸ U relevantnim izvorima Ankara, Kajseri, Bursa i Aksaraj navode se kao potencijalne lokacije prvog susreta Hadži Bajrama Velija s njegovim duhovnim učiteljem Hamidom Aksarajijem. Vidjeti: M. Erol, "Hacı Bayram Veli", 190.

⁹ Ethem Cebecioğlu, *Hacı Bayram Veli ve Tasavvuf Felsefesi*, doktorska disertacija, Ankara Üniversitesi, Ankara, 1989., 80, 83.

¹⁰ M. A. Ayni, *Hacı Bayram Veli*, 97; F. Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Veli Yaşamı-Soyu-Vakfi*, C. 1, 20.

prvi tarikat koji je osnovao sufija rođen i odrastao na tlu Anadolije.¹¹ Hadži Bajram Veli napustio je ovaj svijet 1430. godine u Ankari, gdje je i ukopan pored svoje džamije.¹²

O životu Hadži Bajrama Velija sačuvano je mnogo predaja koje svjedoče o njegovom duhovnom značaju i utjecaju u društvenom i historijskom kontekstu njegovog vremena. Iako neke od tih predaja nose obilježja legende, one pružaju vrijedne informacije o percepciji njegovog lika i djela među savremenici i potomcima. U nastavku ćemo iznijeti jednu od predaja koja oslikava okolnosti njegovog posljednjeg ispraćaja. Prema toj predaji, Hadži Bajram Veli je na samrti uputio dovu Uzvišenom Bogu da svi koji prisustvuju njegovoj dženazi budu pošteđeni džehennemske vatre. Kada je došao trenutak ukopa, tabut Hadži Bajrama Velija nije se mogao podignuti, što je izazvalo nedoumicu i čuđenje među prisutnima. Na njihov poziv, Hadži Bajramova supruga je došla, šapnula mu nešto na uho, nakon čega je tabut bez ikakvih poteškoća podignut. Na pitanje šta mu je rekla, odgovorila je: „Tvoja je molba primljena. Šta čekaš? Ne muči više džemat.“ U istom trenutku jedan seljanin, koji je došao u Ankaru radi popravke pluga, stigao je na dženazu s komadom željeza za pojasom. Kasnije, kada su stavili komad željeza u vatru, nisu ga mogli zagrijati. Na taj način je simbolično potvrđena Hadži Bajramova dova – od vatre nisu bili zaštićeni samo ljudi, već i predmeti koji su se nalazili uz njih tokom dženaze.¹³

PISANO NASLIJEĐE

Hadži Bajram Veli iza sebe nije ostavio mnogo pisane zaostavštine. Njemu se pripisuju četiri ilahije, pismo upućeno jednom od njegovih nasljednika¹⁴ te *Poslanica*, čiji ćemo prijevod ponuditi u ovom radu.

U literaturi se spominju četiri ilahije koje nesumnjivo pripadaju Hadži Bajramu Veliju: “Noldu bu gönlüm”, “Çalabım bir şâr yaratmış”, “Hiç kimse çekebilmez” i “Bilmek istersen seni”.¹⁵ Pored spomenu-

¹¹ F. Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Veli Yaşamı-Soyu-Vakfı*, C. 1, 21-22; E. Cebecioğlu, *Hacı Bayram Veli ve Tasavvuf Felsefesi*, 96; A. Gölpınarlı, *Melamilik ve Melamiler*, 34.

¹² E. Cebecioğlu, *Hacı Bayram Veli ve Tasavvuf Felsefesi*, 128.

¹³ H. Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, Cilt 2, 445.

¹⁴ Rukopis je pohranjen u bibliotekama: Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, br. 619-031, fol. 205b-206a; Bursa İnebey Kütüphanesi, Genel, br. 850/2, fol. 8-9.

¹⁵ F. Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Veli Yaşamı-Soyu-Vakfı*, C. 2, 227-233.

tih, pojedini autori, poput Abdülbakija Gölpınarlıja i Mustafe Tatcija, pripisuju mu i gazel pod nazivom “Benim maksudum alemde”.¹⁶

Hadži Bajramova ilahija „Çalabım bir şâr yaratmış“, poznata po svojim duboko skrivenim duhovnim porukama, bila je predmet tumačenja brojnih autora, među kojima su Hüseyin b. Muhammed Rûmî-i Bayrâmî, Şeyhülislâm Feyzullah Efendî, Abdülhayy Üsküdârî, İsmail Hakkı Bursevî, Suhufî Mehmed Efendî, Seyyid Muhammed Nûrul-Arabî.¹⁷

Şejh Hadži Bajram Veli koristio je u svojoj poeziji *mahlas* Bayram ili Hacı Bayram. Također, često je nazivan Veli, Hacı Paşa, Ahi Sultan, Kapıcıbaşı, Şeyhürüm ili Molla. Njegov učenik Akşemseddin ga u svojim djelima navodi pod imenom Hacı Paşa.¹⁸

UČENICI HADŽI BAJRAMA VELIJA I BAJRAMIJSKI DERVIŠKI RED

Učenici Hadži Bajrama Velija ostavili su snažan utjecaj na tesavvufsku misao i tekijsku književnost, a najpoznatiji među njima su: Yazıcıoğlu Mehmed, Ahmet Bican, Eşrefoğlu Rûmî, Emîr Sikkînî te Akşemseddin, učitelj sultana Fatiha.¹⁹ Naslijede Hadži Bajrama Velija i njegovih učenika zauzima istaknuto mjesto u historiji turske kulture i nauke.

Bajramijski derviški red nastao je kao spoj elemenata halvetijskog i nakšibendijskog derviškog reda. Nakon smrti Hadži Bajrama Velija, dvojica njegovih nasljednika (*halifa*), Akşemseddin i Emîr Sikkînî, poznat i kao Bursalı Ömer Dede, nastavili su djelovati kroz različite pravce. Tako se bajramijski derviški red podijelio na dva ogranka: šemsije, okupljene oko Akşemseddina i bajramije–melamije ili bajramije–šetтарыје, okupljene oko Sikkînîja. Akşemseddin je usvojio glasni (*džehri*) zikr, dok je Sikkînî praktikovao bezglasni (*hafi*) zikr.²⁰ Razlike u su-

¹⁶ Ibid., 233; Mustafa Tatcı, *Bir Ulu Pir Hacı Bayram-ı Veli*, H Yayınları, İstanbul, 2020., 76; Hadži Bajramove ilahije, osim “Hiç kimse çekebilmez”, prevedene su na bosanski jezik u zbirci turskih sufijskih ilahija. Vidjeti: Hamza Halitović, *Palača od ruže*, Fondacija “Baština duhovnosti”, Mostar, 2015., 55, 141, 224, 229.

¹⁷ Ayşe Yılmaz, *Hacı Bayram-ı Veli ve Tasavvufî Görüşleri*, Çukurova Üniversitesi, master rad, Adana, 2008., 41.

¹⁸ Mustafa Kaçalın, Ali İhsan Yurd, *Akşemseddin Hayatı ve Eserleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994., 44.

¹⁹ Mehmet Demirci, *Sorularla Tasavvuf ve Tarikatler*, Damla Yayınevi, İzmir, 2001., 60.

²⁰ Haşim Şahin, *Dervişler ve Süfi Çevreler: Klasik Çağ Osmanlı Toplumunda Tasavvufi Şahsiyetler*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2018., 112; Džemal Čehajić,

fijskoj praksi označene su kao ključni povod za razlaz između dvojice istaknutih Hadži Bajramovih nasljednika. Sljedbenici su se uglavnom okupljali oko Akšemseddina, kojeg su smatrali legitimnim *halifom* Hadži Bajrama Velija. Tokom zajedničkih zikrova nosili su specifičnu dervišku odjeću i sjedili u halki, što je predstavljalo formaliziranu i jedinstvenu praksu. Nasuprot tome, Emîr Sikkînî nije prihvatao ovakav način izvođenja zikra. On je praktikovao zikr izvan halke, sjedeći u kutku prostorijske, što je predstavljalo izraz *melamijskog*²¹ pristupa sufizmu. Ovakav stav i ponašanje Sikkînija nisu bili prihvatljivi Akšemseddinu, koji ga je upozorio da će mu, ukoliko ne uskladi svoje ponašanje s pravilima reda, oduzeti *tadž*²² i *hrku*,²³ simbole nasljedništva (hilafeta) koje mu je dodijelio Hadži Bajram. Emîr Sikkînî je na ovu opomenu odgovorio pozivom Akšemseddinu da sljedećeg dana, poslije džume namaza, posjeti njegovu kuću, gdje će mu vratiti *tadž* i *hrku*. U daljem tekstu izvornih predaja navodi se kako je Sikkînî zapalio veliku vatru u svom dvorištu te sjeo u samu sredinu vatre. *Tadž* i *hrka* su izgorjeli, a Sikkînija vatra nije ozlijedila. Od tada bajramije–melamije ne nose *tadž* ni *hrku*, niti njihova odjeća ima neku specifičnost po kojoj bi bili prepoznatljivi.²⁴

Kasnije će nastati i treći ogranak bajramijskog derviškog reda, poznat kao dželvetijski, koji je osnovao Muhyiddin Üftâde.²⁵

Bajramijski red je ubrzo nakon svog utemeljenja stekao izuzetnu popularnost među narodom, što potvrđuje i veliki broj njegovih sljedbenika. Iz svoga duhovnog središta – Ankare, red se postepeno proširio najprije po čitavoj Anadoliji, a zatim i na prostore Rumelije, pa i na Bosnu.²⁶ Posebno je važno istaknuti doprinos sufijskih autoriteta porijeklom iz Bosne u širenju bajramijsko–melamijskog reda. Jedan od najvažnijih predstavnika ovog pravca s naših prostora je Hamza Bali (Bâlî), istaknuti vođa bajramijsko–melamijskog pravca i ključna figura u njegovom širenju na području Bosne. Naslijedio je šejha Hüsâmeddina

Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama, Orijentalni institut, Posebna izdanja XIV, Sarajevo, 1986., 187.

²¹ Stanje kada derviš kori sam sebe, kada vidi svoju bezvrijednost u odnosu na Apoluta. K. Čemo, *Rječnik sufijsko-tarikatskih izraza*, 154.

²² Kapa koju šejh dobiva sa statusom šejha. K. Čemo, *Rječnik sufijsko-tarikatskih izraza*, 214.

²³ Derviški ogrtač. K. Čemo, *Rječnik sufijsko-tarikatskih izraza*, 101.

²⁴ A. Gölpınarlı, *Melamilik ve Melamiler*, 41.

²⁵ Dž. Čehajić, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama*, 187.

²⁶ Azra Medara, „Glavna obilježja bajramijske sufijske prakse“, *Glasnik Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, vol. LXXXIV, Sarajevo, 2022., 254.

Ankaravîja, te se nakon njegovog pogubljenja vratio u Bosnu. Ubrzo je oko sebe okupio brojne sljedbenike, a njegovo nekonvencionalno odbacivanje ustaljenih sufijskih asketskih praksi, uz karizmatičan pristup, izazvalo je sumnju i otpor tradicionalne uleme i derviških krugova. Optužen je za herezu i zabludu i pogubljen u Istanbulu, ali je njegovo naslijeđe nastavilo živjeti kroz hamzevijski pravac, ostavivši dubok trag u duhovnom životu ne samo Bosne nego i šireg prostora.²⁷

Značajan predstavnik bajramijsko–melamijskog reda je i Husejn Lamekani (Hüseyin Lâmekânî). Postoje različite tvrdnje o njegovom porijeklu; dok neki izvori navode Bosnu, drugi upućuju na Peštu, pri čemu je najvjerojatnije imao bosanske korijene. Lamekani je značajno doprinio legitimiranju bajramijsko–melamijskog pokreta u vremenu kada je bio izložen brojnim kritikama i optužbama za herezu. Većinu života proveo je kao šejh tekije u haremu Šah Sultan džamije u Istanbulu, a umro je 1625. godine. Rukopis njegovog *Divana* čuva se u Süleymaniye Kütüphanesi u Istanbulu, te Gazi Husrev–begovoj biblioteci u Sarajevu.²⁸

Još jedan poznati šejh bajramijsko–melamijskog reda porijeklom iz Bosne je Abdullah Bosnevî. Napisao je veći broj djela, a najpoznatiji je po svom izuzetnom komentaru Muhjiddin Ibn Arebijevog²⁹ djela

²⁷ Vidjeti: Dž. Ćehajić, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama*, 191–193; Nihat Azamat, „Hamza Bâlî“, *İslam Ansiklopedisi*, C. 15, Türkiye Diyanet Vakfı, Istanbul, 1997., 503. Više o Hamzi Baliju i hamzevijama vidjeti u: Cahit Telci, „Hamza Bâlî ve Hamzavilere Dâir“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 46/1996, Sarajevo, 1997., 115–129; Adem Handžić, Muhamed Hadžijahić, „O progonu Hamzevija u Bosni 1573. godine“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XX–XXI/1970–71, Sarajevo, 1974., 51–70; Muhamed Hadžijahić, „Hamzevije u svjetlu poslanice užičkog šejha“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, III–IV/1952–53, Sarajevo, 1953., str. 215–227; Nihad Dostović, „Beogradski muftija Munîrî Belgrâdî i hamzevije“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XLI, Sarajevo, 2020., 157–175.

²⁸ Vidjeti: Slobodan Ilić, „Lâmekânî Hüseyin Efendi“, *İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Türkiye Diyanet Vakfı, Istanbul, 2003., 94–95.

²⁹ Muhjiddin Ibn Arebi rođen je 1165. godine u Mursiji, u Španjolskoj. Do tridesete godine ostao je u rodnom kraju. Potom je otišao u Egipat, a sa 38 godina prvi put je otišao u Mekku i Medinu. Najplodniji dio života mu je bio između 1205. i 1219. godine – vrijeme provedeno u Anadoliji. Umro je u Siriji (u Damasku) 1240. godine. Najobimnija mu je knjiga *Futûhât-i Mekkiyye*, ali je veliku slavu stekao knjigom *Fusûsü'l-hikem* koju je napisao 1119. godine, kako je izjavio, po naređenju Muhammeda, a. s., koji mu je došao u san. Muhjiddin Ibn Arebi je imao velikog udjela u uobličavanju tesavvufske doktrine i kao takav ostavio je traga i u tesavvufskoj literaturi. Njegova učenost je čest predmet divljenja pjesnika. Vidjeti: Fehim Nametak, *Pojmovnik divanske i tesavvufske književnosti*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XXVII, Sarajevo, 2007., 235.

Fusûsü'l-hikem. Abdullah Bosnevî je spomenuti komentar najprije napisao na osmanskome, a potom i na arapskom jeziku.³⁰ Posljednje godine života proveo je u Konji gdje je i umro te, prema vlastitoj oporuci, ukopan u blizini turbeta šejha Sadreddina Konevîja.³¹

Pored spomenutih bajramijsko–melamijskih šejhova, na našim prostorima je djelovao i dželvetijski šejh Mustafa Gaibi (Gâibî). Rođen je sredinom sedamnaestog stoljeća u Kliškom sandžaku, vjerovatno u okolini Livna. Poznat je po pismima pisanim osmanskim vlastima, u kojima je, koristeći alegorijski sufijski izraz, ukazivao na društvene devijacije. Zbog sadržaja i forme tih pisama nazivan je „Gaibi“ – tajanstveni. Pred kraj života živio je u Gradišci, gdje je 1683. godine ubijen, nakon što je nagovijestio neuspjeh osmanske vojske pod Bečom, te ukopan uz obalu Save.³²

U devetnaestom stoljeću dolazi do svojevrsne obnove melamijskog reda kroz djelovanje Muhammeda Nûrul-Arabîja.³³ Za svog života Muhammed Nûrul-Arabî je odgojio brojne *halife* koji su širili melamijski red širom Rumelije. Tako su u Strumici, Skoplju, Velesu, Tikvešu, Štipu, Prizrenu i Bitolju osnovane melamijske tekije, dok su derviši ovog reda postojali i u Bosni, iako u manjem broju.³⁴

³⁰ Rešid Hafizović, „Bosanski tumač 'Dragulja poslaničke mudrosti'“, u: Abdulah-efendija Bošnjak, *Tumačenje Dragulja poslaničke mudrosti*, I, Naučnoistraživački institut „Ibn Sina“, Sarajevo, 2008., 14-15.

³¹ Nusret Čolo, „Šarihul-fusus – Abdullah Bosnevi (k.s.)“, *Znakovi vremena*, vol. 7, br. 25, Sarajevo, 2004., 184.

³² Fejzulah Hadžibajrić, „Risala šejh Mustafe Gaibije“, *Analî Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. IV, Sarajevo, 1976., 100; Azra Medara, „Šejh Mustafa Gaibi: osvrt na život i književni doprinos“, *Znakovi vremena*, vol. XX, br. 78, Sarajevo, 2017., 148-150. O Gaibiji vidjeti i: Fehim Nametak, *Pregled književnog stvaralaštva bosansko-hercegovačkih Muslimana na turskom jeziku*, El-Kalem, Sarajevo, 1989., 125-127.

³³ Muhammed Nûrul-Arabî je rođen 1813. godine u mjestu Mehalletu'l-Kubra u Egiptu. Potiče iz plemenite loze hazreti Husejna, zbog čega nosi časnu titulu sejjid. Islamsko i opće obrazovanje stekao je u domovini, a nakon dolaska na Balkan, tačnije u Skoplje, započinje s aktivnim širenjem melamijskog učenja. Umro je 1884. godine u Strumici, a ukopan je u mjestu Banjsko. Tokom života napisao je više djela, od kojih je *Risāle-i Sālîhiyye* prevedena na bosanski jezik zaslugom Fejzulah-efendije Hadžibajrića. Samir Beglerović, „Derviški red Melâmija (III dio): Melâmije-nurije“, *Znaci.ba*, pristupljeno 5. 7. 2025., <https://znaci.ba/tekstovi/derviski-red-melamija-iii-dio-melamije-nurije>

³⁴ Dž. Čehajić, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama*, 208-209. Više o djelovanju Muhameda Nuru'l-Arebija i melamijama koje su vezane za njega vidjeti: Ašk Gaši, *Skrivene sufije : O melamijama u Bosni*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2016.; A. Gölpınarlı, *Melamilik ve Melamiler*; Nihat Azamat, „Muhammed Nûrû'l-Arabî“,

POSLANICA HADŽI BAJRAMA VELIJA

Dosadašnja istraživanja

Autori koji su, prema našem saznanju, priredili transkripciju Hadži Bajramove *Poslanice* su Fuat Bayramoğlu, Rahmi Yananlı, Mehmet Sait Toprak i Mustafa Tatcı.³⁵ Mehmet Sait Toprak u svom tekstu pod nazivom „Hacı Bayram-ı Veli: ‘Vaḥdet-i Vücûd Risâlesi’ (Taḥkîk–Taḥlîl–Tenkîd–Kavramsal Türkçeleştirme)“ ističe da postoje dva rukopisa Hadži Bajramove *Poslanice*.³⁶ Toprak je uz transkripciju teksta *Poslanicu* preveo na savremeni turski jezik, a na kraju rada je priložio i faksimil. Prema našem uvidu, iako to autor ne navodi u radu, korišten je rukopis koji se čuva u biblioteci Milli Kütüphane.³⁷ Posljednje dvije stranice koje je autor priložio kao faksimil, a na osnovu kojeg je uradio transkripciju i prijevod, nisu stranice koje pripadaju originalnom rukopisu Hadži Bajramove *Poslanice* nego *Risâli* koja joj prethodi u medžmui.³⁸

Mustafa Tatcı u svom djelu *Bir Ulu Pir Hacı Bayram Veli* također predstavlja *Poslanicu*, oslanjajući se, najvjerovatnije, na rad Mehmeta Saita Topraka, jer je ponovio istu grešku.³⁹ U transkripciji Bayramoğlua na nekoliko mjesta tekst nije u potpunosti prenesen, tako da pojedine

TDV İslam Ansiklopedisi, C. 30., Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2020., 557-560; *Uluslararası Melâmilik ve Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî Sempozyumu Bildirileri*, priredio: Rıdvan Yıldırım, TİKA Kültür Yayınları, Ankara, 2016.

³⁵ Pored spomenutih, *Poslanica* Hadži Bajrama Velija je objavljena i u djelu: Tahir Galip Seratlı, „Hacı Bayram-ı Veli'nin Hazretlerinin İnsan-ı Kamile Dair Bir Makalesi“, u: *Vaḥdet-i Vücûd ve Tevhid 7 Hakkında Eskimez Risale*, priredio: Tahir Galip Seratlı, Furkan Kitaplığı, İstanbul, 2006., 271-275.

³⁶ Vidjeti: Mehmet Sait Toprak, „Hacı Bayram-ı Veli: ‘Vaḥdet-i Vücûd Risâlesi’ (Taḥkîk–Taḥlîl–Tenkîd–Kavramsal Türkçeleştirme)“, u: *Hacı Bayram-ı Veli*, Priredio: İbrahim Ethem Arıoğlu, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2018., 133, 150.

³⁷ Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar, br. 06 Mil Yz FB 587/5, fol. 35a-40a.

³⁸ Riječ je o traktatu u kojem se pojašnjava izreka koju neki smatraju hadisom: „Ljudi spavaju, a kada umru – probude se“. Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar, br. 06 Mil Yz FB 587/5, fol. 30b-33b.

³⁹ Vidjeti: M. Tatcı, *Bir Ulu Pir Hacı Bayram-ı Veli*, 67-72. Tatcı ne uključuje posljednju rečenicu kojom Toprak završava svoj rad, iz koje se jasno vidi da posljednje stranice ne pripadaju *Poslanici* Hadži Bajrama Velija. Naime, u završnoj rečenici se navodi da je Ragib Paša u svom djelu *Sefîne* citirao određene detalje iz Munavijevog tumačenja „Kaside-i Nefsiyye“, poeme koju je napisao poznati filozof Ibn Sina.

riječi nedostaju, na što je ukazao i sam autor.⁴⁰ Zbog navedenih razlika i nedostataka u spomenutim objavljenim transkripcijama, odlučili smo istražiti dostupne rukopise *Poslanice*, te naš prijevod zasnovati na originalnom tekstu.

Rukopisi

U rukopisnim kolekcijama biblioteka u Republici Turskoj pohranjeno je nekoliko primjeraka ove *Poslanice*. Prilikom našeg istraživanja pronašli smo sedam prijepisa, i to:

1. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmut Efendi, br. 2673–022, fol. 169b–172a
2. Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, br. 7493–001, fol. 1b–3b
3. Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, br. 6677–005, fol. 107b–109b
4. Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, br. 2471–012, fol. 98b–101b
5. Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar, br. 06 Mil Yz FB 587/5, fol. 35a–40a
6. İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Şeriyeye, br. 1386/2, fol. 41b–43b⁴¹
7. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T 333, str. 165–168⁴²

Nakon uvida u spomenute prijepise ustanovili smo da je tekst identičan, izuzev jednog kraćeg pasusa na koji ćemo ukazati u podnožnim bilješkama, u prijevodu *Poslanice*.

U ovom radu smo koristili rukopisni primjerak pohranjen u İstanbul Millet Kütüphanesi, iz kolekcije Ali Emiri Şeriyeye, pod brojem 1386/2. Rukopis obuhvata folije od 41b do 43b, te potiče iz 1357. godine po hidžri. Prepisao ga je Yeşilzade Muhammed Salih.⁴³ Tekst *Poslanice* je pisan čitkim nesh pismom, bez izraženih umjetničkih pretenzija,

⁴⁰ Vidjeti: F. Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Veli Yaşamı-Soyu-Vakfi*, C. 2, 239–241.

⁴¹ Rukopisi su dostupni na web stranici: www.yek.gov.tr

⁴² Faksimil rukopisa se nalazi u djelu *Hacı Bayram Veli*, koje je priredio H. Rahmi Yananlı. Vidjeti: M. A. Ayni, *Hacı Bayram Veli*, 281–283.

⁴³ Podaci o godini prijepisa i imenu prepisivača zabilježeni su na početku medžmue.

crnom tintom, te je naslovljen kao: *Gavs-ı A'zam, Mürşid-i 'Âlem Şâhib-i Zamân ve Güzide-i Enâm eş-Şeyh Hacı Bayrâm-ı Velî kuddise sirruhu'l-celî Hazretleriniñ Risâle-i Şerîfesidir.*

PRIJEVOD POSLANICE O SAVRŠENOM ČOVJEKU

Časna Poslanica Gavs-i A'zama,⁴⁴ duhovnog učitelja svijeta, sahibije vremena,⁴⁵ odabranog među ljudima, šejha Hadži Bajrama Velija, sveta neka je njegova tajna

S imenom Allaha, Milostivog, Samilosnog

Beskrajna zahvala Biti Jednoga Koji je prisutan Svojom Jednoćom u svim stvarima, Koji se manifestira i Koji je pojavan [sa] Svojom ljepotom u svim mjestima očitovanja u stvorenim svjetovima. Vječni salavat i selam na plemenitog vjerovjesnika Muhammeda, sallallahu alejhi ve sellem, ogledalo Biti i mjesto manifestacije Božijih Imena i Atributa, na njegovu odabranu porodicu i postojane ashabe.

Potom, treba znati sljedeće:

Hakk,⁴⁶ Slavljen je i Uzvišen, postojao je Svojom Biti u Skrivenosti Onstva i Obzorju Jednosti i motrio je Svoju Bit u Svojoj Biti. Sve potencijalne zbilje i oblici bitisanja, kao i Božija Imena i Atributi te njihov odnos s Biti, bili su potpuno obuhvaćeni i porinuti unutar Jedinstvene, Sveobuhvatne Božanske Biti, budući da nisu postojali njihovi realiteti u kojima bi se Imena i Atributi odrazili i tako očitovali u pojavnosti. Prema tome, zbilje Njegovih Imena su bile porinute u Njegovoj Biti, pa poželje da motri Svoju Bit i Zbilje i Savršene Atribute unutar jednog sveobuhvatnog bića, koje bi kao takvo u sebi obuhvatalo sveobuhvatnu naredbu uvođenja u postojanje.

Najprije je stvorio svijet na liku Svemilosnog, očitovao se sa svim Svojim Imenima i Atributima u formi univerzuma i motrio je zbilje

⁴⁴ *Gavs-i a'zam* – najveći od evlija, osnivač tarikata, Božiji halifa i halifa Božijeg poslanika. F. Nametak, *Pojmovnik*, 101.

⁴⁵ *Sahibuz-zeman* – Savršeni čovjek koji obnaša duhovnu funkciju kutba. Takva osoba nije potčinjena vremenu već je vrijeme potčinjeno njoj. K. Čemo, *Rječnik sufijsko-tarikatskih izraza*, 203.

⁴⁶ Istiniti; jedno od Allahovih, dž.š., Imena i Svojstava. K. Čemo, *Rječnik sufijsko-tarikatskih izraza*, 86.

Svojih Imena u pojavnim formama univerzuma, jer u univerzumu nije postojala snaga niti sposobnost da se očituje Jednost Biti. Nakon toga je stvorio Savršenog Čovjeka koji je sveobuhvatni međusvijet s dva lica: jedno lice je pojavno, a drugo nevidljivo. Nevidljivo lice je mjesto manifestacije Biti i ishodište Imena i Atributa. Pojavno lice je forma Božanskih Imena koja se očituju u univerzumu i formama univerzuma. Nevidljivo lice je Jednoća, dok pojavno lice predstavlja mnoštvo. Nevidljivo lice je Hakk, a pojavno lice je stvoreno.

Dakle, Uzvišeni Bog je posmatrao detaljno u ogledalu očitovanja Savršenog Čovjeka Svoju Bit i Realnost, kao i zbilje Svojih Najljepših Imena koje su bile porinute u Njegovoj Biti. Pojava i očitovanje Ljepote i najsavršenija manifestacija Njegove Biti i Atributa pojavila se s njim (Savršenim Čovjekom). Naime, viđenje sebe u samome sebi nije poput očitovanja u drugoj stvari i posmatranja sebe u njoj, a što je poput ogledala.

Savršeni Čovjek je mjesto očitovanja Hakkove Biti i ogledalo Apsolutnog Postojanja. Ne postoji ništa od Božijih Imena i Atributa, odnosa niti stanja Biti što nije prisutno i skriveno u njegovoj nutrini, i nema nijednog harfa na stranici postojanja od zbilja univerzuma i potencijalnih harfova, a da nisu vezani za Savršenog Čovjeka. Dakle, ništa ne može biti određeno izvan njegovog domena, jer se Hakkova Bit u njemu pojavila i očitovala u potpunosti i sa svim pojedinostima. Stoga je sunce njegove biti zasjalo i skrivene božanske tajne su se razotkrile s njim. S njim se upotpunilo robovanje Biti i s njim se ostvarila spoznaja Boga.

Savršeni Čovjek je za Hakka poput oka, jer Uzvišeni Bog posredstvom njega promatra svijet i obasipa ga Svojom milošću. Savršeni Čovjek je duša svjetova. Svijet ne može postojati niti jedan dah bez njega, kao što ni tijelo ne može opstati bez duše. Savršeni Čovjek je blistava svjetlost manifestacija univerzuma koje su ogledalo Postojanja Hakka. Njegova milost dopire do svih stvari, pa čak obuhvata i Božija Imena, jer pojava i opstojnost svih stvari je sa svjetlom Savršenog Čovjeka. Isto tako, Božija Imena se s njim oslobađaju tuge i čežnje za manifestacijom usljed Njihove potpune poništenosti u Jednosti Biti, s njim se očituju i sva Božija Imena se manifestuju kroz njega. U tom pogledu, Savršeni Čovjek je kibla između Hakka i stvorenja, jer je sve stvoreno usmjereno ka njemu i svjetlosno isijavanje dolazi od njega. Manifestacija Božijih Imena, iz njihove skrovitosti, očituje se sa Savršenim Čovjekom. Stoga, Hakkovo sveobuhvatno i detaljno motrenje vlastite Biti kroz formu Božanske Skupnosti (Imena i Atributi) u Jedinstvenoj Biti počiva na očitovanju u mjestu manifestacije Savršenog Čovjeka. Isto tako, spoznaja

Boga i dospijeće u Božiju blizinu, kao i svjedočenje Hakka za onoga koji teži stepenu savršenstva također je vezano za njegovo usmjerenje čistim srcem ka manifestaciji Savršenog Čovjeka. Hakk se ne može posvjedočiti niti spoznati bez forme u kojoj se On očitovao. Pojavljuje se u svakom mjestu očitovanja i posvjedočava se shodno skupnosti i obuhvatnosti tog mjesta očitovanja. Savršeni Čovjek je univerzalna Božija obznana, dakle, najpotpunija, najobuhvatnija, najjasnija, najcjelovitija obznana. Stoga je svjedočenje njega, svjedočenje Biti. Bez njega se Hakk ne može spoznati, niti postići stepen osvjedočenja.

Ko dospije do njega, dospio je do Hakka. Ko svjedoči njega, svjedoči Hakka. Onaj ko njega voli, voli Hakka. Ko je pokoran njemu, pokoran je i Hakku. Onaj ko njega odbija, odbija Hakka. Ko njega poriče, poriče Hakka. Onaj ko je kod njega prihvaćen, prihvaćen je i kod Hakka. Ko njega izda, izdao je i Hakka. Ko njega uznemirava, uznemirava Hakka, jer je bit Savršenog Čovjeka ogledalo Hakkove Biti. Hakkova Bit se potpuno i sažeto manifestuje u njemu i s njim postaje očitovana. Znanje Savršenog Čovjeka je ogledalo Hakkovog Znanja. Njegova bit je, bez sumnje, Hakkova Bit, njegovo postojanje Hakkovo Postojanje, njegovo znanje Hakkovo Znanje, jer bez Hakkovog Postojanja, on nema ni bit, ni postojanje, niti znanje.

Jednoća nastala iz dvojnosti nije jednoća, i stoga je čista od pojmo-va utjelovljenja i sjedinjenja. Štaviše, to je stanje potpunog Hakkovog očitovanja u ogledalu postojane biti⁴⁷ Savršenog Čovjeka, koja je sama po sebi nepostojeća. To je isijavanje i pojavljivanje očitovanja Božije Jednosti iz tog mjesta manifestacije.⁴⁸ Dakle, ovaj javni svijet je svijet osvjedočenja, i ko na njemu svjedoči Hakka, vidjet će ga i na ahiretu. Ko je na njemu slijep, bit će slijep i na ahiretu.

Stoga, ono što je neophodno braći koja su spremna da traže Hakkovu blizinu i žele da postanu mjesto univerzalne manifestacije jeste sljedeće:

⁴⁷ *'Ajn-i sābit* - Zbilja neke stvari u hadretu znanja, stvarno još neoblikovana, ali ipak prisutna u Božijem Znanju. K. Čemo, *Rječnik sufijsko-tarikatskih izraza*, 17.

⁴⁸ U rukopisima *Poslanice* u Süleymaniye Kütüphanesi u kodeksima Hacı Mahmut Efendi (br. 2673-022) i Yazma Bağışlar (br. 2471-012), te İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi (T 333) je na ovom mjestu zapisan i sljedeći pasus: „Ono što se posmatra u Apsolutnoj Božijoj Jednosti opet je sama Božija Bit, a Božija Imena su u njoj potpuno porinuta. Ono što se posmatra u svijetu jesu forme Božijih Imena. Međutim, motrenje Savršenog Čovjeka obuhvata motrenje Božije Biti, Atributa i Imena, te je njegovo motrenje najobuhvatnije, najsavršenije, najpotpunije i najcjelovitije.“

Kuću srca, u koju se spuštaju svjetlosti Uzvišenosti i koja je prebivalište svetosti Božanstvenosti, treba očistiti od stvorenog svijeta. Ogledalo srca koje je osvijetljeno gospodarskim očitovanjima i ogledalo ljepote Milostivog potrebno je očistiti od srčanog vezivanja da postane uglačano tako da na njemu ne ostane ni praška ljubavi prema stvorenom, niti ijedan trag vezivanja za njega. Nakon toga, neka se usmjeri ka srcu Savršenog Čovjeka koje je kuća Hakkova i mjesto manifestacije apsolutnog Postojanja, i neka svoje srce poveže s njegovim, sve dok božanske svjetlosti i gospodarska sunca koji se očituju u srcu Savršenog Čovjeka kao potpuna Hakkova manifestacija ne zasjaju u srcu tragaoca, tako da ponište čak i preostale tragove njegovih osobina i u potpunosti njegovo srce učine ogledalom Svete Biti koja se očituje u srcu Savršenog Čovjeka. Kada se potpuna manifestacija očituje u njegovom srcu neka nikada ne bude bez usmjerenosti ka božanskoj ljubavi i neka ni jednim dahom od nje ne bude udaljen, sve dok njegova bit ne iščezne u biti Savršenog Čovjeka, njegove osobine u osobinama Savršenog Čovjeka i njegova djela u djelima Savršenog Čovjeka, te dok ne postane univerzalna manifestacija i ujedinjen sa Savršenim Čovjekom i kroz očitovanje Savršenog Čovjeka stigne u Hakkovu blizinu, tako da se osvjedoči da je Hakk Onaj koji Vidi, Čuje, Djeluje i Govori i da osim Hakkovog Postojanja nema drugog postojanja.

Stoga, nema drugog puta pristizanju carstvu Jednoće i dolaska u Hakkovu blizinu, osim putem vezivanja srca sa srcem Savršenog Čovjeka, usmjerenja ka njemu s božanskom ljubavlju, osvjetljenja srca božanskom svjetlošću koja isijava iz svetog srca Savršenog Čovjeka, koje je mjesto očitovanja najsvetijih izljeva i privlačenja srca Uzvišenom Hakku.

Nema vrata ka Hakkovoj blizini osim kroz Savršenog Čovjeka i nema puta ka Njemu osim kroz srce Savršenog Čovjeka, jer se Uzvišeni Hakk sa Svojom Biti, Atributima i svim Imenima obznanio srcu Savršenog Čovjeka. Ko želi Hakka, neka se odrekne svog postojanja te iz svoga srca izbaci svaku misao o nečemu mimo Njega. Neka prisutnog Hakka svjedoči u svom srcu i svoje srce poveže sa srcem Savršenog Čovjeka, tako da mu sve poteškoće budu olakšane i svaki posao bude lahak!

*Ko hoće – neka vjeruje, a ko hoće – neka ne vjeruje!*⁴⁹ *Pa, zaista, Allah nije ovisan ni o kome.*⁵⁰

Kraj Poslanice.

⁴⁹ Kur'an, 18:29.

⁵⁰ Kur'an, 3:97.

Kada se govori o Savršenom Čovjeku misli se na najčasnijeg poslanika, Muhammeda, sallallahu alejhi ve sellem, jer je njegova zbilja objedinitelj svih zbilja. Njegovo plemenito postojanje je najpotpunije postojanje i objedinitelj je svih očitovanja. Također, njegov nasljednik koji je odabran kao najpotpuniji Savršeni Čovjek je prisutan u svakom stoljeću i svakom vremenskom periodu. (bilješka prepisivača)

Prepisivač: Muhammed Salih

AUTENTIČNOST POSLANICE I VEZA S IBN AREBIJEVIM UČENJEM

Autori Ethem Cebecioğlu i Nihat Azamat su mišljenja da *Poslanica* nije autentično autorsko djelo Hadži Bajrama Velija, navodeći da jezik i stil *Poslanice* ne odražavaju karakteristike jezika korištenog u periodu Hadži Bajramovog života. Međutim, navedeni autori nisu ponudili detaljnija objašnjenja niti konkretne primjere kojima bi potkrijepili svoju tvrdnju.⁵¹ Pored toga, Fuat Bayramoğlu također ukazuje da je jezik savremeniji, ali ne odbacuje mogućnost da je *Poslanica* Hadži Bajramovo autorsko djelo, ističući da su prepisivači rukopisa često prilagođavali tekst vremenu u kojem su živjeli.⁵² Rahmi Yananlı, Mehmet Sait Toprak i Mustafa Tatcı navode *Poslanicu* kao Hadži Bajramovo autorsko djelo.

Ne ulazeći detaljnije u razloge osporavanja autentičnosti *Poslanice* na osnovu jezika i stila, mi ćemo se u nastavku osvrnuti na sam sadržaj *Poslanice*, čiji se naslovi u dostupnim rukopisima, prema našem uvidu, isključivo vezuju za Hadži Bajrama i naslovljeni su kao *Pismo* ili *Časna Poslanica Hadži Bajrama Velija*. *Poslanica* je, također, napisana pod nesumnjivim utjecajem Ibn Arebijevog učenja o Savršenom Čovjeku i Jedinstvu Biti, Atributa i Djelovanja.⁵³ Štaviše, u nekim rečenicama je

⁵¹ Vidjeti: E. Cebecioğlu, *Hacı Bayram Velî ve Tasavvuf Felsefesi*, 126; N. Azamat, „Hacı Bayram-ı Velî”, 447.

⁵² F. Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Velî Yaşamı-Soyu-Vakfı*, C. 2, 237-238.

⁵³ Iako se indirektna naznaka učenja o Savršenom Čovjeku mogu pronaći u djelima ranijih tesavvufskih prvaka, ovaj termin je prvi iskoristio, definisao i sistemski odredio Ibn Arebi. Važno je napomenuti da se uz Ibn Arebijevu ime najčešće vezuje učenje o vahdet-i vücûdu, iako taj termin nije koristio sam Ibn Arebi, niti njegovi učenici. Pogrešno razumijevanje ovog termina dovest će do brojnih sporenja i napada na samog Ibn Arebija. U tekstu ćemo radije koristiti termin Jedinstvo Biti, jer je taj termin, kao i termin Savršeni Čovjek, koristio i Hadži Bajram u svojoj *Poslanici*. Vidi više: William C. Chittick, „Wahdat al-wujud u Indiji“, *Znakovi vremena*, XX-76/77, Sarajevo, 2017, 103-117; Mensur Valjevac, *Savršeni čovjek u*

misao gotovo identična pojedinim pasusima iz Ibn Arebijevih djela, na što ćemo kasnije ukazati i s konkretnim primjerima. Stoga je, već na samom početku, potrebno razmotriti mogućnost utjecaja Ibn Arebija i njegove škole mišljenja na misao Hadži Bajrama Velija. Poznato je da je Ibn Arebi jedan period života boravio u Anadoliji i da je njegov najpoznatiji učenik, kojem je dao opću dozvolu da tumači i prenosi njegova djela, Sadreddin Konevî, veći dio svog života proveo u Konji, a njegova biblioteka koja je sadržavala Ibn Arebijeva djela sačuvana je i do osmanskog osvajanja ovog prostora. Također, učenjaci poput Dâvûda Kayserîja i Molla Fenârîja⁵⁴ su značajno doprinijeli širenju Ibn Arebijeve misli, a ujedno su bili prvi profesori u medresama koje je osnovao osmanski sultan Orhan Gazi.⁵⁵ Upravo putem Kayserîja i njegovih djela, prije svega njegovog komentara *Fusûsa*, osmanska ulemanska i intelektualna zajednica je od samog začetka bila pod snažnim utjecajem učenja Ibn Arebija i Konevîja.⁵⁶ Pored toga, Molla Fenârî se susretao s Hamîdüddinom Aksarâyîjem dok je on sa svojim učenikom Hadži Bajramom boravio u Bursi, što ukazuje na mogućnost da se i Hadži Bajram Veli na taj način upoznao s ekberijanskom školom mišljenja.

S druge strane, moguće je uočiti prisustvo ovog učenja i u Hadži Bajramovim ilahijama, a naročito učenje o Jedinstvu Biti, Imena i Atributa. Tako, Hadži Bajram u stihovima kaže:

Kim bildi ef'alini	Ko je Njegova djela spoznao
Ol bildi sıfatını	I Svojstva je Njegova upoznao
Anda gördü zâtını	U njima Bit Njegovu prepoznao
Sen seni bil sen seni	A ti samog sebe znati bi morao

Kim ki hayrete vardı	Onaj što se sav zapanjen u divljenju zatekao
Nûra müstağrak oldu	U svjetlosti on je čistoj sav u nuru ogrezao
Tevhid-i zâtı buldu	Jedinstvo Biti on je u tom pronašao
Sen seni bil sen seni ⁵⁷	A ti samog sebe znati bi morao

tefsiru, hadisu i tesavvufu : sa posebnim osvrtom na šejha Mustafa efendiju Čolića, Dobra knjiga, Sarajevo, 2023., 159-163.

⁵⁴ O Molla Fenârîju vidjeti više: Dženan Hasić, „Šejhu-l-islam Mulla Fenari i tumač prve sure iz Kur'ana“, *Glasnik Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, vol. LXXVI, Sarajevo, 2014., 305-318.

⁵⁵ Ahmed Zildžić, *I prijatelj i neprijatelj: Rano osmansko društvo i Ibn 'Arabî*, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Sarajevo, 2020., 106-110, 124-129.

⁵⁶ Ibid., 118.

⁵⁷ F. Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Veli Yaşamı-Soyu-Vakfi*, C. 2, 233.

Kada je riječ o *Poslanici* šejha Hadži Bajrama Velija, ona predstavlja svojevrsni sažetak temeljnih aspekata učenja o Savršenom Čovjeku. Sudeći prema sadržajnoj složenosti teksta, može se pretpostaviti da nije nastala s ciljem pojašnjenja ove tematike širem krugu čitalaca niti apologetske odbrane učenja, jer autor ne navodi kur'anske i hadiske dokaze u prilog stavovima koje iznosi niti se poziva na prethodne sufijske autoritete. Iako autor eksplicitno ne navodi da pod Savršenim Čovjekom podrazumijeva muhamedansku Zbilju – ontološku i duhovnu stvarnost Muhammeda, a.s., – već sam početak *Poslanice* nas usmjerava ka tom zaključku, budući da Muhammeda, a.s., opisuje kao ogledalo Božije Biti i mjesto očitovanja Božijih Imena i Atributa, što kroz ostatak teksta dosljedno povezuje s pojmom Savršenog Čovjeka. Na to je dodatno ukazao i prepisivač u bilješci nakon završetka same *Poslanice*.

Kako smo već ranije naveli, šejh Hadži Bajram Veli je bio upoznat s učenjem Ibn Arebija i ekberijanskom školom mišljenja koja je u to vrijeme bila snažno prisutna u Anadoliji. Budući da bi šira analiza tesavvufskih termina korištenih u *Poslanici* – u značenjima koja su sistematski definirana kod Ibn Arebija – premašila okvire ovog rada, ovdje ćemo se ograničiti na iznošenje određenih naznaka i indikacija koje upućuju na povezanost s ekberijanskom terminologijom. U nastavku ćemo to ilustrirati konkretnim primjerima.

U *Poslanici* se koriste izrazi koji se specifično vezuju za Ibn Arebija, poput *insân-ı kâmil* i *ayn-ı sâbit*. Poznato je da je Ibn Arebi ove izraze upotrijebio u svojim djelima kao zasebne tesavvufske termine i zaslužan je za temeljno formuliranje ideje o Savršenom Čovjeku.⁵⁸ Nakon Ibn Arebija, učenjaci koji su nastavili njegovu metafizičku tradiciju ne samo da su preuzeli i usvojili spomenute termine već su ih dalje razvijali, pri čemu autori poput Abdülkerîma el-Cîlîja i Azîzüddîna el-Nesefîja pišu cjelovita i tematski zaokružena djela posvećena upravo konceptu Savršenog Čovjeka.⁵⁹

Također, kao primjer identične terminologije i njenog preciznog značenjskog određenja može se navesti pojam *ehadiyyeta*, koji autor *Poslanice* koristi isključivo u vezi sa čistom Božijom Biti. U tom kontekstu piše: „Hakk, Slavljen je i Uzvišen, postojao je Svojom Biti u Skrivenosti Onstva i Obzorju Jednosti (*ehadiyyet*) te je motrio Svoju Bit

⁵⁸ Su'ād Ḥakīm, *al-Mu'ğam al-şūfî: al-ḥikma fî ḥudūd al-kalima*, al-Mu'assasa al-ğāmi'iyya li al-dirāsāt wa al-naşr wa al-tawzî', Bejrut, 1981., 160, 831; Rešid Hafizović, *Temeljni tokovi sufizma*, Bemust, Sarajevo, 1999., 144.

⁵⁹ M. Valjevac, *Savršeni čovjek u tefsiru, hadisu i tesavvufu...*, 159.

u Svojoj Biti. Sve potencijalne zbilje i oblici bitisanja, kao i Božanska Imena i Atributi, zajedno s njihovim odnosom prema Biti, bili su potpuno obuhvaćeni i porinuti unutar Jedinostvene, Sveobuhvatne Božije Biti.“ Ovakvo precizno razlikovanje termina već je sistematski razvijeno u okviru ekberijanske škole mišljenja. Tako, naprimjer, šejh Abdürrezzâk el-Kâšânî pojašnjava da se *ehadiyyet* pojmovno razmatra isključivo kada se negira sve drugo osim čiste Božanske Biti,⁶⁰ dok šejh Abdülkerîm el-Cîlî precizira da *ehadiyyet* označava „obzorje čiste Biti, u kojem se ne očituje ništa od Imena niti Atributa. To je stanje čiste Biti, potpuno ogoljene od svakog odnosa, određenja, manifestacije i razlikovanja – apsolutna unutarnja zbilja Božije Biti.“⁶¹ U kontekstu tematskog okvira kojim se autor bavi, ova distinkcija je od izuzetne važnosti, budući da, naprimjer, iako termin *vâhidiyyet* također označava Jednost, on upućuje na obzorje Božijih Imena i Atributa, odnosno na manifestaciju Božije Biti – za razliku od *ehadiyyeta* koji, kako smo već kazali, označava čistu nemanifestiranu Bit.⁶²

Pored terminologije, pojedini pasusi u tekstu gotovo su identični onima iz Ibn Arebijevih djela, kako u izrazu tako i u misaonoj strukturi, što također jasno ukazuje na njegov neposredni utjecaj. Tako autor *Poslanice* kaže: „Naime, viđenje sebe u samome sebi nije poput očitovanja u drugoj stvari i posmatranja sebe u njoj, a što je poput ogledala“, dok Ibn Arebi u djelu *Fusûsü'l-hikem* navodi gotovo identičnu misao: „Naime, viđenje sebe u samome sebi nije isto što i viđenje sebe u drugom, kao u ogledalu, u kom slučaju se on sebi pokazuje u liku koji odražava mjesto u koje gleda.“⁶³

Autor *Poslanice* piše da je Savršeni Čovjek za Hakka poput oka, jer Uzvišeni Bog posredstvom njega promatra svijet i obasipa ga Svojom milošću, dok Ibn Arebi kaže: „On je za Boga ono što je za čovjeka oko kojim gleda, a pod kojim se podrazumijeva vid. Preko njega Bog gleda svoja stvorenja i obasipa ih milošću.“⁶⁴ Srodnost izraza i misaonog toka jasno ukazuje na dubok utjecaj Ibn Arebijeve misli na autora *Poslanice*.

⁶⁰ Abd al-Razzâq al-Kâšânî, *Işîlâhât al-şûfiyya*, priredio: ‘Abd al-‘Âl Šâhîn, Dâr al-Manâr, Kairo, 1992., 51.

⁶¹ Abd al-Karîm ibn Ibrâhîm al-Ġîlî, *al-Insân al-kâmil fî ma'rifat al-awâhir wa-l-awâ'il*, priredio: Abû ‘Abd al-Rahmân Šalâh ibn Muḥammad ibn ‘Awġah, Dâr al-Kutub al-‘Ilmiyya, Bejrut, 1997., 47.

⁶² K. Čemo, *Rječnik sufijsko-tarikatskih izraza*, 238.

⁶³ Eš-Šejhu-l-ekber Muhjiddin Ibn Arebi, *Dragulji mudrosti (Fusus-l-hikem)*, Prijevod: šejh Salih Ibrišević, Ismail Ahmetagić, „Ibn Arebi“, Sarajevo, 2021., 9.

⁶⁴ Ibid. 10.

Također, autor *Poslanice* ističe da je spoznaja Savršenog Čovjeka nužna za spoznaju Biti, te da se bez njega ne može dostići stepen osvjeđenja u Hakka, dok Ibn Arebi razvija istovjetnu misao, naglašavajući da „Božiju mjeru i vrijednost poznaje samo onaj ko poznaje Savršenog Čovjeka kojega je Allah stvorio na Svom liku, a taj lik je ono po čemu se biva namjesnikom.“⁶⁵

Savršeni Čovjek je u *Poslanici* opisan kao duša svjetova, što ističe i Ibn Arebi u djelu *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* rekavši: „On je i duša svijeta, a svijet, i najviši i najniži njemu je potčinjen.“⁶⁶

Također, koncept Daha Svemilosnog, koji je rezultat tuge (*kerb*) i čežnje Božijih Imena za Njihovom manifestacijom, prvenstveno je vezan za Ibn Arebija. Snagom tog Daha su potekli izljevi božanskih samoočitovanja kojima je utrnuta čežnja Božijih Imena za Njihovim djelovanjima.⁶⁷ Autor *Poslanice* ukazuje na ovaj koncept i kaže: „Isto tako, Božija Imena se s njim oslobađaju tuge i čežnje za manifestacijom usljed Njihove potpune poništenosti u Jednosti Biti, s njim se očituju i sva Božija Imena se manifestuju kroz njega (Savršenog Čovjeka).“

Na kraju, važno je spomenuti da su i Hadži Bajramovi učenici bili pod snažnim utjecajem učenja i djela Ibn Arebija. Tako je jedan od Hadži Bajramovih halifa, Yazıcıoğlu Mehmed, napisao glosu na Cendijev komentar *Fusûsa*, a njegov brat Ahmet Bican je ovo djelo preveo na turski jezik.⁶⁸ Šejh Akşemseddin je napisao *Syjetlosnu Poslanicu* (*Risâletü'n-nûriyye*) na arapskom jeziku, u kojoj nastoji odgovoriti onima koji negiraju i osporavaju određena Ibn Arebijeva učenja, a naročito učenje o Jedinstvu Biti. U ovom djelu je iznio mišljenja i citate brojnih tesavvufskih autora kako bi pokazao da je to učenje bilo prisutno među svim istaknutim tesavvufskim prvacima.⁶⁹ Pored toga, šejh Akşemseddin u drugoj poslanici, koja je naslovljena kao *Risâle-i Şerh-i Akvâl-i Hacı Bayrâm-ı Velî* ili *Hallü'l-Müşkilât*, pojašnjava određene iskaze šejha Hadži Bajrama Velija, kojeg naziva Ebû Yezîdom svoga

⁶⁵ Eš-Šejhu-l-ekber Muhjiddin Ibn Arebi, *Mekanska otkrovenja IV*, Prijevod: šejh Salih Ibrišević, Ismail Ahmetagić, Muhamed Salčin, „Ibn Arebi“, Sarajevo, 2016., 409.

⁶⁶ M. Valjevac, *Savršeni čovjek u tefsiru, hadisu i tesavvufu...*, 509.

⁶⁷ Šejhul-ekber Muhjiddin Ibn Arebi, *Blistavi Feniks muhura evlija i zapadnoga sunca*, preveo i priredio: Kenan Čemo, Bookline, Sarajevo, 2024., 144.

⁶⁸ A. Zildžić, *I prijatelj i neprijatelj...*, 114, Amil Çelebioğlu, „Ahmet Bican“, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, Türkiye Diyanet Vakfı, Istanbul, 1989., 50.

⁶⁹ Bursa İnebey Kütüphanesi, Genel, br. 1460/11, fol. 90-123.

vremena. Između ostalog navodi da je šejh Hadži Bajram rekao: „Na stepenu spoznaje ne postoji ništa osim Allah, i to je stepen Jedinstva.“⁷⁰

S obzirom na navedeno, tematika i sadržaj *Poslanice*, kao i tesavvufsko pojmovlje, u skladu su s intelektualnim i duhovnim tokovima u vrijeme Hadži Bajramovog života, što dodatno osnažuje mogućnost da je ovo djelo autorski rad Hadži Bajrama Velija, naročito imajući u vidu da se u sačuvanim rukopisima ova *Poslanica* dosljedno vezuje za njega. *Poslanica* je u tom kontekstu posebno važna i za proučavanje recepcije Ibn Arebijevo učenja u ranom osmanskome duhovnom miljeu, s obzirom na to da je napisana na osmanskome jeziku.

ZAKLJUČAK

Hadži Bajram Veli je istaknuti sufija i učenjak koji je ostavio dubok trag na duhovni život Osmanskog Carstva, a tarikatski red nazvan po njemu predstavlja prvi tarikat osnovan od strane sufije koji je rođen i odrastao na tlu Anadolije. Iza sebe nije ostavio bogato pisano naslijeđe, pripisuju mu se četiri ilahije, pismo upućeno jednom od njegovih *halifa* te *Poslanica* koja je u fokusu našeg rada. Tokom istraživanja pronašli smo sedam rukopisa *Poslanice*, nakon čijeg pregleda smo ustanovili da je tekst identičan, s izuzetkom jednog pasusa na koji smo ukazali u prijevodu. Iako su neki autori osporavali njenu autentičnost, pozivajući se na razlike u jeziku i stilu u odnosu na Hadži Bajramov period, u svim sačuvanim rukopisima se ovo djelo vezuje za njegovo ime i naslovljeno je kao *Pismo* ili *Časna Poslanica Hadži Bajrama Velija*.

Također, tematika i sadržaj *Poslanice*, kao i tesavvufsko pojmovlje, usklađeni su s općim intelektualnim i duhovnim tokovima Hadži Bajramovog vremena, dok tekst nosi jasne utjecaje učenja šejha Ibn Arebija o Savršenom Čovjeku, Jedinstvu Biti, Atributa i Djelovanja. U pojedinim dijelovima tekst *Poslanice* je gotovo identičan odlomcima iz Ibn Arebijeve djela, na što smo ukazali s konkretnim primjerima.

Bajramijska tradicija je snažno prožeta Ibn Arebijeve učenjima, što pokazuju i djela Hadži Bajramovih učenika, a jedan od najznačajnijih komentara njegovog *Fusûsa* potekao je iz pera bajramijskog šejha Abdullaha Bosnevića. Budući da je o Hadži Bajramu već pisano na našem jeziku, te da su i njegove ilahije prevedene, nadamo se da će

⁷⁰ Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, br. 260-003, fol. 32a.

prijevod *Poslanice* dodatno produbiti razumijevanje njegovog duhovnog i intelektualnog naslijeđa i potaknuti na daljnja istraživanja njegove tesavvufske misli.

BIBLIOGRAFIJA / BIBLIOGRAPHY

IZVORI / PRIMARY SOURCES

- İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Şeriyye, br. 1386/2, fol. 41b–43b
 Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmut Efendi, br. 2673–022, fol. 169b–172a
 Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, br. 7493–001, fol. 1b–3b
 Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, br. 6677–005, fol. 107b–109b
 Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, br. 2471–012, fol. 98b–101b
 Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar, br. 06 Mil Yz FB 587/5, fol. 35a–40a
 Bursa İnebey Kütüphanesi, Genel, br. 1460/11, fol. 90–123
 Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, br. 260–003, fol. 31–35

LITERATURA / REFERENCES

- Altınok, Baki Yaşa, *Hacı Bayram Veli Bayramilik Melamiler ve Melamilik*, Oba Yayınevi, Ankara, 1995.
 Ayni, Mehmet Ali, *Hacı Bayram Veli*, priredio: H. Rahmi Yananlı, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2015.
 Azamat, Nihat, “Hacı Bayram–ı Veli”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 14, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1996., 442–447.
 Azamat, Nihat, „Hamza Bali“, *İslam Ansiklopedisi*, C. 15, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1997., 503–505.
 Bayramoğlu, Fuat, *Hacı Bayram–ı Veli Yaşamı–Soyu–Vakfı*, C. 1, 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.
 Cebecioğlu, Ethem, *Hacı Bayram Velî ve Tasavvuf Felsefesi*, doktorska disertacija, Ankara Üniversitesi, Ankara, 1989.
 Chittick, William C., „Wahdat al-wujud u Indiji“, *Znakovi vremena*, XX–76/77, Sarajevo, 2017., 103–117.
 Çelebioğlu, Amil, „Ahmet Bîcan“, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1989., 49–51.

- Čemo, Kenan, *Rječnik sufijsko-tarikatskih izraza*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2022.
- Čolo, Nusret, „Šarihul-fusus – Abdullah Bosnevi (k.s.)“, *Znakovi vremena*, vol. 7, br. 25, Sarajevo, 2004., 180–202.
- Čehajić, Džemal, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama*, Orijentalni institut, Posebna izdanja XIV, Sarajevo, 1986.
- Demirci, Mehmet, *Sorularla Tasavvuf ve Tarikatler*, Damla Yayınevi, İzmir, 2001.
- Erol, Mehmet, “Hacı Bayram Veli”, *Cumhuriyetin 100.Yılında 100 Türk Büyüğü: Din ve Tasavvuf*, priredio: Vahit Türk, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul, 2022., 184–202.
- al-Ğilī, ‘Abd al-Karīm ibn Ibrāhīm, *al-Insān al-kāmil fī ma‘rifat al-awākhir wa-l-awā’il*, priredio: Abū ‘Abd al-Raḥmān Šalāh ibn Muḥammad ibn ‘Awḡah, Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, Bejrut, 1997.
- Gölpınarlı, Abdulkaki, *Melamilik ve Melamiler*, Devlet matbaası, İstanbul, 1931.
- Hadžibajrić, Fejzulah, “Risala šejh Mustafe Gaibije”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. IV, Sarajevo, 1976., 95–101.
- Hafizović, Rešid, „Bosanski tumač ‘Dragulja poslaničke mudrosti’“, u: Abdulah-efendija Bošnjak, *Tumačenje Dragulja poslaničke mudrosti*, I, Naučnoistraživački institut “Ibn Sina”, Sarajevo, 2008., 7–28.
- Hafizović, Rešid, *Temeljni tokovi sufizma*, Bemust, Sarajevo, 1999.
- Halitović, Hamza, *Palača od ruže*, Fondacija “Baština duhovnosti”, Mostar, 2015.
- Ilić, Slobodan, „Lâmekânî Hüseyin Efendi”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2003., 94–95.
- Kaçalin, Mustafa; Yurd, Ali İhsan, *Akşemseddin Hayatı ve Eserleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994.
- al-Kāšānī, ‘Abd al-Razzāq, *İştilāḥāt al-şūfiyya*, priredio: ‘Abd al-‘Āl Šāhīn, Dār al-Manār, Kairo, 1992.
- Medara, Azra, „Glavna obilježja bajramijske sufijske prakse“, *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, vol. LXXXIV, Sarajevo, 2022., 265–284.
- Medara, Azra, „Šejh Mustafa Gaibi: osvrt na život i književni doprinos“, *Znakovi vremena*, vol. XX, br. 78, Sarajevo, 2017., 147–159.
- Nametak, Fehim, *Pojmovnik divanske i tesavvufske književnosti*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XXVII, Sarajevo, 2007.
- Osmânzâde, Vassâf Hüseyin, *Sefîne-i Evliyâ*, C. 2, priredili: Mehmet Akkuş; Ali Yılmaz, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2006.
- Eš-Šejhu-l-ekber Ibn Arebi, Muhjiddin, *Dragulji mudrosti (Fusus-l-hikem)*, Prijevod: šejh Salih Ibrišević, Ismail Ahmetagić, „Ibn Arebi“, Sarajevo, 2021.

- Eš-Šejhu-l-ekber Ibn Arebi, Muhjiddin, *Mekanska otkrovenja IV*, Prijevod: šejh Salih Ibrišević, Ismail Ahmetagić, Muhamed Salčin, „Ibn Arebi“ Sarajevo, Sarajevo, 2016.
- Šejhul-ekber Ibn Arebi, Muhjiddin, *Blistavi Feniks muhura evlija i zapadnoga sunca*, preveo i priredio: Kenan Čemo, Bookline, Sarajevo, 2024.
- Şahin, Haşim, *Dervişler ve Sufî Çevreler: Klasik Çağ Osmanlı Toplumunda Tasavvufî Şahsiyetler*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2018.
- Taşköprülüzade, Ahmed Efendi, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye, Osmanlı Âlimleri*, priredio: Muhammet Hekimoğlu, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2019.
- Toprak, Mehmet Sait, „Hacı Bayram-ı Veli: ‘Vaḥdet-i Vücûd Risâlesi’ (Taḥkîk–Taḥlîl–Tenkîd–Kavramsal Türkçeleştirme)“, u: *Hacı Bayram-ı Veli*, Priredio: İbrahim Ethem Arıoğlu, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2018., 133–163.
- Valjevac, Mensur, *Savršeni čovjek u tefsiru, hadisu i tesavvufu : sa posebnim osvrtom na šejha Mustafa efendiju Čolića*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2023.
- Yılmaz, Ayşe, *Hacı Bayram-ı Veli ve Tasavvufî Görüşleri*, master rad, Çukurova Üniversitesi, Adana, 2008.
- Yücel, Ayşe, *Akşemseddin'in eserlerinin dini-tasavvufi açıdan tahlili*, doktorska disertacija, Gazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1994.
- Zildžić, Ahmed, *I prijatelj i neprijatelj: Rano osmansko društvo i Ibn 'Arabî*, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Sarajevo, 2020.

INTERNET IZVORI / INTERNET SOURCES

- Beglerović, Samir, „Derviški red Melâmija (III dio): Melâmije–nurije“, *Znaci.ba*, pristupljeno 5. 7. 2025, <https://znaci.ba/tekstovi/derviski-red-melamija-iii-dio-melamije-nurije>

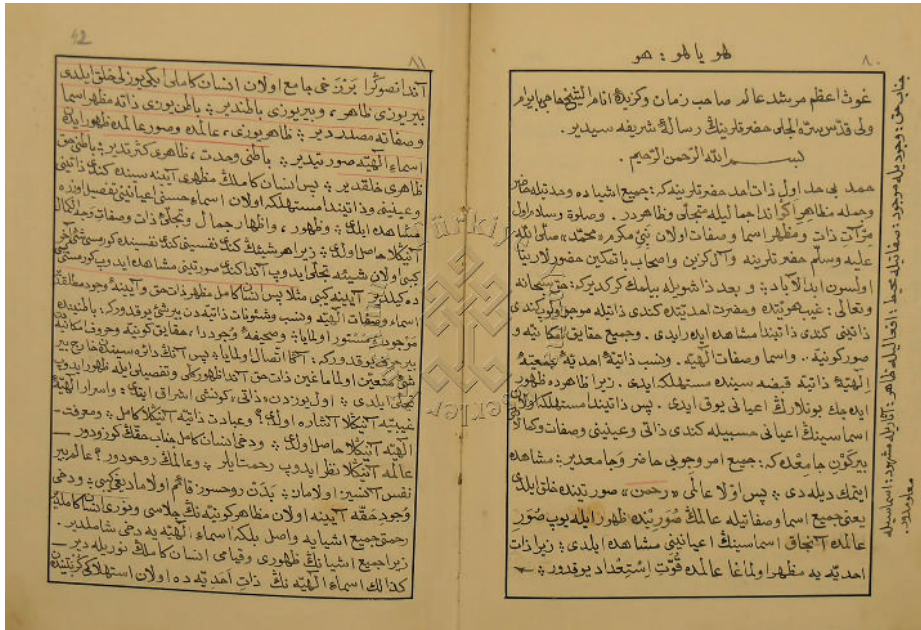
EPISTLE OF HACI BAYRAM VELI ON THE PERFECT MAN

Summary

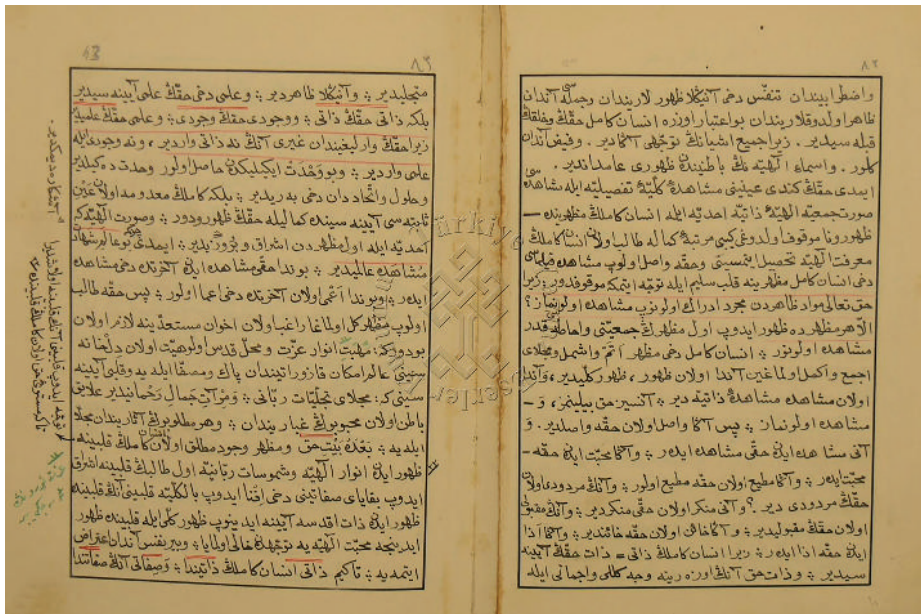
This paper aims to present the *Epistle on the Perfect Man*, a work by the renowned Ottoman Sufi and Sheikh Haji Bayram Veli. The first part contains biographical information about the author and an overview of the influence of the Bajrami–Melami dervish order, with a focus on its development in Anatolia and the Balkans, as well as the contribution of Bosnian representatives of the order. In the second part, we offer a translation of the *Epistle* and highlight previous research and preserved manuscripts. Finally, we address the question of authenticity and examine the influence of Ibn ‘Arabī’s teachings on the content of the *Epistle*. The appendix includes a facsimile of the original manuscript (Ali Emiri Şerriyye, no. 1386/2) from the Millet Kütüphanesi collection in Istanbul.

Keywords: Haji Bayram Veli, Bajrami–Melami order, *Epistle*, Perfect Man, Ibn ‘Arabī

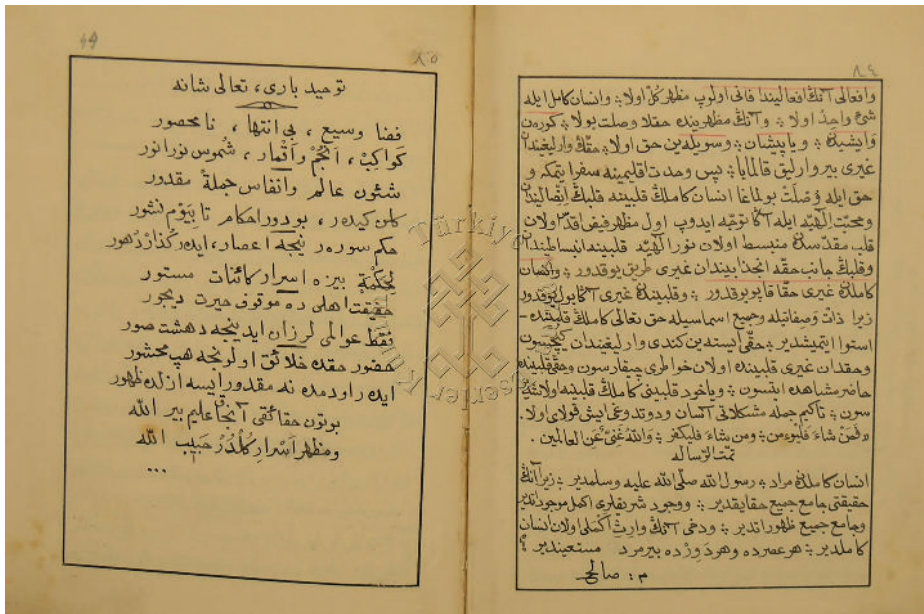
PRILOG

Faksimil originala, İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Şeriyye, br. 1386/2, fol. 41b–43b

Faksimil originala, İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Şeriyye, br. 1386/2, fol. 41b–43b

Faksimil originala, İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Şeriiyye, br. 1386/2, fol. 41b–43b

MUBERA BAVČIĆ*, MADŽIDA MAŠIĆ**
(Sarajevo)

BIBLIOGRAFIJA RADOVA DR. BEHIJE ZLATAR
1974-2025.
(u povodu 80 godina života)

BIOGRAFIJA

Dr. Behija Zlatar pripada krugu istaknutih bosanskohercegovačkih naučnica čiji je rad ostavio trajan trag u proučavanju prošlosti i kulturne baštine Bosne i Hercegovine. Rođena u Sarajevu 29. augusta 1945. godine, osnovno, srednje i visoko obrazovanje završila je u rodnom gradu, gdje je diplomirala na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, na Odsjeku za orijentalistiku.

Akademski put nastavila je na Filozofskom fakultetu u Beogradu, gdje je 1977. godine odbranila magistarski rad na temu *Nastanak i razvitak muslimanskih aristokratskih porodica u Bosni i Hercegovini do kraja XVI vijeka*, a 1986. godine odbranila i doktorsku disertaciju pod naslovom *Sarajevo u XVI vijeku*.

Svoju profesionalnu karijeru započela je u Orijentalnom institutu u Sarajevu (1971–1973) kao asistent, nakon čega prelazi u Institut za istoriju u Sarajevu (1973–1998), izgradivši široko prepoznat autoritet u istraživanju osmanskog perioda bosanske prošlosti. Od 1. februara 1998. godine ponovno je angažirana u Orijentalnom institutu, gdje je obavljala dužnost direktorice sve do 1. oktobra 2014. godine u jednom od najzahvatnijih perioda njegovog postojanja.

* Mubera Bavčić, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, e-mail: mubera.bavcic@ois.unsa.ba, ORCID ID: 0000-0003-1765-4046

** Dr. Madžida Mašić, viši naučni saradnik, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, e-mail: madzida.masic@ois.unsa.ba, ORCID ID: 0000-0001-9633-3886

Tokom decenija naučnog rada dr. Behija Zlatar razvila je prepoznatljiv istraživački opus utemeljen na primarnim historijskim izvorima. Autorica je brojnih knjiga (među kojima se posebno izdvajaju *Zlatno doba Sarajeva* (Svjetlost, Sarajevo, 1996); *Gazi Husrev-beg* (Orijentalni institut, Sarajevo, 2010; 2021)); te priređivač značajnog izvora *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine* (Orijentalni institut, Sarajevo, 2007). Uz autorske monografije, potpisuje i koautorske publikacije koje tretiraju historiju Bosne i Hercegovine i njenih gradova u osmanskom razdoblju.

Objavila je više desetina naučnih studija i članaka u domaćim i međunarodnim časopisima, učestvovala na brojnim naučnim skupovima u zemlji i inostranstvu, te svojim izlaganjima afirmirala bosanskohercegovačku historiografiju na međunarodnoj sceni. Bila je dugogodišnji član redakcija časopisa *Prilozi za orijentalnu filologiju* i *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, te urednica brojnih izdanja Orijentalnog instituta.

Učestvovala je u radu brojnih komisija za odbrane magistarskih i doktorskih disertacija, te u stručnim i naučnim evaluacijama, projektima i izdavačkim inicijativama. Za svoj dugogodišnji i izuzetno plodan naučni rad nagrađena je Šestoaprilskom nagradom Grada Sarajeva za 2003. godinu, kao i drugim priznanjima.

BIBLIOGRAFSKI PRISTUP

Prikupljena bibliografska građa dr. Behije Zlatar, prema formi, predstavlja retrospektivnu bibliografiju, koja obuhvata period od 1974. do 2024. godine, u kojoj je objavljen prijevod autorske monografije *Gazi Husrev-beg* na turski jezik. Prema sadržaju ova bibliografija spada u personalne bibliografije, jer obuhvata njene autorske radove, izuzev tri bibliografske jedinice, objavljene u koautorstvu sa drugim autorima.

Pedesetogodišnji period naučnoistraživačkog djelovanja dr. Behije Zlatar obuhvata 129 bibliografskih jedinica. Kao “nezaobilazan i nezamjenljiv put u naučni rad”, ova bibliografija “obezbjeduje istraživaču početne informacije i podatke na osnovu kojih se on tek tada može upustiti u naučno istraživanje.”¹

¹ Amra Rešidbegović, “Osnovi poznavanja bibliografije”, *Bosniaca: časopis Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine*, br. 3, Sarajevo 1998, 79.

Osnovu za izradu bibliografije čini autoričin popis objavljenih radova i učešća na naučnim skupovima i konferencijama. Da bi se utvrdila tačnost podataka primijenjena je bibliografska metoda *de visu*, uvid u svaku bibliografsku jedinicu. Izuzetak je osam jedinica za koje su zadržani autoričini podaci, a za jednu bibliografsku jedinicu preuzet je podatak iz sekundarne publikacije *Bosna-Hersek Bibliyografyası I – A Bibliography of Bosnia-Herzegovina*. U daljem postupku provjere podataka, pored fonda biblioteke Orijentalnog instituta korištene su online baze podataka: <https://bh.cobiss.net/>, <https://plus.cobiss.net/cobiss/sr/sr>, online katalog biblioteke Bošnjačkog instituta u Sarajevu <https://www.bosnjackiinstitut.com/online-katalog>, digitalna biblioteka Gazi Husrevbegove biblioteke <https://digital.ghb.ba/ghb/users/index.xhtml>, online katalozi turskih biblioteka: ISAM Kütüphanesi <https://kutuphane.isam.org.tr/>, Boğaziçi University Kütüphanesi <https://library.bogazici.edu.tr/en>, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu <https://kutuphane.ttk.gov.tr/> i drugi.

Radovi u bibliografiji poredani su hronološki, prema godini izlaženja. Unutar pojedinačne godine, prvo su zastupljene autoričine monografske publikacije, ukoliko ih je bilo, a potom su navođeni radovi abecednim redom. Ispod monografskih publikacija sitnijim fontom navedeni su prikazi objavljeni u domaćim i stranim časopisima. Hronološki redoslijed bibliografskih jedinica predstavlja najvjerodostojniji prikaz formiranja naučnoistraživačkog profila dr. Behije Zlatar.

Ovom prilikom iskazujemo zahvalnost za nesebičnu pomoć i stručne savjete kolegicama Dženani Tuzlak, Adelaidi Grabovica, Selmi Bajraktarević i Muameri Smajić (Nacionalna i univerzitetska biblioteka BiH), Ejli Ćurovac (Gazi Husrev-begova biblioteka), Ameli Đelilović-Malešević (Biblioteka grada Sarajeva) i mladoj kolegici Amini Amidžić (Gradska biblioteka Visoko). Njihova podrška i ustupanje članaka iz časopisa i poglavlja u fotomonografijama uveliko su olakšali provjeru tačnosti prikupljenih bibliografskih jedinica.

Priredena bibliografija svjedoči o bogatom naučnom opusu dr. Behije Zlatar, o širini njenih interesovanja, istraživačkoj preciznosti i pregalačkom reafirmiranju kulturno-historijskog identiteta Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu.

BIBLIOGRAFIJA

1974.

1. Neki podaci o sandžak-begu Mehmed-begu Obrenoviću / Some Data about Sandžak-Bey Obrenović /. – *Prilozi IIS*, X/II, 10/2 (1974), 341-346.
2. Popis vakufa u Bosni iz prve polovine XVI vijeka / The Register of the Waqfs in Bosnia during the First Half of the Eighteenth Century /. – *POF* 20-21/1970-71 (1974), 109-158.
3. /Rec./ Toma Popović, Turska i Dubrovnik u XVI veku, Beograd 1973, str. 506. – *Prilozi IIS*, X/II, 10/2 (1974), 385-389.

1975-1976.

4. /Rec./ Dr. Adem Handžić, Tuzla i njena okolina u XVI vijeku, Sarajevo, *Svjetlost*, 1975, str. 401. – *Prilozi IIS*, XI-XII, 11-12 (1975-1976), 426-428.

1977.

5. Kopčići i Vilići. (Prilog pitanju izučavanja muslimanskih begovskih porodica u Bosni i Hercegovini u XVI stoljeću) / Die Kopčić's und die Vilić's /. – *Prilozi IIS*, XIII, 13 (1977), 322-327.

1978.

6. O Malkočima. (Prilog pitanju muslimanskih begovskih porodica u Bosni i Hercegovini u XVI stoljeću) / The Role of Malkoč Family during the Turkish Rule in Bosnia and Herzegovina /. – *POF* 26/1976 (1978), 105-114.
7. O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni i Hercegovini u XV i XVI stoljeću / Über einige mohammedanische feudale Familien im XV und XVI Jahrhundert /. – *Prilozi IIS*, XIV, 14-15 (1978), 81-139.
8. /Rec./ Prilozi za orijentalnu filologiju XXV/1975, Sarajevo 1977. – *Prilozi IIS*, XIV, 14-15 (1978), 620-623.

1980.

9. Podaci o stanovništvu Sarajeva u popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine / Angaben über Sarajevo und seine Bevölkerung in Volkszählung in bosnische Sandschak von 1604. /. – *Prilozi IIS*, XVI, 17 (1980), 227-238.

1983.

10. Osvrt na srednje i manje vakufe u Sarajevu u XVI stoljeću / Review of Medium and Small Vakufs in Sarajevo in XVI c. / – *Anali GHB*, 9-10 (1983), 103-112.

1985.

11. (U koautorstvu sa Pelidija, Enes) Prilog kulturnoj istoriji Pljevalja osmanskog perioda – zadužbine Husein-paše Boljanića / A contribution to the history of Plevlja in the Ottoman period – The endowment of Husein-Pasha Boljanić /. – *POF* 34/1984 (1985), 115-128.

1986.

12. Na periferiji Osmanskog Carstva. – *Modriča sa okolinom u prošlosti*, Odbor za monografiju “Modriča i okolina kroz istoriju”, Modriča 1986, 73-107.

1987.

13. Podizanje i održavanje objekata islamske arhitekture u Sarajevu u XVI vijeku / The Construction and Upkeep of the Buildings of Islamic Architecture in Sarajevo in the XVIth Century /. – *Anali GHB*, 13-14 (1987), 193-208.

1988.

14. (U koautorstvu sa Pelidija, Enes) *Pljevlja i okolina u prvim stoljećima osmansko-turske vlasti*, Međurepublička zajednica za kulturno-prosvjetnu djelatnost, Pljevlja 1988, 53. – (Biblioteka Tragovi)
15. Tipologija gradskih naselja na Balkanu u XVI vijeku / Typologie des agglomérations urbaines dans les Balkans au XVIe siècle /. – *Gradska kultura na Balkanu* (XV-XVI vek). 2, Zbornik radova. – Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut, Beograd 1988, 63-73. – (Posebna izdanja; 36).

1989.

16. XVI. asırda Sarajevo (Saraybosna)’da ikamet eden esirlerin kade-ri hakkında. – *Milletlerarası Türkoloji Kongresi: III. Türk Tarihi* (5.: 23-28 Eylül 1985: İstanbul). – İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Araştırma Merkezi, İstanbul 1989, 2.c., [677-681].²

² Podaci o bibliografskoj jedinici preuzeti iz publikacije *Bosna-Hersek Bibliyografyası I – A Bibliography of Bosnia-Herzegovina*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri

17. Sarajevo kao trgovački centar Bosanskog sandžaka u XVI vijeku / Sarajevo as a Trading Centre of the Bosnian Sanjak in the 16th Century /. – *POF* 38/1988 (1989), 225-240.
18. Sarajevo u djelima Hamdije Kreševljakovića. – *Islamska misao*, 11, 126 (1989), 13-16.
19. Tekije u Sarajevu u XV i XVI stoljeću. – *Islamska misao*, 11, 124 (1989), 42. – [Svestrano o balkanskim dervišima – izvodi predavanja sa međunarodnog naučnog skupa “Jeretički pokreti i derviški redovi na Balkanu” SANU, Beograd, 17-19. april 1989. godine], 41-43.

1990.

20. Prijemi na dvoru bosanskih namjesnika u Sarajevu. – *Islamska misao*, 12, 139 (1990), 59-61.
21. Rustem-paša (1500-1561), veliki vezir Sulejmana Veličanstvenog. – *Islamska misao*, 12, 135 (1990), 34-36.

1991.

22. /Rec./ Boris Nilević, Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije. Veselin Masleša, [B]iblioteka “Kulturno nasljeđe”, Sarajevo 1990, str. 261. – *POF* 40/1990 (1991), 473-475.
23. O sudbini ratnih zarobljenika u Sarajevu u XVI stoljeću / Destiny of the Prisoners of War in Sarajevo in the 16th Century /. – *POF* 40/1990 (1991), 259-266.
24. Širenje islama i islamska kultura u Sarajevu i okolini / Expansion of Islam and Islamic Culture in Sarajevo and its Surroundings /. – *POF* 41/1991 (1991), 253-267.
Referat na naučnom skupu Širenje islama i islamska kultura u Bosanskom ejaletu, održanom 7-9. marta 1991. godine u Sarajevu.
25. Une ville typiquement levantine Sarajevo: au XVI siècle / Sarajevo u XVI vijeku kao levantski grad /. – *La culture urbaine des Balkans: (XVe-XIXe siècles)*. 3, La ville dans des Balkans depuis la fin du Moyen age jusqu’au début du XXe siècle: recueil d’études. – Academie serbe des sciences et des arts, Institut des etudes balkaniques, Belgrade 1991, 95-99. – (Editions speciales; 46).

1994.

26. Bosna i Hercegovina u okvirima Osmanskog Carstva (1463-1593). – *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Štab Vrhovne komande Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1994, 67-95.
27. Gazi Husrev-beg. – *Lastavica*, 1, 2 (1994), 13.
28. Isa-beg Ishaković. – *Lastavica*, 1, 1 (1994), 11.
29. Jahja-pašina džamija na Ćurčića brijegu. – *Muallim*, 26 (1994), 21.
30. Mimar Hajrudin³. – *Lastavica*, 1, 3 (1994), 13.
31. Sarajevo kroz povijest: o šehar Sarajevu kao kulturnom centru Bosne u XVI stoljeću. – *Odjek*, 46, 3 (1994), 7.
32. Sarajevske ulice: Ali-pašina: kako sidžili kažu. – *Sumejja*, 2, 7 (1994), [32].
33. Sarajevske ulice: Ferhadija: ime staro četiri vijeka. – *Sumejja*, 2, 6 (1994), [32].
34. Sarajevske ulice: Skenderija. – *Sumejja*, 2, 8 (1994), [36].

1995.

35. Ahmed-paša Hercegović.* – *Lastavica*, 2, 6 (1995), 21.
36. Bosna i Hercegovina u okvirima Osmanskog Carstva (1463-1593). – *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Generalštab armije Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1995, 67-95.
37. Dolazak Jevreja u Sarajevo / Arrival of Jews to Sarajevo /. – *Sefard '92: zbornik radova*. Sarajevo, 11.09.-14.09.1992, Institut za istoriju, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1995, 57-64.
38. Gazi Ali-paša.* – *Lastavica*, 2, 8 (1995), 21.
39. Husejn-paša Boljanić.* – *Lastavica*, 2, 12 (1995), 18.
40. Mehmed-paša Sokolović.* – *Lastavica*, 2, 5 (1995), 24.
41. Murad-beg Tardić.* – *Lastavica*, 2, 9 (1995), 21.
42. Mustafa-paša Sokolović. – *Lastavica*, 2, 10-11 (1995), 23.
43. Rustem-paša. – *Lastavica*, 2, 13 (1995), 20.
44. Sarajevske češme i šadrvani. – *Muallim*, 39 (1995), 22.
45. Sarajevske ulice: Alifakovac.* – *Sumejja*, 3, 11 (1995), 26.

³ Tačnost podataka za bibliografske jedinice označene zvjezdicom (*) nismo bili u mogućnosti provjeriti, jer se radi uglavnom o ratnim izdanjima koja nijedna bosanskohercegovačka biblioteka ne posjeduje u svome fondu.

46. Sarajevske ulice: Bistrik: niz Šehove dugonje. – *Sumejja*, 3, 10 (1995), [36].
47. Sarajevske ulice: Ćemalušo, mali Carigradu. – *Sumejja*, 3, 12 (1995), [36].
48. Sarajevske ulice: Kemal-begova: neka ostane barem spomen. – *Sumejja*, 3, 9 (1995), [36].
49. Sarajevske ulice: S Ćobanije, dvije Turhanije. – *Sumejja*, 3, 13 (1995), 27.
50. Skender-paša.* – *Lastavica*, 2, 7 (1995), 21.
51. Snaga i moć bosanskih begova: proces prihvatanja islama, davanje timara i zijameta zaslužnim pripadnicima vojnih redova, članovi begovskih porodica utiču na stvaranje novih gradskih naselja, domaće porijeklo većine feudalnog plemstva, jačanje položaja porodica međusobnom ženidbom, stabilizacija života bosanskog plemstva u XVII stoljeću: za historijski kontinuitet bosanske države jedan od najznačajnijih procesa bilo je stvaranje i razvitak muslimanskog feudalnog plemstva. Feljton I. – *Avazov politički magazin FOCUS*, 1, 6, 28.12.1995, 24-25.

1996.

52. *Zlatno doba Sarajeva: (XVI stoljeće)*. – Svjetlost, Sarajevo 1996, 260. – (Biblioteka Izdanci).
 /Rec./ *POF* 47-48/1997-98, (1999), 276-279. (Olga Zirojević)
 /Rec./ *Balcanica*, 29 (1998), 424-427. (Olga Zirojević)
 /Rec./: Review article: The new Bosniak history – Šaćir Filandra, Bošnjačka politika u XX stoljeću (Bosniak Politics in the Twentieth Century). Sarajevo, Sejtarija, 1998, 398 pp.+index. Mustafa Imamović, Historija Bošnjaka (History of Bosniaks). Sarajevo, Preporod, 1997, 592 pp.+index. Ahmed S. Aličić, Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine (The Movement for Bosnian Autonomy, 1831-32). Sarajevo, Orijentalni institut, 1996, 418 pp.+index. Behija Zlatar, Zlatno doba Sarajeva (Sarajevo's Golden Age). Sarajevo, Svjetlost, 1996, 260 pp., Nationalities Papers, Vol. 28, No.2, 2000, 351-358. (<https://www.cambridge.org/core/journals/nationalities-papers/article/abs/new-bosniak-history/E5D94F05D99F74C48C1172EDC516B55B>) (Robert J. Donia) [Knjiga Zlatno doba Sarajeva je prikazana na 353. str.]
53. Bosna i Dubrovnik u XVI stoljeću / Bosnia and Dubrovnik in the XVI Century /. – *Bosna i Hercegovina i svijet*, Institut za istoriju, Sarajevo 1996, 91-98.
 [Izlaganje sa znanstvenog skupa "Bosna i Hercegovina i svijet", 15. i 16. mart 1996., Sarajevo].
54. Džamija Bali-bega Malkočevića. – *Sumejja*, 4, 19 (1996), 26.
55. Ko sagrađi radi Allaha džamiju, Allah će njemu kuću u džennetu podići (Hadis): Careva džamija – džennetska bašča. – *Sumejja*, 4, 15 (1996), 20.
56. Na Varoši. – *[Prosvjeta] Narodni almanah*, Sarajevo 1996, 51-54.

57. Nevjernici su premirali od njihova bojnog pokliča ---: kako je Stjepan postao Ahmed-paša, ponosan junak, pravedan državnik i plemenit čovjek, tri sina Kara Osmana iz porodice Malkoča, Ibrahim-beg Malkočević – osnivač Donjeg Vakufa, dva velika vezira, pet vezira, 10 beglerbega i niz značajnih ličnosti iz porodice Sokolović: prelazak srednjovjekovnih feudalnih porodica na islam i njihovo snaženje i razvoj. Feljton II. – *Avazov politički magazin FOCUS*, 2, 7, 11.1.1996, 26-27.
58. Pečat islama u povijesti Bosne: zadužbina Mehmed-paše Sokolovića, Mustafa-paša Sokolović, osnivač Rudog, najomiljeniji budimski beglerbeg, lik lava – grb kuće Brankovića, potomci Petra Obrenovića cijenjeni među Dubrovčanima, izumrla porodica Atlagića iz Livna, Rajčići postali Firdusi (firdevs-raj), iskreno prijateljstvo između gospode Vraneševića i Dubrovnika, bosanski plemić Tvrtko Stančić – usorski vojvoda, Vilići među vodećim spahijskim porodicama, bezi Kopčići u usmenoj predaji i narodnim pjesmama: prelazak srednjovjekovnih feudalnih porodica na islam i njihovo snaženje i razvoj. Feljton III. – *Avazov politički magazin FOCUS*, 2, 8, 25.1.1996, 26-27.
59. Pljevlja kao sjedište Hercegovačkog sandžaka. – *Društveni i državno-pravni kontinuitet Sandžaka*. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 22. i 23. aprila 1995. godine u Sarajevu, Udruženje Bošnjaka porijeklom iz Sandžaka, Sarajevo 1996, 127-130.
60. Sarajevo “Cvijet među gradovima, grad gazija i boraca...”. – *Divan*, 4, 42-43 (1996), 12-13.
61. Sarajevske ulice: Atmejdan. – *Sumejja*, 4, 14 (1996), 31.
62. Sinan-beg Boljanić: najveći legator Čajniča: Sinan-begova džamija. – *Sumejja*, 4, 18 (1996), 26.
63. Stanovništvo Sarajeva u XVI stoljeću / The Population of Sarajevo in the Sixteenth Century /. – *Urbano biće Bosne i Hercegovine*, Međunarodni centar za mir, Institut za istoriju, Sarajevo 1996, 65-71.
[Izlaganje sa okruglog stola “Tragom bosanskohercegovačke prošlosti – o urbanom biću BiH”, 15. i 16. mart 1995., Sarajevo].
64. Ukras Baščaršije: džamija Muslihudina Čekrekčije. – *Sumejja*, 4, 16 (1996), 28.
65. /Trans./ Vakuf-nama Hurema, sina Baliye iz Sarajeva: druga dekada rebiu-l-ahira 1011 (27. sept. – 7. okt. 1602). – *POF* 44-45/1994-95 (1996), 281- 289.
66. /Trans./ Vakuf-nama Sarača Ismaila iz Trijebova: druga dekada džumade-l-ula 1026 (21-30. maja 1617). – *POF* 44-45/1994-95 (1996), 333-336.
67. Vakufname: svečane povelje pojedincima. – *Sumejja*, 4, Svečani broj (1996), 26.

68. Zadužbina Hadži Muhamed-bega Karađoz-bega: Karađoz-begova džamija u Mostaru. – *Sumejja*, 4, 17 (1996), 15.

1997.

69. *Sarajevo – fotomonografija*. – Svjetlost, Sarajevo 1997, 261.
[Zlatar Behija je autor teksta o Sarajevu za period 1462-1697. godine, 40-71].
70. Preteče humanitarnih društava u osmansko doba u Sarajevu / Precursors of Humanitarian Societies in the Ottoman Period in Sarajevo /. – *Humanistički aspekti djelovanja dobrotvornih društava u ratnim uvjetima*: zbornik radova, Muslimansko dobrotvorno društvo “Merhamet”, Sarajevo 1997, 135-140.
[Izlaganje sa znanstvenog skupa *Humanistički aspekti djelovanja dobrotvornih društava u ratnim uvjetima* održanog 29. septembra 1993. u Sarajevu, povodom obilježavanja 80-godišnjice MDD “Merhamet“].
71. Uloga vakufa u razvitku Mostara. – *Hercegovina*, 9 (1997), 35-39.
72. Zlatni period Sarajeva / The Golden Age of Sarajevo /. – *Prilozi historiji Sarajeva*: Radovi sa znanstvenog simpozija “Pola milenija Sarajeva”, održanog 19. do 21. marta 1993. godine, Institut za istoriju, Orijentalni institut, Sarajevo 1997, 53-60.
73. Znameniti Bošnjaci: Gazi Ali-paša. – *Odjek*, 50, 1, 2, 3, (1997), 85.

1998.

74. Bosna i Hercegovina u okvirima Osmanskog Carstva (1463-1593) / Bosnia & Herzegovina in the Frames of the Turk's Empire (1463-1593) /. – *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1998, 97-131.
[U drugom dopunjenom izdanju navedena sintetička studija B. Zlatar je unekoliko proširena i upotpunjena sažetkom na engleskom jeziku.]

1999.

75. XVI. Yüzyılda Saraybosna. – *Osmanlı*, V, Toplum, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, 595-600.
76. Područje Šipova u defteru Kliškog sandžaka iz 1550. godine. – *Bošnjaci Šipova kroz historiju*. Zbornik radova sa prvog naučnog simpozija “Bošnjaci Šipova kroz historiju” održanog 21. novembra 1998. godine u Sarajevu, Graforad, Zenica 1999, 43-53.
77. Vakuf-nama Hadži Ismaila, sina Husejna halife iz Sarajeva: druga dekada redžeba 1050 (1640.) / Vakufnama of Hadži Ismail, Son of Husein

halifa from Sarajevo: second decade of the Month of Rejeb, 1050 (1640) / . – *POF* 47-48/1997-98 (1999), 145-153.

2000.

78. Ilidža. – *Ilidža: [fotomonografija]*, Općina Ilidža, Sarajevo 2000, 191-202.
79. 16. Yüzyılda Saraybosna camileri. – *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, Sofya, 21-23 Nisan 2000, IRCICA, İstanbul 2002, 421-425.
80. Orijentalni institut u Sarajevu: 1950.-2000. – *Orijentalni institut u Sarajevu: 1950.-2000. = The Institute for Oriental Studies in Sarajevo: [1950-2000]*, Orijentalni institut, Sarajevo 2000, 9-23.
[Tekst na engleskom jeziku 16-23.]
81. /Intervju/ Šta se čeka sa izgradnjom Gazi Husrev-begove biblioteke?: postavila je pitanje na saboru IZ prof. dr. Behija Zlatar, direktor Orijentalnog instituta koji uskoro obilježava pedesetogodišnjicu od svog osnivanja. – *Preporod*, 1/675, 1. Januar 2000, 38-39.
Razgovor vodio Selman Selhanović.

2001.

82. Dobrotvor velika srca: četiri stoljeća i šezdeset godina od smrti Gazi Husrev-bega. – *Bosanska Sumejja*, 1, 4, (2001), 38-40.
83. Džamija carskog kizlar-age Mustafe u Varcar Vakufu (Mrkonjić Gradu). – *Bosanska Sumejja*, 1, 3, (2001), 14-15.
84. Gazi Husrev bey'in Saraybosna'daki şehircilik ve kültür gelişmesine katkısı. – *Avrupa'ya İlk Adım Uluslararası Sempozyumu* (2001: Gelibolu, Çanakkale, Türkiye), Kubbealtı, İstanbul 2001, 187-194. – Kubbealtı neşriyâtı; 79.
85. Sarajevo: cvijet među gradovima = Sarajevo a Flower among Cities. – *Svrzina kuća = Svrzo's house*, Muzej Sarajeva, Sarajevo 2001, 9-23.
86. Tekije u Sarajevu u XVI i XVII stoljeću. – *Beharistan*, 3-4, (2001), 146-155.

2002.

87. /Intervju/ Želja mi je da istražujem i pišem o ličnostima iz naše prošlosti koje su obilježile svoje vrijeme. – *Bosanska Sumejja*, 2, 6, (2002), 10-1.
Priredile: Meliha Terzić i Nevresa Karić.

2003.

88. /Rec./ Ibrahim Alajbegović Pečevića, *Historija*. Predgovor, prijevod, uvod i bilješke Fehim Nametak. El-Kalem i Orijentalni institut 2000., knj I, 1520-1576., str. 431.; knj II, 1576-1640., str. 436. – *POF* 51/2001 (2003), 259-262.
89. Osmanski izvori objavljeni u periodu 1990-2000. – Naučni skup *Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990-2000.*, ANUBIH, Posebna izdanja CXX, Odjeljenje društvenih nauka 36, Sarajevo 2003., 155-159.
90. Utjecaj primorskih majstora na izgradnju nekih objekata u Bosni i Hercegovini u osmansko doba. – *Znakovi vremena*, 6, 20, (2003), 168-174.

2004.

91. Bosna i Hercegovina u okvirima Osmanskog Carstva (1463-1593) / Bosnia & Herzegovina in the Frames of the Turk's Empire (1463-1593) /. – *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 2004, 97-131. [Doštampano drugo dopunjeno izdanje iz 1998.]
92. The Importance of *Vakf* Registers in *Defters* as Historical Sources. – *Ottoman Bosnia: A History in Peril*, edited by Markus Koller and Kemal H. Karpat, Center of Turkish Studies, The University of Wisconsin Press, Madison 2004, 175-178.
93. The Oriental Institute in Sarajevo, 1950-2001. – *Ottoman Bosnia: A History in Peril*, edited by Markus Koller and Kemal H. Karpat, Center of Turkish Studies, The University of Wisconsin Press, Madison 2004, 39-41.

2005.

94. Ahmed-paša Hercegović. – Naučni skup *Herceg Stjepan Vukčić Kosača i njegovo doba*. Zbornik radova, BZK "Preporod", Gradsko društvo, Mostar 2005, 179-184.
95. Arnaudija džamija u Banjoj Luci. – *Bosanska Sumejja*, 17 (2005), 29.
96. Bosna Hersek'te Fatih Camileri. – *Mostar*, 6, Özel sayı, 2005, 43-48. Çeviren Semra Şentürk.
97. Kasabadan Şehir Yapan Sultan Torunu. – *Mostar*, 6, Özel sayı, 2005, 26-29. Çeviren Semra Şentürk.
98. Vakuf Derviş-paşe Bajezidagića. – Naučni skup *Život, djelo i vrijeme Derviş-paşe Bajezidagića*, 10. i 11. oktobar 2003. godine u Mostaru,

BZK "Preporod", Gradsko društvo i Fakultet humanističkih nauka, Mostar 2005, 87-90.

99. Voda i zelenilo u sarajevskim mahalama, avlijama i baščama / Water and Greenery in Sarajevo's Mahalas, Courtyards and Gardens /. – *Blagaj*, III/3-4, (2005), 13-15.

2006.

100. /Intervju/ Nikada se neće moći utvrditi šteta koja je nastala paljenjem Orijentalnog instituta. – *Saff*, 168, 14. april 2006, 66-67.
Razgovarao Kenan Šurković.
101. Şarkiyat Enstitüsü Arşivi'ndeki Osmanlı Dönemine Ait Belgeler. – *Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu*, 17-19 Kasım 2005, İstanbul, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2006, 508-512.
102. Vakuf Gazi Mehmed-bega Isabegovića u Sarajevu / Gazi Mehmed-beg Isabegović's endowment in Sarajevo /. – *POF* 55/2005 (2006), 217-226.
103. /Rec./ Vesna Miović, Dubrovačka republika u spisima osmanskih sultana s analitičkim inventarom sultanskih spisa serije *Acta Turcarum* Državnog arhiva u Dubrovniku, Dubrovnik 2005, str. 444. – *POF* 55/2005 (2006), 302-305.

2007.

104. Gazi Husrev-Beg's Civilizational and War Strategy. – *Bosnian Studies = Bosanske studije*, 1, 1, (2007), 90-113.
105. Hasovi Gazi Husrev-bega / Gazi Husrev-bey's Has /. – *Anali GHB*, 25-26 (2007), 373- 380.

2008.

106. Gazi Husrev-beg u radovima Adema Handžića. – *Djelo dr. Adema Handžića*. Zbornik radova sa znanstvenog simpozija (Tešanj, 15. i 16. 12. 2006. godine), Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj 2008, 50-57.
– Posebna izdanja, knj. 18.

2009.

107. Razvoj Sarajeva: zanatstvo i trgovina / The Development of Sarajevo: Crafts and Trade /. – *Despića kuća = Despić's House*, Muzej Sarajeva, Sarajevo 2009, 4-17.

2010.

108. *Gazi Husrev-beg / Gazi Husrev-bey* /. – Orijentalni institut, Sarajevo 2010, 236. – Posebna izdanja XXXII.
/Rec./ *Anali GHB*, 31, (2010), 303-306. (Aladin Husić)
/Rec./ *Godišnjak BZK Preporod*, 10, (2010), 420-423. (Enes Pelidija)
/Rec./ *POF* 60/2010, (2011), 524-526. (Elma Korić)
/Rec./“al-Gazi Kusraw bek: ramz al-rahabi li Sarayifu”, *Dar al-Hayat*, 26, السيت, نوفمبر 2011
<http://www.daralhayat.com/portalariclendah/332598> (Muhammad M. al-Arnat ut) (zadnja posjeta 30.11.2011.)
/Rec./ *Prilozi II*, 40 (2011), 375-377. (Sedad Bešlija)
/Rec./ *Südost Forschungen*, Band 71 (2012), 521-524. (Nedim Zahirović)
/Rec./ *Radovi = Travaux*, 16/2 (2012), 446-449. (Nedžad Murić)
109. Ime grada / Behija Zlatar, Zlatno doba Sarajeva: (XVI stoljeće), Svjetlost, Sarajevo 1996. – [priredila] Dragana Tomašević, *Sve bih zemlje za Saraj'vo dala: žene pišu i čitaju grad*, Dobra knjiga, Sarajevo 2010, 15-16.
110. Robovi / Behija Zlatar, Zlatno doba Sarajeva: (XVI stoljeće), Svjetlost, Sarajevo 1996. – [priredila] Dragana Tomašević, *Sve bih zemlje za Saraj'vo dala*, Dobra knjiga, Sarajevo 2010, 18-20.
111. Uvodna riječ / Das wort zur eröffnung /. – *Naučno djelo akademika Branislava Đurđeva*. Zbornik radova sa Međunarodnog okruglog stola održanog u Sarajevu 4. decembra 2009., ANUBIH, Posebna izdanja CXXXI, Odjeljenje humanističkih nauka 39, Sarajevo 2010, 13-16.

2011.

112. Akademik Avdo Sućeska kao direktor Orijentalnog instituta u Sarajevu. – *Pregled*, 52, 3, Sarajevo 2011, 289-292.
113. Murad-beg Tardić. – *IV. Uluslararası Güney-Doğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumu Bildirileri*: (03-07 Aralık 2007, Zagreb), Baltam, Prizren 2011, 387-392.
114. Značaj izvora za izučavanje historije institucije vakufa. – *Naučni skup Vakufi u Bosni i Hercegovini*. Zbornik radova, Sarajevo, 22. juni 2011., Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, Vakufska direkcija, Sarajevo 2011, 19-25.

2012.

115. O bosanskom sandžakbegu Skender-paši i njegovim potomcima / On Bosnian sanjakbey Skender-pasha and his descendants /. – *POF* 61/2011 (2012), 319-350.

116. XV. ve XVI. yüzyıl Saraybosna Vakıfları. – *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul-Edirne 9-11 Mayıs 2012, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2012, 57-61.
117. Mehmed Bey Obrenović, Sanjakbey of Herzegovina. – *GAMER*, 1, 1 (2012), Ankara 2012, 187-196.
118. [Uvodna riječ]. – *Naseljavanje muhadžira iz Srbije u Bosnu*. Zbornik radova sa okruglog stola “150 godina od naseljavanja muhadžira iz Srbije u Bosnu” održanog u Bosanskom Šamcu 4.7.2012., Orijentalni institut, Institut za istoriju, Sarajevo 2012., 11-13.

2013.

119. Balkanski grad u osmanskome periodu (XV i XVI stoljeće) / Balkan city in the Ottoman period (15th–16th century) /. – *Godišnjak / Jahrbuch*, 42, ANUBiH. Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 2013, 135–140. [Izlaganje na Međunarodnoj naučnoj konferenciji “Balkanologija danas” u povodu 50. godišnjice Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo, 24-25. oktobar 2013.]
120. Bosna Sancağı'nın 1604. Tarihli Detaylı Nüfus Sayımının Bosna Tarihi Araştırmalarındaki Önemi. – *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerin Rolü* Uluslararası Kongresi Bildiriler = International congress of *The ottoman geopolitics management of cultural archive heritage and role of land registry archives*, 21 – 23 November 2012, İstanbul, cilt 2, T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Arşiv Dairesi Başkanlığı, Ankara 2013, 695-697.
121. Prilog biografiji bosanskog i skadarskog sandžakbega Firuz-bega / A Contribution to the Biography of Firuz-bey, the Sanjak-bey of Bosnia and Skadar /. – *Spomenica Ibrahima Karabegovića: zbornik radova*, Institut za istoriju, Sarajevo 2013, 69-78. – Posebna izdanja, knj. 10.

2015.

122. Orijentalni institut u Sarajevu: (1950-2015). – *Orijentalni institut u Sarajevu: 1950-2015.* = *The Oriental Institute in Sarajevo: 1950-2015*, priredio Aladin Husić, Orijentalni institut, Sarajevo 2015, 9-17. [Tekst na engleskom jeziku 83-92.]
123. Vakuf fočanskog nazira i zaima Mehmed-bega. – *Vakufi u Bosni i Hercegovini: zbornik radova*, Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, Vakufska direkcija, Sarajevo 2015, 209-117.

2018.

124. Saraybosna'nın Kurucusu Gazi İsa Bey. – *Dünden bugüne Bosna – Hersek ve Aliya İzzetbegović*, uluslararası sempozyum bildirileri: 10-11 Mayıs 2018 = *Bosnia and Herzegovina and Alija Izetbegovic from the past to the present*, international symposium proceedings: May 10-11, 2018, İstanbul, Gaziosmanpaşa Belediyesi, İstanbul 2018, 399-404.

2020.

125. (U koautorstvu sa Husić, Aladin, Pelidija, Enes) O nastanku Sarajeva / About the Founding of Sarajevo /. – *Anali GHB*, 41 (2020), 85-97.

2021.

126. *Gazi Husrev-beg / Gazi Husrev-bey* /. – Orijentalni institut, Sarajevo 2021, 236. – Posebna izdanja XXXII. [drugo izdanje]

2022.

127. Gazi Husrev-beg i njegov doprinos razvoju Sarajeva / Gazi Husrev Bey and his Contribution to the Development of Sarajevo /. – *Uloga i značaj Gazi Husrev-bega u historiji Bosne i Hercegovine*. Zbornik radova sa naučnog skupa "Uloga i značaj Gazi Husrev-bega u historiji Bosne i Hercegovine", Gazi Husrev-begova biblioteka, Orijentalni institut Univerziteta, Institut za historiju Univerziteta, Historijski arhiv, Sarajevo 2022, 25-34.

2023.

128. Vakufi i zadužbine: Muslimani. – *Historija Bosne i Hercegovine*. 3, *Bosna u osmansko doba*, uredili Sedad Bešlija i Hana Younis, Institut za historiju Univerziteta, Sarajevo 2023, 194-208.

2024.

129. *Gazi Hüseyin Bey*. Boşnakça'dan çeviren: Dr. Behçet Loklar. – Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Yayınları, Edirne 2024, 280.

POPIS SKRAĆENICA I PERIODIČNIH PUBLIKACIJA

ANUBiH – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
Anali GHB – *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Sarajevo (ISSN 0350-1418)
Avazov politički magazin FOCUS. Nezavisne informativno-političke novine,
PIPP "Avaz", Sarajevo

- Balkanica*, Annual of the Institute for Balkan Studies, Balkanološki institut SANU, Beograd (ISSN 0350-7653; Online 2406-0801)
- Beharistan*, časopis za iranistiku i islamsku kulturu, Kulturni centar Islamske Republike Iran, Sarajevo (ISSN 1512-9314)
- Blagaj*, islamsko predanje i bošnjačko naslijeđe, KDB "Preporod", Sarajevo (ISSN 1512-8083)
- Bosanska Sumejja*, magazin za ženu i porodicu, Udruženje građanki muslimanki "Sumejja", Tuzla (ISSN 1986-7794)
- Bosnian Studies*, Journal for research of Bosnian thought and culture = *Bosanske studije*, časopis za istraživanje bosanske misli i kulture, BZK "Preporod", Sarajevo (ISSN 1840-3204)
- Divan*, list Kulturnog društva Bošnjaka "Preporod", Travnik (ISSN 1512-6331)
- GAMER = Ankara Üniversitesi Güneydoğu Avrupa Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi dergisi*, Ankara (ISSN 2146-054X)
- Godišnjak BZK Preporod*, Sarajevo (ISSN 1512-8180)
- Hercegovina*, časopis za kulturno i historijsko naslijeđe, Arhiv Hercegovine: Muzej Hercegovine, Mostar (ISSN 2566-3534)
- Islamska misao*, časopis za islamske znanosti i praksu, Starješinstvo Islamske zajednice u SR Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji, Sarajevo (ISSN 0351-5540)
- Lastavica*, [školske novine], Ljiljan, Sarajevo (ISSN 1986-8278)
- Mostar*, Aylık Medeniyet Kültür Aktüalite Dergisi, Semerkand Dergi Grubu, İstanbul (ISSN 1305-4686)
- Muallim*, islamska revija, Ilmijja Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ISSN 0354-0715)
- Narodni almanah* ili "Prosvjeta" *Narodni almanah*, Godišnjak SPKD "Prosvjeta", Sarajevo
- Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, Cambridge University Press for the Association for the Study of Nationalities, (ISSN 0090-5992; Online 1465-3923)
- Odjek*, revija za umjetnost, nauku i društvena pitanja, Sarajevo (ISSN 0029-837)
- Prilozi = Contributions*, Institut za historiju, Sarajevo (ISSN 0350-1159)
- POF – Prilozi za orijentalnu filologiju*, Orijentalni institut u Sarajevu, (ISSN 0555-1153; Online 2303-8586)
- Pregled*, časopis za društvena pitanja: periodical for social issues, Univerzitet u Sarajevu (ISSN 0032-7271; Online 1986-5244)
- Preporod*, islamske informativne novine, Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo (ISSN 0351-8760; Online 2303-4718)

Radovi = Travaux, Filozofski fakultet u Sarajevu (ISSN 0581-7447; Online 2303-6990)

Saff: islamski omladinski časopis, Zenica, (ISSN 1512-651X)

Sumejja, list za ženu i porodicu, Udruženje žena muslimanki "Sumejja", Sarajevo (ISSN 1512-6315)

Südost Forschungen, internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Südosteuropas, München: Oldenbourg (ISSN 0081-9077; eISSN 2364-9321)

Znakovi vremena, časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu, Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", Sarajevo (ISSN 1512-5416; Online 2303-6826)

PRIKAZI

Dželila Babović, ARABIC LITERATURE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: TRANSLATION AND CRITICAL RECEPTION, Translated by Desmond Maurer, Johannah Maurer and Ian Maurer, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Sarajevo, 2024, 179 str.

Knjiga Dželile Babović *Arabic Literature in Bosnia and Herzegovina: Translation and Critical Reception* (*Arapska književnost u bosanskohercegovačkim prijevodima i književnoj kritici*) u izdanju Orijentalnog instituta u Sarajevu originalan je naučnoistraživački rad i mnogostruko vrijedan doprinos proučavanju prijevoda arapske književnosti u Bosni i Hercegovini te kontekstualizacije, valoriziranja i recepcije ovih prijevoda kod bosanskohercegovačkih čitalaca i književne kritike.

Autorica u studiji referira na jednu kompleksnu i dugotrajnu epohu prevodilaštva i recepcije arapske književnosti te nudi širok spektar analiza vezanih za izbor, stvaralaštvo i distribuciju prijevoda arapske književnosti, uz iznimno vrijednu kontekstualizaciju navedenog kulturno-semiotičkog procesa koji je od nacionalne važnosti za područje u kojem nastaje. Babović primarno analizira prijevode arapske književnosti, nudeći osvrt na biografiju autora, njihov stil te kontekst

prevedenih djela. Knjiga obuhvata izuzetno širok historijski luk. Na njenim stranicama se analiziraju prvi prijevodi predislamske poezije i usmene pripovijesti iz 19. stoljeća, potom se objašnjavaju uloge obrazovnih institucija, od medresa iz 16. stoljeća do Filozofskog fakulteta i Orijentalnog instituta osnovanih u 20. stoljeću, da bi se sve krunisalo kritičkim osvrtom na prijevode modernih arapskih romana, poezije i drame. Na ovaj način autorica nudi koherentan pregled onoga što je postignuto, koliko je prevedeno, koji su žanrovi dominirali i pod kojim ideološkim, institucionalnim i kulturnim uvjetima su ta djela dospjela do bosanskog čitateljstva.

Babović za korpus uzima objavljene prijevode arapske narodne, usmene i pismene književnosti, prijevode romana, pripovijedaka, drama i poezije moderne arapske književnosti. Nadalje, ona razmatra književnoteorijske radove o navedenoj književnosti te osvrte i prikaze koji su se pojavljivali u bosanskohercegovačkim časopisima. Tako je Babović saobrazila domete prevodilaštva sa književno-kritičkim u studiji o prevedenim djelima iz arapske književnosti donoseći hvale vrijedan presjek recepcijskog i interpretativnog stanja arapske književnosti na području BiH. U tom smislu, ova je studija

optimalan i očekivani nastavak autoričine ranije studije pod naslovom *Recepcija arapske književnosti u Bosni i Hercegovini 1950–2005*.

Knjiga *Arabic Literature in Bosnia and Herzegovina: Translation and Critical Reception* sadrži Uvod, pet poglavlja sa pripadajućim potpoglavljima te Popis literature.

Prvo poglavlje pod naslovom *A Cultural and Historical Framework for the Reception of Arabic Literature in Bosnia and Herzegovina* (Kulturno–historijski okvir za proučavanje recepcije arapske književnosti u Bosni i Hercegovini) kontekstualizira prijevod djela s arapskog jezika i njihovu recepciju od dolaska Osmanskog Carstva, preko austrougarske vladavine, preporodnog perioda s početka XX stoljeća, do ozbiljnog zanimanja za arapsku književnost za vrijeme SFRJ te, konačno, prvih decenija XXI stoljeća. Drugo poglavlje, *Arabic Literature in Bosnia and Herzegovina: From Translation to Literary Criticism* (Arapska književnost u Bosni i Hercegovini: od prijevoda do književne kritike) predstavlja tematsko sidrište studije Dželile Babović i prirodno je najobimnije. U ovom poglavlju autorica pomno i akribično predstavlja, kontekstualizira i valorizira prijevode arapske predislamske književnosti, arapske književnosti iz perioda ranog islama, preko klasične arapske književnosti i čuvenih djela *Hiljadu i jedna noć*, *Kelila i Dimna*, djela *adaba* te značajnih pjesničkih klasika, andalužanske književnosti pa sve do moderne, odnosno savremene arapske književnosti. Noviju književnost, prirodno, autorica prati

preko prijevoda romana, pripovjedačka, drama i pjesničkih zbirki, izbora i antologija. Osim pažljive deskripcije prijevoda i glasila/izdanja u kojima su oni predstavljeni, Babović minuciozno elaborira prijevode u njihovom poetološkom ključu, valjano pozicionirajući i prevedene autore unutar široke geografije arapskog književnog stvaralaštva. Nadalje, ona ih nerijetko kontrastira i s regionalnom i internacionalnom književnom scenom.

Treće poglavlje, *Arabic Literature in the Educational System of Bosnia and Herzegovina* (Arapska književnost u obrazovnom sistemu Bosne i Hercegovine), elaborira arapsku književnost u obrazovnom sistemu Bosne i Hercegovine od XVI stoljeća do danas. Autorica detektira i opisuje prostore institucionalnog obrazovanja u kojima se primarno izučavao arapski jezik, a uz njega i književnost. Babović zaključuje da se arapska književnost pomnije izučava tek od druge polovine XX stoljeća kada prijevodi *Hiljadu i jedne noći* ulaze u nastavne planove kao obavezna lektira. Autorica detaljno opisuje i najsistematičnije bavljenje arapskom književnošću u okvirima univerzitetskog obrazovanja, prvenstveno Odsjeka za orijentalnu filologiju Univerziteta u Sarajevu. Babović prezentira frekventnost prijevoda u nastavnim planovima, ali i značaju diplomskih i magistarskih radova te doktorskih disertacija iz ovoga polja.

Uslijed mnogostruke važnosti prijevoda Kur'ana, Babović odlučuje da ovoj temi posveti pretposljednje poglavlje, pod naslovom *Bosnian Translations of the Qur'an and*

Immanent Approaches to the Study of the Text of the Qur'an (Bosanski prijevodi Kur'ana i imanentni pristupi proučavanju kur'anskog teksta). Autorica jezgrovito predstavlja sedam integralnih prijevoda Kur'ana, od Karabegovog iz 1937. do posljednjeg iz 2018. godine, kojeg je sačinio Nurko Karaman. Valorizirajući ove prijevode i kontekstualizirajući njihovu recepciju i domete, autorica naglašava imanentne pristupe kur'anskom tekstu. U tom kontekstu Babović izdvaja prijevode Enesa Karića i Esada Durakovića u njihovim nastojanjima da uspostave sintetski odnos između teoloških, pravnih, jezičkih i sufijskih tumačenja kur'anskog teksta, odnosno optimalno prenesu i formu i stil izvornika. Imponira kako autorica prati i žive kritičke debate o prijevodima Kur'ana u bosanskohercegovačkoj periodici, nudeći pri tom svojevrsan historijat recepcije prijevoda Kur'ana na našim područjima.

Posljednje poglavlje, *Translated Arabic Literature as Experienced by the Reading Public and Literary Critical Circles in Bosnia and Herzegovina* (Arapska prijevodna književnost u čitateljskom i književnokritičkom iskustvu Bosne i Hercegovine) fokusira se na komunikološke ili dijaloške aspekte prevedenih djela, te društvene dimenzije u kojima se oni konzumiraju. Babović analizira prijevode u perspektivi različitih ideoloških i kulturalnih strujanja. Nadalje, ona ukazuje na veze određenih prostora unutar arapskog svijeta i Bosne i Hercegovine, pri čemu posebno mjesto ima palestinska književnost. Konačno, autorica

izdvaja književnoteorijske radove te studije o arapskoj književnosti, jezgrovito ih predstavlja te valorizira njihove domete, kao i doprinose autora ovih radova i studija. Babović zaključuje da meritorna književnokritička i književnoteorijska promišljanja i sve prisutniji poetološki pristupi proučavanju arapske književnosti bosanskohercegovačkih autora imaju nemjerljiv značaj za njenu promociju i adekvatnu recepciju u Bosni i Hercegovini i regionu.

Knjiga *Arabic Literature in Bosnia and Herzegovina: Translation and Critical Reception* se može posmatrati kao posebna vrsta geografije arapske književnosti u BiH. Ona je kulturna mapa i vodič kroz intelektualni pejzaž toga kako je arapska književnost prevođena, interpretirana i primana u Bosni i Hercegovini. Ovu knjigu ne izdvajaju samo akribičnost, širina historijskog obuhvata ili preciznost bibliografske dokumentacije, već i činjenica da je objavljena na engleskom jeziku. Tu činjenicu smatram novom razinom razvoja bh. arabistike, pri čemu se bh. arabistika više ne zadržava unutar nacionalnih ili regionalnih krugova, već počinje najizravnije komunicirati sa svijetom.

Na kraju ću istaknuti dvije temeljne vrijednosti knjige dr. Babović. Prva vrijednost je *interna*. Ovo djelo pruža prijeko potrebnu orijentaciju unutar bogatog i slojevitog naslijeđa arapske književnosti u Bosni i Hercegovini. Pomaže nam razumjeti šta je urađeno, šta je bilo dobro, a šta manje dobro, šta još ostaje da se uradi u kontekstu prijevoda arapske književnosti, ali i kako se naša intelektualna tradicija

razvijala kroz stoljeća kulturnih transformacija – od osmanskog naslijeđa do danas. Druga je vrijednost *eksterna*, englesko izdanje projicira naučne uvide ove knjige u širu akademsku sferu. Ono omogućava da se rad bosanskih arabista vrednuje, citira i postane predmet dijaloga među stručnjacima u oblastima kulturalnih studija. Na taj način ova knjiga otvara prostore dijaloga, poliloga i, možda najvažnije, nama nasušno potrebne akademske rekontekstualizacije.

Sve navedeno je plod istraživačkog žara i akribije dr. Dželile Babović, čije djelo priskrbljuje posebno mjesto unutar nacionalne geografije bosanskohercegovačkog prevodilaštva i kritike te će kao takvo, nesumnjivo, biti trajan orijentir brojnim generacijama koje izučavaju arapski jezik i književnost na našim prostorima i šire.

Mirza Sarajkić

Eliza Tasbihi, HIDDEN IN PLAIN SIGHT: İSMÂ'İL ANKARAVÎ'S COMMENTARY ON 'BOOK SEVEN' OF RŪMÎ'S MATHNAWI, De Gruyter, Berlin/Boston, 2025, 234 str.

Djelo *Mesnevî-i mânevî* Mevlana Dželaluddina Rumija od vremena njegova nastanka (13. stoljeće) pa sve do danas zasigurno je imalo najveću recepciju u ogromnom korpusu islamske gnostičke literature. Ovo djelo je sedam stoljeća predmetom ne samo čitanja (i javnog čitanja), interpretacije (te mesnevihanstva kao posebnog vida javnog kazivanja i tumačenja *Mesneviye*) i komentiranja, što u kontekstu književne recepcije

Mesneviju pozicionira u sami vrh literarnog kanona islamskog kulturno–civilizacijskog kruga. Žanr *šarḥa* – komentara razvio se iz potrebe da se određeno djelo razumije na ispravan način, a proistekao je iz obrazovne prakse usmenog komentiranja s ciljem prilagođavanja izvornoga teksta stepenu recipijenata, ali i vremenu u kojem se djelo čita, tumači i komentira. Vremenom su komentari stasali u djela s naučnim kredibilitetom. Takav je slučaj i sa djelima İsmâ'îla Rusûhîja Ankaravîja koji je, prvenstveno kao pripadnik intelektualne i duhovne elite, kao šejh mevlevijske tekije na Galati i neprikosnoveni autoritet u mevlevijskim krugovima, ostavio vrlo zapažen utjecaj, naročito kada je u pitanju komentiranje najpoznatijeg Rumijevog djela, *Mesneviye*. Knjiga pred nama upravo predstavlja osvrt na nužnost nastanka najpouzdanijeg komentara posljednjeg, “sedmog sveska” *Mesneviye*. “Sedmi svezak” ili kako je u literaturi češće spomenuto, *Knjiga Sedam*, stoljećima je predmet različitih kontroverzi i sporenja o pitanju autorstva. U većini dostupnih objavljenih redakcija i prijevoda *Mesneviye* pronalazimo šest svezaka, a pitanje u naučnim i tesavvufskim krugovima spornog “sedmog sveska” i Ankaravîjeva komentara na ovaj svezak iscrpno je rasvijetlila studija Elize Tasbihi *Hidden in Plain Sight: İsmâ'îl Ankaravî's Commentary on 'Book Seven' of Rûmî's Mathnawi*, objavljena u prestižnoj izdavačkoj kući De Gruyter početkom 2025. godine.

Uprkos činjenici da je İsmâ'îl Ankaravî autor jednog od najkredibilnijih komentara svih šest tomova

Rumijeve *Mesneviye*, njegov komentator *Knjige Sedam*, koja prema većini autora ne pripada Mevlani i samim tim ima status apokrifnog djela, izazvao je brojne kritike. Nakon što se pojavio Ankaravijev komentar, postao je gotovo neizbježno uporište na koje su se oslanjali potonji prevodioci i komentatori *Mesneviye*. Da je Ismā'il Ankaravī svojim autoritetom doprinio legalizaciji spornog "sedmog sveska" svjedoči i činjenica da je u idžazetnamama (diploma kojom se potvrđuju kompetencije za tumačenje *Mesneviye*) često navedena napomena poput: „...u skladu s onim što je utvrdio komentator Ankaravī“, što jasno pokazuje njegov utjecaj i autoritet u mevlevijskim krugovima. Razmjere tog utjecaja vidljive su i u savremenim istraživanjima na Zapadu, naročito kod Nicholsona koji u svojim radovima o Rumijsu i njegovom djelu neizostavno referira na Ankaravija.

Studija *Hidden in Plain Sight: Ismā'il Ankaravī's Commentary on 'Book Seven' of Rūmī's Mathnawī* sastoji se iz dva dijela podijeljena u sedam poglavlja. Prvi dio koji slijedi nakon Zahvala, Popisa ilustracija, Popisa tabela, Bilješke o transliteraciji, prevodu i dataciji i Skraćenica, čini uvodni dio "Book Seven of the *Mathnawī*" u dva poglavlja. U uvodnom dijelu autorica Tasbihi predstavlja "sedmi svezak" Rumijeve *Mesneviye*, ističući opravdanu sumnju da se radi o apokrifu, odnosno djelu koje, prema uvidu u sam sadržaj, nije napisao Rumi. U prvom poglavlju, pod naslovom "Importance of Book Seven" [Značaj sedme knjige] (str.

17–40), autorica upućuje na razloge nastanka sedmog dijela *Mesneviye* i Sultan Veledovu ulogu u nastojanju da u čast svoga oca, koji prema brojnim autorima nije uspio završiti svoje životno djelo, zaokruži tekst, slijedeći očev prepoznatljivi stil. Autorica sve rukopisne primjerke *Knjige Sedam* dijeli u dvije grupe: dva prepisa Rumijeve *Mesneviye* (autora Šayḥ Nağīb al-Dīna Rizā Tabrīzija i Šayḥ Muḥammada Tahanāwija), te rukopisni primjerci *Knjige Sedam* nastali kao prepisi primjerka iz Konje koji je napisao Bādi Tabrīzī, perzijski trgovac koji je živio u Konji. Uvodeći nas u tematiku, autorica predstavlja i sve poznate rukopisne primjerke "sedmog sveska" Rumijeva djela, kao i štampana izdanja. Pri tome iznosi pretpostavku da su gotovo svi rukopisi *Knjige Sedam* koji se danas čuvaju u rukopisnim zbirkama u Iranu i Turskoj prepisani na osnovu jednog rukopisa (MS Konya, No. 2033), koji je najstariji dostupni primjerak. Prepisivači su najčešće bili mevlevijski derviši, koji su svoje prepise posvećivali sultanu, velikom veziru ili, čak, određenoj mevlevijskoj tekiji. U drugom poglavlju, pod naslovom "Internal Evidence" [Uvid u sadržaj djela] (str. 41–74), problematizira se autorstvo nad "sedmim sveskom", na što, u poređenju sa prethodnih šest koje je napisao Rumi, ukazuju jezički i stilski nedostaci, dok na planu samog sadržaja autorica zapaža brojne nelogičnosti, poput pohvala izrečenih Fahrudinu Raziju, eksplicitnog referiranja na Ibn 'Arabijevo djelo *Fuṣūṣ al-ḥikam* i sl. Naime, kako autorica pojašnjava, Rumi je kritizirao Razija

“kao izdvojenog filozofa koji se oslanjao isključivo na puteve intelekta.” (str. 69). S druge strane, malo je vjerovatno da bi Rumi na ovom mjestu spomenuo Ibn ‘Arabijevo djelo ili komentar koji je na njega napisao Džami; on to nigdje ne čini u šest priznatih knjiga *Mesneville*. Povezivanje Rumija s Ibn ‘Arabijem zapravo je dio kasnijih pokušaja učenjaka i komentatora da Rumijeve stihove tumače kroz prizmu Ibn ‘Arabijeve misli. Upravo iz navedenih razloga “sedmi svezak” se smatra apokrifnim i vrlo upitnim u pitanju vjerodostojnosti. Uprkos velikom broju prepisa, *Knjiga Sedam* je ostala gotovo nepoznata, čini se opravdano ignorirana, sve dok Ismā‘īl Anḳaravī nije napisao komentar na nju. Imajući u vidu sva spomenuta neslaganja i sporenja, te općenito kontroverzu koja je pratila ovu knjigu, s razlogom se i ovaj autor našao na meti brojnih kritika.

U drugom, centralnom dijelu studije, koji obuhvata poglavlja 3–7, predstavljen je Anḳaravījev komentar “sedmog sveska” *Mesneville*. Naime, kako je poznato, Ismā‘īl Anḳaravī autor je i komentara *Mesneville* (svih šest svezaka) pod naslovom *Mecmūatü’l-leṭāif ve matmūratü’l ma‘ārif* (Zbirka suptilnosti i skrivena riznica znanja). U trećem poglavlju, pod naslovom “Ismā‘īl Rusūhī Anḳaravī” (str. 79–93) autorica donosi biografiju ovog istaknutog teologa, filozofa, mevlevijskog šejha i velikog autoriteta među potonjim komentatorima *Mesneville*, koji je, zahvaljujući svom djelu, stekao titulu “njegova ekselencija komentator” (Ḥaḍrat-i šāriḥ). Pored spomenutih komentara

Mesneville, kako autentičnih šest svezaka, tako i sedmog, Ismā‘īl Anḳaravī autor je tridesetak djela iz islamske gnoze, egzegeze Kur’ana, komentara različitih sufijskih tekstova, pa čak i poezije. Kada je riječ o njegovom tarikatskom djelovanju, poznato je da je prije pristupanja mevlevijskom tarikatu bio pripadnik halvetijskog i bajramijskog tarikata. Kao mevlevijski šejh, koji je bio *postnišin* Mevlevihane na Galati, smatra se vrlo utjecajnim sufijskim prvakom svoga vremena i promotorom Rumijevih duhovnih naučavanja.

Četvrto poglavlje, pod naslovom “Anḳaravī’s Commentary on Book Seven of the Mathnawī” [Anḳaravījev komentar sedmog toma *Mesneville*] (94–127), ključno je poglavlje ove studije, u kojem se autorica fokusira na Anḳaravījevo tumačenje *Knjige Sedam*, počevši od predstavljanja svih dostupnih rukopisnih primjeraka ovog djela, pa do detalja bitnih za stvaranje šire slike o recepciji i autentičnosti ovog djela. Osim mevlevijske tekije na Galati, gdje je Anḳaravī podučavao i obučavao druge sufije i gdje je dovršio svoj komentar na *Mesneviju*, autorica ističe da su poznata još najmanje dva važna sufijska centra u kojima su prepisivani rukopisni primjerci *Knjige Sedam*, što može ukazivati na to da se popularnost i promocija *Knjige Sedam* proširila i izvan samog Anḳaravījevog kruga učenika i studenata, odnosno mevlevijske tekije na Galati kao centra u kojem je bio zadužen za sufijsku obuku i obrazovni program. Eliza Tasbihi iznosi pretpostavku da postojanje više prepisa sačinjenih od

istog prepisivača može ukazivati na mogućnost da su različiti šejhovi ili drugi autoriteti naručivali ove prepise u nakani da što opsežnije promoviraju Rumijevo djelo.

U petom poglavlju, pod naslovom "Intellectuals and Reform in the Ottoman Empire" [Intelektualci i reforma u Osmanskom Carstvu] (128–146), analiziraju se društveni i religijski sukobi između uleme i sufija u osmanskome društvu u 17. stoljeću, razdoblju u kojem se može uočiti frekventnija pojava prepisa rukopisa *Knjige Sedam*. Upravo kontekstualizacijom društvenih okolnosti autorica osvjetljava Ankaravijevu potrebu i opravdanost namjere da napiše komentar na spornu *Knjigu Sedam* i time se suprotstavi vladajućim intelektualnim krugovima bliskim osmanskome dvoru.

U 17. stoljeću u Osmanskom Carstvu došlo je do žestokih sukoba između ortodoksnih ulemanskih krugova i sufijskih tarikata, pri čemu su mnogi šejhovi optuživani za heretičke prakse i političku subverziju. To je dovelo do progona, javnih smaknuća i zabrane djelovanja nekih sufijskih redova, posebno pod utjecajem kadizadelija. Kroz šesto poglavlje, "Authenticity of Book Seven: Ankaravī's Conflicts with 'Ulama' and Fellow Sufis" [Autentičnost *Knjige Sedam*: Ankaravijevi sukobi s ulemom i sufijskim bratstvima] (147–176), Tasbihi elaborira Ankaravijev iscrpan odgovor njegovim protivnicima čime on, kako zapaža, pokazuje ozbiljnu uključenost u raspravu o autentičnosti *Knjige Sedam* sa sufijama i mevlevijskim šejhovima svog

vremena. Također, autorica ističe kako je Ismā'īl Ankaravī izvanrednom sposobnošću tumačenja Rumijeva djela uspio pokazati nadmoć nad ostalim komentatorima *Mesneviye*, te da je svoj komentar Ankaravī predstavio kao najpouzdaniji i najopsežniji komentar sačinjen na Rumijevu *Mesneviju*. Autorica, također, sa sigurnošću navodi da su Ankaravijjevo savršeno poznavanje perzijskog i arapskog jezika, kao i njegovo široko znanje iz oblasti egzegeze, teologije, filozofije i prava, doprinijeli njegovom visokom statusu u osmanskome društvu i svrstali ga među elitne učenjake koji su uživali sultansku zaštitu. To mu je, zauzvrat, omogućilo veći utjecaj i nadmoć nad ostalim mevlevijskim šejhovima, ali i otvorilo mogućnost da se postavi kao vrhovni autoritet u komentiranju i najpouzdaniji mesnevihan (tumač *Mesneviye*).

Sedmo poglavlje, "The Influence of Ibn 'Arabī" [Utjecaj Ibn 'Arabīja] (str. 177–206), pokazuje da se Ankaravī, premda izložen brojnim kritikama, nije distancirao od Ibn 'Arabījeve škole. Štaviše, deklarirao se kao vjerni sljedbenik i promotor doktrina Šejhu-l Ekbera. Autorica ukazuje na činjenice da je Ankaravī svojim interpretacijama Rumijevih stihova uspio osporiti neistomišljenike i zorno pokazati njihove nedostatke u interpretaciji Rumijeva teksta.

U zaključnom dijelu studije (Conclusion) Tasbihi sumira svoje istraživanje i poentira na nekoliko važnih stavki. Najprije, Tasbihi opravdava nastojanja mevlevijskih krugova da zaokruže i završe Rumijevo djelo, definirajući ih kao poticaj nekim

sufijama i pjesnicima da se sami upuste u poduhvate dovršavanja *Mesnevi*, što je u konačnici vrlo razložno polučilo brojne polemike o autorstvu nad *Knjigom Sedam*. Drugo, analizirajući stihove i stilske odlike teksta, autorica dolazi do zaključka da stihovi u ovom svesku nisu u potpunosti iz Rumijeva pera. Nadalje, analizom rukopisnih primjeraka i litografskih izdanja *Knjige Sedam*, kao i komentara na ovaj svezak, pokazuje da je Ismā'īl Ankaravī bio jedan od rijetkih koji su prihvatili autentičnost ovog teksta i da mu je, pisanjem zasebnog komentara, dao vjerodostojnost uprkos svim sporenjima. Treće, brojni prepisi Ankaravijeve komentara ukazuju na popularnost perzijske književnosti u osmanskome društvu, kao i izraženu potrebu mevlavija za promoviranjem *Knjige Sedam* i komentara na ovaj svezak.

Na osnovu svega navedenog možemo reći da studija *Hidden in Plain Sight: Ismā'īl Ankaravī's Commentary on 'Book Seven' of Rūmī's Mathnawī* doprinosi akademskom istraživanju Rumijeva djela, ali je važna i u kontekstu rasvjetljavanja društvenih prilika i okolnosti koje su rezultirale brojnim raspravama među ulemom i sufijama u 17. stoljeću. Time je autorica nesumnjivo doprinijela boljem razumijevanju intelektualnog miljea i društvene hijerarhije Osmanskog Carstva. Upravo na primjeru djela Ismā'īla Ankaravija moguće je sagledati više aspekata društvenih previranja klasičnog perioda Osmanskog Carstva. Sve navedeno nesumnjivo svjedoči o značaju i inovativnosti istraživanja Elize Tasbihi, zbog čega

studiju kao vrijedno referentno štivo preporučujemo akademskoj javnosti.

Madžida Mašić

Amina Šiljak–Jesenković i Madžida Mašić, SARAJEVSKI PJESNIK ZEKERIJA SUKERIJA: KNJIŽEVNO–TEORIJSKA STUDIJA I IZBOR IZ DIVANA, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Sarajevo, 2025, 191 str.

Knjiga *Sarajevski pjesnik Zekerija Sukerija: književno–teorijska studija i izbor iz Divana* autorica Amine Šiljak–Jesenković i Madžide Mašić predstavlja vrijedan i izuzetno značajan istraživački poduhvat u oblasti sistematiziranja i valoriziranja književne baštine Bošnjaka na orijentalnim jezicima. Posebno je važna činjenica da autorice istraživanja realiziraju u okviru jedinog “nacionalnog instituta” koji se, između ostalog, bavi i proučavanjem historije bošnjačke (bosanske?) književnosti na orijentalnim jezicima. Ovu knjigu moguće je posmatrati i kao logičan nastavak tradicije orijentalne filologije u Bosni i Hercegovini, koja se – počevši od S. Bašagića, M. Handžića, H. Šabanovića, preko M. Mujezinovića, S. Trake, F. Nametka, S. Gačanin i S. Ilića – fokusirala na biografsko i filološko istraživanje pojedinačnih pisaca i književnih pojava, ali za razliku od svojih prethodnika, koji su baštinili filološko–pozitivističke ili stilističke paradigme, ova knjiga sugerira postepeni zaokret naše orijentalne filologije prema novim čitanjima i interpretativnim pristupima starijoj

književnosti. U tom kontekstu vrijedi spomenuti i studije Adnana Kadrića i Berina Bajrića, koje – uz ovu knjigu – također donose inovativna čitanja i interpretacije tekstova bošnjačke književnosti na orijentalnim jezicima.

Knjiga *Sarajevski pjesnik Zekerija Sukerija* strukturirana je u dva dijela. Prvi dio čini književnohistorijski pristup u kojem autorice kritičkom komparacijom različitih izvora rekonstruiraju biografiju pjesnika, pri čemu ne zaziru od preispitivanja zaključaka svojih prethodnika. Drugi dio donosi teorijsku analizu Sukerijine versifikacije, s posebnim fokusom na rimu i metar u gazelu. Autorice pokazuju da je Sukerija najviše pisao u klasičnoj formi gazela, ali ističu i njegova “odstupanja” u tzv. *muzeyyel* gazelu, u kojem se nakon mahlasbejta pojavljuje pohvala velikom veziru ili samom sebi. Ovakav postupak upućuje na kulturu mecenstva i, kako autorice primjećuju, na potrebu pjesnika za naklonošću i zaštitom moćnika. U teorijskom dijelu knjige autorice se ne zadržavaju samo na općim i načelnim pitanjima u vezi sa Sukerijinom poezijom, nego propituju i formalne zakonitosti gazela u divanskoj književnosti. Posebna pažnja posvećena je principima strukturiranja gazela – uključujući konstrukcije tipa imenica + imenica i druge modele – čime se precizno analizira unutrašnja organizacija stiha. Na temelju ovih analiza autorice zaključuju da Sukerija pripada plejadi pjesnika koji su dosljedno primjenjivali principe tzv. kvantitativne metrike te da njegova poezija, u tom smislu, ne odstupa od kanonskih ili

dominantnih estetskih formi epohe. U istom teorijskom okviru autorice ukazuju i na zastupljenost kraćih pjesničkih formi. Odmah iza gazela, kao dominantnog žanra, navode se kit'e, rubaije, tarihi, muhammesi, musammati i drugi oblici. Posebna pažnja posvećena je tarihu, specifičnom kulturno–memorijskom žanru, kojim autorice nastoje rekonstruirati pjesnikovu biografiju. Tragom toga, zaključuju da je Sukerija živio u Sarajevu od 1661. do 1671. godine, a potom tri naredne godine u Istanbulu. Tarih autoricama ne služi samo za rekonstrukciju biografije pjesnika već i cjelokupnog povijesnog konteksta: vojnih pohoda, izgradnje pojedinih džamija, požara i smrti značajnih ličnosti. U ovom istraživanju *tarih* se tretira kao svojevrsna “supstitucija” historiografiji, što ukazuje na mogućnost da književni tekstovi, u nedostatku historijskih izvora, mogu poslužiti kao izvori za rekonstrukciju zbilje. Sličnu metodu ranije, naprimjer, primjenjivao je Muhamed Hadžijahić. Autorice, međutim, jasno upozoravaju i na granice ovakvog pristupa. Sukerijini *tarihi* o pojedinim građevinama ili događajima – poput kule Čengića u Ratajima, požara u Sarajevu ili smrti šejha Bistrigije – predstavljaju jedino svjedočanstvo o nekim prostorima ili pojavama, pri čemu narativni (poetski) identitet građevine natkriljuje njegovo materijalno postojanje. Međutim, ono što, možda, nedostaje u ovom kritičkom obzoru jest poetska i estetska valorizacija *tariha*, budući da se u našoj književnoteorijskoj misli, izuzev Lamije Hadžiosmanović, niko

detaljno nije bavio ovim žanrom. U ovom kontekstu, zanimljivo bi bilo sagledati i tanatopolitiku, koncept smrti u osmanskoj kulturi, ideologizaciju i politizaciju smrti, odnosno razmotriti pitanje: nastavlja li se srednjovjekovni feudalni koncept smrti samo u okrilju druge vjere i tradicije?

Inovativno poglavlje u knjizi je osvrst na unutarnji svijet pjesnika. Autorice polaze od određenja Sukerijine poezije kao poezije Ljubavi, odnosno Ljubav smatraju temeljnim iskustvom iz kojeg pjesnik verbalizira svoje stanje. Za razliku od prethodnih istraživača (npr. Erola), koji su kod pjesnika prepoznali profanu ljubav, autorice smatraju da se njegova poezija može čitati i kao gnostička. Ovakvim pristupom autorice određuju interpretativni fokus i kod, odnosno gledište kroz koje recipijent treba čitati i razumijevati njegovu poeziju. Odluka autorica da interpretativni fokus bude gnostički i sufijski odredila je i sam kôd prijevoda izbora iz Divana. Određenje pjesnika kao pripadnika mevlevijskog reda dodatno naglašava ovaj fokus, jer je u duhovnoj i gnostičkoj tradiciji islama već etabliran Rumijev put spoznaje Ljubavi. Ovo poglavlje pokazuje kako se filozofija, poezija i religija spajaju na ideji čovjeka, budući da sva tri područja nastoje dokučiti, raskriti i spoznati njegovu ontološku bit. Polazeći od Chittickove teorije o spoznajnom putu sufija, autorice ukazuju na važan čovjekov spoznajni organ za književnost i umjetnost uopće – stvaralačku imaginaciju – koji različita iskustva, paslike i duhovne spoznaje nastoji prevesti u pojmljive

slike, metafore i simbole, kako bi predočio unutarnji duhovni potencijal čovjeka, odnosno pjesnika. U središtu ove poezije nalazi se čovjek; ona polazi od individue i ukazuje na njegov mikrokosmos u kojem se nalazi makrokosmički potencijal kao željeno i anticipirano stanje. Svaki čovjek, pa i naš pjesnik, u sebi nosi makrokosmički potencijal, a sve ono što odgojem, obrazovanjem i (samo)spoznajom raskrije predstavlja njegov lični svijet – viziju, njegov mikrokosmos, odnosno svjetonazore i poglede. Kako autorice naglašavaju, čovjeka u sufizmu, odnosno lirski subjekt u sufijskoj poeziji, ne određuje nešto izvana – nacija, kultura, politika ili ideologija. On se određuje iznutra spram Boga, Poslanika, pirova i šejhova kao žuđenih, anticipiranih stanja s jedne strane, dok se s druge određuje spram bilnog, životinjskog i mineralnog svijeta. Riječ je o otvorenom subjektu koji se konstantno mijenja i modificira, stalno potvrđuje i negira, raste i stagnira. To je, naime, subjekt koji nikada nije dovršen, totalan i potpun, već uvijek teži ka višem i drukčijem. Čak i kod evlija, kako navode autorice, taj put nikada nije dovršen – on uvijek traje i transcendirira. Tom “unutarnjem svijetu”, odnosno organima duhovne spoznaje, ne nameće se ništa izvana kao konačan ishod, već obrazovljivi i odgojivi potencijali čovjeka određuju se spram svijeta – duhovnog i materijalnog. Zato u islamskoj duhovnoj tradiciji ne postoji kolektivna predstava o Bogu; ona je uvijek individualna, u skladu sa spoznajom vlastitog makrokosmičkog potencijala (ruhanijetskog). Ovo

je prostor istinske, unutarnje slobode, koja je važnija od vanjske. Sukerijina poezija pokazuje da u potencijalitetu sve što može jedan čovjek, mogu svi ljudi; a takvu viziju čovjeka naučavala je velika književnost i sve religije. Repozitorij simbola i motiva koje autorice izdvajaju kao odraze ili slike unutarnjeg stanja pjesnika pokazuje da je u sufijskoj poeziji Drugi važan za proces samoodređenja. Tako se slavu određuje spram ruže, ašik spram mašuka, Medžnun spram Lejle, pri čemu su svi ti odnosi zasnovani na konceptu ljubavi. Ljubav čovjeka primorava da svim svojim bićem prizna Drugom bezuslovni, centralni značaj, odnosno u ljubavnoj ekstazi ljudsko biće lebdi između "Jastva" i "Tistva" (Buber) i u toj migraciji konstantno se samoodređuje. Unutarnji svijet pjesnika, kako autorice pokazuju, organski je povezan sa svijetom, otvoren je za Drugog, a sve s ciljem (samo)spoznaje i (samo)određenja. Pjesnik se tako, preko univerzalnih analogija – poput leptira i svijeće, kaplje i mora – kao simbola kosmičkih centrifugalnih i centripetalnih sila te unutarnjeg vremena, otvara svijetu i u njemu se konstantno potvrđuje ili negira. Pjesnik zna da jest nešto, ali ne zna šta jest; ono "šta možda jest" prepoznaje u svemu. Autorice pokazuju da Sukerijina poezija nudi pozitivnu sliku čovjeka u islamu koja subverzivno potkopava današnju stereotipnu predstavu o njemu kao biću smrti, negacije, zatvorenosti i izoliranosti. Ovakvu ideju čovjeka, kakvu autorice raskrivaju kroz Sukerijinu poeziju, treba afirmirati i poticati, jer ona nosi duboko humanističku poruku, dok je

sama poezija pravi reprezent literarnog humanizma. Potencijal čovjeka da u sebi objedini sve Božanske manifestacije – duhovne i pojavne – autorice ilustriraju motivom srca. Srce je, kako navode, Božija kuća, prostor u kojem se sve Božanske manifestacije mogu sintetizirati i objediniti u jedinstvo. Čovjek je jedino stvorenje koje u svom potencijalitetu može ostvariti ovu univerzalnu sintezu. Autorice posebno ističu motiv "umjetnosti Ljubavi" kao jedinstvo forme i sadržine, zakona i suštine, šerijata i tarikata. Da bi se postigla duhovna punina čovjeka, potrebna je organska povezanost sadržaja i forme, pri čemu u svakoj organskoj cjelini sadržaj već nosi potencijalitet za odgovarajuću duhovnu formu. Kao drugi segment unutarnjeg svijeta pjesnika autorice navode Iskonsku domovinu, koja predstavlja čovjekovo "pra-Ja" kojem teži. Riječ je o "ontološkoj postelji" spram koje čovjek određuje svoje trenutno biće, odnosno koju nosi u sebi kao potencijalitet (ruhanijet) i koje se mora prisjetiti (zikrom) ili je raskriti. Svako stanje u kojem se pjesnik nalazi, a koje ne vidi kao svoje savršeno stanje, predstavlja tuđinu. Svaki čovjek svoje trenutno stanje ne poima kao puninu i cjelinu, već osjeća da može biti mnogo više od onoga što trenutno jest, pa se ta necjelovitost i nepotpunost može tumačiti kao tuđina. Ta arhetipska, Iskonska domovina – kao žuđeno i savršeno stanje – prisutna je u samom čovjeku i djeluje kao temeljno mjerilo prema kojem se on u sadašnjosti samoodređuje, otkrivajući njenu prisutnost kroz vlastite unutarnje tmine. Čovjek

tako organski čuva stanje iz prošlosti – iz *elestu bi rabbikum* – u tkivu svoje sadašnjosti. Riječ je o unutar-njem, cikličkom vremenu u kojem su prošlost i sadašnjost nerazdvojivo isprepletene, međusobno se čuvaju i ogledaju jedna u drugoj, naročito kroz praksu zikra i šehadeta, čime se uspostavlja kontinuitet između onog što je bilo i onog što jest, ali i otvara prostor za ono što može biti.

Nehrudin Rebihić

Madžida Mašić, RUKOPISNE ZBIRKE NA ORIJENTALNIM JEZICIMA U FRANJEVAČKIM SAMOSTANIMA, MEDRESAMA I TEKIJAMA U BOSNI I HERCEGOVINI, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Sarajevo, 2024, 251 str.

Knjiga *Rukopisne zbirke na orijentalnim jezicima u franjevačkim samostanima, medresama i tekijama u Bosni i Hercegovini* dr. Madžide Mašić, objavljena u izdanju Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu, donosi jedno od najcjelovitijih istraživanja bosanskohercegovačke rukopisne baštine objavljeno u posljednjim decenijama. Autorica se u svom radu fokusira na zbirke rukopisa na arapskom, turskom i perzijskom jeziku koje su se stoljećima čuvale i koristile u okviru franjevačkih samostana, medresa i tekija, a koje su, iako relativno malobrojne i do sada tek djelomično predstavljene, od iznimne važnosti za razumijevanje kulturne i intelektualne povijesti Bosne i Hercegovine.

Knjiga je koncipirana u devet cjelina, pod naslovima: *Uvod, Kraći historijski osvrt na nastanak rukopisnih zbirki u Bosni i Hercegovini, Rukopisne zbirke u franjevačkim samostanima u Bosni i Hercegovini, Popis bosanskohercegovačkih prepisivača rukopisa u samostanskim zbirkama, Rukopisne zbirke u bosanskohercegovačkim medresama, Rukopisni fondovi bosanskohercegovačkih medresa u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, Rukopisne zbirke bosanskohercegovačkih tekija, Zaključak, Summary*, te kao appendix *Autografi i djela bosanskohercegovačkih autora u rukopisnim zbirkama samostana, medresa i tekija u BiH*. Na kraju je priložena nužna znanstvena aparatura: *Literatura, Indeks naslova rukopisnih djela i Indeks imena autora i prepisivača rukopisnih djela*. Već sama struktura knjige pokazuje autorčinu namjeru da sistematizira ovaj složeni korpus građe, učini ga preglednim i dostupnim te omogući njegovo buduće istraživačko korištenje.

Dr. Mašić u uvodnom poglavlju knjige naglašava da kada je riječ o zbirkama rukopisa na orijentalnim jezicima u bosanskohercegovačkim franjevačkim samostanima, medresama i tekijama, one nisu bile sveobuhvatno predstavljene u prethodnim istraživanjima, te da je cilj njezinoga rada ponuditi sintetički pregled postojećih saznanja, uz njihovo ažuriranje, reviziju i dopunu vlastitim istraživačkim nalazima i zaključcima. Studijom je obuhvaćeno 1.315 rukopisnih kodeksa iz različitih disciplina, među kojima najviše

prostora zauzimaju djela koja su bila sastavni dio nastavnih programa i obrazovnog sistema u Bosni tokom osmanskog razdoblja.

U svome kraćem, ali metodološki važnom historijskom osvrtu autorica tematizira ključne procese u nastanku i širenju rukopisnih kolekcija, naročito vakufljenje rukopisa i prepisivačku djelatnost. Dr. Mašić ističe da su upravo te prakse omogućile kontinuirano formiranje fondova, kako privatnih, tako i onih institucionalnih, pri čemu se jasno očituje interakcija između obrazovnih i duhovnih zajednica.

Najopsežnije i najrazrađenije poglavlje posvećeno je rukopisnim zbirkama u franjevačkim samostanima. Dr. Mašić daje detaljan pregled fondova Arhiva Franjevačke provincije, Franjevačkog samostana Petrićevac, Profesorske knjižnice Franjevačke gimnazije u Visokom i Muzeja Franjevačkog samostana Tolisa Vrata Bosne. U tom kontekstu, posebno se osvrće na pionirski rad Hivzije Hasandedića na ovom polju, čija istraživanja s uvažavanjem razmatra, ali ih i značajno nadopunjuje vlastitim istraživačkim doprinosom. Novinu u pristupu predstavlja i metodološka inovacija dr. Mašić – prikaz građe putem tabela i grafikona, čime je omogućen pregled tematske i jezičke strukture rukopisnih kolekcija, kao i njihovih obrazovnih i kulturnih funkcija. Takva prezentacija znatno olakšava mogućnosti budućih uporednih analiza rukopisne građe i predstavlja značajan iskorak u dosadašnjim istraživanjima i proučavanjima rukopisne baštine u Bosni i Hercegovini.

U poglavlju o rukopisnim zbirkama medresa dr. Mašić donosi pregled rukopisa iz niza bosanskohercegovačkih medresa koje su tokom povijesti imale važnu obrazovnu funkciju. Najveći dio ove građe danas se nalazi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, ali dio se i dalje čuva u aktivnim medresama u Travniku i Banjaluci. Autorica se ne zadovoljava pukim statističkim nabranjem, već selektivno izdvaja rukopise od posebne važnosti – one koji se ističu raritetnošću, umjetničkom vrijednošću ili kulturnim značajem – čime doprinosi dubljem razumijevanju obrazovnog sistema, znanstvene povijesti i tradicije te kulturnog identiteta bošnjačkog stanovništva u osmanskom periodu.

Dr. Mašić pokazuje da i manji rukopisni fondovi tekija imaju višeslojnu kulturnu i duhovnu vrijednost, promatrajući ih kroz prizmu duhovnih praksi i društvenih funkcija tekija. Posebna pažnja posvećena je Hadži Sinanovoj tekiji u Sarajevu, koja ilustrira širi značaj ovih zbirki unutar kulturno-historijskog konteksta. Zbirka ove tekije, koja obuhvata i djela iz oblasti medicine i psihoterapije, jasno potvrđuje specifičnu ulogu tekija, ne samo kao kulturnih i duhovnih centara već i, u određenoj mjeri, kao zdravstvenih institucija, čime dr. Mašić značajno doprinosi razumijevanju njihove kompleksne funkcije unutar povijesnog i društvenog konteksta osmanske Bosne.

U zaključnim razmatranjima knjige, dr. Mašić sistematski sumira rezultate svog istraživanja, ističući najvažnija saznanja o strukturi, sadržaju i tematskoj raznolikosti rukopisnih zbirki u

franjevačkim samostanima, medresama i tekijama u Bosni i Hercegovini. Autorica posebno naglašava važnost identifikacije bosanskohercegovačkih prepisivača i autora, kao i uloge pojedinih institucija u očuvanju i širenju znanja, čime pruža cjelovit uvid u intelektualni i kulturni život Bosne i Hercegovine tokom osmanskog perioda. Pored deskriptivnog prikaza, zaključci do kojih dolazi dr. Mašić nude i metodološke smjernice za buduća istraživanja, potvrđujući značaj ove knjige kao temeljnog referentnog izvora za proučavanje rukopisne baštine i kulturne povijesti regije.

Dodatnu vrijednost knjizi daje popis autografa i djela bosanskohercegovačkih autora i prepisivača, čime se posebno ističe doprinos lokalnih učenjaka i pisara. Ovaj segment studije jasno svjedoči o nastojanju autorice da domaće stvaraoce uvrsti u širi kontekst orijentalno–islamske znanstvene povijesti te potvrdi njihovu važnost u izgradnji kulturne i intelektualne povijesti Bosne i Hercegovine. Također, valja posebno istaknuti obimnu i pomno odabranu bibliografiju, koja svjedoči o temeljitosti istraživačkog rada i visokom akademskom standardu i odgovornosti dr. Mašić. Popis korištenih izvora ne samo da odražava uvid u dosadašnja istraživanja već i pažljiv i kritički pristup literaturi, čime dodatno potvrđuje znanstvenu pouzdanost i metodološku rigoroznost same studije.

U svjetlu svega izloženog može se s pravom zaključiti da knjiga *Rukopisne zbirke na orijentalnim jezicima u franjevačkim samostanima, medresama i tekijama u Bosni i*

Hercegovini predstavlja prvi sveobuhvatni i sistematski prikaz rukopisnih zbirki koje se vežu za franjevačke samostane, medrese i tekije u Bosni i Hercegovini. Integracijom različitih izvora, kritičkim odnosom prema prethodnim istraživanjima, uvođenjem novih saznanja i inovativnom metodološkom prezentacijom građe ovo djelo otvara nova istraživačka polja i pruža dragocjen temelj za buduća komparativna i interdisciplinarna istraživanja. Dr. Mašić nudi nam studiju od trajne vrijednosti za bosanskohercegovačku, ali i širu istraživačku zajednicu u području orijentalnih i kulturno–historijskih studija, koja predstavlja nezaobilazni referentni izvor za buduća istraživanja rukopisne građe te kulturne i intelektualne povijesti Bosne i Hercegovine.

Dželila Babović

Aladin Husić, SARAJEVSKI JEVREJI OD DOLASKA U BOSNU DO 1878. GODINE, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2024, 190 str.

Otvorenost Bosne da na njenoj teritoriji od srednjeg vijeka žive pripadnici više konfesija, prije svega Crkve bosanske, te katoličke i pravoslavne vjere, govori nam o njenoj multikulturnoj tradiciji. U srednjovjekovnoj bosanskoj državi živjelo je stanovništvo različitih konfesija. Zbog toga se srednjovjekovna banovina, a od 1377. godine Kraljevina Bosna, razlikovala ne samo od susjednih zemalja nego i od država na širem evropskom prostoru. Znajući za takvo stanje, Bosna je bila

interesantna kako za pojedince tako i za manje i veće grupe stanovnika van njenih granica koji nisu imali uslova da žive po svojim svjetonazorima. Zbog toga su u Bosnu dolazili ljudi raznih nacionalnih i konfesionalnih pripadnosti, zanimanja i društvenog položaja. Sve su ih, bez većeg opiranja, primale osmanske vlasti u Bosni i domaće stanovništvo, kako bi živjeli u miru i sa svojim svjetonazorima.

Tradicija tolerancije prema drugom i drugačijem nastavljena je i u osmanskome periodu (1463–1878). Kada je u 15. stoljeću u više evropskih država počeo progon Jevreja, a na Pirinejskom poluostrvu i muslimana, jedan dio ih se selio na teritorije zemalja sjeverne Afrike u evropske države i Osmansko Carstvo. Iseljavanje je nastavljeno i u 16. stoljeću. Jevrejsko stanovništvo je dolazilo pojedinačno, u malim i većim grupama. U novoj sredini nastavili su da žive i rade poslove koje su obavljali i u mjestima odakle su prognani. Osmanske vlasti su ih prihvatale bez predrasuda. Osnovno pravilo bilo je da poštuju zakone države u kojoj borave. Centri doseljavanja bili su Istanbul i drugi veći osmanski gradovi. Posebno su se doseljavali u Solun zbog geostrateškog položaja i značaja luke, gdje su do početka 20. stoljeća živjeli u velikom broju. Vremenom su pojedini uglednici i bogatiji Jevreji počeli obavljati značajnije državne poslove. Naročito su bili brojno prisutni u finansijama i trgovini. Iz Istanbula, Soluna i drugih mjesta počeli su se zbog poslova doseljavati u druga osmanska mjesta. Tako se sredinom 16. stoljeća jedan dio Jevreja doselio u Sarajevo. To je

vrijeme kada je Sarajevo već bilo u rangu šehera.

Cijeneći ulogu koju su Jevreji imali u historiji Bosne i Hercegovine, dr. Aladin Husić uočio je taj značaj i na osnovu izvora osmanske, zapadne i domaće provenijencije, te objavljenih dokumenata i literature, napisao monografiju *Sarajevski Jevreji od dolaska u Bosnu do 1878. godine*. Tekstualni dio sastoji se od Uvoda, 17 poglavlja, Zaključka, Sažetka te Popisa izvora i literature. U drugom dijelu rukopisa autor je donio objavljenih izvora: Popis Jevreja krajem 17. stoljeća sa više podnaslova, Popis uzajamnog jamčenja, koje je u historiji poznato pod imenom *ćefilema*, kao i gdje je jevrejska zajednica živjela u Sarajevu i u kojim mahalama u popisima 1841. i 1851. godine.

U uvodnom dijelu dr. Husić upoznaje čitaoca s autorima i njihovim radovima koji su pisali o prisustvu Jevreja u Bosni od 1463. do 1878. godine. Cijeli tekst pisan je stručno, tematski i hronološki. Ovo je izuzetno korisno i za buduće naučnike koji se budu bavili prošlošću jevrejskog naroda u Bosni i Hercegovini, jer na jednom mjestu imaju izuzetno dobar pregled mnogih autora i radova o pripadnicima jevrejskog naroda u Bosni. Na stranicama knjige donesen je jedan interesantan pristup pogledu na formiranje, stasavanje i afirmaciju jevrejske zajednice u Sarajevu i širom Bosne i Hercegovine tokom višestoljetne osmanske vladavine. Tek tada čitaoca upoznaje sa ranijim dešavanjima i doseljavanjima Jevreja u Bosnu, te kroz kakve izazove su se suočavali. Nezaobilazno je bilo

obratiti pažnju i na boravak Jevreja u susjednoj Dubrovačkoj Republici. Na osnovu radova Jorja Tadića, Vesne Miović i drugih historičara upoznaje čitaoca o ponašanju dubrovačkih vlasti prema doseljenim Jevrejima. Razlog za ovako pisanje bila je uska povezanost Jevreja u Bosni i njihovih sunarodnika u Republici sv. Vlaha.

Prva vijest o boravku Jevreja u Sarajevu je zabilježena 1557. godine. U široj bosanskohercegovačkoj historiografiji bilo je mišljenje da su po dolasku u Šeher organizirali općinu 1580. godine i da su tih godina na mjestu Velika avlija podigli han i sinagogu. Međutim, ovo dosadašnje mišljenje autor je obradio i podvrgao naučohistorijskoj kritici. Ranija prihvaćena pisanja i predaju u narodu dr. Aladin Husić na najbolji način koriguje. Upravo na ovom mjestu pokazao se kao vrstan i orijentalist i osmanista. Dotadašnje mišljenje o 1580. kao godini kada su Jevreji navodno izgradili han i sinagogu u Velikoj avliji stručno, precizno i sa činjenicama je negirao. Njegovo mišljenje je da se to desilo tek stoljeće kasnije, sredinom 17. stoljeća. Koristeći izvore i literaturu, on navodi da je postojeća teza neodrživa jer broj Jevreja u Sarajevu je 1580. godine bio veoma mali, što potvrđuje i osmanski popis iz 1604. godine.

Autor nas upoznaje i sa pisanjem više putopisaca i vizitatora o Jevrejima Sarajeva u 17. stoljeću. Veliku pažnju poklanja i njihovom životu u posljednjim decenijama 17. stoljeća, u vrijeme velikog Bečkog rata (1683–1699), kao i u prvim decenijama 18. stoljeća. Tada je u Sarajevu

živjelo 214 jevrejskih porodica, od kojih je 65 državi plaćalo porez. Njihovi poslovi, naročito trgovina, bili su razgranati na više strana. Između ostalog, imali su poslovne kontakte sa trgovcima Soluna, Dubrovnika, Ankone i drugih mjesta. Jevrejske zanatske radnje i trgovački dućani bili su u čaršiji, a porodice su im stanovale po sarajevskim mahalama. Na ovom mjestu dr. Husić precizno navodi u kojim mahalama i koliko je bilo jevrejskih kuća od 17. stoljeća do 1878. godine.

Na stranicama studije piše i o institucionalnom organizovanju Jevreja. Općina je imala Statut. Do sredine 17. stoljeća formirala je svoje sudstvo koje je rješavalo njihova lokalna pitanja. Po mišljenju autora, jevrejska općina u Sarajevu organizovana je 1631. godine, a ubrzo je uspostavljen i sud. U Sarajevu je prvi poznatiji rabin bio Samuel Baruh, a posljednji u osmanskom periodu Jozef Finci. Kada je krajem osmanske vlasti u Sarajevu izgorjela sinagoga, osmanske vlasti su u kratkom vremenu dale saglasnost da se obnovi.

Za razliku od brojnih evropskih gradova u kojima su Jevreji živjeli u *getima* (zatvorenim kvartovima), to nije bio slučaj u Sarajevu. Najviše ih je živjelo u Velikoj avliji, ali i u okolnim ulicama u centru grada. Njihov dolazak odvijao se evolutivno. U pravilu su pojedinačno i u manjem broju dolazili i počeli se naseljavati odrasli, poslovni ljudi, a tek kasnije dolaze i njihove porodice. To se najbolje vidi iz *sidžila* – sudskih protokola u kojima je bilježeno sve što se tiče života i rada kako pojedinca tako i zajednice.

Kao vrstan stručnjak u čitanju osmanskih dokumenata, dr. Husić u vezi s naseljavanjem Jevreja u Sarajevu navodi podatke iz sidžila. Želeći dati što više informacija, piše i o porodičnom životu Jevreja. Konstatuje da su tadašnje jevrejske porodice u prosjeku brojale po šest članova i da su bile međusobno povezane. U knjizi to i tabelarno prikazuje. Time potvrđuje i pisanje da se jevrejska populacija brzo uvećavala zahvaljujući i relativno visokom natalitetu, ali i povoljnom društvenom i poslovnom okruženju, koji su utjecali na njihov dolazak ne samo u Sarajevo nego i u druge urbane sredine u Bosni. U želji da donese što više informacija, autor čitaoca upoznaje i o prosječnoj starosti i drugim interesantnim podacima. Vrlo korisno i pregledno hronološki i abecednim redom navodi jevrejska porodična prezimena. U posebnom poglavlju piše i o prelasku Jevreja na islam, te konstatuje da se to odvijalo pojedinačno i bez bilo kakvog pritiska.

U posljednjim poglavljima ističe da su sarajevski i Jevreji u Bosni, osim trgovine, bili i vrsne zanatlije. Između ostalog, bavili su se kožarstvom, držali koze, te bili poznati po proizvodnji raznih sireva. Naročito su bili poznati po proizvodnji jedne vrste sira pod imenom *kačkavalj*. Ovi podaci dopunjuju dosadašnja saznanja o jevrejskim zanimanjima na tlu Bosne i Hercegovine.

Od 18. stoljeća Jevreji se u većem broju bave bankarskim poslovima. No, trgovina i trgovački poslovi imali su posebno mjesto. To govori i podatak da su 1820. jevrejski trgovci

u Sarajevu držali oko 30% vakufskih dućana. Među drugim poslovima u kojima su bili zastupljeni, Jevreji su bili ljekari, apotekari (farmaceuti), krčmari, te razne zanatlije, ali bilo ih je i nosača – *hamala*. Prema dostupnim podacima, dr. Aladin Husić navodi da su Jevreji bili zastupljeni u 44 zanimanja i službe koje pojedinačno navodi.

Imajući u vidu sve navedeno, zadovoljstvo mi je da svim naučnim radnicima i čitaocima dobre knjige preporučim da obavezno u svojim bibliotekama imaju i knjigu dr. Aladina Husića *Sarajevski Jevreji od dolaska u Bosnu do 1878. godine*. Ovom knjigom se upotpunjuje bogata i interesantna prošlost Bosne i Hercegovine.

Enes Pelidija

Nenad Filipović, ACTA OTTOMANICA SARAEVOENSIA: OSMANSKI DOKUMENTI ARHIVA ORIJENTALNOG INSTITUTA UNIVERZITETA U SARAJEVU – STUDIJSKI KATALOG, Univerzitet u Sarajevu – Centar za istraživanje i razvoj, Sarajevo, 2024, 298 str.

Bavljenje arhivskom građom, a prije svega čitanjem osmanskih izvora, zahtjevan je posao koji podrazumijeva posjedovanje višestrukih naučnih kompetencija, najprije poznavanje osmanske diplomatike sa paleografijom te orijentalnih jezika. Naročito je kompleksno naučno interpretirati pročitano građu kako bi ona zadovoljila sve kriterije koje treba da ima studija takve vrste. Upravo je takav slučaj sa monografijom – studijskim katalogom

Acta Ottomanica Saraeviensia (osmanski dokumenti Arhiva OIS UNSA) autora Nenada Filipovića, osmaniste koji se godinama bavi primarnim izvorima. Knjiga je izašla iz štampe 2024. godine, a dio je projekta *DigiProHUMANE* – Promoviranje digitalne infrastrukture u oblasti humanističkih nauka i umjetnosti, koji je finansiralo Ministarstvo za nauku, visoko obrazovanje i mlade Kantona Sarajevo.

Prvi dio Monografije (str. 7–23) posvećen je iscrpnom historijskom prikazu razvoja Orijentalnog instituta, naučne ustanove koja je osnovana 1950. godine, ali čiji korijeni sežu u austrougarski period i osnivanje Zemaljskog muzeja u kojem se među raznovrsnom građom čuvao određeni broj osmanskih dokumenata. Njih su sakupljali i obrađivali poznati naučnici i entuzijasti od kojih je svaki, na svoj način, dao doprinos razvoju te vrste muzejske građe nabavljanjem, inventarisanjem i radom uopće. Filipović je hronološkim redom predstavio sve muzejske radnike koji su radili na ovom fondu, kao što su: Riza ef. Muderizović koji je uspostavio prve inventarne knjige zbirke *Manuscripta turcica* te inventarisao osnovni fond sidžila, zatim Vladislav Skarić, Derviš M. Korkut, Branislav Đurđev, Hazim Šabanović, Hamid Hadžibegić i Nedim Filipović. Neki od njih će kasnije imati značajnu ulogu u osnivanju i radu Orijentalnog instituta. U okvirima ove monografije predstavljen je i rad Arhiva Orijentalnog instituta od 1950. godine do danas. U ovom poglavlju je također opisan period agresije na Bosnu i

Hercegovinu (1992–1995) kada je 17. maja 1992. godine izvršen kulturocid i zapaljen Orijentalni institut. Osim bibliotečke, izgorjela je važna arhivska građa koja je podrazumijevala raritetne primjerke dokumenata koji su po više kriterija bili jedinstveni na ovim prostorima. Među njima su se, kako navodi Filipović, nalazile četiri zbirke dokumenata: *Manuscripta Turcica*, Zbirka sidžila, Vilajetski arhiv te Zbirka tapija. Pored toga, Arhiv je posjedovao mikrofilmovanu građu, kao i dva neregistrovana važna fonda. Filipović je u ovom poglavlju također opisao i poslijeratni period, sve do danas kada arhivski fond predstavlja: dio starog fonda pojedinačnih dokumenata, 114 dokumenata iz zbirke *Manuscripta Turcica* koji su sačuvani pošto su bili na reversima, ostaci zbirke sidžila (devet različitih sidžila, 17–19. vijek) te Hlivanjska zbirka od 400 dokumenta koju je Orijentalni institut otkupio početkom 2017. godine.

U drugom, najvažnijem, dijelu ove monografije Filipović je odabrao i predstavio trideset dokumenata koji obuhvataju period od 1612. do 1833. godine. Radi se o klasičnom i predtanzimatskom periodu osmanske historije ovih prostora koji obuhvata različite vrste dokumenata koji su prezentirani hronološki (str. 33–278), a to su: fragment vakufname, temesuk, valijski berat, hudždzet, poništeni hudždzet što je rijetkost, popis ostavine, tapija–posjedovna, ferman, arzuhal – lična predstavka, i'lâm – zvanični kadijski izvještaj, mazhar, tezkira, privatno i povjerljivo pismo, platežno doznačno pismo s ličnim

pečatom te pismena izjava. Svaki dokument ima naslovni regist, opširan opis koji uključuje kontekstualizaciju dokumenta, prevod opisa na engleski jezik, transliteraciju koja je urađena po sistemu *İslâm Ansiklopedisi* (arapski i perzijski dijelovi transkribovani su prema sistemu DMG) te faksimile. Nenad Filipović je detaljno analizirao stanje svakog dokumenta te, u skladu sa stupnjem oštećenja i degradacijom, ocijenio koliko je hitan postupak konzervacije. Među odabranim reprezentativnim dokumentima se nalaze neki koji su jedinstveni primjerci iz više vizura, ne samo pravno–historijske nego i umjetničke. To su dokumenti koji su važan izvor za historiju osmanske vlasti na određenim lokalnim područjima i njihov urbani razvoj, a od posebnog su značaja za Livno i aristokratiju vezanu za taj kraj. Dokumenti ujedno nude obilje informacija o različitim povijesnim temama, kao što su: agrarna historija na lokalnom nivou, lokalna socijalna historija, društveno–ekonomski položaj žene i djece siročadi, imovinska pitanja uopće, kao i brojne druge teme iz historije jezika i antroponimije.

I na kraju, važno je istaknuti tehničko uređenje knjige. Papir je visokokvalitetan, a dizajn korica i knjižnog bloka također su vrlo stručno uređeni. Fotografije koje je radio akademski fotograf Dženat Drešković također su vrlo kvalitetne i profesionalno urađene, tako da oni koji znaju čitati dokumente doslovno mogu tumačiti komplicirane ligature s fotografija. Kako se 2025. godine obilježava 75 godina

postojanja Univerziteta u Sarajevu – Orijentalnog instituta, moglo bi se reći da je ova monografija izašla iz štampe u pravi čas. Ne samo što će sadašnjim i budućim osmanistima, ali i filolozima, služiti kao važan izvor za daljnja istraživanja, nego je i pravi reprezent kako se originalni izvori priređuju i kako se predstavlja institucija s dugogodišnjom tradicijom kao što je Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu.

Lamija Ljuša

PISMA HAMDIIJE KREŠEVLJAKOVIĆA MUHAMEDU HADŽIJAHIĆU (1938–1959), priredio Amer Maslo, Historijski arhiv Sarajevo i Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Sarajevo, 2024, 188 str.

Dopisivanje naučnika u prošlosti zasigurno produbljuje naše uvažavanje intelektualnog diskursa, pokazujući kako su se ideje razvijale, raspravljale i usavršavale tokom vremena i u njihovo vrijeme. Takva je u knjizi pred nama korespondencija između Hamdije Kreševljakovića i Muhameda Hadžijahića koji su se dopisivali između 1938. i 1959. godine, razmjenjujući pisma koja su pružala uvid u njihove intelektualne rasprave, promišljanja i svakodnevne brige. Ova pisma pokrivaju i teme vezane za osmanske studije, povijesnu metodologiju i intelektualne izazove tog vremena te izazove rada u politički osjetljivom okruženju.

Knjiga se sastoji od Predgovora, Riječi urednika (7–14), Uvoda priređivača Amera Masle (15–27),

Prepisa 86 pisama koje je Hamdija Kreševljaković uputio Muhamedu Hadžijahiću u periodu od 1938. do 1959. godine (29–154), Priloga u vidu fotografija zanimljivih pisama i dopisnica (155–162), Literature i indeksa (180–186), te Izvoda iz recenzija prof. dr. Dženite Karić (Univerzitet u Amsterdamu – Fakultet humanističkih nauka) i prof. dr. Amira Duranovića (Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet) (187–188).

Iz semiotičke vizure zanimljiva je na naslovnoj korici dopisnica na kojoj je simbol NDH prekriven simbolikom zvijezde Demokratske Federativne Jugoslavije koja označava socijalističku orijentaciju – znak za vremenski kontekst tranzicije i ideološki okvir koji je u pozadini prepiske između prijatelja i kolega. Oni se nisu u vezi s tim izjašnjavali, ali se to mora uzeti u razmatranje u smislu historijskih narativa i ideoloških tranzicija koji su oblikovali intelektualni život i historijske društvene obrasce. Korica je, i prije nego se otvori knjiga, vizualni argument vremena koje su pisma obuhvatila u zrelim godinama Hamdije Kreševljakovića (umro u 71. godini).

Zašto su pisma kao arhivski izvori važna, o čemu nam govore i šta ih trebamo pitati da bi nam odgovorila? U prošlim vremenima, daljim ili bližim, prijateljstva između naučnika i intelektualaca održavala su se i kroz prepisku, što je značilo razmjenu ideja, zajedničku borbu i međusobno ohrabrivanje i, ako izuzmemo ličnu povezanost, oblikovala su intelektualne pokrete, dokumentovala

političku klimu i bila dragocjen izvor za historiju.

Istraživač mora imati slojevit interdisciplinarni pristup čitanju ovakvih pisama, istražujući historijski kontekst, lingvističku analizu i intertekstualne veze kako bi se često moglo čitati između redova i otkriti skrivene činjenice i prikrivene izjave. Primjerice, kontradikcija i ironija kroz koje se mogu suptilno kritizirati političke i društvene norme ili nečiji stavovi. Skriveni detalji u pismima često su tihi protesti, prikrivena upozorenja ili fragmenti neispričane historije, što pažljivim čitanjem istraživači mogu rekonstruirati i vidjeti dublju suštinu iza teksta.

S emocionalne strane gledano, postoji nešto duboko ljudski u zapisivanju misli i čekanju odgovora. Pismo nije samo poruka, već je to trenutak prisutnosti, čak i preko udaljenosti i protoka vremena. U prijateljstvima koja su se očuvala na ovaj način, povjerenje i razumijevanje produbljuju se sa svakom razmjenom, stvarajući veze koje preživljavaju ratove, ideološke promjene i samo vrijeme.

Ako se uzme u obzir vremenski raspon pisama, intelektualni život prije Drugog svjetskog rata i u socijalističkoj Jugoslaviji značajno se razlikovao zbog političkih, ideoloških i društvenih transformacija, tako da je i to uticalo na dublje relacije prijatelja koji su se dopisivali i čiji se odjeci zasigurno mogu iščitati između redova. Emocionalno se to odražavalo na relacije uslijed specifičnih historijskih konteksta u kojima su nastale, koji su bili različiti po svojim političkim i intelektualnim

pejzažima. Ono što je iz pisama vidljivo jest prijeratni fragmentirani politički diskurs muslimanske intelektualne elite i polarizirane debate, dok je kontrolirani intelektualni život u socijalističkoj Jugoslaviji prikrivao te nesuglasice, koje su prešle u različite stavove, animozitete i interese zbog kojih su nastajala i nestajala dugogodišnja prijateljstva. Oni su obojica kao historičari svjesno dokumentirali događaje s analitičkom preciznošću u svom naučnom radu, ali njihova pisma otkrivaju njihova osobna razmišljanja, frustracije i nade, pružajući dublje razumijevanje njihovog doba kao šireg konteksta i etičkih izazova u vrijeme kada su pisali svoje radove. Paralelno kontekstualno istraživanje nastanka korespondencije omogućuje razumijevanje povijesne i političke pozadine u kojoj je pismo napisano i može otkriti nijanse koje možda nisu očite na prvi pogled.

Njihova objavljena pisma služe kao primarni historijski izvori, nudeći uvid u njihove istraživačke dileme, lične refleksije i širi društveno-politički kontekst Bosne i Hercegovine sredinom 20. stoljeća, te njihov politički identitet, akademsku borbu i doprinos historiografiji. Vremenski okvir dopisivanja Kreševljakovića i Hadžijahića ukazuje na prijateljstvo koje nosi jedinstvenu dubinu – posebno u vremenu kada su pisma bila primarno sredstvo povezivanja na daljini. Za razliku od prolaznih razgovora, pisma zahtijevaju namjeru, razmišljanje i strpljenje, što prijateljstva izgrađena pisanjem često čini duboko promišljenim i trajnim.

Ovakva pisma su izazov za istraživače koji barem djelomično pamte ili su živjeli u socijalističkoj Jugoslaviji i koji odmakom vremena i sazrijevanjem u drugačijem intelektualnom okviru mogu da naprave objektivne analize uticaja političkih okolnosti na intelektualnu historiju država nastalih raspadom bivše Jugoslavije. Bilo bi dragocjeno ako bi se i ostala pisma iz privatne arhive kompletirala uz druga pisma, kao i druge izvore iz tog perioda kako bi se čuli glasovi običnih pojedinaca i istaknutih ličnosti, jer intelektualna historija nije izgrađena samo na velikim idejama ili elitnim diskursima – ona napreduje na životnim iskustvima, razmišljanjima i borbama društva u cjelini. Pisma kao duboko lični, a opet historijski dokumenti, koji objelodanjuju detalje, služe kao „fragmenti istine“, obuhvatajući perspektive koje se često previđaju u zvaničnim narativima.

Naučni interes mladog istraživača Amera Masle, u smislu izbora Kreševljakovićevih pisama kao izvora za šira kontekstualna istraživanja, govori o njegovom istančanom naučnom, etičkom i emocionalom senzibilitetu koji ukazuje na duboku posvećenost naučnom ethosu i odnosu poštovanja prema starijim kolegama historičarima koji su ostavili duboki trag u naučnom diskursu. Uključivanjem svih glasova istraživača – prošlih i sadašnjih – stvaramo bogatiju i „iskreniju“ intelektualnu historiju.

Sabaheta Gačanin

Leyla Amzi–Erdoğdular, *THE AFTERLIFE OF OTTOMAN EUROPE: MUSLIMS IN HABSBURG BOSNIA HERZEGOVINA*, Stanford University Press, 2024, 317 str.

U izdanju Stanford University Press-a 2024. godine objavljena je knjiga autorice Leyle Amzi–Erdoğdular pod naslovom *The Afterlife of Ottoman Europe: Muslims in Habsburg Bosnia Herzegovina*. Leyla Amzi–Erdoğdular je trenutačno profesorica na Rutgers–Newark Univerzitetu u oblastima bliskoistočnih i islamskih studija, a naučnoj javnosti se ranije predstavila radovima o bosansko–osmanskim odnosima krajem 19. i početkom 20. stoljeća, te migracijama bosanskih muslimana u Osmansko Carstvo i Tursku u prvoj polovini 20. stoljeća. Osnovu ove knjige čini doktorska disertacija *Afterlife of Empire: Muslim–Ottoman Relations in Habsburg Bosnia Herzegovina, 1878–1914*, odbranjena 2013. godine na Univerzitetu Columbia u New Yorku. Izvori na kojima temelji svoja istraživanja su uglavnom iz osmanskog arhiva u Istanbulu (*T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı*), ali je korištena i građa iz Arhiva Bosne i Hercegovine. Recenzenti knjige su Edin Hajdarpasic, Mauereen Healy i Mark Mazower, a sastavljena je od uvoda, šest poglavlja i epiloga.

U uvodnom razmatranju autorica navodi da se njeno istraživanje i knjiga fokusiraju na proučavanje imperijalnih veza bosanskohercegovačkih muslimana koji su nakon

odluka Berlinskog kongresa položaj podanika u dominantno muslimanskom carstvu zamijenili položajem manjine u kršćanskom carstvu. U prvom poglavlju knjige “Diplomacies of Separation” (str. 19–49) Amzi–Erdoğdular je ponudila kratak presjek osnovnih značajki koje su odlikovale osmansku vladavinu na području Bosne od njenog osvajanja pa sve do 19. stoljeća. Posebnu pažnju u prvom poglavlju autorica je posvetila odlukama Berlinskog kongresa, reakcijama na njih i očekivanjima obje imperije, ali i njihovom odjeku u Bosanskom vilajetu, što je dovelo do otvorenog protivljenja i reakcije protiv okupacije. Drugo poglavlje knjige, “Migration: Those Who Left” (str. 49–80), autorici je poslužilo da prikaže tok i načine iseljavanja bosanskohercegovačkih muslimana u Osmansko Carstvo od okupacije 1878. godine do Prvog svjetskog rata. Amzi–Erdoğdular u ovom dijelu knjige traga za odgovorima koji su razlozi i posljedice migracija, posebno uzimajući u obzir činjenicu da su migracije nastavljene decenijama nakon okupacije i pored pozitivnih trendova u habsburškoj politici prema bosanskohercegovačkim muslimanima. Autorica je mišljenja da su migracije predstavljale nepovoljnu okolnost za oba prisutna carstva. Osim bojazni da bi manji broj muslimana u Bosni i Hercegovini pogodio rastu ruskog utjecaja, Habsburzima su migracije narušavale sliku izgradnje imperijalnog multikulturalizma, dok su za Osmansko Carstvo predstavljale dodatno finansijsko opterećenje u već ionako teškoj ekonomskoj situaciji.

Autorica smatra da su bosanskohercegovački muslimani odlazili uvjereni da će se u budućnosti vratiti svojim domovima i da su migracije u jednu ruku predstavljale način pokazivanja lojalnosti prema sultanu u prvim vremenima, kao i odgovor na određene pojave u društvu, poput katoličkog prozelitizma u kasnijem periodu. Kroz ovo poglavlje su tretirana i pitanja poput posredovanja kao načina zarade pojedinaca u procesu migracija i povratka bosanskohercegovačkih muslimana u habsburšku Bosnu. S obzirom na habsburšku politiku prema domaćim muslimanima potrebno je imati na umu da je za bosanskohercegovačke muslimane migracija predstavljala stvar izbora, što je ovu grupu razlikovalo od muslimanskih izbjeglica iz drugih izgubljenih krajeva Carstva koji su bili prisiljeni napustiti svoje dotadašnje domove. U skladu s tim, Amzi-Erdoğdular u poglavlju "Hijra: Views and Debates on Migration" (str. 81–107) istražuje poglede na migracije i prateće rasprave o eventualnoj nužnosti migracija s religijskog aspekta. Autorica je kroz ovo poglavlje utvrdila da su učenjaci koji su se bavili pitanjem nužnosti hidžre uglavnom bili mišljenja da ona nije bila obavezna, iako su razlozi koje su navodili kao argumentaciju bili različiti. Rasprave su se uglavnom vodile oko termina *Dar al-Harb* i *Dar al-Islam* i njihovog značenja u savremenom kontekstu u pitanjima vezanim za migracije iz Bosne. Učesnici rasprava čija su mišljenja uzeta u razmatranje u ovom poglavlju su Muhammad Rašid Rida, Muhamed Emin Hadžijahić, Mehmed

Teufik Azapagić, Bosnalı Hilmi Baba, Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak i dr. U konačnici, autorica smatra da su migracije iz habsburške Bosne u 19. i 20. stoljeću, kao dio šireg kretanja stanovništva, imale utjecaj na demografsku strukturu Balkana i Bliskog istoka. Nakon što se u prethodnim poglavljima detaljno bavila pitanjima vezanim za migracije, Amzi-Erdoğdular u četvrtom poglavlju, "Competing Empires" (str. 108–139), ukazuje na određeno "rivalstvo" između Austro-Ugarske i Osmanskog Carstva nakon Berlinskog kongresa i načine borbe za lojalnost bosanskohercegovačkih muslimana. Autorica istražuje kako se nova vlast prilagođavala okupiranom teritoriju, stavljajući poseban akcenat na vjerska pitanja i organiziranje Islamske vjerske zajednice s ciljem pridobijanja muslimanskog stanovništva. S druge strane, predstavlja kakvu je ulogu i utjecaj na bosanskohercegovačke muslimane imala panislamska politika sultana Abdulhamida II i činjenica da je nakon okupacije još izraženija postala titula halife koju je nosio osmanski sultan. Pitanja vezana za Bosnu i Hercegovinu postavlja u širi diplomatski kontekst krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Poglavlje "Negotiating Imperial Ties: Mobilization and Politics" (str. 140–169) poslužilo je autorici za analizu načina na koji su se bosanskohercegovački muslimani organizirali sa željom da ostvare svoje interese i ciljeve u oba carstva. Osnovu istraživanja u ovom poglavlju činile su molbe i zahtjevi koje su muslimani iz Bosne slali u Istanbul i Beč, a

Amzi–Erdoğdular, osim njihovog sadržaja, proučava i način na koji su oni sastavljeni. Autorica je pažnju posvetila načinima lobiranja i osnivanju različitih muslimanskih pokreta i stranaka. Kao najvažnije naslijeđe pregovora domaćih muslimanskih predstavnika, Austro–Ugarske i Osmanskog Carstva autorica vidi instituciju Islamske vjerske zajednice koja se zadržala do današnjeg dana, dok je način izbora reisul–uleme ustvari simbolizirao prisutnost obje imperije u životu domaćih muslimana. Posljednje, šesto poglavlje, “Allegiances and Final Separation” (str. 169–199), autorica je iskoristila za analiziranje pitanja vezanih za poziciju bosanskohercegovačkih muslimana i njihovih veza sa Osmanskim Carstvom nakon austrougarske aneksije i mlado-turske revolucije. Amzi–Erdoğdular je u prvom dijelu ovog poglavlja pisala o stavovima prema aneksiji kod muslimanskih stranaka i aktivnostima Ali–bega Firdusa i Ali Fehmija Džabića u Istanbulu, kontradiktornim izvještajima iz Beča i Budimpešte, kao i međunarodnom odjeku koji je izazvala aneksija. Nastavak poglavlja je koncentriran na analizu organizacije političkog života bosanskohercegovačkih muslimana i pokušaje rješavanja za njih ključnih pitanja nakon aneksije. Skrenuta je pažnja da je lojalnost bosanskohercegovačkih muslimana prema Osmanskom Carstvu ostala i dalje prisutna i vidljiva, bez obzira na habsburška nastojanja da te veze umanje i prekinu. Prije popisa napomena, bibliografije i indeksa autorica je napisala epilog “Alternative Muslim Modernities” (str. 200–229),

u kojem nudi svoja promišljanja o djelovanju pojedinaca za koje navodi da su na temeljima osmanskog koncepta moderniteta razvili specifičan evropsko–islamski modernistički diskurs preoblikovan u habsburškom kontekstu. Tu autorica tematizira kulturne aktivnosti, aktuelne književne listove i štampu bosanskohercegovačkih muslimana, ali i djelatnost ličnosti poput Mehmed–beg Kapetanovića Ljubušaka.

Knjigom *The Afterlife of Ottoman Europe: Muslims in Habsburg Bosnia Herzegovina*, kao i svojim dosadašnjim naučnim radom općenito, Leyla Amzi–Erdoğdular se svrstala u grupu autora koji su posvetili veću pažnju utjecaju i značaju Osmanskog Carstva u životu bosanskohercegovačkih muslimana nakon okupacije i aneksije. Starija historiografska literatura je vrlo često jednoobrazno prikazivala procese koji su se dešavali od 1878. godine pa nadalje, tako da je s te strane knjiga Leyle Amzi–Erdoğdular vrijedan prilog novim pogledima na historiju područja Bosne i Hercegovine krajem 19. i početkom 20. stoljeća te pitanjima vezanim za lojalnost i identitet njenog muslimanskog stanovništva. U konačnici, dodao bih da je ova knjiga još jedan pokazatelj da osmanski period bosanskohercegovačke historije, kako ga često nazivamo, ne završava 1878. godine, nego da on tada dobija nove dimenzije koje se mogu pratiti sve do ukidanja Carstva 1922. godine i halifata na čelu sa članom osmanske dinastije 1924. godine. S te strane, u budućnosti je potrebno izbjeći “grubost” koju sa sobom donose

periodizacije kojima vrlo često “robujemo” u bosanskohercegovačkoj historiografiji. S obzirom na bitnost teme, argumentirana promišljanja i značajan broj novih informacija, smatram da bi bilo korisno knjigu prevesti i objaviti na bosanskom jeziku.

Amer Maslo

TRAVELLERS IN OTTOMAN LANDS II: THE BALKANS, ANATOLIA AND BEYOND, (eds) Ines Aščerić-Todd, Aid Smajić, Janet Starkey and Paul Starkey, Archaeopress Archaeology, Oxford, 2024, 429 str.

U izdanju izdavačke kuće Archaeopress izašao je drugi svezak knjige *Putnici po osmanskim zemljama* koji obuhvata istraživačke radove na temu osmanski Balkan i Anadolija kako ih vide i opisuju putnici iz regije i izvan nje.

Specifičnost regije Balkana je evidentna, to je regija „preko koje se Osmansko Carstvo prvi put proširilo u Evropu i gdje je započeo konačni pad; to je regija kroz koju su zapadni putnici često prolazili na svom putu dalje na Istok i lokacija na kojoj su se često prvi put susreli s orijentalnim „drugim“. Štaviše, regija ostaje ključna za izgradnju boljeg razumijevanja između „Istoka“ i „Zapada“, između bivših osmanskih zemalja i njihovih zapadnoevropskih susjeda, te između islama i kršćanstva.“ (P. and J. Starkey, xiv).

Dvadeset šest uvrštenih radova sa trodnevnog seminara (ASTENE i Fakultet islamskih nauka Univerziteta

u Sarajevu) rasvjetljava raznorodne teme koje se tiču odnosa između kršćana i muslimana, Istoka i Zapada te tranzicije od Osmanskog Carstva do nacionalnih država nasljednica u 19. i ranom 20. stoljeću. Knjiga je ilustrovana zanimljivim fotografijama, portretima, kartama i prikazima u boji. Ovaj multidisciplinarni događaj privukao je sudionike različitog naučnog profila iz cijelog svijeta – Evropa, Sjedinjene Američke Države, Balkan, Turska i zemlje Bliskog istoka. Knjiga je posvećena rano preminuloj učesnici seminara Anastasiji Uskovojoj (1983–2023).

Obuhvaćeni radovi nude dosta novog materijala, što će se vidjeti iz priložene liste radova, na osnovu kojega se može saznati o putnicima i putopiscima i njihovim zapažanjima na osmanskome Balkanu: o pejzažnom ambijentu, o ljudima, vjerskim običajima, uslovima putovanja; evropskim putnicima od trgovaca do vladara; mitovima, slikama i narodnom predanju; vladarskom diskursu, usponu nacija i reportažama. Autori radova u ovom tomu su eksperti iz različitih akademskih disciplina, čija se istraživanja i opservacije oslanjaju na širok izbor teorijskih perspektiva i istraživačkih metodologija.

Radovi su razvrstani u pet dijelova koji predstavljaju širok raspon pristupa proučavanju putovanja na Balkanu i osmanskim zemljama. Kreću se od jednostavnih prikaza putovanja i zapažanja putnika do detaljnih analiza specifičnih tema, od kojih neki uključuju inovativne istraživačke metodologije i analize, s mnogo korisnih mapa. Unutar svakog

odjeljka nastojalo se pratiti približno hronološki red.

Dio 1: Krajolici

Vincent Thérouin, *'The khans of Bosnia are large barns'? A material approach to mobility in Ottoman Bosnia from the sixteenth to the nineteenth century* (3–20); Sabaheta Gaćanin, *Eco-Narrative of the Balkans in the sixteenth-century chronicle Hasht Bihisht, by Idrīs Bidlīsī* (21–31); Nedim Rabić and Amer Maslo, *Representation of rivers in travel literature in the German language on late Ottoman Bosnia* (32–49); Burak Beşir Fındıklı, *Counting the Ottoman Capital: Auguste Viquesnel's Voyage dans la Turquie d'Europe and travel writing as a quantitative source* (50–62); İbrahim Canbulat, *Travellers' Narratives on the Ottoman House: filling the missing links in the evolution of structure and form* (63–93).

Dio 2: Religija i putovanje

Ibrahim Al-Khaffaf, *The Mystical Aspect of Ibn Baṭṭūṭa's Travels: the spiritual visions that shaped Ibn Baṭṭūṭa's path* (97–114); Velida Mataradžija, *Mobility among Ottoman 'ulamā': Mudarris Diyā' al-dīn 'Abdullah b. Muḥammad al-Akhishkhwī in Sarajevo* (115–123); Omer Merzić and Vedrana Šimić, *Foreign travel writers' perceptions of religious orders in Bosnia and Herzegovina during the long nineteenth century* (124–136); Ines Aščerić-Todd, *The 'Millet-system' to the test: religious freedom, tolerance and coexistence in nineteenth-century Ottoman Bosnia as revealed in Arthur J. Evans's 1875 travelogue*

Through Bosnia and Herzegovina on foot (137–151).

Dio 3: Putnici od diplomata, trgovaca i ljekara, do fotografa, botaničara i kraljeva

Maja Perić, *Descriptions and images of women in the Ottoman Balkans in sixteenth- to seventeenth-century Netherlandish travelogues* (155–170); Jennifer Scarce, *On Departing the Ottoman Empire: the return of Peter Mundy (1597–c. 1667) from Constantinople through the Balkans to London in 1620* (171–191); Alexandru Balas, *Mixing Western and Eastern medical practice in the Ottoman Empire: the adventures of a Transylvanian doctor in Constantinople, Syria, Lebanon, Egypt and Iraq (1815–1838)* (192–210); Kristina Milković, *The Journey of His Majesty King Friedrich August of Saxony through Istria, Dalmatia and Montenegro in the spring of 1838 with Bartolomeo Biasoletto* (211–228); Anastasia Uskova, *Girault de Prangey and his connection to Lamartine's Anatolian Colonisation Project* (229–242).

Dio 4: Fantazije, slike i narodne priče

Doris Gruber, *Mermen, revenants, unicorns: fantastic creatures in Western travel writing on the Ottoman Empire* (245–265); Michael Erdman, *Fair Boys and Wicked Ladies: peoples of the Balkans in the work of Enderunlu Fazıl Bey* (266–289); Janet Starkey, *En plein air: three artist-writers and their travelling companions in Rumelia* (290–318); Aida Abadžić Hodžić, *Imagological models of Bosnia in pictures and*

words: *Heinrich Renner's travelogue Durch Bosnien und die Herzegovina, Kreuz und Quer* ['Criss-cross through Bosnia and Herzegovina'] (1896) (319–331); Melike Tokay, *An American, a Scot, and an Irishman at a Turkish coffeehouse: Tales recounted in Ottoman coffeehouses introduced to the Western World* (332–347); Gemma Masson, 'The Hero's Journey' out from *Under The Yoke* (348–362).

Dio 5: Imperijalni diskurs, uspon nacija i uspostavljanje odnosa

Christina Erek, *Jakob Philipp Fallmerayer* (365–384); Paul Starkey, *Edith Durham: Balkan Traveller, Anthropologist, and 'Mountain Queen'* (385–403); Patrick Schilling, *Backwardness and Otherness: Ahmed Şerif's Description of the Ottoman Provinces (1909–1914) and the Question of Ottoman Orientalism* (404–416); Pietro Dalmazzo, *The Ottoman Empire and Italian imperial discourse: How Ottoman rule in Albania was represented in Italian literature to legitimate its imperial ambitions* (417–432); Konstantin Dragaš, *The Balkan nations in the Italian Travelogue Mirror: a contribution to the study of reportage (1774–1922)* (433–448); Azra Hasanović, *Travelogues published in Bosanska Sumejja: magazin za žene i porodicu from 2000 to 2022* (449–457).

Razumijevanje balkanskih toponimskih i etničkih naziva, kao i tumačenje bilo koje geografske ili etnografske informacije u putopisima može biti izazov. Imena i druge informacije mogu se navoditi na

osmanskom turskom, grčkom, albanском, bugarskom, srpskom, venciјanskom, latinskom, italijanskom, engleskom ili francuskom jeziku, sa širokim spektrom načina pisanja za ljude, mjesta i lokalne termine. Regionalni nazivi mogu biti nazivi osmanskih vilajeta ili srpskih biskupija, iako su tek 1864. godine osmanske provincije (vilajet) i potprovincije (sandžak) definirane u Rumeliji. Neke riječi i fraze se u putopisima pišu onako kako su ih putnici čuli; druge se mogu razumjeti samo uz poznavanje specifične historijske pozadine ili uz pristup izvornom materijalu kako bi se razriješili. Danas često postoji još jedan sloj toponimskih naziva: tako je Manastir (također se piše Monastir) sada Bitola; Ioánnina se može pisati Janina i Yanina; Smyrna je sada Izmir i tako dalje. Frustrirajuće je što u mnogim izvještajima druga mjesta i likovi koje su putnici susretali na svojim putovanjima ostaju neimenovani.

Svi radovi iz predstavljene knjige otvaraju perspektive u razumijevanju historije, kulture i društvenih odnosa Balkana i Anadolije iz prošlosti, dokumentirajući nam dijelove prošlosti i sadašnjosti s dragocjenim informacijama o mjestima, ljudima, običajima, i to kroz opise gradova i sela, krajolika, arhitekture, putničkih interesa i imagoloških razmatranja, povezanosti vjere i putovanja, o mitovima i narodnim predanjima te svakodnevnici, što uveliko pomaže u rekonstrukciji povijesnog konteksta dešavanja u prošlosti i njenim odjecima u sadašnjosti dok promišljamo o budućnosti. Putnici koji su ostavili zapise iza sebe su različitih

profesionalnih profila – istraživači, zarobljenici, trgovci, botaničari, diplomate ili znatiželjni putnici – koji su bilježili svoja iskustva i zapažanja u stranim zemljama. Njihovi zapisi su dragocjeni jer omogućuju uvid u međukulturne kontakte i civilizacijske interakcije, što je dragocjen materijal za interpretativnu analizu diskurzivnih konstrukcija. Iako se ovoj vrsti zapisa najčešće pridaje književna dimenzija, oni bi trebali biti predmet interdisciplinarnih istraživanja i analiza, što pomaže u višedimenzionalnom mapiranju prostora Balkana i Anadolije.

Sabaheta Gaćanin

ČUVARI BAŠTINE: ZBORNIK RADOVA POSVEĆEN PROF. DR. FEHIMU NAMETKU, ur. Alena Čatović, Madžida Mašić, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Sarajevo, 2024, 219 str.

Zbornik radova *Čuvari baštine*, objavljen u izdanju Univerziteta u Sarajevu – Orijentalnog instituta povodom obilježavanja osamdesete godišnjice rođenja prof. dr. Fehima Nametka, donosi jedanaest priloga, podijeljenih u više tematskih cjelina – jezik, književnost, kulturna historija, te bibliografiju radova prof. dr. Nametka. Raznolikost tema i pristupa jasno pokazuje koliko je profesorov dugogodišnji naučnoistraživački rad utjecao na razvoj više disciplina unutar humanističkih nauka u Bosni i Hercegovini, osobito u oblasti izučavanja rukopisne i književne baštine na orijentalnim jezicima.

U uvodnoj riječi urednice zbornika Alena Čatović i Madžida Mašić daju historiografski pregled razvoja turkologije u Bosni i Hercegovini, počevši od pionirskih nastojanja Ibrahim-bega Bašagića i Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, preko radova Safvet-bega Bašagića i Mehmeda Handžića, pa sve do institucionalizacije istraživanja nakon Drugog svjetskog rata osnivanjem Orijentalnog instituta i Odsjeka za orijentalnu filologiju u Sarajevu. Posebna pažnja posvećena je djelu Fehima Nametka, naučnika, istraživača književne baštine Bošnjaka na osmanskome turskom jeziku. Njegova temeljita istraživanja, studije i katalozi rukopisne građe postali su nezaobilazna literatura za sve kasnije generacije turkologa. Kao što naglašavaju urednice, upravo je predanost i studiozni rad profesora Nametka inspirirao nastanak ovog zbornika kojim se odaje počast njegovom životnom djelu te reafirmira značaj turkologije i proučavanja kulturne baštine Bosne i Hercegovine.

U uvodnom radu zbornika Madžida Mašić posvećuje se cjelovitom sagledavanju naučnog opusa prof. dr. Fehima Nametka. Tekst donosi pregled Nametkovog djelovanja na tri plana: proučavanju divanske poezije, prevodenju i predstavljanju proznih djela te katalogizaciji rukopisne građe. Posebna pažnja usmjerena je na Nametkovu doktorsku disertaciju o Fadil-paši Šerifoviću, pjesniku i epigrafičaru Bosne iz 19. stoljeća. Ova monografska studija, nastala na osnovu rukopisa *Divana* koji je kasnije izgubljen prilikom

spaljivanja Orijentalnog instituta, predstavlja pionirski doprinos valorizaciji i predstavljanju Šerifovićevog opusa u široj javnosti. Značajan dio rada posvećen je Nametkovom angažmanu na katalogizaciji rukopisne građe Gazi Husrev-begove biblioteke i Bošnjačkog instituta. Time je Nametak ostavio trajno naslijeđe u formi kataloga koji su nezaobilazna polazna tačka svakog istraživanja književne i kulturne prošlosti Bosne i Hercegovine.

Prvi rad u tematskoj cjelini *Jezik*, „Pragmatička uloga komplimentata u romanu *Kafamda Bir Tuhaflık* Orhana Pamuka“ bavi se analizom komplimentata u spomenutom romanu, s fokusom na njihovu pragmatičku funkciju u komunikaciji. Autori Edina Solak i Mirza Bašić pokazuju kako komplimenti, osim estetske ili stilističke uloge, služe kao važan komunikacijski resurs kojim se iskazuje pažnja i briga za sagovornika, ublažava socijalna distanca i stvara osjećaj pripadnosti zajednici. Autori ističu i razlike između turskog i bosanskog jezika u prenošenju ovih komplimentata, naglašavajući da doslovni prijevod često ne može prenijeti istu pragmatičku vrijednost. Upravo zbog toga prevodilačke odluke imaju značajnu ulogu u očuvanju komunikativne funkcije originalnog teksta.

Rad „Stilska izražajna sredstva u poeziji turskog književnog pokreta *Prvi novi*“ Merime Grabčanović i Melinde Botalić posvećen je analizi stilskih izražajnih sredstava u poeziji književnog pokreta *Prvi novi* (*Birinci Yeni*). Pokret koji su činili Orhan Veli Kanık, Oktay Rifat Horozcu i Melih

Cevdet Anday obilježio je značajnu prekretnicu u razvoju moderne turske književnosti, birajući jednostavan, svakodnevni jezik i teme bliske „običnom čovjeku“. Autorice naglašavaju da se pjesnici ovog pokreta služe različitim figurama – od glasovnih (anafora, simploha, anadiploza), preko figura misli (antiteza, ironija, parodija, sarkazam), do sintaktičkih figura poput ciklosa. Analizom nekoliko konkretnih pjesama – „Zapis na nadgrobnom kamenu“ Orhana Velija, „Mrtvac“ Oktaya Rifata ili „Zahvalnost“ Oktaya Rifata – pokazano je kako se figure ponavljanja, antiteza i ironija koriste ne samo radi estetskog efekta nego i kao sredstvo društvene kritike, satire i promišljanja svakodnevnih životnih problema.

Rad „Abdullah Fahri Bosnevi – bektašijski pjesnik iz 19. stoljeća“ otkriva lik i djelo do sada gotovo nepoznatog bektašijskog pjesnika Abdullaha Fahrija Bosnevija, aktivnog u Sarajevu u drugoj polovini 19. stoljeća. Na osnovu rukopisne građe iz Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH (Ms 344, Ms 826) autor Slobodan Ilić pokazuje da je Fahri bio šejh jedne sarajevske tekije i murid Nadi Jusuf-babe. Članak donosi i širi historijski okvir – nakon zabrane bektašijskog reda 1826. godine dio derviša našao je utočište u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, gdje je Fahri nastavio pjesničko i duhovno djelovanje. Rad tako prvi put smješta ovog pjesnika u književnu i kulturnu historiju Bosne, ukazujući na značaj njegove mističke poezije u okviru osmansko-bosanskog sufijjskog naslijeđa.

Rad autorica Alene Čatović i Sabine Bakšić, naslovljen „Müzeyyel gazeli pjesnika Mezakije posvećeni Ahmed–paši Čupriliću: pragmatički osvrt“, donosi pragmatički uvid u Mezakijine *müzeyyel* gazele upućene velikom veziru Ahmed–paši Čupriliću, pokazujući kako se ova forma, iako strukturalno oslonjena na gazel, funkcijom i komunikativnom namjerom približava kasidi. U središtu analize su govorni činovi pozitivne učtivosti: panegirički komplimenti, pohvale i dove kojima se gradi bliskost i solidarnost između pjesnika i mecene. Glavno stilsko sredstvo kojim pjesnik izražava pohvalu spomenutom velikodostojniku je hiperbola. Poredi ga sa Asafom, Skenderom, Feridunom, pri čemu komplimenti primarno imaju afektivnu i socijalnu, a ne referencijalnu funkciju; ipak, tekst povremeno upućuje i na vanjezičku stvarnost (npr. osvajanje Ujvara 1663. godine).

Amina Šiljak–Jesenković u svom radu „Karakterizacija lika učitelja u ljubavnim mesnevijama na turskom jeziku“ razmatra način na koji se u ljubavnim mesnevijama na turskom jeziku oblikuje lik učitelja, naglašavajući njegovu važnu ulogu kako u književnim narativima tako i u širem kulturnom kontekstu islamske civilizacije. Polazeći od korpusa klasičnih spjevova – poput *Husrev i Širin*, *Lejla i Medžnun*, ali i drugih – autorica pokazuje da je učitelj u tim tekstovima tipski junak; on je savršena, potpuna ličnost, koja posjeduje i egzoterijsko i ezoterijsko znanje. Autorica zaključuje da, iako su junaci mesnevijski tipski i klišeizirani, figura učitelja predstavlja

konstantu – ona racionalizira emotivni naboj ljubavnih priča i povezuje ih s vrijednosnim sistemom zajednice, potvrđujući neraskidivu vezu književnosti i odgojno–obrazovnih ideala osmanskog društva.

Rad Melinde Botalić „When Madame Butterfly refuses to die’ by Erendiz Atasü“ analizira način na koji Atasü preispituje i preoblikuje poznatu opernu priču o Madame Butterfly, stvarajući alternativni narativ oslobođenja. U originalnoj priči, junakinja Çio Çio San doživljava dvostruku izdaju: Pinkerton je napušta trudnu, a potom se vraća s novom suprugom da bi odveo sina u Ameriku, što Butterfly vodi ka samoubistvu. Atasü, međutim, odlučuje junakinji ponuditi mogućnost izbora – ona odbija unprijed zadani tragični kraj i glasno izjavljuje: „Neću umrijeti, živjet ću svima uprkos.“ Atasü tako nudi heroinu koja se suprotstavlja nametnutom identitetu i pokušava pronaći vlastiti glas. Ipak, njezina borba završava tragično, ne zato što ne umire od ljubavi, već zato što „izgubi samu sebe“. Time autorica pokazuje da pokušaj oslobađanja iz hegemonijskog sistema, koji žene lišava prava da govore i misle, dovodi do dvostruke marginalizacije: društvo je odbacuje, a unutarnji raskol je uništava.

U narednom radu analizira se zbirka eseja *U tišini života* (*Hayatın Sessizliğinde*) turske književnice Aslı Erdoğan, u kojoj autorica eksperimentira s jezikom, narativnim formama i granicama poetskog izraza. Poseban akcenat autorica članka Edina Nurikić stavila je na postupke koji dovode do deteritorijalizacije jezika,

oslanjajući se na teorijske okvire Gillesa Deleuzea i Félixu Guattarija.

„Neke zanimljivosti iz vakufname kapuage Ahmed–age Bošnjaka“ prvi je članak u cjelini *Kulturna historija*, a potpisuju ga Adnan Kadrić i Muamer Hodžić. Tekst ukazuje na bogatstvo i raznolikost vakufa koje je ovaj visoki dvorjanin ostavio iza sebe, potvrđujući njegovu sposobnost upravljanja imetkom, kao i povezanost s rodnim krajem. Prvi dio vakufname donosi pregled Ahmed–aginih vakufa u Istanbulu, u neposrednoj blizini Topkapi saraja i u Üsküdaru. Riječ je o značajnim posjedima i objektima koji svjedoče o njegovom ogromnom bogatstvu. Poseban značaj ima drugi dio vakufname, u kojem Ahmed–aga opisuje svoje zadužbine u rodnom Mostaru. Tu je podigao javnu čitaonicu s bogatom zbirkom knjiga čiji su naslovi popisani u samom dokumentu. Biblioteka je obuhvatala djela iz različitih oblasti: od tefsira, hadisa, fıkha i tesavufa, preko filozofije, logike, leksikografije i gramatike, pa sve do medicine, zoologije i historije. Tematski raspon djela pokazuje da je Ahmed–aga želio Mostaru ostaviti instituciju koja će služiti ne samo vjerskom nego i širem obrazovanju i kulturnom životu.

U radu „Vakufi nakšibendijske tekije u Visokom“ Emrah Seljaci predstavlja historiju nastanka i djelovanja vakufa nakšibendijske tekije u Visokom, koju je osnovao travnički muftija i šejh hadži hafiz Husni–efendija Numanagić početkom 20. stoljeća. Već pri osnivanju određena je i vakufska imovina namijenjena održavanju tekije i izdržavanju šejha. Prva

vakufnama Husni–efendije odnosi se na kuću s baščom, avlijom i aharom, koja je određena da služi kao tekija u kojoj će se obavljati zikr. Na isti dan, zasebne vakufname izdaju i njegova braća Abdulah–aga i Ali–aga Oruč. Trinaest godina kasnije Husni–efendija izdaje drugu vakufnamu, kojom uvakufljuje njivu Ljetovik, kupljenu priložima visočkih derviša, s uvjetom da je šejh tekije obrađuje i koristi njene plodove za potrebe svoje porodice. Vakufske nekretnine ove tekije bile su predmet oduzimanja i urbanizacije tokom 20. stoljeća (primjer je oduzimanje njive Ljetovik 1972. godine), ali su mnoge ostale sačuvane, a dio i danas pripada Islamskoj zajednici. U radu su prvi put objavljeni integralni prijevodi dviju vakufnama, zajedno s faksimilima, čime se daje cjelovit uvid u formiranje, djelovanje i pravne aspekte ovih vakufa.

Zbornik završava Bibliografijom radova prof. dr. Fehima Nametka (Povodom 80 godina života), koju su priredili Osman Lavić i Izudina Zukorlić. Ova bibliografija urađena je povodom 80 godina života Fehima Nametka i obuhvata njegov bogati naučnoistraživački i publicistički opus. U uvodu se daje i kratki biografski pregled – od njegovog školovanja, rada na Orijentalnom institutu, profesorskih angažmana u Sarajevu, Skoplju i Zagrebu, do statusa profesora emeritusa Univerziteta u Sarajevu. Sam bibliografski popis obuhvata više od 300 jedinica: naučne članke, knjige, prikaze, prijevode, priređivačke i uredničke radove. Posebno je naglašena raznovrsnost tema – od književnosti Bošnjaka na

orijentalnim jezicima, preko turske književnosti, do historiografskih i kulturnih studija. Time je zbornik *Čuvari baštine* na jednom mjestu objedinio nezaobilazan istraživački materijal koji se svakako preporučuje svima zainteresiranim za književnu i kulturnu prošlost Bosne i Hercegovine. Nadamo se da će ovakva izdanja postati ustaljena praksa akademske zajednice u odavanju priznanja za služnim naučnicima.

Emina Mostić

Feti Mehdiu, KONTRIBUT PËR BIBLIOGRAFI KOMBËTARE (2), Dija, Prishtinë, 2023, 229 str.

Autor ove bibliografije (u prijevodu na bosanski jezik: *Prilog nacionalnoj bibliografiji*, 2), Feti Mehdiu, jedan je od prvih saradnika profesora Hasana Kalešija na Odsjeku za orijentalistiku Filozofskog fakulteta u Prištini, od osnivanja Odsjeka 1973. godine. Počeo je raditi kao asistent za arapski jezik i potom cijeli radni vijek uz napredovanja u zvanju proveo na istom Odsjeku dajući značajan doprinos u obrazovanju dugog niza generacija orijentalista. Prije prikaza ove knjige, koja je posvećena 50. godišnjici Odsjeka za orijentalistiku u Prištini, podsjetit ćemo da je Feti Mehdiu objavio prvi svezak bibliografije, pod naslovom *Kuntribut për bibliografi kombëtare, 1* (Prishtinë, 2021), povodom 70 godina od osnivanja Medrese Alauddin u Prištini.

Dakle, svezak koji je predmet ovoga prikaza objavljen je u sklopu šireg obilježavanja godišnjice rođenja

prof. dr. Hasana Kalešija, utemeljivača orijentalistike u Prištini, kao i povodom 50. godišnjice Odsjeka za orijentalistiku Filozofskog fakulteta u Prištini. Prve stranice ovoga izdanja su primjereno i ilustrativno posvećene utemeljivačima Odsjeka, Hasanu Kalešiju i Feti Mehdiuu, uz faksimile naslovnih stranica nekih zanimljivih publikacija čiji su autori nastavnici koji su radili na ovome Odsjeku.

U uvodnoj riječi („Kontribut i orijentalistikën shqiptare për opinionin shkencor“, str. 13–20) autor upoznaje čitaoca sa doprinosom albanske orijentalistike općoj naučnoj misli, uz kratak pregled razvoja Odsjeka za orijentalistiku kao ogranka „balkanske orijentalistike“. To je slikovito predstavljeno činjenicom da je i sam Hasan Kaleši bio student „nekađšnjeg bečkog studenta“ Fehima Bajraktarevića. Mehdiu napominje da ova publikacija u formi bibliografskih referenci predstavlja 337 djela (u prvome dijelu), kao *posebna izdanja*, a zatim navodi bibliografske podatke o 1525 studija, članaka, prikaza i raznih priloga koje su uradili profesori Odsjeka za orijentalistiku i njihovi bivši studenti, i to na četiri jezika: na albanskom, bosanskom, arapskom i turskom. Nije naodmet napomenuti da su ovdje, u mnoštvu referenci, navedene i one o tri izdanja prijevoda *Kur'ana*, zbirke hadisa *Şaḥīḥ al-Buḥārī* i *Şaḥīḥ Muslim (Şaḥīḥayn)*.

Knjiga je podijeljena u dva glavna dijela. Prvi dio naslovljen je „Pjesa e parë. Vepra. Profesorët e degës dhe studentët e tyre“ (str. 23–62). U ovojme dijelu autor je naveo bibliografske jedinice posebnih izdanja (studija,

udžbenika i sl.) nastavnika Odsjeka i njihovih studenata koji su nakon završetka studija objavili samostalna autorska djela. Zanimljivo je da se autor *Bibliografije* u ovome slučaju nije opredijelio za uobičajen princip abecednog redoslijeda u navođenju autora, nego je slijedio hronologiju stupanja u radni odnos nastavnika/asistenata na Odsjeku. U ovom dijelu *Bibliografije* vidi se značajna razlika u broju objavljenih knjiga. Tako je Hasan Kaleši predstavljen sa 19 knjiga, Feti Mehdiu sa 48 knjiga, Esad Duraković sa 23 knjige, dok su Šemsi Ajvazi, Iljaz Redža i Ismail Ahmeti predstavljeni sa po tri knjige. Na Odsjeku za orijentalistiku u Prištini su u kraćem periodu radili dr. Haris Silajdžić (prije toga radio je u Zavodu za istoriju Kosova, 1978–1980) i dr. Mehmed Kico (1980–1982). Potom slijedi bibliografija bivših studenata Odsjeka koji su postali poznati naučnici na Kosovu, u Bosni, Albaniji itd., kao što su Mehddi Polisi (1953–2014), Abdullah Hamiti, Isa Memiši, Aladin Husić, Irfan Morina, Ayten Ardel i dr. Ova razlika u broju referenci pojedinih autora djelomično proizlazi iz činjenice da nije baš svaki navedeni rad iz oblasti orijentalistike, iako jest djelo autora orijentaliste. Istovremeno, Mehdiu navodi da je sasvim moguće da nije unio neke bibliografske jedinice jer zbog objektivnih okolnosti nije mogao imati uvid u njih. U tom smislu ova bibliografija je otvorena za dorade. Drugi dio („Pjesa e dytë. Publicistikë. Studime, Artikuj, Recensione“, str. 63–277) sačinjen je po abecednom redu imena autora bibliografskih

jedinica, za razliku od prvoga dijela. U ovom dijelu je navedeno 1525 bibliografskih jedinica.

Smatramo značajnim napomenuti da je Feti Mehdiu, autor *Bibliografije*, naveo uz imena autora bibliografskih jedinica i njihove osnovne biografske podatke, što se može ocijeniti kao koristan dodatak ovome djelu u cjelini. Kada je već riječ o ocjeni ove publikacije, treba istaći da je ona značajna utoliko što bibliografskom metodom predstavlja hronološki tok rada i razvoja jedne značajne visokoškolske ustanove u regiji, s tradicijom orijentalističkih istraživanja dugih više od pola stoljeća. Istovremeno, valja napomenuti da su na ovome Odsjeku završavali studij mnogi studenti iz Bosne i Hercegovine, u vrijeme kada svršenicima Gazi Husrev-begove medrese nije bilo dopušteno, zbog ideološko-političkih razloga, upisivati studij na Odsjeku za orijentalistiku Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Nemali je broj bosanskohercegovačkih studenata koji su diplomirali na Odsjeku za orijentalistiku u Prištini, a potom su radili u institucijama Bosne i Hercegovine, u novinarstvu, kao prevodioci na međunarodnom nivou, neki su postali naučnoistraživački radnici i univerzitetski profesori itd. Možemo zaključiti da je Odsjek za orijentalistiku Filozofskog fakulteta u Prištini bio tokom nekoliko decenija važan rasadnik orijentalističkih kadrova i za Bosnu i Hercegovinu, tako da ova *Bibliografija*, pored univerzalnog značaja, ima vrijednost i za bibliografiju bosanskohercegovačke akademske zajednice.

Muhammad M. al-Arnaut

INDEKS AUTORA

AL-ARNAUT, Muhammad M.
Milford, New York
mm_arnaut@hotmail.com

BABOVIĆ, Dželila
Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
dzelila75@yahoo.com

BAVČIĆ, Mubera
Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
mubera.bavcic@ois.unsa.ba

DIZDAR, Elma
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
elma.dizdar2@gmail.com

DOSTOVIĆ, Nihad
Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
nihad.dostovic@gmail.com

GAČANIN, Sabaheta
Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
sabaheta.gacanin@gmail.com

KASUMOVIĆ, Merjem
Internacionalni Univerzitet u Sarajevu
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
merjemzuzo@gmail.com

KEROVEC, Barbara
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Zagreb, Hrvatska
bkerovec@ffzg.unizg.hr

LJUŠA, Lamija
Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
lamija.hatibovic@hotmail.com

MASLO, Amer
Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
amermaslo9@gmail.com

MAŠIĆ, Madžida
Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
madzidam@gmail.com

MOSTIĆ, Emina
Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
mostic.emina@gmail.com

MUJIĆ, Munir
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
munir.mujic@ff.unsa.ba

MULOVIĆ, Amra
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
amra.mulovic@ff.unsa.ba

OMANOVIĆ-VELADŽIĆ, Alma
Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
almav37@gmail.com

ORUÇ, Hatice
Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-
Coğrafya Fakültesi
Ankara, Republika Turska
horuc@ankara.edu.tr

PELIDIJA, Enes

Univerzitet u Sarajevu – Emeritus
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
enes.pelidija@gmail.com

SMAILBEGOVIĆ, Aida

Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
aida.smailbeg@gmail.com

REBIHIĆ, Nehrudin

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
nehrudin.rebihic@ff.unsa.ba

STURZ, Milica

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Zagreb, Hrvatska
msturz@ffzg.unizg.hr

SARAJKIĆ, Mirza

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
mirza.sarajkic@ff.unsa.ba

UPUTE AUTORIMA RADOVA I PRIKAZA U ČASOPISU *PRILOZI ZA ORIJENTALNU FILOLOGIJU*

Časopis *Prilozi za orijentalnu filologiju* je jedan od najstarijih časopisa u Bosni i Hercegovini i regiji koji u kontinuitetu izlazi od 1950. godine. Časopis *Prilozi za orijentalnu filologiju* afirmira rezultate naučnoistraživačkog rada u oblasti orijentalne filologije, historije i osmanistike kao i drugih oblasti izučavanja arapskog, turskog i perzijskog jezika i književnosti na ovim jezicima. te islamske tradicije, umjetnosti, kulture i civilizacije. Osnovni princip kojim se Redakcija rukovodi pri odabiru radova za objavljivanje temelji se na promoviranju naučnog pristupa te originalne interpretacije događaja i fenomena iz opće i kulturne historije Bosne i Hercegovine i regiona u periodu osmanske uprave na ovim prostorima, promicanju transkripcija i prijevoda historijskih izvora, arhivske i književne građe, lingvističkih obilježja izvora i građe, te njihove teorijske elaboracije. Također, u časopisu mogu biti objavljeni i drugi radovi iz srodnih naučnih oblasti: arapski, turski, perzijski jezik i književnosti na ovim jezicima.

Časopis je indeksiran u bazi EBSCO (HISTORICAL ABSTRACTS WITH FULL TEXT via EBSCOhost) a referiran je i u CEEOL-u.

Obim i oblikovanje teksta

Radovi za časopis mogu biti obima do dva autorska tabaka (32 stranice sa po 1800 karaktera), te po potrebi mogu sadržavati i faksimile izvornog teksta, s tim da ukupno ne prelazi obim od dva autorska tabaka. Radovi se primaju u printanoj i elektronskoj formi, prema sljedećim uputama:

Format: MSWord.doc ili .docx Font: Times New Roman 12 pt Prored: 1,5
Format papira: A4 Margine: 2,5 cm

Naslov: Verzal, bold, međunaslovi petit – bold. Isticanje riječi unutar teksta: kurziv ili spacionirano Poravnanje: Lijevo

Ne uređivati zaglavlje niti podnožje dokumenta, ne koristiti nikakve stilove. Obavezno brojčano označiti stranice.

Transkripcija: Varijante ZDMG transkripcije.

Prilozi uz tekst (faksimili, tabele, grafikoni, crteži, i fotografije) predaju se odvojeno (u zasebnom dokumentu, elektronski). Prilozi se označavaju arap-

skim brojevima i moraju biti spomenuti u tekstu na mjestu iza kojeg će biti smješteni u štampi. Na posebnom listu papira treba dati popis zaglavlja svih faksimila, tabela, grafikona, crteža i fotografija. Kvalitet faksimila i fotografija treba zadovoljavati grafičke standarde (biti u zadovoljavajućoj rezoluciji i zadovoljavajućeg kvaliteta).

Struktura rada

- Naslov rada
- Sažetak (do 300 riječi) i ključne riječi (do 7 jasnih pojmova koji ukazuju na sadržaj rada)
- Osnovni tekst rada raspoređen u podnaslove bez numeracije
- Zaključak
- Prilozi (s listom na kojoj su navedene napomene o mjestu na kojem će biti uvršteni u tekstu)
- Popis izvora i literature (abecednim redom, po prezimenu autora)
- Naslov, sažetak i ključne riječi na engleskom jeziku

Upute za citiranje

Knjige:

Prilikom prvog citiranja knjige treba napisati punu bilješku koja sadrži:

Ime Prezime autora, *Naslov knjige*, Izdavač, Mjesto izdanja, godina izdanja, citirane stranice (bez navođenja skraćenice za stranicu).

Primjeri:

Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo 1973., 72–76.

Fehim Nametak, *Pojmovnik divanske i tesavvufske književnosti*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja, Sarajevo, 2007., 173.

Ako ima više autora imena se odvajaju zarezom (Ime Prezime, Ime Prezime, ...).

Kada se isto djelo ponovo navodi treba upotrijebiti skraćeni oblik (I. Prezime, *Skraćeni naslov*, citirane stranice).

Primjer:

F. Nametak, *Pojmovnik*, 129.

U popisu literature na kraju rada postoje izvjesne razlike: Prvo se navodi prezime autora, a potom ime. Ukoliko ima više autora odvajaju se tačka zarezom (Prezime, Ime; Prezime, Ime).

Primjer:

Sarajkić, Mirza, *Gazeli Ahmeda Hatema Bjelopolja na arapskom jeziku*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2011.

Članci u časopisima:

Prilikom prvog citiranja bilješka treba sadržavati: Ime Prezime, "Naslov članka", *Naziv* časopisa, Godište / Vol., Mjesto izdanja, Godina izdanja, Citirane stranice. U bilješkama se navode stranice na kojim je sadržaj koji se odnosi na citat, a u popisu literature raspon stranica citavog članka.

Primjer:

Šaćir Sikirić, "Divan Mehmed Rešida", *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, VI–VII/1956–57, Sarajevo 1958., 69.

Radovi u zbornicima i poglavlja u knjigama:

Prilikom prvog citiranja bilješka treba sadržavati: Ime Prezime autora, "Naslov poglavlja / Rada" u: *Naslov djela / Zbornika*, Urednik / priređivač Ime Prezime, Izdavač, Mjesto, godina izdanja, citirane stranice. U popisu literature treba stajati: Prezime, Ime autora, "Naslov poglavlja/Rada" u: *Naslov djela / Zbornika*, Urednik / priređivač Ime Prezime, Izdavač, Mjesto, godina izdanja, raspon stranica citiranog teksta u Djelu / Zborniku.

Na isti način se citiraju i članci iz enciklopedija.

Web stranice i drugi sadržaji s interneta:

Za citiranje sadržaja sa interneta vrijede ista pravila kao i za publikovane sadržaje, s tim da se u nastavku dodaje datum pristupa sadržajima i internetska adresa.

Neobjavljena arhivska građa i rukopisni izvori:

Korišteni arhivski fondovi navode se prilikom prvog spominjanja u bilješkama i u popisu korištenih izvora s punim podacima koji uključuju Mjesto, Naziv arhiva, arhivski fond i signatura.

Primjer: İstanbul, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defterleri (BOA, TD) 5, 138. i 304.

Prilikom daljeg spominjaja istog arhiva navodi se skraćeni naziv arhiva, zbirke i izvora, te broj stranice. Primjer: BOA, TD 5, 149.

Prilikom citiranja rukopisnog izvora pri prvom spominjanju navodi se

Ime Autora - Mahlas, *Naziv djela*, Biblioteka/Rukopisna zbirka/Arhiv, signatura, godina prijepisa ukoliko je poznata, Mjesto, citirana stranica. Kod daljeg navođenja istog izvora: Autor, *Djelo*, stranica/list.

Ukoliko rukopis/dokument ima više signatura (starih i novih) navode se sve signature koje su na rukopisu/dokumentu.

Jezici

U časopisu *Prilozi za orijentalnu filologiju* objavljuju se radovi na bosanskom, hrvatskom, srpskom, engleskom, turskom, francuskom i njemačkom jeziku.

Podaci o autoru

Ime i drugi relevantni podaci autora (akademska titula, zvanje, naziv i adresa ustanove autora, e-mail adresa) trebaju biti dostavljeni u zasebnom dokumentu, uz izjavu o etičkoj odgovornosti i nepostojanju sukoba interesa koja se temelji na Smjernicama Best Practice Guidelines koje je izradio Komitet za etiku objavljivanja (Committee on Publication Ethics - COPE), a dostupna je na stranici Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu.

Ovom izjavom autor svojim potpisom garantira autorstvo, originalnost rada, propisno navođenje izvora i citiranje, objektivnost u istraživanju, nepostojanje sukoba interesa, kao i da rad nije prethodno objavljen ni na jednom jeziku niti ponuđen u drugi časopis na objavljivanje.

Recenzije

Časopis primjenjuje obostranu anonimnost pri recenziranju tekstova. U časopisu *Prilozi za orijentalnu filologiju* bit će objavljeni samo oni radovi za koje budu napisane dvije pozitivne recenzije.

Kontakti Redakcije

Rukopisi radova za časopis *Prilozi za orijentalnu filologiju* dostavljaju se u elektronskoj formi putem e-maila na adresu redakcija.pof@ois.unsa.ba.

SUBMISSION GUIDELINES FOR PAPERS AND REVIEWS

CONTRIBUTIONS TO ORIENTAL PHILOLOGY

Contributions to Oriental Philology is one of the oldest journals in Bosnia and Herzegovina, launched in 1950. The journal promotes the results of researches in the field of oriental philology, history and Ottoman studies, along with research in the field of Arabic, Turkish and Persian languages and literatures in these languages, islamic tradition, art, culture and civilization. When selecting the papers to be published, the editorial board is guided by the principle of promoting a scientific approach and originality in interpreting events and phenomena in the general and the cultural history of Bosnia and Herzegovina in the period of Ottoman rule in the region, promoting transliteration and translation of historical sources, archival and literary sources, linguistic features of the sources, and their theoretical elaboration. Also, the journal may publish other papers from related fields of scholarly research: Arabic, Turkish and Persian language and literature in these languages, Islamic tradition, art, culture and civilisation.

The Journal is indexed in EBSCO (HISTORICAL ABSTRACTS WITH FULL TEXT via EBSCOhost) and also available in CEEOL.

Scope and style of the papers

Papers may not exceed 32 pages (1800 characters per page) and may include facsimiles of the original texts (not exceeding the prescribed length). Papers are submitted in print and electronic format, as follows:

Format: MS Word .doc or .docx

Font: Times New Roman 12 pt.

Spacing: 1.5

Paper size: A4

Margins: 2.5 cm

Title: Uppercase bold, headings: petit bold

In-text emphasis: italic or spaced

Alignment: left

Do not edit headers or footers, do not use other styles.

Pages must be numbered.

Transliteration: varieties of ZDMG.

Appendices (facsimiles, tables, charts, drawings and photographs) are submitted separately (in a separate document, electronically). Appendices are numbered and must be referred to in the text, at the place where they are to be positioned in the text. A list of headers for all the facsimiles, tables, charts, drawings and photos must be listed on a separate sheet. The quality of facsimiles and photographs must meet the graphic reproduction standards (adequate resolution and adequate quality).

Structure of the papers

- Title of the paper
- Summary (no more than 300 words) and key words (no more than 7 clear notions indicating the content, for easier indexing)
- Body of the text, under headings with no numbering
- Conclusion
- Appendices (with a list which includes notes on the place in the text)
- A list of sources and literature (alphabetical, by the author's last name)
- Title, Summary (up to 7) and Keywords in Bosnian/Croatian/Serbian (if the language of the paper is English)

Examples of references and citations in the text:

Books:

The first referencing should include a full note: author's first and last name, *book title*, publisher, place, year of publication, pages cited (with no page abbreviation).

Examples: Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo 1973, 72–76.

Fehim Nametak, *Pojmovnik divanske i tesavvufske književnosti*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja, Sarajevo, 2007, 173.

In case of several authors, names are separated by a comma (first and last name, first and last name, ...). When the same source is refereed to again, an abbreviated form is to be used (initial and last name, *short title*, pages cited). Example: F. Nametak, *Pojmovnik*, 129.

Bibliography listing is different: last name followed by the first name. In case of several authors, the names are separated by a semicolon (last name, first name; last name, first name).

Example: Sarajkić, Mirza, *Gazeli Ahmeda Hatema Bjelopolja na arapskom jeziku*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2011.

Texts from journals:

The first reference should include: first and last name, “text title”, *journal title*, year / Vol., place, year, pages cited. Notes include pages that the reference relates to, and bibliography includes the page range of the entire text.

Example: Šaćir Sikirić, “Dīvān Mehmed Rešīda”, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, VI–VII/1956–57, Sarajevo 1958., 69.

Proceeds and chapters in books:

The first referencing should include: first and last name of the author, “paper/chapter title” in: *publication/collection title*, edited by first and last name, publisher, place, year, pages cited. Bibliography listing should include: author’s last, first name, “paper/chapter title” in: *publication/collection title*, first and last name, editor, publisher, place, year of publication, page range of the text cited.

Encyclopaedic sources are cited in the same way.

Web pages and other internet sources:

The same rules apply for internet sources, with an obligatory inclusion of the date of access to the content cited.

Unpublished archival sources and manuscripts:

When citing archives, the first referencing and the list of sources must include: place, archive name, archive collection, signature.

Example: Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defteri (BOA, TD) 5, 138 and 304;

Further referencing of the same archive includes an abbreviated name of the archive, the collection and the source, and the page number. Example: BOA, TD 5, 149.

When citing manuscripts, the first referencing includes: name of the author - Mahlas, *title*, Library / Manuscript Collection / Archive, signature, copy year if known, place, page cited. Further referencing includes: author, *title*, page/folio.

In case of several signatures (old and new) of the manuscript/document, all the signatures indicated in the document are cited.

Languages

Contributions to Oriental Philology include papers in Bosnian, Croatian, Serbian, English, Turkish, French and German.

About the author(s)

Name and other relevant data about the author (academic title, title, name and address of the institution – if affiliated, e-mail address) should be submitted in a separate document, with a statement on ethical responsibility and absence of any conflict of interest based on the Best Practice Guidelines by the Committee on Publication Ethics (COPE), available on the web page of the Oriental Institute of the University of Sarajevo.

With this statement and his/her signature, the author guarantees authorship, originality, proper citing and referencing, objectivity of research, absence of any conflict of interest, and the fact that the paper was not previously published in any other language nor submitted elsewhere for publication.

Reviews

The journal applies double anonymity in reviewing submissions. Only papers with two positive reviews will be published in *Contributions to Oriental Philology*.

Editorial Board contacts

Manuscripts should be sent/submitted in the electronic form to the e-mail address: redakcija.pof@ois.unsa.ba.

PRILOZI ZA ORIJENTALNU FILOLOGIJU

UNIVERZITET U SARAJEVU – ORIJENTALNI INSTITUT

Izdavač / Publisher

Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut

Za izdavača / For the Publisher

Aladin Husić

Glavni urednik / Editor-in-Chief

Berin Bajrić

Lektura – bosanski, hrvatski, srpski jezik / Language Editing – Bosnian,
Croatian, Serbian

Lejla Gazić

UDK / UDC

Mubera Bavčić

DTP

Narcis Pozderac

Štampa / Print

Štamparija Fojnica

Za štampariju / For the printing house

Senad Šabanović

Kontakti izdavača / Publisher's Contact Information

Zmaja od Bosne 8b, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina

tel.: ++387 33 225 353

fax: ++387 33 225 353

<http://www.ois.unsa.ba>

e-mail: redakcija.pof@ois.unsa.ba

ISSN 0555-1153 (Print) ISSN 2303-8586 (Online)

Časopis izlazi godišnje / The journal is published annually

Časopis Prilozi za orijentalnu filologiju indeksiran je u sljedećim bazama /
The journal Contributions to Oriental Philology is indexed in the following
databases: EBSCOhost Online Research Databases (www.ebscohost.com),
Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Frankfurt am Main
(www.ceeol.com).

ISSN 0555-1153

9 770555 115009

